

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

**С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко,
С. В. Маркова, Н. Р. Романець**

**«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» НА СЕЛІ.
ФІНАЛ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1929 – 1933 рр.)**

Черкаси – 2017

УДК

К __

Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р.
«Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 –
1933 рр.): монографія / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко,
С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси: Черкаський національний
університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.

Рецензент:

Н.І. Земзюліна, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (протокол № __ від __. __. 2017 р.)

Схвалено до друку Радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол
№ __ від __. __. 2017)

У монографії на основі критичного аналізу історичних джерел та здобутків
історіографії, застосування нових методологічних підходів з'ясовано

Монографію виконано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за
умов суспільно-політичних потрясінь і соціально-економічних трансформацій першої
третьої ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

ISBN

© Автори, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Стан наукового вивчення теми (короткий огляд новітньої історіографії).....	9
1.2 Джерельна база дослідження.....	18
1.3 Методологія дослідження.....	36
РОЗДІЛ II. ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ НИЩЕННЯ СЕЛЯНСТВА	56
2.1 Соціально-економічне становище українського села напередодні суцільної колективізації (1927–1929 рр.).....	56
2.2 Причини, сутність та зміст податкової реформи 1930–1932 рр. в українському селі.....	71
2.3 Оподаткування селян в умовах Голодомору 1932–1933 рр.....	86
РОЗДІЛ III. РЕПРЕСИВНІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ АГРАРНОГО СЕКТОРА	101
3.1 Посилення репресивного тиску на село напередодні «великого перелому» (1928–1929 рр.).....	101
3.2 Примусовий чинник у здійсненні суцільної колективізації.....	118
3.3 Динаміка і специфіка застосування репресій під час заготівельних кампаній 1930–1933 рр.....	152
РОЗДІЛ IV. ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» ЯК ЗАСІБ ОДЕРЖАВЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО СОЦІУМУ	185
4.1 Концепція «нovoї людини» в теорії і практиці радянського будівництва.....	185
4.2 Роль гендерного фактора у розширенні соціальної бази нової влади на селі.....	211
4.3 Індоктринація свідомості сільської молоді засобами впливу ідеологічної системи.....	226
ВИСНОВКИ	246
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	256

Вступ

Аграрна політика радянської влади в українському селі у першій третині ХХ ст. носила агресивний, «військово-комуністичний» характер. Вона не була компліментарною щодо селянства. Її наскрізна мета зводилася не до об'єктивного поліпшення соціально-економічного становища селянства, його правового статусу, а до досягнення власних політичних цілей, що варіювалися, залежно від історичних обставин. Ставлення більшовиків до селянства загалом і українського зокрема формувалося під впливом соціально-економічної й суспільно-політичної практики царату другої половини ХІХ – початку ХХ ст., базових засад марксизму. У тогочасному російському імперському істеблішменті утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що трактування селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Опоненти царату – більшовики – насправді мало чим різнилися від останнього у розумінні селянства. Вони також для своїх доктринальних засад послуговувалися ідеєю селянської меншовартості, взявши її на озброєння¹. Якщо царські урядовці перебували у полоні промонархічних ілюзій, а тому виявилися не готовими до адекватної реакції на суб'єктивізацію селянства імперії, то більшовики – у полоні класово-революційних утопій. Ними було розроблено концепцію селянства як союзника пролетаріату у боротьбі за світле майбутнє. Однак гегемоном проголошувався пролетаріат, якому, нібито, не було чого втрачати, окрім власних кайданів². Такий підхід не можна вважати виправданим.

Натомість селянин, відповідно до марксистського трактування, ними розглядався як суб'єкт з «двоїстою психологією». В. Ленін писав: «Селянин – трудівник, тому що потім і кров'ю добуває собі свій хліб, його експлуатують поміщики, капіталісти, купці. Селянин – спекулянт, оскільки продає хліб, предмет необхідності, предмет, який, коли його немає, коштує того, щоб віддати за нього все майно. Голод не тітка; за хліб віддають і тисячу карбованців і скільки завгодно, хоч і все майно»³, а не пролетаріату – носієві влади і державності.

«Культурно, політично» селянство, на переконання більшовицьких лідерів, було іншим за пролетаріат, відсталішим, архаїчнішим. Воно на шляху до світлого майбутнього, змодельованого марксистами-ленінцями, потребувало поводира в особі більшовицької партії та пролетаріату як союзника «по дорозі до комунізму». З цього приводу В. Ленін однозначно стверджував: «Нам необхідно – відповідно до нашого світогляду, нашого революційного досвіду впродовж десятиріч, урокам нашої революції – ставити питання прямо:

інтереси цих двох класів відмінні, дрібний землероб не хоче того, що хоче робітник. Ми знаємо, що лише угода із селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах»⁴.

Діалог більшовиків/радянської влади із селянством ґрунтувався на засадах «воєнного комунізму», «комуністичного штурму», «соціалістичного фронту на селі». Селянство України не мирилося з політикою «воєнного комунізму». Воно відповідало взаємністю на таке ставлення до себе з боку радянської влади – селянським антирадянським рухом опору. Так лише упродовж перших двох декад липня 1919 р. в Україні було зареєстровано 207 збройних селянських виступів проти радянської влади. З них 111 відбулося на Київщині, 37 – на Полтавщині, 20 – на Волині, 14 – на Херсонщині, по 12 на Чернігівщині та Поділлі⁵.

Українське село і селянство для більшовиків/радянської влади у першій третині ХХ ст. було джерелом продовольства, людських ресурсів у побудові комунізму тощо. Отже, інструментом для утвердження, а згодом зміцнення радянської влади, досягнення світлої комуністичної мети. Тільки у такому сенсі воно було важливим для них. Саме по собі селянство доктринально не вписувалося у концепт радянської моделі держави. Зокрема, у своєму виступі 12 лютого 1929 р. Й. Сталін високо оцінив ту державу, що дісталася у спадок від В. Леніна. Він заявив, що «не було ніколи в історії народів такої великої і потужної за своєю силою, за своїм обсягом держави, як пролетарська диктатура». Перспективою розвитку такої держави генсек окреслив відмирання держави при комунізмові в оригінальній у його інтерпретації спосіб: «... цілком небаченим посиленням функцій держави в особі низового пролетаріату». В іншій промові очільник партії був ще відвертішим: «Відмиранню держави в нашій країні передує період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужніша і наймогутніша влада з усіх державних влад, що існували досі». Й. Сталін доводив, що лише сильна держава – уособлення «низового пролетаріату», може довести до кінця справу побудови комунізму⁶. Як засвідчує вищенаведений аналіз та зміст інших виступів і праць генсека, базовою основою пролетарської диктатури селянство не визнавалося.

Такий підхід у відносинах влади з селянством не міг не бути конфліктогенним із огляду хоча б на те, що селянство чисельно домінувало у структурі українського соціуму. Загальновідомо, що 82% тогочасного українства становило селянство. В тогочасній лише Наддніпрянській Україні з 30 млн всього населення 25 млн – селяни.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. селянство чинило опір державі: від прихованого до відкритого збройного. Воно не мирилося з черговою комунізацією села. За спостереженнями А. Граціозі, тривала друга фаза (1928–1933 рр.) селянської війни проти більшовиків⁷. На нашу думку, це був вияв селянської революції. Селянсько-радянське протистояння було широкомасштабним, запеклим. А. Безансон, порівнюючи його з періодом революції 1917 – 1921 рр., влучно зауважив: «... за своїм розмахом і небезпекою

для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська»⁸. За даними, що наводить В. Тилішак, селянський бунт проти аграрної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ширився у геометричній прогресії. У 1927 р. відбулося 173 тогочасною термінологією «теракти», у за 11 місяців 1928 р. – 351, у 1929 р. – 1437, у 1930 р. – 4000⁹. В окремих регіонах України продовжували діяти селянські партизанські загони. Особливого розмаху антирадянський селянський рух опору набув на Східній Волині та Поділлі. Станом на другу половину березня 1930 р. селянські бунти охопили територію 16 округ прикордонної зони УСРР. За спостереженнями Б. Патріляка, повсталі селяни цих територій спромоглися взяти під контроль окремі райцентри¹⁰.

На протипагу більшовицьким уявленням, як й їх попередникам – царським урядовцям, селянство, як це проілюстровано нами вище, не було пасивним суб'єктом історії. Уважний аналіз еволюції українського селянства другої половини XIX – першої третини XX ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі, передусім Наддніпрянщини, якісно нових ознак, про перетворення селянства в активного суб'єкта суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій означеного періоду. Послугуючись термінологією західної історіографії¹¹, вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвилований ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами – активний суб'єкт історії першої третини XX ст.

Поява такого суб'єкта у поєднанні з іншими причинами зумовила селянську революцію, започатковану бунтом селян Полтавської і Харківської губерній у 1902 р., яка завершилася у 1933 р. Вона носила історичний, природний характер. Була зумовлена природою тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного організму, як згодом різних політичних режимів у роки Української революції (1917–1921 рр.), радянської влади. Насамперед «тупцювання» щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини соціокультурного організму.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. в аграрній історії України є особливо трагічним. Трагічною передусім для українського селянства стала реалізація радянської аграрної політики як структурного компонента «великого перелому». У вітчизняній і зарубіжній історіографії не одним поколінням істориків розкрито різні аспекти «великого перелому» на селі, «сталінської революції згори». Зокрема, приділено належну увагу поняттєво-

категоріальному забезпеченню, причинам, реалізації та наслідкам «великого перелому» на селі тощо.

Аграрна політика радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. за своєю сутністю була черговим етапом соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного комуністичного штурму села зі властивими йому радикальними, репресивно-каральними методами реалізації, «соціалістичним фронтом». Її вістря спрямовувалося проти українського селянина-ідеомана 1902–1920-х рр. і тих здобутків, що отримало селянство під час попередніх етапів селянської революції. Фактично 1929–1933 рр. стали фінальним акордом селянської революції.

Під впливом радянської аграрної політики в УСРР, СРСР на селі формується новий фігурант, який за державної підтримки вивчено витісняє селянина-ідеомана 1902–1920-х рр. Соціалізм, на думку радянських лідерів, мав сформувати інший – вищий різновид людини. Починаючи з 1923–1924 рр., у СРСР, УСРР відбувалося становлення цілеспрямованої стратегії, підпорядкованої наскрізній ідеї – вихованню нової людини. Своєрідним підсумком пошуків шляхів формування «надлюдини» став Перший всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.). Його учасниками було проголошено, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей; створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалося неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням радянської науки¹².

Новим активним суб'єктом аграрної історії Радянської України стає колгоспно-радгоспний селянин¹³. Порівняно з попереднім типом, це був якісно інший селянин-ідеоман, сформований у новому радянському ідейно-інтелектуальному полі. «Ідея Землі» усвідомлювалася ним якісно по-іншому, його свідомість відображала інші пріоритети. Насамперед це відданість цілям партії, отожднення себе з новою пролетарською громадськістю, забуття свого минулого¹⁴. Селян радянські марксистки розглядали як сировину для створення нового механізму. Якщо В. Леніну складно було визначити остаточне місце селян у диктатурі пролетаріату, то Й. Сталін пішов у цьому значно вперед. Він безапеляційно наголосив на тому, що створення «справжніх селян» можливе шляхом залучення останніх до партії. Примус вважався дозволеним засобом перевиховання селянства, створення «нової сільської людини», «нової психології трудового селянства»¹⁵.

Місто перемогло село, більшовики – селян. На селі були знищені елементи товарно-грошових відносин, запроваджено адміністративно-командну систему управління колгоспно-радгоспним селянством. Політика розкуркулення – політика фактичного нищення селянина-власника, селянина-ідеомана 1902 – 1920-х рр. Встановлення тотального державного контролю за селянством зумовило його перетворення у суб'єкта, повністю залежного від держави. У такому контексті привертає увагу трансформація правового статусу українського селянства на початку 1930-х рр. Не буде перебільшенням твердження, що за своїм змістом де-факто і де-юре Постанова РНК УСРР та

ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила розпорядку в колгоспах» значно обмежувала права селян. Зокрема, одне з природних прав людини – право на пересування. Їм заборонялося покидати села. Окрім того, держава відмовляла селянам у видачі паспортів. Зважаючи на ці та інші факти, ми поділяємо обгрунтовану позицію українських учених (зокрема, В. Марочка), які такий правовий статус українського колгоспного селянства ототожнюють із кріпацтвом.

Насадження колгоспно-радгоспної системи, становлення колгоспно-радгоспної власності на землю, державна політика хлібозаготівель, фіскальна політика, Голодомор 1932–1933 рр. – інструменти реалізації «великого перелому» на селі, придушення селянської революції, нищення селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. На нашу думку, сталінська «революція на селі згори», окрім відомих в історіографії фактів, мала ще одну причину. Якщо для селян-ідеоманів 1902–1920-х рр. наскрізною «Ідеєю» була «Ідея Землі», то для більшовиків, як й інших антагоністів періоду Української революції 1917–1921 рр., «Ідеєю» була «Ідея Влади». Земля – інструмент досягнення влади. Не відбулося симбіозу. Отримавши «Землю», селяни не знали, що робити з «Владою». Отримавши «Владу», більшовики не знали, що робити із «Землею». Селяни-ідеомани 1902–1920-х рр. виявилися зайвими у пролетарській державі, а тому приреченими на винищення.

Фактично наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. радянський тоталітаризм, застосовуючи податки, хлібозаготівлі, формуючи новий тип радянського селянина, представляв собою селянську контрреволюцію. Її мета була чітка і зрозуміла – не лише фізичне, а і духовно-культурне знищення українського селянина-ідеомана, сформованого на початку ХХ ст.

Автори представленої монографії поставили за **метою** дослідити, ґрунтуючись на критичному осмисленні здобутків попередників, аналізі залученої до монографії джерельної бази, сучасної методології, «великий перелом» на селі, що зумовив фінал селянської революції у 1929–1933 рр.

Об'єкт вивчення – селянська революція в Україні у 1929–1933 рр.

Предмет дослідження – соціально-економічна і культурна політика радянської влади в українському селі у 1929–1933 рр. як інструмент нищення селянина-ідеомана.

Хронологічні межі дослідження. Вибір нижньої хронологічної межі (1929 р.) зумовлений переходом радянської влади до форсованих соціально-економічних перетворень на селі та початком другого підперіоду третього етапу селянської революції; верхньої – Голодомором, фіналом селянської революції. В окремих моментах, для повноти викладу, автори виходили за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані авторами матеріали стосуються території УСРР у тогочасних територіально-адміністративних кордонах.

Автори висловлюють щирю вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки яких тією чи іншою мірою стали у нагоді.

РОЗДІЛ I

СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового вивчення теми (короткий огляд новітньої історіографії)

Питання, співзвучні з порушеною нами у монографії науковою проблемою, знайшли відображення у новітній історіографічній спадщині. Умовно, зважаючи на структуру праці, нами у новітній історіографії виокремлено три тематичні напрями. Перший стосується податкової політики радянської влади в українському селі у роки «великого перелому». Другий – репресивних заходів радянської влади в українському селі у 1929–1933 рр. Третій – реалізації більшовицької «концепції нової людини» як засобу одержавлення селянського соціуму.

Новітній період у розвитку української історіографії з порушеної нами проблеми, на відміну від попередніх років, позначений появою сотні документальних видань, низкою наукових статей. Більшість дослідників почали розмежовувати форми історичних пошуків та виокремили кілька пріоритетних напрямів дослідження: колективізація, масовий терор, Голодомор, соціально-економічні й культурні відносини на селі.

Одним із перших у новітній українській історіографії до незаангажованого вивчення Голодомору, продрозкладки, податкового і адміністративного тиску на селі звернулися С. Кульчицький¹⁶, В. Даниленко, Г. Касьянов¹⁷. Дослідники, оперуючи раніше невідомими історичними джерелами, ґрунтуючись на відмінних від радянських методологічних засадах, звернули увагу на те, що основною причиною Голодомору в Україні стали продрозкладка, «принцип розверстки» та «посилення адміністративного тиску». Хлібозаготівлі, колективізація та «надзвичайні заходи» як причини, що призвели до Голодомору, визначили М. Шмельов і В. Попов¹⁸. Першим збірником архівних документів стала колективна робота В. Марочка та Є. Шаталіної¹⁹.

Розвиток аграрних відносин став об'єктом досліджень А. Харитонова²⁰, Г. Сургая²¹, М. Тепцова²². Зокрема, Г. Сургай, аналізуючи принципи побудови соціалізму, наголосив на появі нового курсу «сталінської моделі соціалізму». На його думку, вона насамкінець «спотворила ідею передачі землі у загальнонародне користування». Головною ідеєю цього дослідження є теза про те, що село протягом 1930-х рр. стало джерелом коштів і робочої сили для індустріалізації Радянського Союзу загалом й України зокрема.

У контексті нашої теми наукове зацікавлення викликає доробок Ю. Шаповала²³. Автор трактує соціально-економічні процеси на селі як відновлення політики військово-феодальної експлуатації. Важливу інформацію містять праці П. Панченка, В. Славова та В. Шмарчука²⁴. У них

представлено не лише загальноекономічну характеристику аграрного сектору, а й фінансові заходи держави у період становлення колгоспно-радгоспного устрою. Автори зауважують про існування в українському селі надзвичайних заходів: непосильні податки та надподатки, конфіскації, штрафи, продаж майна за несплату. Історики стверджують, що дискримінаційна політика держави щодо селянства негативно позначилася на подальшому розвитку аграрного сектору.

Важливе місце в дослідженні податкової історії посідає колективна праця О. Г. Мороза та С. М. Злупка. Ними проаналізовано структуру засобів податкового тиску на українське селянство в першій фазі становлення колгоспної системи. Науковці аргументовано довели, що селянство не стало б колгоспним, якби його «не виморили голодом»²⁵.

Надзвичайно широкі перспективи в дослідженні аграрних відносин на селі було відкрито в другій половині 1990-х рр. – на початку XXI століття. Це стало можливим завдяки доступу до раніше засекречених матеріалів фондів державних архівів України та Росії. Зміна тенденцій у розвитку історичної науки другої половини 1990-х рр. призвела до нового бачення минулого селянства, зокрема визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. У праці С. Дібрової²⁶ відображено основні причини цього лиха: суцільна колективізація, хлібозаготівлі, «індустріальний стрибок» та репресії. Новизною бачення зазначеної проблеми позначена колективна монографія «Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу»²⁷. У ній проаналізовано три Голодомори, що відбулися в Радянській Україні у XX столітті.

Застосування податкової політики та її вплив на формування соціально-побутової інфраструктури українського села побіжно відображено в роботі І. Рибачка²⁸. Науковцем вивчено такі види податків, як самооподаткування та культжитлозбір, що відіграли важливу роль у системі фінансових репресій, які застосовувалися до селянства в період становлення колгоспно-радгоспного системи. Серед вітчизняних досліджень помітне місце посідають праці вчених-фінансистів, які студіювали проблеми податків в історичному аспекті: Г. П'ятаченка²⁹, О. Кириленка³⁰, І. Гончара³¹ та інших авторів.

Новизною бачення проблем економічного розвитку українського села в 1930-ті рр. позначені спроби історичного аналізу системи оподаткування селянства України, здійснені І. Комаровою, Т. Козацькою, С. Герчаківським, Л. Дикань. Проблема становлення системи оподаткування та самооподаткування селян в УСРР на початку 1930-х рр. була предметом уваги Т. Козацької³². Нею обґрунтовано висновок, що соціально-класова спрямованість та силовий механізм запровадження податків призвели до фінансових втрат та господарської руїни. Самооподаткування дослідницею трактується як окремий вид податково-грошового стягнення з селян. Податкову систему як фінансово-економічний чинник в історичному ракурсі розглянуто Л. Дикань³³. Автором розкрито, що саме податкова політика радянської влади

визначила характер й мету власне економічного розвитку українського села в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і передбачала забезпечення необхідними фінансовими ресурсами державу. Стосовно питання особливостей розбудови податкової системи України, науковець дійшла висновку, що це відбувалося не еволюційним шляхом, як у більшості країн, а шляхом революційного злам у централізованій системі планового перерозподілу валового продукту. Історії становлення радянської податкової системи присвячено розвідку І. Комарової³⁴. У ній у хронологічному порядку відображено еволюцію сільськогосподарського податку в 1930-ті рр.

Сучасні підходи в дослідженні аграрної історії України сприяють розвитку історіографічного процесу загалом. Прикладом є ґрунтовна колективна монографія науковців Інституту історії України НАНУ про причини й наслідки голоду в Україні «Голод 1932–1933 років: причини та наслідки», опублікована в 2003 р.³⁵. Серед авторів відомі українські й зарубіжні науковці: С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, Р. Я. Пиріг, О. М. Мовчан, Л. В. Гриневич, О. М. Веселова, Д. Мейс. Причинами голоду визнано хлібозаготівлі, руйнівні наслідки колективізації, розкуркулення, штрафи, податкову політику держави, хоч останній аспект висвітлено недостатньо. Л. В. Гриневич, зокрема, називає сільськогосподарський податок та самооподаткування «грошовими проблемами».

У 2006 р. вийшла фундаментальна двотомна колективна праця з історії українського селянства³⁶. Авторський колектив аргументовано довів, що події, котрі відбулися в колективізованому селі призвели до «воєнно-феодальної експлуатації колгоспників» та закріпачення селянства. Головним під час колективізації, як слушно зазначив В. Марочко, стала руйнація економічної могутності «самодіяльних» селянських господарств. Заклавши організаційно-господарські основи напівкріпосного соціального статусу колгоспника, влада позбавила його прав вільно розпоряджатися своїм життям.

До сучасних досліджень, які різною мірою віддзеркалюють податкову політику радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. належать праці О. Доценка³⁷, П. Гай-Нижника³⁸, З. Лихолобової³⁹, Г. Капустян⁴⁰ та інших авторів. Так, В. Лазуренком⁴¹, наприклад, проаналізовано як соціально-економічні, так і суспільно-політичні умови функціонування міцних господарств в умовах непу і становлення тоталітарного режиму. Основну увагу дослідника спрямовано на визначення політики радянської влади щодо останніх. Автором спеціально зацентовано на тому, що, окрім економічних утисків, заможне селянство постійно відчувало суспільно-політичні утиски.

Тією чи іншою мірою податкової політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. стосуються кілька дисертацій. Наприклад, О. Малій захистила працю⁴², присвячену соціальним змінам на селі та становищу селян України в 1930-ті рр. Відтворюючи трансформації в аграрній сфері, автор з'ясувала, що на селі відбулася ліквідація

заможної частини селянства, яка не вписувалася в концепцію соціалістичного перетворення села.

Податкову політику радянської влади в українському колгоспно-радгоспному селі більшість науковців розглядає в контексті соціально-економічних змін, що відбувалися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Вказані тенденції знайшли відображення в дисертаціях О. Довбні⁴³, Н. Бем⁴⁴, Л. Скотнікової⁴⁵, В. Мусієнка⁴⁶ та інших авторів. Так, наприклад, у праці Л. Скотнікової з'ясовано негативні тенденції, породжені політикою «надіндустріалізації», податками, що накладалися на хліборобів протягом періоду утвердження колгоспного ладу. Авторка вперше згадує про наявність натурального податку як різновиду податкових виплат, запровадженого як обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції.

Про негативний вплив податкової політики на настрої селян та гальмування ними розвитку індивідуальних форм господарювання пише Н. Бем. Дослідниця стверджує, що врешті-решт значна частина селянства зрозуміла, що до страшного лиха призвела сталінська політика в аграрному секторі. Водночас у згаданих вище роботах автори залишили поза увагою цілу низку питань, зокрема, про роль податків у становленні колгоспно-радгоспного системи, причини надмірного оподаткування українського селянства.

Крім українських істориків, питання аграрної історії України наприкінці 1920-х – початку 1930-х ст. стали предметом вивчення зарубіжних істориків. Зокрема, А. Толкушин⁴⁷, досліджуючи історію податків у Росії, з'ясував засоби податкових стягнень із селян у контексті розвитку податкової політики радянської влади в СРСР.

Сучасна російська історіографія проблеми фінансово-економічних відносин на селі періоду сталінської модернізації суспільства орієнтується на вивчення питань аграрної історії Радянського Союзу загалом та деяких аспектів республіканського розвитку зокрема. Так, І. Є. Зеленін основними причинами Голодомору вважає суцільну колективізацію, хлібозаготівлі, а також політику його безпосередніх організаторів – Л. Кагановича, В. Молотова і П. Постішева. Історик застосовує поняття «організація голодомору», а також прокоментував цитату із судового вироку стосовно співробітників Наркомзему, які нібито намагалися «створити ситуацію голоду»⁴⁸. Необхідно зауважити, що вчений визнав «відкритим» питанням про особисту відповідальність Й. Сталіна «за геноцид українського, російського, казахського та інших народів». В інших працях історика розкрито розкуркулення у 1930-ті рр. та репресії проти селян, що й було визначено сутністю нової політики адміністративно-командної системи в сільському господарстві, яка полягала в перекачуванні коштів для промисловості.

Російські історики, указуючи на руйнівні наслідки колективізації, продемонстрували намагання держави «перетворити продрозкладку в повсякденну практику», підкреслили примусовий характер усього колгоспного

укладу життя. Статті М. Галас про представників «аграрно-економічної опозиції» початку 1930-х р.⁴⁹ і В. Попова про паспортизацію населення⁵⁰ також стосуються висвітлення покріпачення селян. Демографічні наслідки сталінського терору дослідила В. Жиромська⁵¹, а командно-адміністративну «радянську цивілізацію» – П. Малиновський⁵². Про наслідки колективізації писав Г. Шмельов⁵³.

Систему повинностей російських колгоспників 1930-х – 1960-х рр. проаналізували М. Бензін та Т. Димоні. Автори на російському архівному матеріалі з'ясували специфіку функціонування відробіткової, натурально-продуктової та грошової повинностей⁵⁴. Фактично вони започаткували новий напрям в історіографії податкової історії.

У дослідженнях Р. Конквеста⁵⁵, Д. Хоскінга⁵⁶, Н. Верта⁵⁷ обґрунтовано висновок про те, що податкова політика радянської держави в аграрному секторі, як і вся система побудови соціалістичного суспільства, здійснювалася методами тиску на селянство та репресій.

Важливим спонукальним фактором розвитку вітчизняної «репресології» у 1990-х – 2000-х рр. стала реалізація масштабного державного наукового проекту «Реабілітовані історією» під керівництвом академіка НАН України П. Тронька, започаткованого у 1992 р. На його виконання були опубліковані серії збірників архівних документів, мартирологи, наукові статті, монографії, в яких серед різноманітних репресивних сюжетів висвітлювалися у регіональному розрізі й силові методи соціалістичної перебудови аграрного сектора⁵⁸. У вивченні репресивної проблематики значну роль відіграв і часопис «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», який видається з 1994 р. в Україні і немає аналогів на пострадянському просторі.

Своєрідним першим узагальненням широкомасштабної дослідницької праці вітчизняних науковців із вивчення політичного тероризму загалом і сталінських репресій проти селянства 1920-х – 1930-х рр. зокрема стала синтетична праця «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси»⁵⁹.

На думку В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького репресії набули масового характеру з початку 1930 х рр., а «першим актом широкомасштабних переслідувань слід вважати масове виселення «куркулів» і ліквідацію «куркульських господарств», розпочаті у 1930 р.» У роботі наголошено, що репресії стали важливим елементом функціонування сталінської тоталітарної системи, адже «без них вона просто була неспроможна існувати». Безпосередню відповідальність за ескалацію насильства в 1930 ті рр. науковці поклали на Й. Сталіна, указавши разом із тим, що сталінський терор став логічним продовженням більшовицького терору попереднього десятиліття: доби «воєнного комунізму» та громадянської війни⁶⁰.

Концептуальними підходами «тоталітарної школи» у дослідженні «більшовицького масового терору» послуговується С. Білокінь, уважаючи головною метою «більшовицького масового терору» соціальну чистку –

«ліквідацію тієї частини населення, які не могли бути будівничими комунізму»⁶¹.

До комплексних досліджень сталінського «великого перелому», де висвітлено репресивний інструментарій соціалістичної перебудови аграрного сектора, належать праці С. Кульчицького. Ним вивчено суцільну колективізацію в загальному контексті більшовицьких соціально-економічних перетворень, розкрито генетичний зв'язок між першою спробою «комуністичного штурму» 1918–1920 рр. і другою «сталінською революцією» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Політику примусового насадження колгоспів і радгоспів він вважає утіленням у життя більшовицької ідеї побудови «держави-комуні». Особливу увагу ним приділено вивченню силових методів хлібозаготівель 1927–1929 рр. та політиці «ліквідації куркульства як класу»⁶².

Одним із перших до дослідження репресивної компоненти сталінської аграрної політики кінця 1920-х – початку 1930-х рр. звернувся Ю. Шаповал. Ним проаналізовано підготовку органами ДПУ УСРР наступу на селянство наприкінці 1920-х рр., розкрито механізми фабрикації «шкідницьких» справ проти керівників аграрної галузі України на початку 1930-х рр.⁶³

У науковому доробку Л. Гриневич⁶⁴, Г. Капустян⁶⁵, інших авторів розкрито репресивні механізми хлібозаготівель 1928–1929 рр., політизацію кримінального законодавства, залучення до заготівель органів юстиції, ДПУ УСРР, уповноважених партійців, надзвичайні заходи, застосовані компартійно-радянським керівництвом держави під час хлібозаготівельних кампаній 1927–1929 рр. тощо.

Участь органів ДПУ УСРР у боротьбі із селянськими спілками висвітлено в статтях О. Ганжі⁶⁶, В. Бондаря⁶⁷, проти селянського повстанського руху наприкінці 1920-х рр. на Півдні України – у монографії Ю. Котляра⁶⁸. Розкуркулення в Україні представлено у напрацюваннях В. Васильєва⁶⁹, Т. Вронської⁷⁰, Є. Шаталіної⁷¹ та інших авторів.

С. Кокінім вивчено взаємозв'язок між двома напрямками репресивної діяльності органів держбезпеки в Україні: боротьбою з «українською» та «сільською» контрреволюцією. Автором наголошено на певній синхронності в оперативно-слідчих діях органів держбезпеки щодо створення (фабрикації) та реалізації (судового розгляду) у 1929–1934 рр. справ «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», «Весна», «УНЦ», «ТСГ» та інших з одночасним здійсненням масштабних репресій в українському селі⁷². Механізм фабрикації однієї з перших показових справ – справи «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» досліджено В. Марочком⁷³. М. Шитюком проаналізовано «селянську лінію» масових репресій 1920-х – 1930-х рр. Ним з'ясовано, що основний репресивний удар влади спрямовувався проти селянства, що «державна політика розкуркулення і виселення <...> мала злочинно-прагматичний характер», аргументуючи це прагненням тоталітарної держави позбавити селян «економічної незалежності, зробити їх найманою робочою силою в

одержавлених колгоспах і державних радгоспах та отримати ресурси сільського господарства для здійснення індустріалізації»⁷⁴.

Депортації сільського населення 1930-х рр. стали предметом аналізу в статтях і дисертації В. Адамовського⁷⁵. Ним сформульовано особливості «депортації як форми політичної репресії»: 1) позасудовий характер; 2) контингентність або списочний характер; 3) «свідоме вилучення великих мас населення зі звичного середовища та насильницьке направлення в нове, незвичне середовище, як правило, з екстремальним кліматом».

До вивчення примусових міграцій сільського населення з території України й на територію України в 1930-ті рр. звернувся І. Винниченко. Ним охарактеризовано депортації селян під час розкуркулення, «вилучення» з прикордонної смуги УСРР, боротьби із саботажем хлібзаготівель, а також переселення в Україну селянських господарств із Білорусії та Росії після Голодомору 1933 р.⁷⁶ На основі аналізу «хлібзаготівельних» рішень властей М. Панчук дійшов висновку, що «репресії проти колгоспного активу, особливо комуністів, а також районної керівної партійно-радянської ланки як засіб проведення хлібзаготівель», узаконила постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. Автором розкрито й такі форми репресій проти селянства, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, депортації сімей «саботажників» заготівель⁷⁷.

Своєрідним підсумком наукового доробку Г. Папакіна є праця «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933)». Ним виокремлено репресивні заходи влади, методи що «максимально наближені до колективного покарання, що їх було вжито задля створення на селі умов, несумісних із життям»⁷⁸. Окремі аспекти репресивних заходів влади під час хлібзаготівельних кампаній 1931–1933 рр. висвітлені в роботі С. Ляха⁷⁹.

З проголошенням незалежності України значно активізувалися дослідження пов'язані з селянознавчою тематикою. Побачив світ сегмент наукових праць, що стосуються формування «нової людини», впливу радянської ідеології на світогляд українського селянства, становище сільських жінок, комунізацію сільської молоді тощо.

Українські історики також звертаються до наукового осмислення ментальності, національного характеру українського народу. Ці та інші питання, зокрема ментальність українського селянства, вивчено у працях таких авторів, як О. Добржанський⁸⁰, Л. Дудка⁸¹, П. Кононенко⁸², Ю. Присяжнюк⁸³, С. Світленко⁸⁴ та інші. У науковому доробку В. Ботушанського знайшли широке висвітлення як питання зародження нових форм господарювання на селі, так і формування рис національного характеру українців, зокрема їхні регіональні аспекти⁸⁵. Комплексно світовідчуття українців досліджено О. Стражним⁸⁶. Етносоціокультурні процеси в Україні, що відбувалися протягом першої половини ХХ ст., комплексно проаналізував Б. Кравченко⁸⁷. Соціокультурна історія українського сільського населення доколгоспного періоду стала предметом наукового вивчення таких істориків, як О. Вовк⁸⁸, М. Захарченко⁸⁹,

О. Лукашевич⁹⁰, М. Олійник⁹¹, І. Рибак⁹² та інших. У праці Б. Патриляка⁹³ з'ясовано соціально-психологічні аспекти взаємовідносин українського селянства і радянської влади, зміни соціально-політичних настроїв селянства протягом 1920-х – на початку 1930-х рр.

Окремі аспекти формування « нової людини » в СРСР, УСРР розглянули Т. Євсєєва⁹⁴, Н. Земзюліна⁹⁵, О. Новікова⁹⁶, Л. Олянич⁹⁷, Л. Якубова⁹⁸ та інші автори. Гендерні аспекти, зокрема соціалізацію жінок, вивчили Н. Бондаренко⁹⁹, Н. Гогохія¹⁰⁰, О. Кісь¹⁰¹, О. Лабур¹⁰², О. Сапицька¹⁰³, О. Розовик¹⁰⁴, Ю. Терещенко¹⁰⁵ та інші дослідники.

У новітній українській історіографії мають місце праці й інших учених, присвячені різноманітним аспектам соціально-демографічних змін. Такими є напрацювання істориків В. Романцова¹⁰⁶, П. Шевчука¹⁰⁷ та демографів І. Курило¹⁰⁸, Н. Левчук¹⁰⁹, Е. Лібанової¹¹⁰. На думку І. Курило, у СРСР в роки масової колективізації було започатковано « аморальну традицію безмежного демографічного марнотратства »¹¹¹. Е. Лібанова виявила, що примусова колективізація здійснила не менш потужний вплив на процеси народжуваності, ніж Голодомор 1932–1933 рр.¹¹²

У сучасній російській історіографії закульовано тенденції формування нової постпербудовної традиції сприйняття радянської країни як періоду ефективного державного менеджменту. Проводиться думка про те, що високі темпи росту радянської економіки давали значний ресурс просуванню комуністичної ідеології та світовій гегемонії СРСР¹¹³, а також сприяли появі нової моделі розвитку Росії¹¹⁴. Поширення набула теза про комплексний характер причин репресій. Проте російський науковець В. Ціаф попереджав колег, які особливо захоплюються результатами сталінської індустріалізації, про пролонговані негативні наслідки не лише індустріалізації, але й націоналізації, ліквідації куркульства та інших кампаній¹¹⁵.

О. Гаман-Голутвіна вважає, що « практично всі російські революції та всі успішні російські модернізації були саме « революціями згори »¹¹⁶. На думку А. Липкіна, у радянській Росії було відтворено самодержавну систему правління, але з новим людським, соціальним, інституціональним наповненням¹¹⁷. О. Хлевнюк зауважує, що диктатор, зосібна Й. Сталін, у новій системі влади виступав саме як активна надбудова¹¹⁸. В. Роговін вважає, що історичний процес, розпочатий більшовицькою революцією, не завершено, а тимчасово призупинено. Історична поразка соціалізму на межі 1990-х рр., на його думку, не означає, що наступні десятиліття пройдуть під знаком тріумфального руху капіталізму в усьому світі¹¹⁹. Комплексно становлення тоталітарного режиму також розглядали В. Остроухов¹²⁰, Г. Трукан¹²¹ та інші.

На думку російського логіка, філософа О. Зінов'єва, основними опорами комуністичної системи були: організація населення в стандартні первинні колективи (клітини); єдина, централізована та ієрархічно вибудована система влади та управління; єдина система виховання та ідеологічної обробки населення¹²². Він вважав, що « ніякого ідеального суспільства всезагальної

рівності, справедливості ніколи не було, немає і ніколи не буде, бо таке суспільство неможливе в принципі»¹²³.

Помітні успіхи у висвітленні селянознавства має західна історіографія. Англійський історик Е. Карр дослідив злиття Комуністичної партії з радянською державою¹²⁴. У працях американського дослідника Р. Пайпса продовжено аналіз консолідації влади в руках більшовиків¹²⁵. У контексті нашої теми викликає інтерес праця С. Коткіна «Магнітна гора: сталінізм як цивілізація». У ній автор запропонував оригінальні роздуми про застосування соціального інжинірингу в СРСР¹²⁶.

У низці робіт західних науковців виокремлено переважно три форми тоталітаризму: фашизм, нацизм і сталінізм. На думку Р. Геллетлі, «між першим диктатором Советського Союзу і його майбутнім наступником не було значних теоретичних і політичних розбіжностей у сфері комуністичної доктрини, зокрема їхньою спільною рисою було масштабне і нещадне застосування терору»¹²⁷. Інтерес викликає праця С. Сміта, в якій зазначено, що саме Й. Сталін запустив революцію згори, а це призвело до жорсткої індустріалізації, силовій колективізації. Економічний 1925 р. він вважає апогеєм непу, часом, коли офіційна політика була найбільш позитивною для селянства¹²⁸. На думку Й. Баберовські, більшовики не мали жодного поняття про деструктивність їхнього культу насильства, бо вони не контролювали насильство, а розпалювали його серед громадян¹²⁹. Л. Штерном з'ясовано, що в 1920-х – 1930-х рр. змусило західних інтелектуалів повірити в культурну і політичну домінанту Радянського Союзу перед Заходом та побачити в ньому протидію фашизму¹³⁰.

Безпосередньо взаємовідносини влади та селянства висвітлено канадською дослідницею Л. Віолою. Науковиця вивчила протидію радянській владі на селі, боротьбу радянських селян проти колективізації подає як громадянську війну між містом та селом¹³¹. Ш. Фіцпатріком проаналізовано різні стратегії, взяті на озброєння російськими селянами, щоб упоратися з наслідками удару, нанесеного їм державою під час колективізації, та ті способи, за допомогою яких вони намагалися поставити колгоспи на службу власним інтересам, а не тільки інтересам держави¹³². У працях А. Граціозі¹³³, Г. Куромі¹³⁴, Дж. Мейса¹³⁵ розкрито негативні наслідки сталінської політики колективізації, розкуркулення, політичних репресій. Р. Конквестом висвітлено жахливі події колективізації, Голодомору 1929–1933 рр.¹³⁶, Т. Снайдером – окремі сторінки соціально-економічного, культурного становища українського селянства¹³⁷.

Отже, здійснений нами аналіз новітньої історіографії переконує у тому що питання, співзвучні з обраною нами для вивчення темою, представлені у сучасному українському і зарубіжному науково-історичному дискурсі. Упродовж 1990-х рр. – початку ХХІ ст. вітчизняна і закордонна історична наука збагатилися серйозними здобутками з історії «великого перелому». Водночас, попри суттєві позитивні зрушення, не всі аспекти радянської

аграрної політики в українському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. розкрито повно і рівномірно. Це цілком закономірно і об'єктивно, зважаючи на той інтелектуальний потенціал, що містить порушена нами проблематика, її науково-практичне і суспільно-політичне значення.

На нашу думку, реалізацію «сталінської революції згори» в українському селі доцільно розглянути як селянську контрреволюцію, що збіглася у часі з другим підперіодом третього етапу селянської революції. Це дозволить повному осмислити сутність і зміст багатьох явищ тогочасної аграрної історії України. По-друге, предметнішого аналізу потребує податкова політика радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Така необхідність зумовлена тим, що податки більшовиками були застосовані як інструмент «другого комуністичного штурму» села. Надмірний податковий тягар, запроваджений радянською владою щодо українського селянства, став однією з причин глибокої соціально-економічної кризи на селі, Голодомору 1932–1933 рр. По-третє, вимагають додаткового комплексного дослідження питання, що стосуються особливостей застосування закону від 7 серпня 1932 р. українськими судами, ролі органів юстиції та їхньої взаємодії з органами ДПУ, адміністративних репресій, наслідків каральних акцій тощо. По-четверте, предметнішого вивчення потребує соціокультурна сфера села. Відомо, що крім соціально-економічних і суспільно-політичних цілей «сталінська революція згори» мала і культурну. Вона полягала у культурному нищенні селянина-ідеомана 1902 – 1920-х рр. і формуванні «нової людини» на селі – колгоспно-радгоспного селянина. У такий спосіб руйнувався архетип українського селянина.

Таким чином, вище викладене і зумовило вибір авторами обраної ними для вивчення теми.

1.2 Джерельна база дослідження

Під час написання монографії авторами опрацьовано і залучено широку джерельну базу. Враховуючи зміст праці, історичні джерела, представлені у дослідженні, тематично стосуються трьох пріоритетних напрямів: податкової політики радянської влади в українському селі у роки «великого перелому»; репресивних заходів радянської влади в українському селі у 1929–1933 рр.; реалізації більшовицької «концепції нової людини» як засобу одержавлення селянського соціуму.

Весь комплекс опрацьованих джерел, залучених нами до монографії, належить до писемних, які за формальною ознакою можна поділити на опубліковані та неопубліковані, за родовою – на документальні та наративні. За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані та неопубліковані документи можна поділити на директивні (нормативні); діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні); статистичні; слідчі та судові документи; праці компартійно-державного

керівництва тощо. Наративні джерела представлені періодикою та мемуарною літературою.

Основу джерельної бази стосовно податкової політики радянської влади в українському селі у роки «великого перелому» становлять архівні документи, що зберігаються у фондах центральних та обласних архівосховищ. У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) міститься порівняно небагато документів з історії податків періоду становлення колгоспно-радгоспної системи на селі. Так, у Ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України) збереглися директивні листи та телеграми про виконання фінпланів, запровадження сільськогосподарського податку, доповідні записки й листи НКФ УСРР про перебіг виконання фінансового плану. Ці документи нараховують десятки джерел, що є типовими за своїм складом та фіксують факти оподаткування населення, проведення політики розкуркулення та хлібзаготівель. Вони дозволили проаналізувати особливості оподаткування сільського населення України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., здійснення хлібзаготівель за принципом продрозкладки, поширення облігацій державної позики в українському селі. Вивчено також записки народних комісарів та керівників різних державних заготівельних комітетів. Так, доповідна записка НКФ УСРР містить згадки про існування податкової політики як «політики репресій». У документі, зокрема, є такі відомості: «Місцеві радянські органи стали на шлях застосування масових репресій щодо неплатників податків». Крім того, фонди доповнені статистичними даними, які відображають офіційний стан сплати стягнень у системі податкових вилучень із селянства наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

До протоколів ЦК КП(б)У додано матеріали, серед яких важливе місце посідають доповіді та записки Наркомфіну УСРР, зокрема А. Рекіса, П. Любченка, П. Постишева. Важливим джерелом дослідження фінансово-економічного тиску влади на село слугують відомості та доповнення до законів, що визначають ознаки куркульських господарств. На основі цих документальних пам'яток можна з'ясувати сутність податкової системи, яка утвердилася в українському селі.

Фонди Центрального архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВОВУ) віддзеркалюють як організаційну структуру вищих органів влади, так і їхню діяльність у сфері фінансового забезпечення Радянського Союзу загалом. Певні відомості про здійснення та проведення податкової реформи містяться у фонді Ф. 1 (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет). У ньому зберігаються директиви Наркомфіну щодо народногосподарського плану УСРР на 1933 та 1934 господарські роки, формування держбюджетних планів для областей, районів. Протоколи засідань РНК УСРР про складання державного та місцевих бюджетів республіки подано в статистичних відомостях місцевих органів влади – Ф. 572 (Міністерство легкої промисловості УРСР).

Фонд Народного комісаріату фінансів УРСР (Ф. 30) містить дані, що дають можливість об'єктивно відобразити специфіку функціонування податкової системи 1930-х рр. в українському селі, розкрити справжні мотиви застосування органами радянської влади класового підходу в оподаткуванні сільськогосподарським податком та самооподаткуванні; розмежувати дві форми податків, які стягувалися з селян в УСРР (УРСР): натуральні й грошові. До цього типу джерел належать інструкції про самооподаткування, різноманітні директивні листи та циркуляри, статистичні звіти про перебіг оподаткування населення, відомості Наркомфіну УСРР про виконання плану мобілізації коштів із населення різних областей та районів України, протоколи засідань колегії Наркомфіну УСРР та матеріали до них, доповідні записки начальника податкового управління НКФ УСРР О. Кушніра про індивідуальне оподаткування селянських господарств, скарги селян на дії сільських рад стосовно процесу оподаткування. Статистичні звіти про результат проведення мобілізації коштів до держбюджету містять різноманітні річні звіти НКФ УСРР та СРСР – Ф. 318 (Управління народного господарського обліку при Державній плановій комісії УРСР (УНГО)).

Окремо варто зупинитися на аналізі матеріалів фонду 2 (Рада Міністрів УРСР). У ньому зібрано постанови, витяги з протоколів засідань, таблиці, доповідні записки Раднаркому УСРР про розподіл фінансів. Завдяки цим матеріалам можна чітко простежити зміни місцевих бюджетів за 1931 р., зокрема, у тій частині, де йдеться про збільшення суми місцевих податків та зборів до 40 млн. Наприклад, постановою від 20 грудня 1930 р. «Про місцеві бюджети» уряд доручив «НКФ разом з НК РСІ переглянути ставки місцевих податків, що застаріли і не відповідають сучасним нормам». Отже, такі документи допомагають розкрити сутність податкової політики на селі, яка здійснювалася чисельним бюрократичним податковим апаратом, що отримав право самостійно змінювати загальнодержавні закони.

Матеріали аналогічного змісту знайдено й серед документів особових фондів Голови Раднаркому В. Я. Чубаря (Ф. 4402). Ці допоміжні джерела містять статистично-фінансові відомості про хід заготівель зернових культур, городини, м'яса селянськими господарствами, колгоспами й радгоспами. Більшість документів є результатом доповідей на партконференціях КП(б)У.

Важливі матеріали зосереджено в архівному фонді редакції газети «Колгоспне село» (Ф. 388). Частину цих документів становлять листи та скарги селян стосовно їхнього складного становища. Ці джерела стають у нагоді для з'ясування не лише механізму оподаткування українського села в період становлення колгоспно-радгоспної системи, а й засвідчують негативне ставлення селян до податкової політики радянського керівництва. Матеріали фіксують характерні визначення організаційних форм селянських повинностей: «твердоздавці», «план до двору», «експертне оподаткування».

Таким чином, наявні в центральних архівах матеріали за своїм змістом, формою й походженням є тотожними (протоколи, положення, постанови, накази, циркуляри, інструкції, листування, річні звіти та статистичні дані),

проте різняться історичною цінністю та інформативним наповненням. Більшість документів відіграє ключову роль у з'ясуванні історії податкової політики радянської влади в українському селі за умов становлення радянського колгоспно-радгоспного ладу.

Величезний масив документів із історії становлення податкової системи та її функціонування в українському селі містять фонди Черкаського, Миколаївського, Харківського Державних обласних архівів.

Так, матеріали фондів Державного архіву Черкаської області (ДАЧО) відображають характер податкової політики, яку проводив радянський уряд в українському селі на регіональному рівні в межах тогочасної Київської області. В архівних фондах Монастирищинського райвиконкому (Ф. Р 2113), Завадівської сільради (Ф. Р 1015), Смілянського райвиконкому (Ф. Р 79) зберігаються матеріали, що розкривають специфіку здійснення та проведення податкових стягнень із селянства у першій половині 1930-х рр., дають характеристику мотивів застосування класового принципу оподаткування різними видами податків, а також описують структуру застосування до селян каральних заходів у формі накладання штрафів, виселення та позбавлення волі з конфіскацією майна.

Фонди архіву Миколаївської області містять матеріали, що відображають регіональні особливості становлення податкової системи в українському селі у період утвердження радгоспно-колгоспної системи. Зокрема, у фондах Свято-Троїцької сільради (Ф. 904), Воскресенської сільради (Ф. 296), Галициновської сільради (Ф. 258), Пузирівської сільради (Ф. 258) знаходимо справи, що стосуються частки селян у системі податкових виплат, а також документи й постанови районних та сільських рад, які здійснювали управління податками. Інформацію про зміни й доповнення законів республіканського значення та списки селян-платників податків і норми стягнень подають фонди Миколаївського обласного організаційного комітету (Ф. 992), Миколаївського обласного фінвідділу (Ф. 1196), Ново-Бузької районної контрольної комісії КП(б)У (Ф. 951).

Значний джерельний матеріал представлено у фондах Державного архіву Харківської області. Так, у фондах Канцелярії фінансового інспектора 11-ї дільниці (Ф. 2763), Фінансового відділу Виконавчого комітету Харківської області (Ф. 4242) фіксуємо дані про оподаткування сільського населення різними видами податків і стягнень. Фонди Золочівського районного комітету КП(б)У (Ф. 96), Черемушанської сільської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 154), Кобзерівської сільської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1886), Лозівської сільської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1475) подають селянські листи-протести проти надмірного та репресивного оподаткування в часи голодомору 1932 – 1933 рр. У фондах Валківської районної контрольної комісії (Ф. 3776), Харківської обласної контрольної комісії КП(б)У (Ф. 1356) містяться документи про мобілізацію коштів на Харківщині та порядок запровадження сільськогосподарського податку.

Крім того, до роботи залучено й опубліковані джерела. Умовно до них можна зарахувати: 1) тогочасну періодику (газети, журнали, вісники тощо); 2) опубліковані збірники постанов та розпоряджень уряду; 3) мемуарна література; 4) збірники архівних документів.

Важливим джерелом із історії податкової системи в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. є матеріали тогочасної преси. На сторінках офіційних періодичних видань уряду УСРР («Більшовицька правда», «Вісті ЦВК УРСР», «Советская Украина», «Радянське село. Орган ЦК КП(б) України»), Народного комісаріату фінансів («За організацію фінансової роботи на селі», «За фінплан», «За більшовицькі темпи», «За відмінну фінансову роботу», «За темпи»), соціально-економічних видань («Радянське село», «Соціалістичне село», «Колгоспне село», «Колгоспна правда», «Колгоспник України», «За більшовицьку сівбу» тощо) наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. було надруковано чимало звернень та повідомлень про становище селянства в умовах «розбудови» колгоспно-радгоспної системи. Матеріали аналогічного змісту – зведення про виконання фінпланів, зміни в податковому законодавстві – містила й загальносоюзна урядова преса («Ведомости Верховного Совета СССР», «Известия ЦИК СССР» та інші видання).

Незважаючи на величезні кількісні показники наявності цього виду джерел, зазначимо, що газетні публікації здебільшого мають відверто пропагандистський характер, подекуди подаючи недостовірну й неперевірену інформацію, значно завищуючи успіхи й замовчуючи недовиконання планів мобілізації коштів. Тому матеріали преси вимагають особливої обережності у використанні їх як історичного джерела.

Окремо зупинимось на виданнях, що виходили за сприяння Народного комісаріату фінансів і посідають важливе місце серед інших джерел. У таких економічних виданнях, як «За фінплан» та «За відмінну фінансову роботу» розкрито політико-економічний механізм становлення й функціонування системи натурально-грошових податків із сільського населення, встановлено норми й терміни виконання планових завдань.

На сторінках газети «Колгоспник України» надруковано промови та виступи керівників Наркомфіну, які з політичного погляду висвітлювали та обґрунтовували причини реформування податкового законодавства. Серед наявних документальних публікацій чільне місце посідають бюлетені й журнали, що виходили друком наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Такі видання, як «Сельскохозяйственный бюллетень», «Радянська Україна», популяризували не лише зміни в чинному податковому законодавстві, а й містили роз'яснення до листів від сільського населення, яке не могло досягнути причин постійної зміни законів. Крім того, у виданнях представлено порівняльні відомості щодо виконання мобілізаційних планів на місцях та в республіці загалом. На матеріалах видання «Червоне село», які стосувалися переважно фінансово-господарської діяльності державних установ, досліджено рівень виконання селянами різних видів грошових виплат, штрафів, податків, самооподаткування тощо.

До монографії також залучено матеріали газет «Вісті ВУЦВК», «Экономическая жизнь», «Известия ЦИК СРСР» за 1930-ті рр. Виявлено й проаналізовано понад 20 постанов радянських органів влади, що безпосередньо дотичні до теми дисертації. Офіційні документи, опубліковані на сторінках газет, за умови неупередженого аналізу дають можливість розкрити політику радянської влади щодо механізму становлення й функціонування системи натурально-грошових повинностей сільського населення, тому що саме вони забезпечували інформативну нормативно-правову базу «обов'язкового постачання зерна державі від колгоспів та одноосібних господарств», встановлювали норми й терміни виконання планових завдань. Залучено низку інструкцій, які друкувалися переважно на сторінках «Вістей ВУЦВК» протягом 1930 – 1933 рр. Без них складно реконструювати технологію запровадження системи державних повинностей в українському селі.

На матеріалах газети «Экономическая жизнь», які стосувалися переважно фінансово-господарської діяльності державних установ, досліджено рівень виконання селянами різних видів грошової повинності: позик, штрафів, податків, самооподаткування.

Грунтовніше збагнути податкову політику радянської влади на селі допомагають опубліковані збірники постанов та розпоряджень уряду, які з'явилися наприкінці 1920-х – на початку 1930 рр. і розкривають сутність нормативно-правової бази функціонування фінансової роботи на селі та зміни, що відбувалися в цій сфері діяльності радянського керівництва тощо. Під час опрацювання теми було виявлено в наукових бібліотеках статистично-економічні відомості про роботу фінансово-податкових органів, що зосереджені у відповідних тематичних збірниках документів.

Аналіз ситуації, яка склалася в українському селі зі становленням колгоспно-радгоспної системи, містять мемуари очевидців, що постраждали від радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Одним із важливих елементів сталінської політики на селі, за свідченням очевидців, була й податкова політика. Ці документи насамперед відтворюють події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. очима постраждалої сторони, що дає нам можливість здійснити порівняльний аналіз офіційних і неофіційних свідчень. Тому осмислення таких джерел є одним із важливих етапів у дослідженні податкової політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

У документальних публікаціях податкову політику радянської влади в українському селі відображено надзвичайно слабо. На сьогодні не існує збірника документів, який би чітко стосувався чинної в окреслений період податкової системи в українському селі, хоча в окремих із них представлено документи, що певною мірою висвітлюють фінансово-економічний тиск, який зазнавало селянство УСРР в період становлення колгоспно-радгоспної системи.

Збагнути економічну й фінансову ситуацію, в якій опинилося колгоспно-радгоспне селянство УСРР, допомагають документи радянського керівництва, опубліковані у вигляді зведень законів та постанов про сільськогосподарський податок, самоподаткування тощо.

Інформативно насиченістю позначені опубліковані збірники архівних документів, що репрезентують джерела, які містяться у фондах українських і російських архівів. Упорядковані науковцями з питань аграрної історії радянського періоду, вони слугують невичерпним джерелом, що відображає як офіційні, так і неофіційні сторони життя радянського суспільства. До таких робіт належить колективна праця українських науковців за редакцією С.В. Кульчицького¹³⁸. До книги увійшли переважно документи і матеріали, що відображають історичні перипетії кінця 1920-х – першої чверті 1930-х рр. Колективізація як основна причина Голодомору 1932–1933 рр. в Україні проілюстрована скаргами та листами селянства до вищих органів влади. Свою роль у цьому процесі відіграла й податкова політика, оскільки в матеріалах зафіксовано річні норми сплати податків як у грошовому, так і в натуральному еквіваленті, штрафи та інші форми примусового вилучення майна селян, які не в змозі були сплатити встановлених урядом норм податку.

Значну джерелознавчу цінність мають документальні видання, упорядковані російськими фахівцями аграрної історії, зокрема В. Даниловим. Більшість документів виявлено в архівних фондах силових структур та партійно-радянських органів влади, стосуються вони проблем колективізації, хлібзаготівель та масових репресій в СРСР. Доступ до нових архівних фондів дав можливість розкрити ще донедавна маловідомі соціальні явища, що відбувалися на селі. Ученими було впорядковано п'ятитомне видання архівних документів про трагедію радянського села – колективізацію та розкуркулення¹³⁹.

Джерела, що ілюструють терор проти селянства в 1930-ті рр., містяться в збірнику документів, що ґрунтуються на основі архівних фондів «ВЧК – ОГПУ – НКВД», які констатують факти політичного й економічного характеру, що мали місце протягом тривалого періоду. Широкий аспект у відтворенні історії радянського села кінця 1920-х – початку 1930-х рр. має двотомна збірка матеріалів та документів, упорядкована асоціацією дослідників голодоморів в Україні за сприяння вчених істориків діаспори (США)¹⁴⁰. Представлені джерела засвідчують факти терору над українським народом в часи побудови соціалізму, масових розправ та податкового тиску з боку держави в особі місцевих органів влади та політичного активу села. Важливу історичну цінність мають збірники архівних документів, в яких відображено події Голодомору в Україні у 1932–1933 рр., упорядковані вони на основі документації загальнодержавних та місцевих органів влади¹⁴¹.

Проблематика репресій належала до найбільш табуованих у радянській історичній науці, а більшість документів, у яких містилася інформація про каральні акції влади проти селянства, зберігалася у державних архівах під грифом «таємно» й була практично недоступною науковцям. Основу

джерельної бази вивчення **репресивних механізмів соціалістичної перебудови аграрного сектора** складають неопубліковані документи, виявлені в результаті евристичної роботи у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ), Галузевих архівах Служби безпеки України (м. Київ, м. Дніпропетровськ), Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Кіровоградської області, Державному архіві Запорізької області.

Важливим складником джерельної бази стали документи, зосереджені у фондів Центрального комітету Комуністичної партії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Унікальність цього комплексу джерел пов'язана як з місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру, так і з тим, що саме тут «концентрувалися основні потоки матеріалів найвищих державних органів, керівних галузевих структур, місцевих партійних комітетів і виконкомів рад, громадських організацій, громадян»¹⁴².

Йдеться про такі групи документів. До першої належать нормативні документи ЦК КП(б)У: постанови політбюро й секретаріату, директивні листи, телеграми. Вони вирізняються високим ступенем інформативності щодо встановлення причин, механізмів, виконавців каральних акцій, наслідків застосування репресій. Оскільки масові репресивні операції планувалися здебільшого в Кремлі, «репресивні» постанови політбюро ЦК КП(б)У приймалися на виконання рішень союзних партійних органів і за допомогою директив і телеграм із фактично «конвеєрною» оперативністю доводилися до місцевих партійних і радянських органів. Спеціальний інтерес становлять постанови політбюро ЦК КП(б)У з так званої «Особливої папки» (Ф. 1, оп. 16), які уможливають установа «відправного моменту» багатьох репресивних операцій у республіці.

Друга група джерел представлена інформаційними матеріалами ЦК КП(б)У: довідками, зведеннями, доповідями відділів ЦК КП(б)У (сільгоспвідділу, інформаційного сектора організаційно-інструкторського відділу), листами й звітами уповноважених ЦК, на основі яких можна проаналізувати особливості застосування репресивних директив союзного та республіканського керівництва на місцях, установити роль районних і обласних очільників у реалізації репресивних заходів влади. У цій групі джерел зосереджений значний фактичний матеріал про «порушення революційної законності» під час розкуркулення, хлібзаготівель 1928–1933 рр., про реакцію селянства на репресивні дії влади тощо.

Окремий блок документів цієї групи становлять доповідні записки, листи, телеграми ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), які також виконували інформаційну та звітну функції. Вони наочно доводять повну залежність політики найвищого партійного керівництва республіки від рішень союзного центру, постійне узгодження його дій з Кремлем.

До третьої групи джерел належать документи найвищих і місцевих органів виконавчої влади, які за функціональним призначенням є інформаційними. З поміж них нами виокремлено документи відомств, які відіграли провідну роль у реалізації репресивних заходів в українському селі: Наркомату юстиції, Генеральної прокуратури, Державного політичного управління. Ці структури мали налагоджену систему збору, аналізу й обліку інформації, тому їхні інформаційно-аналітичні матеріали дають змогу визначити основні напрями репресивної політики, реконструювати масштаби каральних акцій, установити загальну кількість репресованих селян. Особливу цінність мають так звані п'ятиденні спецзведення Наркомату юстиції УСРР під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. У них наведено дані про кількість селян, засуджених за саботаж заготівель, крадіжки зерна, спекуляцію хлібом, соціальний склад репресованих, регіональну приналежність, застосовані заходи соцзахисту. Усі вони в сукупності дозволяють судити про розмах і динаміку репресій. Попри значну інформаційну насиченість інформаційно-статистичних документів Наркомату юстиції, їх суттєвим недоліком є неповнота даних про кількість репресованих. Документи ДПУ в основному представлені спецзведеннями, в яких висвітлено участь органів держбезпеки у розкуркуленні, хлібозаготівлях 1929–1932 рр., господарсько-політичних кампаніях.

Четверту групу архівних джерел становлять документи місцевих партійних органів: постанови, доповідні записки, листи, інформації обкомів, райкомів КП(б)У. Основний масив цих документів дозволяє висвітлити силові методи виконання заготівель 1932 – 1933 рр., численні випадки «порушень революційної законності».

Надзвичайно важливими для дослідження ролі органів юстиції в реалізації сталінської аграрної політики є документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління. У роботі використано документи Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8), Верховного Суду УРСР (Ф. 24), Прокуратури УРСР (Ф. 288), які за функціональним призначенням можна поділити на нормативно-розпорядчі (директивні листи, накази, постанови, обіжники); інформаційні (листи, повідомлення); статистичні (зведення про кількість засуджених); судові (вироки надзвичайних сесій окрсудів). Їх аналіз свідчить, що вперше органи юстиції були залучені до реалізації репресивних заходів влади в українському селі під час хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 рр. для покарання «саботажників заготівель» і боротьби з селянським опором. Протягом «великого перелому» діяльність прокуратури й судів остаточно підпорядкувалася потребам основних господарсько-політичних кампаній, працівники юстиції перетворилися на своєрідних уповноважених, а правосуддя набуло обвинувального характеру. Саме участь органів юстиції в каральних акціях влади надала репресіям масового, тотального характеру.

Особливий інтерес для дослідника становлять обіжники Наркомату юстиції. Вони дозволяють розкрити репресивні механізми заготівель 1930–

1932 рр., особливості застосування у республіці одіозного закону від 7 серпня 1932 р. Вироки надзвичайних сесій окружних судів сприяють тому, щоб встановити, які обвинувачення висувалися репресованим селянам. Загалом нормативно-розпорядчі документи Наркомату юстиції віддзеркалюють перетворення суду і прокуратури на важливий складник радянської репресивно-каральної системи.

Суттєвою частиною джерельної бази дослідження стали документи ДПУ – НКВС, що зберігаються у фондах ДА СБУ м. Києва та м. Дніпропетровська. Джерелознавчий аналіз цієї групи документів є специфічним, він визначається функціональним призначенням органів держбезпеки. Оскільки органи ДПУ – НКВС мали «закріплену законом зацікавленість у виявленні контрреволюції»¹⁴³, то в процесі діяльності вони, закономірно, прагнули «довести свою ефективність, корисність»¹⁴⁴, здатність виконувати накази партійного-радянського керівництва держави й республіки з вилучення та ліквідації визначеної кількості контрреволюціонерів і антирадянських груп. Тому під час репресивних операцій органи держбезпеки масово фальсифікували справи контрреволюційних організацій, до яких добиралися потрібні фігуранти й отримувалися необхідні докази провини. Через це події та факти, викладені в інформаційно-аналітичних матеріалах ДПУ–НКВС, часто інтерпретувалися в контексті оперативних завдань, які вирішувалися на кожному етапі соціалістичної модернізації сільського господарства. З іншого боку, фактологічний матеріал, викладений у документах ДПУ–НКВС, має досить високий ступінь достовірності, оскільки інформаційно-аналітичні та звітні матеріали органів держбезпеки готувалися для найвищого керівництва країни й республіки, «яке мусить знати все». Часто саме інформація, отримана від спецслужб, інспірувала певні партійні й урядові рішення.

Також нами опрацьовано документи ДА СБУ м. Києва, акумульовані у фонді 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР», фонді 16 «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР», фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ». У ДА СБУ м. Дніпропетровська вивчено архівно-слідчі справи, фігурантами яких виступали сільські мешканці. За функціональним призначенням залучені нами джерела можна поділити на організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні та слідчі.

Архівно-слідчі справи складають окрему групу документів ДПУ – НКВС. Їх ретельний аналіз дозволяє встановити спрямованість репресивної політики органів держбезпеки. За кількістю притягнутих до кримінальної відповідальності архівно-слідчі справи поділяють на одиночні й групові, співвідношення між якими змінювалось відповідно до інтенсифікації каральних акцій влади.

Під час масових каральних акцій слідчі ДПУ – НКВС, штампуючи групові справи, не дуже обтяжували себе пошуком відповідних доказів і «вибудовуванням» зв'язків між їх фігурантами, а відтак уважне дослідження цих справ уможливило простеження типових механізмів їх фальсифікації.

Аналіз одиночних справ свідчить, що селянам найчастіше висували обвинувачення в «контрреволюційній агітації» за ст. 54 10 КК УСРР. У 1928–1929 рр. за нею репресували селян, які відкрито демонстрували незгоду з новою хлібозаготівельною й податковою політикою влади. Під час суцільної колективізації її застосовували проти учасників антиколгоспних виступів. Згодом «контрреволюційними агітаторами» почали заповнювати спущені зверху ліміти на репресії. Ст. 54 10 КК УСРР набула особливої популярності в слідчих ДПУ–НКВС, бо потребувала мінімальних зусиль для фабрикації обвинувального висновку: достатньо було показань кількох «правильних» свідків.

Важливе значення для розкриття порушеної нами теми мало опрацювання фондів регіональних архівів України. Так, у Державному архіві Кіровоградської області у фондах Устинівського районного народного суду Одеської області (Ф. Р-1065) і Рівнянського районного народного суду (Ф. Р-1062) досліджено нормативні документи Верховного суду СРСР, Наркомату юстиції УСРР – постанови, обіжники, а також директивні листи, звіти Одеської обласної прокуратури та облсуду 1933 р., які дозволяють дослідити різні аспекти репресивної кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі.

Інформаційні матеріали Зінов'євської окружної прокуратури (Ф. Р-972) відображають репресивні заходи влади на початковому етапі суцільної колективізації: притягнення селян до кримінальної відповідальності за забій власної худоби і «самовільне розібрання колгоспного майна». Крім того опрацювання у цьому фонді скарг розкуркулених селян і протоколів районних трійок з їх розгляду дозволило встановити, за якими критеріями селяни потрапляли під прес розкуркулення.

Значний фактичний матеріал зосереджено у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, де нами вивчено документи Дніпропетровського окружного КП(б)У (Ф. П-7), Дніпропетровського міського комітету КП(б)У (Ф. П-18), Дніпропетровського обкому КП(б)У (Ф. П-19), Дніпропетровської окружної прокуратури (Ф. Р-1518), Дніпропетровської міжрайонної прокуратури (Ф. Р-1519), Дніпропетровської обласної прокуратури (Ф. Р-1520), Синельниківської районної прокуратури (Ф. Р- 2262), Колекція документальних матеріалів на висланих із Дніпропетровської області куркулів, членів їхніх родин і спецпоселенців (Ф. Р 6483). Показово, що саме в ДАДО вдалося виявити низку документів республіканських органів влади й управління (директивні листи, телеграми, постанови ЦК КП(б)У, РНК УСРР, розпорядження, обіжники Наркомату юстиції УСРР тощо), які не збереглися у фондах центральних архівів. Документи обкому й райкомів КП(б)У Дніпропетровської області (постанови, інформаційні листи, доповідні записки, зведення з питань сільського господарства) містять значний фактичний матеріал про наслідки суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Аналіз вироків та обвинувальних висновків із кримінальних справ, порушених райвідділами ДПУ регіону під час репресивних операцій з вилучення

контрреволюційних елементів, дозволяє встановити причинно-наслідковий зв'язок між фальсифікацією цих справ і каральними акціями влади.

Репрезентативний масив документів, у яких висвітлено перший етап кампанії розкуркулення, реалізованої протягом 1930 р., виявлено в Державному архіві Запорізької області. Списки куркулів другої та третьої категорії, картки обліку їхнього майна, зосереджені у фондах Запорізького райвиконкому (Ф. Р-356), Гуляйпільського райвиконкому (Ф. Р-182) і Мелітопольського райвиконкому (Ф. Р-3406), дозволяють з'ясувати майнове становище селян, які потрапили під прес розкуркулення, склад їхніх сімей, а відтак встановити демографічні та соціально-економічні наслідки каральної акції з ліквідації куркульства як класу. Окрему групу документів становлять матеріали кримінальних справ, фігурантами яких виступали одноосібники, посадові особи і рядові члени колгоспів, які зберігаються у фондах Гуляйпільського райвиконкому (Ф. Р-182) і Народного суду Гуляйпільського району (Ф. Р-1042). Завдяки цим документам вдалося реконструювати окремі аспекти функціонування усупільненого аграрного сектора, визначити причини безгосподарності, яка панувала в колективних об'єднаннях, та високої плінності їхньої управлінської ланки.

Із опублікованих джерел нами опрацьовано тематичні збірники документів і матеріалів, більшість із яких підготовлені протягом останніх двох десятиліть, коли відбувалося поступове розсекречування архівних фондів України й Російської Федерації. Це уможливило залучення до наукового обігу великого масиву нових, раніше невідомих джерел. За змістово-тематичним наповненням такі збірники можна поділити на кілька груп. Найширше представлена в збірниках документів доба суцільної колективізації та Голодомору початку 1930 х рр. Це засвідчують, зокрема, видання «Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.», «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 р.)», «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали», «Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу» тощо. Уміщені в збірниках нормативні, звітні, інформаційно-аналітичні, статистичні документи союзних і республіканських органів влади й управління віддзеркалюють застосування репресій під час соціалістичної перебудови аграрного сектора та репресивні механізми викачування зерна з українського села протягом 1929–1933 рр.

У цій групі тематичних збірників варто виокремити публікації документів ДПУ – НКВС УСРР: «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД» та «136 прізвиськів Голодомору». Чекістські директиви, накази, спецповідомлення, доповідні, довідки, оперативні зведення розкривають роль органів ДПУ у вилученні хліба з голодного українського села, характеризують різноманітні аспекти взаємодії ДПУ УСРР і керівних органів більшовицької партії під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. та Голодомору, масштаби й динаміку каральних акцій ДПУ проти селянства.

Серед тематичних збірників самостійну групу становлять публікації документів, підготовлені обласними редколегіями у межах державного проекту «Реабілітовані історією». До збірників увійшов величезний масив документів, в яких розкрито механізми, особливості й наслідки репресивних акцій влади проти селянства в окремих регіонах України протягом 1920-х – 1930-х рр. Більшість опублікованих в обласних томах цієї серії документів виявлені в архівах і вперше введені до наукового обігу. Зважаючи на це, важко переоцінити значення цих джерел для системного вивчення радянської репресивної політики й особливо її регіональної специфіки.

Багатий фактологічний матеріал про репресії властей у міжвоєнному українському селі сконцентровано в збірниках документів, підготовлених на основі російських архівів: «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939», «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», «Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930–1940 гг.» тощо. Унікальність уміщених у них комплексів джерел визначається тим, що саме у фондах колишніх центральних архівів СРСР у Москві збереглися сотні тисяч документів найвищих союзних і республіканських партійно-державних органів: ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ОДПУ, ЦК КП(б)У, ДПУ УСРР. Вони дають можливість пізнати й дослідити процедуру прийняття, корегування й виконання репресивних рішень Кремля, установити персональну причетність керівників партії та держави до творення політико-правового й економічного механізму нищення українського селянства, простежити трансформацію каральної політики радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., репресивні пріоритети на кожному етапі соціалістичної реконструкції аграрного сектора. Загалом документи, уміщені в тематичних збірниках, мають високу інформативність і репрезентативність.

Самостійну групу опублікованих джерел становлять документи Комуністичної партії з питань аграрної політики, які дозволяють зрозуміти тактику та стратегію правлячої партії під час соціалістичної перебудови сільського господарства. Ще одним складником зазначеної групи джерел є збірники законів СРСР та УРСР. Вони містять нормативно-правові акти найвищих союзних і республіканських органів влади, що регламентували діяльність органів юстиції й НКВС і використовувалися останніми в репресивній діяльності.

З-поміж опублікованих джерел виокремлюємо твори тодішніх керівників партії й радянського уряду, насамперед Й. Сталіна, оскільки саме його програмні промови і статті визначали репресивний курс влади з кінця 1920-х рр. Наприклад, саме після виступу генсека на січевому (1933 р.) пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) змінилася практика застосування «закону про п'ять колосків».

Чільне місце в структурі джерельної бази дисертації посідають наративи, передусім матеріали тогочасної періодичної преси. Нами вивчено загальну («Комуніст», «Вісті»), відомчу («Червоне право»), регіональну періодику

(«Зоря», «Молодий більшовик», «Надніпрянська правда», «Червоне Запоріжжя»). Оскільки журнал «Червоне право» («Радянське право») був друкованим органом Наркомату юстиції УСРР, уміщені в його номерах програмні статті керівників Наркомату засвідчили зміну пріоритетів у діяльності судових органів і прокуратури в умовах «великого перелому», а інформаційно-аналітичні матеріали характеризують реалізацію репресивних директив місцевими органами юстиції. Матеріали центральної та регіональної преси доби «Великого терору» дають можливість проаналізувати специфіку пропагандистської роботи влади під час організації показових процесів над районними керівниками, яких обвинувачували в шкідництві в аграрному секторі.

Досить репрезентативною групою джерел є мемуарна література, спогади очевидців тих трагічних подій, в яких крізь призму сприйняття селян показано, як утілювалися на практиці репресивні заходи влади. Наприклад, у мемуарах М. Дніпренка «Куркулі» детально відтворено процедуру розкуркулення, показано всі етапи першої депортації куркулів, проведеної навесні 1930 р., умови утримання українських селян у місцях заслання. Надзвичайно цінними для дослідника є описані М. Дніпренком «технології» втеч розкуркулених зі спецпоселень і способи переховування й виживання селян-утікачів на батьківщині. Його мемуари наочно доводять, що «боротьба з куркульською загрозою» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. залишалася провідною лінією в репресивній політиці влади¹⁴⁵.

Одночасно потрібно враховувати, що більшість спогадів сучасників колективізації, Голодомору були задокументовані протягом 1990–2000-х рр., що вплинуло на їхній зміст.

Джерельну базу вивчення концепції «нової людини» як засобу одержавлення селянського соціуму становить широке коло різноманітних за своїм походженням, інформативністю, змістом і характером документів і матеріалів офіційного та особистого походження. Центральне місце у комплексі джерел посіли архівні документи та матеріали, які зберігаються у фондах центральних і місцевих архівосховищ України та Російської Федерації. Офіційні документи і матеріали розподілено на декілька груп. Першу групу становлять джерела, створені органами влади (законодавчі акти, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітні, інформаційно-аналітичні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, слідчі, судові документи). В основу поділу було закладено документи, створені ЦК РКП(б) – ВКП(б) та його апаратом; ЦК КП(б)У та його апаратом; обласними, районними парткомами; центральним апаратом НК, ОДПУ, НКВС, відповідною республіканською спецслужбою та наркоматом внутрішніх справ, його обласними районними управліннями/відділами. Це документи, якими визначалися заходи та завдання з організації функціонування аграрного сектора економіки УСРР; документи місцевих радянських, партійних і господарських органів, республіканського наркомату землеробства та підпорядкованих їм

регіональних відомчих структур, котрі мали безпосередній вплив на селян та могли вирішувати поточні нагальні проблеми виробничого, господарського та соціального характеру; документи про зміни сировинних запасів, людських контингентів, порядок оподаткування сільського населення. Значна частина вказаних документів стосується створення колгоспів: численні довідки, повідомлення, доповідні записки, звіти, зведення, листи та телеграми, які направлялися регіональними владними та господарськими структурами вищим керівним державним і партійним органам, плани, матеріали нарад та з'їздів, огляди, відомості, стенограми. Опрацьовані й використані джерела цієї групи зосереджені у фондах центральних державних архівів України, галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівах Російської Федерації, в обласних державних архівах, в опублікованих збірниках документів і матеріалів. Основну базу документів зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). У Ф. 27 (Міністерство сільського господарства УСРР) – матеріали щодо створення колгоспів, плани посівних кампаній, постанови, витяги з протоколів ВУЦВК, п'ятирічний перспективний план розвитку сільського господарства, матеріали з переселення населення УСРР; у Ф. 3470 (Український науково-дослідний інститут МТС та колгоспного будівництва) проаналізовано матеріали першої Сталінської планової конференції з підготовки плану другої п'ятирічки, постанови Наркомземсправ, матеріали радіолекцій працівників інституту.

Великий обсяг документів зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Серед фондів архіву найбільший інтерес для нас становлять: Ф. 1. (Центральний Комітет Комуністичної партії України), в якому містяться відомості про соціально-економічне становище в УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., документи відділів ЦК КП(б)У, постанови ЦК ВКП(б), листування з жінвідділами, протоколи, витяги із протоколів засідань колегії Центрального відділу робітниць ЦК КП(б)У, заяви, листи, статті керівних партійних робітників, витяги з рішень ЦК КП(б)У; Ф. 7 (Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України), який містить витяги із протоколів бюро ЦК ЛКСМУ, листування ЦК ЛКСМУ з державними та партійними установами, протоколи засідань секретаріату ЦК ЛКСМУ; Ф. 17 (Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Іспарт) – звіти та видавничі плани до 10-річчя Жовтневої революції на 1 січня 1928 р; Ф. 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України), у якому знаходяться фотокопії протоколів, витяги із протоколів засідань Київського комітету РСДРП(б), копії наказів, повідомлень, оголошень, телеграм, що стосувалися ситуації на місцях; Ф. 237 (Колекція документів про життя і діяльність Г. І. Петровського) – довідки, листи, чернетки виступів Г. Петровського під час поїздок містами та селами Донбасу, Київської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Чернігівської та інших областей (округів).

Важливу інформацію про діяльність органів ДПУ УСРР виявлено в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Зокрема, у Ф. 9 (Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ) були проаналізовані матеріали про «контрреволюційне повстанське підпілля в Україні»; у Ф. 68 (Колекція друкованих видань СБ України) досліджено зібрану та систематизовану каральною інституцією інформацію про масові виїзди селян із українських сіл протягом 1932–1933 рр.

Документи низових органів влади та господарських структур – протоколи засідань сільських рад, комітетів бідноти, комітетів незаможних селян, загальних зборів членів колгоспів, статистичні матеріали. Такі документи опрацьовано у фондах державного архіву Вінницької, Одеської, Хмельницької областей). Так, у фондах державних архівів Вінницької (Ф. Р. 897; 899; 4943); Одеської (Ф. Р. 233; 4603); Хмельницької областей (Ф. П. 31; 323; 478; Ф. Р. 337; 924; 1042; 2508; 2678; 3284) були досліджені такі партійні та радянські документи: про участь громадськості у господарсько-політичних, культурно-просвітніх кампаніях, про роботу громадських об'єднань на селі, про створення місцевих органів влади та їхню роль під час реалізації більшовицької політики на місцях. Це дозволяє повніше й конкретніше зрозуміти проблеми та їх наслідки, що мали місце в культурній та соціальній сферах українського села.

Під час написання монографії нами було опрацьовано документи і матеріали архівів Російської Федерації, зокрема Російського державного архіву економіки та Державного архіву Російської Федерації. У Російському державному архіві економіки у Ф. 1562 були опрацьовані матеріали, що дозволили виявити динаміку соціально-демографічних змін населення СРСР, помісячну смертність сільського населення УСРР у 1932–1933 рр., динаміку природного приросту тощо. У Ф. 7486 (Народний комісаріат землеробства СРСР) опрацьовані матеріали про роботу на місцях 25-тисячників, інформаційні довідки, п'ятирічні плани колективізації сільського господарства.

Малодосліджені документи зберігаються у Державному архіві Російської Федерації. Так, було опрацьовано Ф. Р. 5462 (Центральні комітети професійних спілок працівників освіти, вищої школи і наукових установ), який містить документи з розбудови системи освіти та «культурного обробітку живого матеріалу».

Другу групу становлять різноманітні матеріали органів влади та спецслужб, зібрані (вилучені) у процесі їхньої діяльності (листи, записки, скарги, частівки, співмовки тощо). Загалом документи цієї групи є цінним джерелом для відтворення реального становища в інфраструктурі села, з'ясування змін соціально-політичних настроїв українського селянства. Водночас нами взято до уваги, що представники органів влади часто інтерпретували інформацію згідно зі своїми ідеологічними переконаннями, тому ми отриману інформацію додатково аналізували та перевіряли.

Важливу інформацію виявлено в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Це нормативно-розпорядчі акти ОДПУ, кримінальні справи на осіб, засуджених упродовж 1929–1933 рр. позасудовими та судовими органами за злочини, що на той час вважалися кримінальними. У ГДА СБУ у ф. 5 (Кримінальні справи на не реабілітованих осіб) та Ф.П. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) виявлено матеріали фальсифікованих справ «Весна», «Повстання», для яких відповідним чином добиралися «фігуранти», схеми зв'язків, «щиросердні зізнання»; у Ф. 13 (Колекція друкованих видань КДБ УРСР) досліджено зібрану інформацію репресивно-каральними органами про настрої громадян; у Ф. 42 (Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР) вивчено соціальну складову звинувачених у шпигунстві громадян. Велика кількість ненадрукованих листів громадян, зокрема українців, зберігається у Російському державному архіві економіки. Зокрема, у Ф. 7486 (Народний комісаріат землеробства СРСР) зберігаються інформаційні довідки редакцій газети «Правда» та «Крестьянская газета» щодо класової боротьби на селі. Скарги, листи, заяви селян до місцевих, республіканських та центральних органів влади є беззаперечними свідченнями трагедії, що розпочалась на теренах України.

Вагоме місце серед опрацьованих нами джерел посідають статuti, збірники урядових постанов, окремі інструкції, що регламентували діяльність об'єднань на селі («Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»), «КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК», «До перевиборів Рад 1928/29 року на Харківщині (Інструктивні й директивні матеріали)».

Значний інтерес становлять тематичні збірники документів і матеріалів, видані після здобуття Україною незалежності. Особливе значення мають видання, в яких надруковано раніше невідомі документи. Інформативними та такими, що проливають світло на історію українського селянства у 1929–1933 рр., стали такі видання: «Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади», «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938»; «Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940».

Окрему групу джерел становлять праці партійних і державних діячів: В. Леніна, Л. Троцького, А. Луначарського, Й. Сталіна та інших більшовицьких лідерів, які були ідеологами та творцями політики радянської політики формування «нової людини». З-поміж джерел важливими є спогади сучасників подій: З. Гіппіус, Д. Гойченка, О. Зинов'єва та інших.

Складником джерельної бази є матеріали періодичних видань (центральных, республіканських, обласних). Нами опрацьовано фактичні матеріали, виявлені у багатьох журналах і газетах, як-от: «Агітатор» (№ 5, 1927 р.); «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН» (№ 12, 1930 р.); «Вожакий» (№ 4, 7, 1932 р.); «Известия ЦК КП(б)У» (№ 4, 7, 15, 1925 р.); «Комуністична освіта» (№ 5–6, 1931 р.; № 5/6, 1934 р.); «Комунарка України» (№ 3, 10, 1932 р.);

«Комсомолец-агитатор» (№ 6, 16, 1928 р.); «Колгоспниця України» (№ 1, 2, 3, 1932 р.); «Народный учитель» (№ 5–6, 1932 р.); «Научный работник» (№ 5–6, 1928 р.); «Народное просвещение» (№ 5, 1927 р.); «Проблемы экономики» (№ 3, 1930 р.); «Радянське мистецтво» (№ 6, 1929 р.); «Сільськогосподарська освіта» (№ 4, 7, 1928 р.); «Селянка України» (№ 3, 4, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 23, 1928 р.); «Статистика України» (№ 91, 1926 р.); «Шлях освіти» (№ 2–3, 1927 р.; № 4, 1930 р.); «Червоне село» (№ 4, 1928 р.; № 11/12, 1929 р.; № 7, 9, 1931 р.) тощо.

Так, проаналізовано матеріали радянських газет та журналів, що містять інформацію офіційного характеру стосовно функціонування соціальної сфери села; публікації, в яких висвітлено питання «формування нової людини»; зміни політичних пріоритетів після проголошення гасла про «соціалістичну реконструкцію» економіки на початку 1930-х рр.; тональності публікацій, які стосуються проблем селянства загалом, їхніх взаємин із владою (як засвідчують статті, владу найбільше не влаштувало бажання більшості селян УСРР індивідуально господарювати). Література того періоду рясніла гаслами про «шкідництво», «буржуазний націоналізм», «контрреволюцію». Ці публікації дають загальну уяву про діяльність селян в умовах становлення комуністичної системи, політичного тиску. Газети та журнали впливали на свідомість місцевого населення та стимулювали його до співпраці з новою владою, містили інформацію переважно пропагандистського характеру про соціально-економічне життя в регіонах, про зміни в процесі сільськогосподарського виробництва в колгоспах, про запровадження «нового земельного порядку» тощо. Цілком зрозуміло, що використання означених матеріалів потребує критичного підходу й зіставлення з даними інших джерел.

Джерельну базу дослідження доповнюють опубліковані статистично-довідникові видання. Матеріали радянської державної статистики містять узагальнювальні числові показники, які частково характеризують соціально-економічний, демографічний та культурний потенціал СРСР, УСРР. Галузеві статистичні збірники дозволяють отримати інформацію про конкретний стан галузі, економіки колгоспів, системи освіти, охорони здоров'я, соціальні та культурні процеси на селі. Нами опрацьовано такі збірники та матеріали: «Сучасна статистика населення України. Доповідь центральної статистичної управи УСРР XVIII сесії міжнародного статистичного інституту»; «Демографічний збірник за ред. академіка М. В. Птухи» тощо.

Отже, монографія ґрунтується на широкому колі різноманітних за походженням, інформативністю історичних джерел. Джерельна база, опрацьована авторами і представлена у монографії, є достовірною, репрезентативною. Залучення різноманітних за видами джерел, їх зіставлення й синтез дають змогу уникнути однобічності, упередженості, ілюстративності, описовості дослідження. Загалом же комплекс історичних джерел є достатнім для вирішення всього спектру дослідницьких завдань монографії.

1.3 Методологія дослідження

Для вирішення дослідницьких завдань нашої монографії важливе значення мали теоретичні напрацювання вітчизняної та зарубіжної історичної науки, яка аграрну політику радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. розглядає у ширшому контексті – дослідження феномену сталінізму. Серед існуючих модерних концепцій сталінізму можна виокремити такі підходи до визначення його сутності, особливостей, механізмів функціонування політичної та соціально-економічної системи. Насамперед це «тоталітарна» теорія, сформульована західними радянологами у роки «холодної війни». Перші дослідники сталінізму на Заході розглядали його як ідеологічний і політичний феномен, коли озброєний комуністичними ідеями режим Й. Сталіна встановив тотальний контроль над суспільством. Засобами насильства і впливу на суспільство були «терор, цензура, пропаганда». У напрацюваннях «тоталітарної школи» суспільство виступало «пасивним об'єктом експериментів сталінського режиму»¹⁴⁶. Прибічники «тоталітарного» підходу вважали, що сталінський режим застосував репресії як найшвидший і ефективний засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства, передусім сільського господарства і селянства.

Щодо сучасних науковців, то вони неоднозначно оцінюють теоретичні надбання «тоталітарної школи»: одна частина вважає «тоталітаризм» застарілою методологією, продуктом ідеологічного протистояння доби «холодної війни», інші, зокрема, російський історик І. Павлова, активно обстоюють думку, що лише ця концепція дозволяє адекватно реконструювати радянську реальність кінця 1920-х – початку 1930-х рр. По-перше, тоталітарний підхід «фіксує провідну роль влади, а не усуває її на задній план, як це відбувається у разі застосування концепції соціальної історії». По-друге, «враховує той факт, що з початком ХХ століття не лише в Росії, але й в інших країнах до історичного процесу були втягнуті великі маси. ... Радикальні настрої низів використала більшовицька влада... По-третє, тоталітарний підхід підкреслює не лише роль влади у розв'язуванні перманентного терору, що складало сутнісну рису сталінського періоду російської історії, але й враховує факт співучасті народу у здійсненні політики масових репресій»¹⁴⁷.

Протилежний підхід до дослідження сталінізму сформулювали «ревізіоністи» – нове покоління західних істориків, які у 1970-х – 1980-х рр. здійснили ревізію ідей «тоталітарної школи». Зокрема, вони переглянули тезу про можливість абсолютного контролю влади над суспільством. «Ревізіоністи» показали, що у сталінізмі були не лише репресії, але й позитивна соціальна політика, і що певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим»¹⁴⁸. На відміну від радянологів «тоталітарної школи», «ревізіоністи» активно працювали з радянськими джерелами, хоча, як справедливо зазначає І. Павлова, їм притаманна «надмірна довірливість... до офіційних документів сталінської епохи»¹⁴⁹.

Останні дослідження сталінського періоду радянської історії довели погребу у синтезі «тоталітарного» і «ревізійного» підходів. Це призвело до виникнення так званого «постревізійнізму». Його прибічники, з одного боку, продовжили «пошук причин раціональної соціальної підтримки сталінізму, розпочатий західними «ревізійністами», з іншого – «повернулися до тези «тоталітарної школи» про провідну роль ідеології та держави, хоча у їх розумінні ця роль не зводилася до репресій»¹⁵⁰. «Постревізійністи» вивчають роль сталінської держави у соціалістичній трансформації суспільства та вплив сталінізму на індивідуума. На нашу думку, застосування «постревізійністського» підходу у дослідженні аграрної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. дозволяє подолати методологічну однобічність, врахувати здобутки як «тоталітарної», так і «ревізійністської» концепцій, простежити у сталінському терорі «поєднання ініціативи згори і втілення її в життя на місцях»¹⁵¹.

Також ми послуговувалися й методологічними підходами з історії повсякденності. Остання нами розглядалася як складний і активний процес взаємодії держави і суспільства: «у той час, як держава намагалася сформувати і підпорядкувати економічне, соціальне і культурне життя радянського суспільства, люди пристосовувались до нових умов і переслідуючи свої життєві інтереси, вносили кардинальні поправки у плани держави»¹⁵². Скажімо, формою пристосування селян до нових, колгоспних реалій та реакцією на систему примусової низькооплачуваної праці у колективних об'єднаннях став інтенсивний розвиток присадибного господарства та ухилення від роботи в усупільненому секторі. Влада, яка вилучала у колгоспів значну частину виробленої продукції, була змушена погодитися на збереження у межах колективної системи господарювання осередків приватного виробництва, оскільки це дозволяло вирішити проблему забезпечення колгоспників продуктами харчування.

Селянство як специфічний, всесвітньо поширений тип соціальної структури, на думку Т. Шаніна, можна вивчати, долучаючи чотири основні концептуальні традиції: марксистську класову теорію, в якій селяни – пригноблені та експлуатовані виробники; типологію «особливої економіки», сутність якої полягає у способі ведення родинного господарства (автономний і заснований на споживанні характер господарства), що породжує дуалізм селянського-неселянського на національному рівні та дезінтеграцію селянства при поширенні ринкової економіки; етнографічну культурну традицію, в якій селяни – представники більш ранньої національної традиції, збереженої завдяки «культурному запізненню» чи інерції, властивій селянським суспільствам, що традиційно чинять опір індустріалізації та «модернізації»; традицію Е. Дюркгейма, А. Кребера, споріднену з функціоналістською соціологією, яка розглядає селянство як частково відкриті сегменти суспільства, організовані довкола міста, механізмами соціальних змін у цій традиції вважаються ускладнення суспільної структури, збільшення кількості

інституцій та функціонально неминучу реінтеграцію соціальної структури¹⁵³. Дві останні концептуальні традиції були реалізовані нами під час підготовки монографії. Це дозволило краще дослідити українське селянство крізь призму одержавлення селянського соціуму та руйнування парагромадянського селянського суспільства.

На думку В. Нолла, селянство є частиною більшого, складнішого суспільства; такий суспільний устрій, зазвичай, і називають цивілізацією¹⁵⁴. Учений вживає поняття «громадянське суспільство» (civil society) на позначення комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням і перебувають поза безпосереднім контролем держави. Особливо важливими компонентами громадянського суспільства, на думку ученого, є такі: історичність (тривалість) об'єднання людей на основі рівності, добровільність, бо примус є цілковитою протилежністю громадянського суспільства. А. Карась, аналізуючи комуністичне коріння політичного терору в Україні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., пропонує розглядати його у контексті знищення найважливіших інституцій селянського громадянського суспільства, зокрема громад та сходів.

Автори монографії брали до уваги і концепцію про три історичні типи цивілізацій (аграрну, індустріальну, постіндустріальну), біля витоків якої стояли Д. Белл та О. Тоффлер. Формами індустріальної цивілізації вони вважали капіталізм та так званий державний соціалізм¹⁵⁵. Цей дозволило краще зрозуміти нам як тип технології змінював відповідні форми соціальних відносин в СРСР, УСРР та руйнував традиційні норми поведінки.

Застосування у дослідженні соціокультурного підходу, за якого суспільство та культура розглядаються як цілісні системи і як певна синтетична модель, дозволило інтегрально розглянути події та явища, що ми вивчали, на перетині дисциплін. На думку В. Лозового, «соціокультурний підхід дає можливість пояснити, чому певні державні інститути, їх ідеологічні установки та політичний курс сприймалися або не сприймалися тією чи іншою частиною соціуму, чому одні органи влади виявляються дієздатними, а інші взагалі не функціонують»¹⁵⁶. Завдяки йому ми приналежність індивідів до тих чи інших референтних груп сприймали не як певну даність, а крізь призму власне взаємовідносин між ними, у контексті їхнього соціокультурного досвіду; виявили колективну соціокультурну ідентичність окремих соціальних груп населення; взаємовплив владних дій та суспільних настроїв; осмислили соціальний розвиток на селі в контексті змін культурного середовища (важливим джерелом інформації щодо соціального та культурного досвіду людей стали листування, мемуари, спогади очевидців, матеріали соціологічних опитувань). Такий підхід дозволив краще уявити як селяни вели себе у ставленні один до одного, в реальних життєвих ситуаціях.

Вивчаючи селянознавчу тематику, історики досить часто звертаються до антропологічно орієнтованої історії, яку започаткували представники школи

«Анналів» або «нової історичної науки»¹⁵⁷. У центрі досліджень суспільних наук опинилася людина, її уявлення, прагнення, реакції на суспільні виклики. На сучасному етапі найчастіше використовується антропосоціокультурний теоретико-методологічний підхід. Представники київської світоглядно-антропологічної школи, започаткованої В. Шинкаруком, слушно вважають, що «антрополокультурне – це фактично антропо-соціо-культурне»¹⁵⁸. Окремі науковці вважають антропосоціокультурний підхід лише доповненням соціокультурного. Проте Р. Дельєж зауважив, що поняття культури є набагато проблемнішим, ніж його подають культурологи, оскільки всередині тієї ж «групи» існує велика кількість особистостей і численних субкультур, у яких відмінність між чоловіком і жінкою є найменшою, а характеристика типової особистості часто є неточною, поверхневою або вкрай спрощеною¹⁵⁹. Послуговування антропосоціокультурним підходом дозволило краще дослідити у динаміці взаємозв'язок особистісного та суспільного у формуванні «нової людини», враховуючи «життєвий досвід» тих чи тих соціальних груп села.

Серед сучасних науковців існують застереження щодо сприйняття історії як руху в певному означеному напрямку (лінійна послідовність). Окреме місце у сучасній методології посідає проблема можливості використання синергетичного підходу (теорії самоорганізації, або теорії нелінійного розвитку) в історичній науці. Теорію самоорганізації було застосовано нами як доповнення до «лінійних» підходів розуміння історії, оскільки вона передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції. Синергетичні ідеї у трактуванні історії забезпечують синтез цивілізаційного і формаційного підходів до суспільного розвитку та дозволяють побачити людину в органічній єдності з природними і соціальними умовами буття¹⁶⁰. Цей підхід спроможний надати важливого значення випадковості (у синергетиці поняття «випадковості» має визначення – флуктація) та невизначеності, оскільки вони вступають у «гру» в кризові, переламні періоди еволюції біосфери (біфуркації). Стан біфуркації можна визначити, як час і процес вибору нового каналу еволюції – напрямку руху системи¹⁶¹. Біфуркація – це катастрофа попереднього шляху розвитку, це комплексна соціально-природна криза; потрясіння і господарське, і соціальне, і політичне, й ідеологічне.

Теоретичною основою монографії стала і концепція «Великої селянської революції». Її на початку 1990-х рр. було запропоновано В. Даниловим стосовно селянської революції 1902–1922 рр. Основні положення були оприлюднені Віктором Петровичем у листопаді 1991 р. у Колумбійському університеті, а 15 січня 1992 р. – на вченій раді Інституту російської історії РАН. Зміст ідей, запропонованих В. Даниловим, зводиться до ось чого. «Велика російська революція» (термін В. Данилова) за своєю сутністю була селянською, її упродовж 1902–1922 рр. здійснило селянство. Селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Росія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгоргалися

інші революції – соціальні, політичні, враховуючи більшовицьку в жовтні 1917 р. Селянська революція, за логікою автора проекту, – захисна реакція «селянської Росії» на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній».

Вибір нижньої хронологічної межі (1902 р.) автор проекту вмотивовував тим, що повстання селян Харківщини та Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, цілями, поведінкою селян. Новим у них став радикалізм селянських настроїв, вимог. Це свідчило, що на історичній сцені з'явився новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння та приватної власності на землю. Вибір верхньої межі (1922 р.) В. Данилов обґрунтував тим, що у 1922 р. радянська влада поклала край селянському повстанству. Незважаючи на це, стверджує історик, селянська революція перемогла, оскільки у 1922 р. більшовики прийняли новий Земельний кодекс, в якому де-юре закріплювалася ліквідація поміщицької та приватної власності на землю, право селянина вільно господарювати на землі. Водночас така перемога – поразка, оскільки селянству не вдалося ствердити владу, яка б насправді відповідала його інтересам¹⁶². У такий спосіб В. Данилов «Велику російську революцію» розуміє як селянську, як самодостатній феномен із властивими йому логікою і хронологією розвитку.

Вибір Віктором Петровичем нижньої хронологічної межі не викликає суттєвих заперечень. Активним історичним суб'єктом революційних подій у Харківській і Полтавській губерніях було якісно нове селянство. Саме поява якісно нового селянства дає підстави В. Данилову говорити про його якісно нові вчинки, гасла, мотиви, світогляд. За п'ятдесят пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. У такий спосіб критерієм початку селянської революції є поява якісно нового селянина. Логічно, що цей критерій визначає й верхню хронологічну межу революції, так само, як і прийняття Земельного кодексу. Погоджуючись загалом із таким підходом відомого історика, застереження, принаймні для українських реальностей, викликає верхня хронологічна межа – 1922 р.

Ми вважаємо, що про 1922 р. більшою мірою можна говорити як про завершення одного і початок іншого етапу селянської революції, принаймні, стосовно українських реалій¹⁶³. Наприклад, по-перше, стратегічна мета радянської влади при переході до непу очевидна і зрозуміла: врятувати соціалістичну революцію, соціалізм шляхом порятунку пролетаріату – носія державної влади. Реалізувати поставлені перед собою завдання радянське керівництво розраховувало за допомогою селянства: «В загальному ситуація така: ми повинні економічно зацікавити середнє селянство піти на свободу

обігу, інакше зберегти владу пролетаріату в Росії, при затримці міжнародної революції, не можливо, економічно не можливо»¹⁶⁴. По-друге, правове регулювання поземельних відносин, закладене у Земельному кодексі 1922 р. – не що інше, як сурогатне вирішення земельного питання. З одного боку, проголошувалася ліквідація інституту приватної власності на землю, з іншого – земля переходила у державну власність. Тобто, право власності зберігалось. Селяни його позбавлялися, ставали лише користувачами. З усієї тріади майнових прав (володіти, розпоряджатися, користуватися) за селянами зберігалось лише право користуватися. Натомість монопольне право власності на землю належало державі в особі Наркомзему. Така правова конструкція певною мірою заспокоїла пореволюційне село. Однак вона була далекою від споконвічного прагнення селян володіти, розпоряджатися, користуватися землею. У ній було відображено більшовицьку формулу землекористування – не приватна власність на землю, а право на землю трудового користувача. Предметний аналіз Земельного кодексу 1922 р. дає підстави говорити про радянську державу як про суб'єкт селянської контрреволюції, хоча і прихований.

На наше переконання, більшою мірою верхній хронологічній межі Великої селянської революції, принаймні, в українських реальностях, відповідає кінець 1920-х рр. – початок 1930-х рр. По-перше. Під впливом внутрішньої політики в УСРР, СРСР на селі формується новий фігурант, який за державної підтримки впевнено витісняє селянина-ідеомана 1902–1920-х рр. Соціалізм, на думку більшовицьких лідерів, мав сформувати інший – вищий різновид людини. Починаючи з 1923–1924 рр., у СРСР, УСРР відбувалося становлення цілеспрямованої стратегії, підпорядкованої наскрізній ідеї – вихованню нової людини. Своєрідним підсумком пошуків шляхів формування «надлюдини» став Перший всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.). Його учасниками було проголошено, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей; створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалося неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням радянської науки.

Новим активним суб'єктом аграрної історії Радянської України стає колгоспно-радгоспний селянин. Порівняно з попереднім типом, це був якісно інший селянин-ідеоман, сформований у новому радянському ідейно-інтелектуальному полі. «Ідея Землі» усвідомлювалася ним якісно по-іншому, його свідомість відображала інші пріоритети. Насамперед це відданість цілям партії, отожднення себе з новою пролетарською громадськістю, забуття свого минулого тощо.

По-друге. Місто перемогло село, більшовики – селян. На селі були знищені елементи товарно-грошових відносин, запроваджено адміністративно-командну систему управління колгоспно-радгоспним селянством. Політка розкуркулення – політка фактичного нищення селянина-

власника, селянина-ідеомана 1902 – 1920-х рр. Встановлення тотального державного контролю за селянством зумовило його перетворення у суб'єкта, повністю залежного від держави. У такому контексті привертає увагу трансформація правового статусу українського селянства на початку 1930-х рр. Не буде перебільшенням твердження, що за своєю змістом де-факто і де-юре Постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила розпорядку в колгоспах» значно обмежувала права селян. Зокрема, одне з природних прав людини – право на пересування. Їм заборонялося покидати села. Окрім того, держава відмовляла селянам у видачі паспортів. Зважаючи на ці та інші факти, ми поділяємо обґрунтовану позицію українських учених (зокрема, В. Марочка), які такий правовий статус українського колгоспного селянства ототожнюють із кріпацтвом.

По-третє. Насадження колгоспно-радгоспної системи, становлення колгоспно-радгоспної власності на землю, державна політика хлібозаготівель, фіскальна політика, формування «нової людини», Голодомор 1932–1933 рр. – інструменти придушення Великої селянської революції, нищення селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. На нашу думку, «сталінська революція згори» – селянська контрреволюція, окрім відомих в історіографії фактів, мала ще одну причину. Якщо для селян-ідеоманів 1902–1920-х рр. наскрізною «Ідеєю» була «Ідея Землі», то для більшовиків, як й інших антагоністів періоду революції 1917–1921 рр., «Ідеєю» була «Ідея Влади». Земля – інструмент досягнення влади. Не відбулося симбіозу. Отримавши «Землю», селяни не знали, що робити з «Владою». Отримавши «Владу», більшовики не знали, що робити із «Землею». Селяни-ідеомани 1902–1920-х рр. виявилися зайвими у пролетарській державі, а тому приреченими на винищення.

Таку нашу позицію поділяють, наприклад, представники закордонної історіографії. Зокрема, Р. Конквест відверто пише про те, що «класичним свідченням ... ідеологічного божевілля стала кампанія колективізації селянства». На його переконання, цей всесоюзний терор проти селянства ґрунтувався на претензіях ідеології і влади. Ідеологія вимагала, щоб незалежне селянство було знищене як клас, а влада вимагала, щоб сільськогосподарську продукцію забирала собі держава¹⁶⁵.

Застосування концепції В. Данилова, щоправда модифікованої у частині хронологічних меж, дозволило по-новому осмислити трагічні сторінки аграрної історії України кінця 1920-х – початку 1930-х рр., виявити раніше мало- чи невідомі аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя українського селянства окресленого періоду.

Під час написання монографії автори застосували комплекс методів, в основі яких засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності. Принцип історизму передбачає розуміння сутності й специфіки історичного періоду, дослідження історичних подій, явищ у конкретному історичному середовищі. Його застосування дозволило «великий перелом» на селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. дослідити

у контексті тих складних, багатовимірних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що відбувалися тогочас в Україні. Так, дотримання принципу історизму сприяло нам виявити тісний взаємозв'язок між змінами в аграрній і репресивній політиці влади. Одночасно було встановлено, що партійно-радянське керівництво держави корегувало свій репресивний курс, відмовляючись від реалізації запланованих і ретельно підготовлених каральних заходів, з огляду на соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію на селі. Наприклад, згорання масових репресій у другій половині 1933 р. стало реакцією на катастрофічну ситуацію у сфері сільськогосподарського виробництва, зумовлену тотальною колективізацією і Голодомором 1932–1933 рр. Масові насильницькі акції проти селянства і працівників аграрної галузі проаналізовано крізь призму сталінської концепції «загострення класової боротьби».

З огляду на значну заполітизованість різних складників порушеної нами теми, наприклад масових репресій, особливе значення мав принцип об'єктивності. Завдяки йому автори монографії відмовилися від кон'юнктурних оцінок та інтерпретацій причин, масштабів, наслідків репресивних акцій, досягли максимальної неупередженості, виключення особистих симпатій та антипатій дослідника, вивчили «репресивні» події у всій їх складності, багатогранності, суперечливості. Реалізація цього принципу уможливила комплексний аналіз широкого кола письмових джерел, їх співставлення. У такий спосіб були подолані певні усталені стереотипи, скореговані відомі узагальнені дані стосовно кількості жертв масових каральних акцій.

Прикладом дії принципу об'єктивності в дослідженні може слугувати аналіз репресивних заходів влади під час хлібозаготівельних кампаній 1930–1933 рр. На основі опрацювання численних документів, порівняльного співставлення власних узагальнень із висновками інших дослідників було встановлено, що, намагаючись забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, партійно-радянське керівництво держави посилило репресивний тиск на українське село. Цю нашу думку доводить збільшення кількості селян, притягнутих до кримінальної відповідальності. З іншого боку, потрібно визнати, що значна частина порушених «заготівельних» справ припинялася відразу після закінчення хлібозаготівельних кампаній у зв'язку зі втратою ними «політичної актуальності», а їхніх фігурантів звільняли на виконання кампаній з розвантаження місць позбавлення волі.

Зауважимо, що часто, намагаючись довести масовість репресій сталінської доби, науковці всебічно не аналізують репресивних акцій влади. Такий підхід призводить до прикрих фактологічних помилок та необґрунтованих висновків. Характерний приклад: у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі загальноприйнятою є точка зору про масове застосування у 1932–1933 рр. закону від 7 серпня 1932 р. Водночас судова статистика доводить, що більшість крадіїв колгоспного майна карали за ст. 170 КК УСРР.

Концептуально важливим у викладі змісту монографії виявився принцип багатфакторності, який забезпечив системний аналіз проблеми у всьому різноманітті об'єктивних, суб'єктивних, соціально-економічних, суспільно-політичних, культурних чинників. Це дозволило встановити їхній вплив на ухвалення рішень радянської влади з реалізації аграрної політики в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Приміром, об'єктивною причиною невиконання державних заготівельних завдань у 1930–1933 рр. була їхня нереальність: обсяги заготівель могли дорівнювати валовому збору зерна у колективному об'єднанні або індивідуальному господарстві. Однак Москва тлумачила цей стан речей як свідомий саботаж з боку колгоспів та одноосібників. Подібне суб'єктивне сприйняття значною мірою визначало логіку репресивних дій партійно-радянського керівництва держави, зумовивши посилення репресивного тиску на українське селянство.

Важливим складником наукового інструментарію дослідження став принцип всебічності, який вимагав встановлення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків предмета дослідження. Його реалізація дозволила простежити зв'язок між фактором «зовнішньої військової загрози» та інтенсифікацією репресивних дій влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Зазначені принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових та загальноісторичних методів. З-поміж загальнонаукових найбільш корисними у написанні монографії виявилися методи аналізу, синтезу, а також історичний і логічний методи. Історичний метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їх всебічного висвітлення. Методи дедуктивної та індуктивної логіки склали онтологічну, гносеологічну і доказову основи наукової праці. Так, закони дедуктивної (формальної логіки) використовувалися для формулювання узагальнень й висновків.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів написання монографії. На стадії евристики автори застосовували джерелознавчі методи: пошуку, відбору, атрибуції, класифікації, формування комплексів джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Під час роботи з виявленими джерелами – герменевтичний аналіз. Аналіз історіографічних джерел супроводжувався залученням методологічного інструментарію історіографа. У такий спосіб нами класифіковано історіографічні джерела, з'ясовано їх фактологічну наповненість, проблемно-тематичну та концептуальну домінанту, визначено основні етапи та особливості історіописання.

Формування позитивістської основи дослідження призвело до застосування таких методів. Історико-порівняльний метод дозволив простежити зміну форм та методів репресивної діяльності державних органів влади, правоохоронних органів наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., виявити особливості репресивної політики радянської влади під час «великого перелому».

Проблемно-хронологічний метод полягав у розчленуванні теми на декілька більш вузьких і взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожна із яких було розглянуто у хронологічній та логічній послідовності. Діахронний метод (метод періодизації) дав можливість виокремити різні за змістом і характером періоди у реалізації аграрної політики радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

За допомогою історико-типологічного методу узагальнено однотипні історичні факти: податкові кампанії, хлібозаготівельні кампанії, кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності», кампанії з розвантаження місць позбавлення волі тощо. Застосування історико-статистичного методу дозволило встановити загальну кількість, соціальний склад репресованих у судовому порядку під час заготівельних кампаній 1930–1933 рр., визначити динаміку і реальну, а не задекларовану владою спрямованість репресивних акцій, рівень податкового тягаря для різних категорій одноосібних селянських господарств, реалізацію «культурної революції» на селі. Наприклад, історико-статистичний метод став у нагоді для аналізу податкових стягнень та показників, що їх радянське керівництво призначало українському селянству у межах сільськогосподарського року, та для підсумкового оцінювання фінансової діяльності радянського керівництва на селі. Застосування цього методу зумовлене необхідністю опрацювання значної кількості статистичного матеріалу, що представлений у документах.

Поєднання історико-порівняльного та історико-статистичного методів у дослідженні допомогло простежити поступове, але неухильне посилення одержавлення сільського господарства України, комунізацію селянської культури і свідомості.

Історико-генетичний метод, сутність якого полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку, дозволив простежити трансформацію аграрної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., її окремих компонентів, визначити причино-наслідкові зв'язки у цій політиці. Системно-структурний метод надав можливості встановити роль центральних, республіканських, місцевих партійних та державних органів у розробці, ухваленні та реалізації репресивних рішень влади.

Синхронний метод, який передбачає вивчення подій та явищ, що відбувалися одночасно в різних місцях, виявився продуктивним в аналізі комплексу заходів влади, застосованих під час суцільної колективізації, хлібозаготівель 1930–1933 рр., податкових кампаній, з формування «нової людини», встановлення їхніх соціально-економічних, етнокультурних та демографічних наслідків.

Важливу роль у науковому дослідженні відіграв метод термінологічного аналізу. Річ у тім, що офіційні документи і періодична преса сталінської доби використовували специфічний радянський «новояз», або, за влучним виразом російського історика І. Павлової, «псевдопоняття»¹⁶⁶, які не відображають

реального змісту тогочасних подій. Скажімо, жертв репресій в аграрному секторі називали «шкідниками», «саботажниками», «контрреволюціонерами», «куркулями», «підкуркульниками» тощо. Використання вказаних термінів для аграрної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. вимагало їхньої окремої наукової інтерпретації, звільнення від ідеологічних нашарувань.

Нормативно-ціннісний метод дозволив окреслити напрям соціокультурних змін в українському селі; інституціональний – дозволив визначити характер і напрям еволюції політичних інститутів на селі; соціологічний – сприяв вивченню ставлення жителів села до більшовицьких цінностей і практик. Комунікативний метод дозволив розглянути інформаційно-комунікативний аспект здійснення влади і прийняття політичних рішень щодо українського села відповідними політичними структурами радянської держави, враховуючи механізми формування інформаційно-пропагандистських заходів.

Автори монографії застосовували і міждисциплінарні методи дослідження. Зокрема, нормативно-правовий підхід дозволив проаналізувати юридичне підґрунтя податкових кампаній, хлібзаготівель, колективізації, формування «нової людини» репресій. Це сприяло формуванню цілісної концепції «великого перелому» на селі. Принцип історичного антропологізму був застосований під час студіювання мемуарної літератури. Метод психоісторії, який вважають стрижнем антропологічного принципу, став інструментом відтворення реакції селянського соціуму на інтенсифікацію репресивної політики влади під час «соціалістичної перебудови аграрного сектора», встановлення нових стратегій виживання колгоспного селянства.

Ключовим для історичного дослідження «великого перелому» на селі є поняттєво-категоріальне забезпечення. Автори монографії поділяють трактування цього поняття, запропоноване С. Кульчицьким. Його історик вважає переходом радянської влади, починаючи з 1929 р., до форсованих соціально-економічних перетворень в СРСР, «вирішальним наступом соціалізму на капіталістичні елементи міста і села», «соціалістичною перебудовою (реконструкцією) народного господарства». За короткий час (до середини 1930-х рр.) створено адміністративно-командну систему управління економікою, яка відповідала природі встановленого більшовиками після Жовтневої революції 1917 р. політичного режиму, і оголошено перемогу соціалізму в СРСР¹⁶⁷.

Водночас важливим складником «великого перелому» була аграрна політика радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. – «сталінська революція згори», «великий перелом» на селі. За своєю сутністю – черговий етап соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного комуністичного штурму села зі властивими йому радикальними, репресивно-каральними методами реалізації, «соціалістичним фронтом». Її вістря спрямовувалося проти українського селянина-ідеомана

1902–1920-х рр. і тих здобутків, що отримало селянство під час попередніх етапів селянської революції.

Фактично наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. радянський тоталітаризм, застосовуючи податки, хлібозаготівлі, формуючи «новий тип» радянського селянина, реалізуючи «великий перелом» на селі, представляв собою селянську контрреволюцію.

У сучасному науково-інтелектуальному просторі побутує різне ставлення до революції. Діапазон думок коливається від цілковитого схвалення «локомотива історії» до такого ж категоричного заперечення «жорстокої вакханалії». З-поміж розмаїття концепцій, в яких тією чи іншою мірою осмислено сутність цього явища, нам імпонує позиція В. Солдатенка стосовно того, що «самою природою людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. При всій своїй спонтанності й стихійності революція – цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. Революція – це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів. Революції – це перерив поступальності. Безперервність розвитку – природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість – утопія. У ході революції знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закріплені традиції, змінюються яви. Є й інша детермінованість революцій – їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби людини (скажімо, їжі) – проблема, яка не може розв'язатися сама собою у «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві»¹⁶⁸. Викладене вище є достатньо підстав екстраполювати для розуміння сутності подій, започаткованих в Україні у 1902 р. Селянська революція, розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, носила історичний, природний характер. Вона була зумовлена природою тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного організму, як згодом різних політичних режимів у роки Української революції (1917–1921 рр.), радянської влади. Насамперед «тупцювання» щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини соціокультурного організму. Суб'єктом селянської революції є селянин, об'єктом – аграрне питання.

У нашому дослідженні під поняттям «аграрна політика» розуміємо складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ:

поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства, правового статусу селян. Інколи ототожують аграрну політику із земельною. На наш погляд, земельна політика – важливий складник аграрної, однак більше стосується умов сільськогосподарського виробництва, а не самого виробництва. Так само тотожними вважають аграрне і земельне питання. На нашу думку, вони співвідносяться між собою як аграрна і земельна політика, тобто земельне питання – складник аграрного, більше стосується форм власності на землю, аніж виробничих відносин. Аграрне питання – питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства. Селянське питання – питання про соціально-економічний, суспільно-політичний, правовий статус і культурний розвиток селянства, його суб'єктивізацію як частини соціокультурного організму.

Останнім часом серед істориків, які вивчають суцільну колективізацію, поширеним став термін «соціалістична модернізація аграрного сектора». Зважаючи на це, актуальним є питання, чи можна називати модернізацією соціально-економічні зміни, що відбулися у сільському господарстві та селянському соціумі внаслідок суцільної колективізації? У класичному розумінні «модернізація» – це перехід від традиційного аграрного суспільства до сучасного індустріального. Однак модернізація не зводиться лише до технологічного поступу, до утвердження нової системи та структури виробництва, до перемоги капіталізму. Модернізація супроводжується глибинними соціокультурними змінами: «відходом від традиційного способу життя та світогляду». Автори монографії одностайні з О. Михайлюком, який модернізацію визначає, як «сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади, зростання просторової і соціальної мобільності тощо, – процесів, які ведуть до формування «відкритого суспільства» на протигагу «закритому традиційному»⁶⁹.

Російську модернізацію кінця XIX – початку XX ст. дослідники зараховують до «вторинної», «стимули якої виходили зовні, як «виклики» з боку більш розвинутого оточення», а модернізацією сільського господарства вважають реформи П. Столипіна. Модернізація українського суспільства була перервана Першою світовою та революцією. Ми поділяємо думки тих дослідників, які вважають, що справжнім переможцем по завершенню Української революції 1917–1921 рр. стало селянство. Йому вдалося нав'язати більшовицькій владі свою модель соціально-економічного розвитку: «чорний переділ» призвів до нівелювання майнового становища селянства та натуралізації економіки, заміна продрозкладки продподатком та відмова від примусової колективізації обмежила втручання держави у виробничі відносини села.

Щодо другої «сталінської революції» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., то серед вітчизняних та російських істориків сформувалися два підходи в її оцінці. Прибічники першого – «модернізаційного» – В. Красильщиков, А. Вишневський розглядають радянську модернізацію як об'єктивну необхідність, як продовження імперської модернізації. Застосування насильства проти селянства науковці пояснюють тим, що в умовах модернізації воно виявилось не лише «незручним», але й «непотрібним», а з огляду на аграрне перенаселення – ще й «зайвим класом»¹⁷⁰. Фактично прибічники «модернізаційного» підходу вважають сталінську модернізацію єдиною можливим варіантом «наздогоняючої буржуазної модернізації», особлива жорстокість якої зумовлена тим, що «у неймовірно короткий час вмістилася епоха тривалістю у два століття». У вказаному контексті масовий терор виступав, «як засіб адаптації традиційного суспільства до модернізації».

Інша група науковців, переважно адепти «тоталітарного» підходу стверджують, що «в 1930-ті рр. відбувався антимодернізаційний процес, результатом якого стала руйнація попередніх форм модернізації, що сформувалися у Росії до 1917 р. і встановлення під партійно-державним контролем системи натурального господарства у масштабах всієї країни. В результаті Росія була відкинута назад у сільському господарстві у дореформену епоху, у сфері організації промисловості – до петровських часів, а у системі політичних відносин з їх практикою державних репресій – до часів Івана Грозного»¹⁷¹.

На нашу думку, осмислюючи події кінця 1920-х – початку 1930-х рр., потрібно керуватися тим, що насадження у суспільстві комуністичного проекту у вигляді реалізації сталінського плану «побудови соціалізму в окремо взятій країні» та модернізація радянського суспільства – не тотожні, а різні за змістом поняття. У Й. Сталіна та його прибічників не існувало чіткої концепції «побудови соціалізму», а лише переконання у необхідності прискореної індустріалізації для посилення військового потенціалу країни та марксистське розуміння, що державна економіка та колективне господарство краще за приватне. Рішення, які ухвалювалися Й. Сталіним, спиралися не на економічні розрахунки, а на його одноосібне розуміння політичної доцільності та логіки боротьби за владу, й тому часто призводили до значних матеріальних та людських втрат. Неприйнятним, на нашу думку, є визначення сталінського соціалізму, як «модернізації – руху до сучасного суспільства, але здійснений особливим чином – в умовах ізоляції, зі значним застосуванням насильства»¹⁷².

Згідно зі сталінською версією, суцільна колективізація розглядалася як перехід від індивідуального господарювання – натурального, низькопродуктивного, заснованого на ручній праці до колективного – механізованого, товарного виробництва як створення ефективної моделі соціально-економічних відносин в аграрному секторі. Відповідно колективізація виступала не лише як технологічна модернізація сільського

господарства, але й як соціокультурна трансформація селянського суспільства. На практиці наслідком суцільної колективізації стала руйнація продуктивних сил села, дезорганізація сільськогосподарського виробництва, знищення та маргіналізація значної частини сільського населення. Головним же результатом сталінської соціалістичної перебудови аграрного сектора була етатизація радянського сільського господарства, створення своєрідної системи примусової праці для селян. Відповідно колективні об'єднання стали не фабриками з виробництва сільськогосподарської продукції, а інструментом вилучення результатів селянської праці. У зв'язку з цим суцільну колективізацію не можна розглядати як модернізаційний процес, а сам термін доцільно застосовувати лише у переносному розумінні слова, як синонім поняття «сталінська революція згори».

Тоталітаризм – державний лад, визначальною ознакою якого є абсолютний контроль за всіма сферами суспільного життя. Тоталітаризм – це насамперед спроба охопити під безпосередній контроль все суспільно-політичне і особисте життя, підпорядкувати його певним цілям. Класична модель тоталітаризму ототожнювала його з політичним тероризмом і засновувалася на таких ознаках, які формально були притаманні сталінському режимові в СРСР¹⁷³.

Комунізм – ідейно-політична доктрина у робітничому русі, панівна ідеологія в СРСР, що корелювала у 1917–1933 рр. із встановленням диктатури пролетаріату, усуспільненням власності, систематичним застосуванням форм та методів «червоного терору» в українському селі, політикою «воєнного комунізму», соціальним експериментуванням, одержавленням аграрного сектору, «розкуркуленням» селян, тотальним ідеологічним впливом.

Громадянське суспільство – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин. Структуру громадянського суспільства складають багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти. Економічною основою громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Соціальною основою є родина, суспільні й релігійні організації, недержавні засоби масової інформації, органи громадського самоврядування за місцем проживання тощо. Політичною основою є багатопартійність, громадські організації, суспільні рухи, органи місцевого самоврядування тощо. Важливим політичним інститутом, за допомогою якого громадянське суспільство справляє істотний вплив на державу, є засоби масової інформації. Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, її елементами є школа, церква та інші культурно-мистецькі недержавні утворення. Духовне життя в громадянському суспільстві несумісне з пануванням єдиної ідеології, насадженої державою¹⁷⁴.

Парагромадянське селянське суспільство – система соціально-територіальних зв'язків і відносин між селянами, що склалася в процесі історичного розвитку, підтримувалася за допомогою звичаїв, традицій, норм

звичаєвого права, законів, спільних інтересів, була інституціоналізована передусім у громаді, сході, віче-сході, толоці, «сімейній спілці», характеризувався громадським самоврядуванням, громадською взаємодопомогою, діяльністю громадських добровільних організацій (кооперативи, селянські спілки, земельні товариства тощо), виступала дієвим засобом соціалізації молоді (дівочі та парубочі громади). Парагромадянське селянське суспільство виявилось спроможним чинити супротив комуністичному режимові у роки тотального одержавлення села, було знищене лише у роки колективізації та Голодомору.

Етнос – стійка сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості культури та психіки, усвідомлюють свою єдність та відмінність від інших подібних утворень. Основними історичними типами етносу є: рід, плем'я, народність, нація.

Національний характер – сукупність відносно стійких психічних властивостей, які є спільними для більшості представників певної нації і відрізняють їх від інших націй¹⁷⁵.

Ментальність – сукупність базових ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності та уявлень, мислительних звичок індивідів та суспільних груп, що визначають їх соціальну поведінку¹⁷⁶.

Індивідуалізм у монографії трактується як певний тип світогляду, в основі якого лежить протиставлення окремого індивіда суспільству, світоглядна орієнтація, ядром якої є принцип свободи індивіда, що реалізується в усіх сферах¹⁷⁷.

Референтні групи – реальні або уявні групи, які є для індивіда зразком, системою відліку для оцінювання самого себе й інших, однією з основ формування соціальних установок, норм поведінки і ціннісних орієнтацій. У СРСР, УСРР головними референтними групами були партія, комсомол, піонерські організації, вони визначали норми, цінності та взірці поведінки.

Індоктринація (анг. indoctrination від лат. in – всередину і doctrina – вчення, теорія, доктрина) – цілеспрямоване розповсюдження ідеології без задіяння критичного сприйняття. Термін індоктринація використано, щоб з'ясувати, як більшовики формували та наповнювали свідомість молоді та дітей вигідним для свого режиму змістом у формі переконань, образів, установок тощо.

Гендер – соціальне розуміння статевих відмінностей, соціальні та соціально-психологічні очікування представників різної статі одна від одної. Гендер, на відміну від поняття статі, стосується не суто фізіологічних властивостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а соціально сформованих рис, притаманних «жіночості» (femininity) та «мужності» (masculinity).

Трансформації – докорінні зміни у формах організації суспільного життя, власності, у підході до фундаментальних проблем, ідей і цінностей, які існують у суспільстві. За способом дії трансформації поділяють на спонтанні (ті, що йдуть знизу, виникають незалежно від конкретних дій державних структур і загальної державної політики) і сплановані (які йдуть згори).

Від другої половини 1990-х рр. у вітчизняній та західній науково-історичній літературі вживається нова дефініція для позначення суспільних змін, переважно внаслідок маніпуляції, – «соціальний інжиніринг». Соціальний інжиніринг (social engineering) розуміють і як сукупність соціальних наук, орієнтованих на дослідження структур, що визначають людську поведінку (соціологія, психологія, економіка, соціально-політичні науки тощо), і як метод управління діями людини без використання технічних засобів. Окремі науковці ідентифікують соціальний інжиніринг як мистецтво маніпулювання людьми¹⁷⁸, ним позначають зміни, що відбулися у масовій поведінці людей (мас) унаслідок застосування пропагандистських та маніпулятивних впливів. С. Коткін, Е. Модслі, Р. Осборн вважають, що «соціальний інжиніринг» ніколи ще не застосовувався в таких масштабах як у СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.¹⁷⁹. На думку Ф. Фукуями, радянський тип масштабного «соціального інжинірингу» вирізняв комуністичні країни від нетоталітарних змінами, котрі породжувалися не суспільством, а державою¹⁸⁰.

«Податки» – обов’язкові платежі, що стягуються з фізичних та юридичних осіб до бюджету.

«Податки радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.» – сукупність обов’язкових внесків населення та господарських суб’єктів до бюджетів всіх рівнів радянської держави у натуральній та грошовій формі. Податки у зазначений період виконували насамперед фіскальну функцію – забезпечували фінансування державних витрат та регулюючу – впливали на різні сторони діяльності платників. Соціальна функція, яка полягає у підтриманні соціальної рівноваги через пропорційне оподаткування доходів окремих груп платників, у зазначений період набула «класово-репресивних» ознак.

«Податкова політика радянської влади» – діяльність органів радянської влади щодо нарахування та стягнення податків в УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., інструмент нищення державою селянина-ідеомана, реалізації «великого перелому» на селі, носила відкритий фіскально-репресивний характер.

Окремого наукового тлумачення потребує термін «масові репресії». Останнім часом західні й російські науковці вказують на необхідність поняттєвого розмежування масових і політичних репресій. Нам імпонує підхід Н. Верга, котрий вважає, що «поняття «масові репресії» значно ширше за поняття «політичні репресії», бо під категорію «політичні репресії» не підпадають багатомільйонні маси людей, яких протягом всього сталінського періоду репресували не за політичними статтями, а кримінальними»¹⁸¹. Справа в тому, що з поверненням до силових методів хлібозаготівель наприкінці 1920 х рр. кримінальне законодавство перетворилося на знаряддя забезпечення виконання основних господарсько-політичних кампаній: хлібозаготівельної, податкової, посівної, збиральної, здійснення суцільної колективізації. З одного

боку, це призвело до політизації кримінального законодавства – «діяння, які раніше кваліфікувалися як звичайні кримінальні злочини (підпали, навмисні тілесні пошкодження, убивства), почали кваліфікуватися міліцією та суддями як політичні злочини (наприклад, тероризм)»¹⁸². З іншого боку, розширилася сфера застосування кримінального законодавства, оскільки використовувалося «широке тлумачення закону» або «застосування закону за аналогією». Приміром, ст. 127 КК УСРР, спрямована проти приватних підприємців, що «злісно» підвищували ціни на товари шляхом скупки, приховування чи не випуску їх на ринок, застосовувалась проти селянина-виробника хліба. Крім того, під час суцільної колективізації виникли нові види злочинів, зокрема селян почали карати за забій власної худоби або за відмову засіяти власну ділянку землі.

Значну частину злочинів селяни скоювали в умовах, які в юриспруденції називаються «станом крайньої необхідності». Наприклад, це стосується крадіжок в умовах Голодомору 1932–1933 р. Зазначимо, що більшість сільського населення опинилася на межі фізичного виживання наприкінці першої п'ятирічки саме внаслідок реалізації сталінської політики «великого стрибка». Відтак селян, засуджених за «неполітичними» статтями за невиконання нереальних хлібозаготівельних планів або за зазіхання на колгоспне зерно навесні 1933 р., не можна вважати звичайними кримінальними злочинцями, а потрібно кваліфікувати як жертв масових репресій.

До жертв масових репресій слід зарахувати й адміністрації колективних об'єднань, радгоспів, МТС, який притягували до кримінальної відповідальності за «посадовими» статтями КК. За винятком покарань «за порушення революційної законності» (фізичне насильство над селянами), посадовців репресували під час господарсько-політичних кампаній за невиконання директив численних керівних органів, які нерідко мали абсурдний характер і суперечили одна одній. Досить часто адміністрації колективних об'єднань визнавали винними і за безгосподарність, що панувала в колективних об'єднаннях, будучи наслідком взаємодії багатьох як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів. Факт масових репресій у 1929–1933 рр. визнало і сталінське керівництво, здійснивши протягом 1934–1936 рр. амністії кількох категорій селян:

– колгоспників, засуджених до позбавлення волі на строк не більше 5 років «за невиконання ними під час перебування одноосібниками обов'язків перед державою щодо хлібозаготівель, контрактації, сплати грошових і натуральних податків, невиконання агромінімуму, за дрібні крадіжки і за дрібні побутові злочини, а також за злочини, скоєні в умовах колгоспного господарювання»¹⁸³;

– посадових осіб, засуджених за злочини, пов'язані з хлібозаготівлями та іншими сільськогосподарськими кампаніями 1932–1933 рр.

У 1936 р. здійснено й перегляд справ осіб, засуджених за одіозним законом від 7 серпня 1932 р. Отже, селян і посадовців з перелічених груп можна вважати репресованими.

Окрім того, російський історик О. Хлевнюк виокремлює й таку форму «м'якої репресії», як «арешти без подальшого засудження»¹⁸⁴.

Останню групу жертв масових репресій становлять особи, репресовані за політичними мотивами. Згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. репресованими визнавалися:

- особи, які «з політичних мотивів були необгрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р.»;

- засуджені за «антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р. і статтею 62 Кримінального кодексу України в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 р.»;

- засуджені за «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» (за ст. 187 І Кримінального кодексу України);

- засуджені за «порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під проводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи ставевою розпустою»;

- особи, громадяни України, «які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необгрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами»;

- особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру;

- громадяни, заслані і вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна «за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями»¹⁸⁵.

Таким чином, Закон України визначив конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необгрунтованих політичних репресій.

Однак сам термін «політичні репресії» вимагав уточнення. Тому постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. надала тлумачення

«політичного мотиву репресій» – «це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33–34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 р. та в адміністративному порядку»¹⁸⁶.

Отже, жертвами масових репресій в аграрному секторі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. слід уважати осіб, репресованих як за «політичними мотивами» (за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій»), так і за суто кримінальними статтями – за невиконання хлібозаготівель, контрактації, грошових і натуральних податків, агромінімуму тощо, за посадові злочини, пов'язані з господарсько-політичними кампаніями, за законом від 7 серпня 1932 р., та «безпідставно заарештованих». Зрозуміло, що подібне визначення може викликати низку зауважень, оскільки слід розрізняти крадіжку, скоєну селянином в умовах голоду, щоб врятувати сім'ю, і привласнення колгоспного хліба посадовими особами колгоспів для продажу на «чорному» ринку задля наживи. Однак усі ці аспекти вимагають від дослідника уважної роботи із джерелами.

Отже, монографія ґрунтується на новітній методологічній основі. Концептуальні підходи, поняттєво-категоріальний апарат, принципи та методи наукового пізнання, які визначили структуру праці, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів, дозволили повною мірою досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ II

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ НИЩЕННЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ (1927–1933 рр.)

2.1 Соціально-економічне становище українського села напередодні суцільної колективізації (1927–1929 рр.)

Аналіз економічної політики радянського керівництва на селі в кінці 1920-х рр. дає підстави стверджувати про застосування владою адміністративно-силових методів приборкання селянина-ідеомана, придушення селянської революції. Обравши курс на прискорені темпи індустріалізації, радянське керівництво на чолі зі Й. Сталіним у другій половині 1920-х років планувало змінити не лише зовнішній образ Радянського Союзу, а й усю внутрішню структуру, побудувати тоталітарну державу. Об'єктивна необхідність індустріалізації зумовлювалася завданням не стільки переоснастити наявні підприємства народного господарства, скільки побудувати нові. Згідно з планами та розрахунками керівництва, «сукупність переваг радянської влади дозволяла вдвічі-тричі, якщо не більше, прискорити промисловий ріст порівняно з дореволюційним»¹⁸⁷. Серед основних критеріїв побудови нового індустріального народного господарства помітне місце відводилось аграрному секторові, що перебував на етапі формування нової комуністичної концепції побудови радгоспно-колгоспної системи. У постанові від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» зацентровано увагу на ролі колгоспів в організації та побудові нового радянського суспільства, а також наголошено на необхідності підтримки колгоспного руху партією та державою. Основна мета аграрної політики передбачала добровільну колективізацію бідноти, для якої колгоспи, з урахуванням податкових та інших пільг і безпосередньої державної підтримки, мали не лише стати новою формою існування, а й створити умови для підвищення життєвого рівня селян.

Зміни, що мали місце в економічній політиці радянського керівництва на селі в другій половині 20-х років ХХ ст., прогнозували здебільшого відмову від нелівської моделі розвитку народного господарства та перехід до надшвидких темпів індустріалізації. «Новий етап нової економічної політики в період індустріалізації», – так назвав Й. Сталін політику індустріалізації¹⁸⁸. Нею передбачалося докорінно змінити матеріально-технічну базу радянської економіки. Перед урядом постала низка важливих питань, без яких неможливо було обійтися під час нововведень: темпи індустріалізації, джерела фінансування та роль аграрного сектору у вирішенні цих питань.

Закономірним явищем під час удосконалення економіки є залучення значної частини коштів: як іноземного капіталу, так і прибутків від місцевих бюджетів. «Розроблена» радянським урядом система фінансування індустріалізації, що охопила значну частину суспільства, передбачала здійснення нововведень за рахунок аграрного сектору. Проблему джерел для проголошеного курсу на індустріалізацію розглянув ще квітневий (1926 р.) пленум ЦК ВКП(б). Під час засідання номенклатурним апаратом було визначено, що перспективи індустріалізації цілком пов'язані з тим, якою мірою й у якій кількості державі вдасться вилучити кошти з села. Таким чином, уряд планував реалізувати заходи щодо залучення коштів для капітального будівництва, по-перше, шляхом вирішення проблеми з виплатою працівникам промисловості заробітної плати та забезпечення продовольством; по-друге, щоб розрахуватися за імпортоване для новобудов устаткування експортом зерна¹⁸⁹.

Зміна економічної політики призвела до формування нового господарського механізму – суворо централізованої адміністративно-командної системи. Таким чином, зацікавлення держави в безкоштовному отриманні сільгосппродукції, що маскувалося «розвитком відносин між селом та містом», стало головною умовою побудови сталінської моделі управління народним господарством. Для цього планувалося розширити експорт сільськогосподарської продукції, а за виручені кошти придбати необхідне устаткування для промисловості.

Надшвидка індустріалізація призвела до знищення чинного укладу життя на селі, значно погіршився матеріальний добробут селянських родин. Однією з причин стало скорочення капіталовкладень із боку держави в сільське господарство. У 1925–1926 рр. уряд запланував збільшити закупівлю сільськогосподарської продукції, зокрема зернових, до 780 млн. пудів, що давало можливість додатково вкласти в промисловість понад 1 млрд. крб. Закупівля хліба на ринку якісно різнилася від заготівлі селянської продукції за допомогою продагонів або військ. Вона регулювалася чинним законом попиту та пропозиції. Якщо селянина або селянський кооператив ціна на хліб не влаштувала, вони могли ухилитися від продажу і залишити державу без хліба. Таке регулювання ринкових відносин не могло негативно позначитися на розвитку економіки, оскільки держава мала інші методи, за допомогою яких можна було витиснути із селянства максимум коштів на індустріалізацію. У липні 1928 р. Й. Сталін зазначав: «Воно (селянство) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості – це, по-перше, і більш або менш недоодержує на цінах на сільськогосподарські продукти – це, по-друге»¹⁹⁰.

Господарський механізм 1928/1929 господарського року проголосив верховенство плану над ринком, товарообмін по мірі успіхів будівництва соціалізму був перетворений у продуктообмін, а торговельний апарат замінено

апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»¹⁹¹. Принципова відмова від непу призвела до втрати динаміки у розвитку села. За таких умов поступово, але неухильно відбувалося повернення до революційних, воєнно-комуністичних, тобто адміністративних методів управління економікою. Реанімація надзвичайних адміністративних заходів у сільському господарстві в другій половині 1920-х років означувала черговий етап у розвитку сільського господарства, позначений знищенням індивідуального селянина-виробника як основного постачальника сільськогосподарської продукції державі. З політичної точки зору, йшлося про ліквідацію селянина-ідеомана, придушення селянської революції. Фактично держава виступила контрреволюційною силою щодо селянства.

Запровадження адміністративних заходів під час вилучення зерна та хліба в селян на практиці означало повернення до продрозверстки. Проти селян було дозволено наприкінці 1927 р. застосування статті 107 Карного кодексу про конфіскацію в них лишків хліба, якщо селяни відмовлялися продавати зерно за встановленими цінами¹⁹². У відносинах між селом та містом, на відміну від попередніх років, з'явилися нові моменти. На жаль, вони були не на користь села. Держава мала право маніпулювати ринковими відносинами, вона могла знижувати рівень заготівельних цін, тому що була монополістом у закупівлі зерна. Таке ж становище було у виробництві промислових товарів, що давало їй можливість завищувати ціни. Штучно на користь держави створювався перепад у цінах. Він в історичній літературі отримав назву «ножиці цін». За їх допомогою «відстригалося» до половини прибутків селян від реалізації продукції на ринку¹⁹³. У такий спосіб держава позбавила значну частину селянства можливості реалізовувати свою продукцію на ринку, фактично руйнувалися створені за часів непу ринкові відносини між селом та містом. Нищилася економічна основа селянської революції. Радянська влада, не подолавши селян зброєю, вдалася до дієвіших, на її думку, заходів – економічних. За гаслами соціальної справедливості, прогресу, розвитку тощо маскувалася антиселянська сутність радянської держави.

Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком непу, порушилася в 1927 р. Погіршення господарської кон'юнктури в країні, де державні органи контролювали всі сфери життя та виробництва, виявилася у формі товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишалися стабільними. Однак самі товари, відразу після появи на прилавках, зникали з продажу: попит перевищував пропозицію. З іншого боку, спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарську продукцію призвели до того, що селяни відмовилися продавати вироби своєї праці. Унаслідок цих процесів держава відчула гострий брак продовольчих, а головне – хлібних ресурсів. За цих умов урядовці обґрунтовували «закономірний» перехід до індустріалізації і до пов'язаної з нею суцільної колективізації сільського господарства. Підкреслювалося, що подальший розвиток СРСР

не може базуватися на двох різних основах: великій машинній індустрії в промисловості та дрібнотоварному виробництві в сільському господарстві¹⁹⁴.

Криза непу, спровокована радянською владою, що виявилася в аграрному секторі як хлібозаготівельна, фактично була наслідком політики радянського керівництва, яке головною метою розбудови соціалістичного суспільства обрало курс на форсовану індустріалізацію країни. У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) схвалив директиву про складання першого п'ятирічного плану, де сформульовано наміри держави в надзвичайно високі темпи щорічно підвищувати зростання виробництва промислової продукції до 16 %. Несприятливе співвідношення цін на промислову й сільськогосподарську продукції, що склалось у другій половині 1920-х рр., практично не давало змоги з'являтися продукції на ринку. Таким чином, держава як основний монополіст сільськогосподарської продукції позбавила селянство можливості самостійно вирішувати для себе: везти чи не везти продукцію на ринок. Ринкова рівновага була втрачена, ринкові відносини між селом та містом уряд пропонував замінити директивним плануванням. Ініціативний селянин-ідеоман за таких умов був непотрібний державі.

Одночасно з погіршенням торговельно-заготівельних відносин на селі радянське керівництво актуалізувало проблему колективізації та розкуркулення селянства. У 1927 р. Й. Сталін розпочав активну пропаганду колгоспів, уникаючи будь-яких натяків на співвідношення між колгоспним та кооперативним (ленінським) планами. У такий спосіб йому вдалося заручитися підтримкою в селянському середовищі. Щоб здійснити експропріацію селянських засобів виробництва під виглядом колективізації, потрібно було розколоти селянство за майновою ознакою. Було застосовано апробовану у 1917 – 1921 рр. тактику. Бідняки і середняки бідняцького походження були протиставлені колишнім або нинішнім заможним селянам та куркулям. На селі більшовики ініціювали чергову хвилю міжселянського протистояння.

У 1929 р., найзаможніші господарства, визначені за ознаками 1927 р., становили не більше 73 тис., або 1,4 % від їхньої загальної чисельності по УСРР¹⁹⁵, а у 1928 р. було накладено податок на 2–3 % селян, що кваліфікувались як куркулі. Отже, його сплачувало більше селян, ніж було офіційно проголошено. Таким чином, грудневий (1927 р.) з'їзд ВКП(б) започаткував ліквідацію куркульства як класу. Податковий тиск як один із основних засобів проведення «надзвичайної» політики з ліквідації куркульства як класу включав усі елементи впливу на селянина: надзвичайно-економічні, юридично-адміністративні, кримінальні. Про зростання податкового тягаря для селян свідчать такі відомості: у 1928–1929 господарському році селяни сплатили податки в розмірі 136,0 тис. крб., у 1929–1930 р. – 149,7 тис. крб.¹⁹⁶

Є. Шаталіна, досліджуючи динаміку чисельності одноосібних селянських господарств, стверджує, що зникло набагато більше господарств. Спочатку вони знищувалися шляхом продажу майна з торгів за невиконання довільно встановлених державою «зобов'язань» із хлібозаготівель, невиконання

руйнівних індивідуальних (експертних) податків, «невмотивованого забою» власної худоби напередодні її усуспільнення. Пізніше розгорнулася кампанія з «ліквідації куркульства як класу». Унаслідок цього одноосібні господарства зникли під непосильним податковим тягарем, а їхні власники опинилися у північних районах Радянського Союзу. У результаті розкуркулення протягом 1928–1929 рр. в Україні зникло понад 70 тис. господарств. За період з 1929–1930 рр., коли розкуркулення відбувалось інтенсивніше, було ліквідовано ще 282 тис. господарств. Всього за чотири роки кількість заможних одноосібних селянських господарств скоротилась на 352 тис.¹⁹⁷ Основна мета політики, що проводилась урядом стосовно селянства, полягала в бажанні держави «вибити» із селянина почуття господаря і перетворити його на покірного, безправного й економічнозалежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в колгоспах. Йшлося про формування нового типу селянина – радгоспно-колгоспного, діаметрально протилежного селянину-ідеоману.

За умов формування радгоспно-колгоспного ладу кількість селянського хліба на ринку неухильно зменшувалася. Замість того, щоб долати хлібозаготівельну кризу ринковими засобами, радянське керівництво вдалося до діаметрально протилежних заходів. Було застосовано відомі ще з часу впровадження політики «воєнного комунізму» так звані надзвичайні заходи. Державним органам було надано право притягати заможних селян, начебто винних у саботажі хлібозаготівель, до кримінальної відповідальності. Крім того, на селі знову, як і за часів «військового комунізму», більшовики стали проводити чітку лінію на поглиблення антагонізмів між різними категоріями селян. З цією метою біднякам було надано право закуповувати за низькими заготівельними цінами або в кредит до чверті виявлених ними запасів хліба в селян, які відмовлялися продавати його державі.

Гостра хлібозаготівельна криза взимку 1927–1928 господарського року, що розгорнулася через нееквівалентний обмін між промисловістю та сільським господарством, стала одним із виявів кризи непівської системи. Будь-якій ринковій економіці, а такою, безперечно, був і неп, властиві фази піднесення, занепаду, стабілізації. Тому, на наш погляд, нічого катастрофічного в ситуації, що склалася, не було. Її, як ми зазначали вище, можна було поліпшити через ринкові важелі управління економікою. Інша річ, що Й. Сталін і його найближче оточення вирішили скористатися з цього задля реалізації власних планів соціалістичного будівництва, які різнилися від ленінських. Через це суто економічні проблеми набули ще й політичного забарвлення.

У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) визнало доцільним застосування адміністративного тиску щодо «тон надлишків» зерна¹⁹⁸. Село фактично стало заручником влади, яка будь-якими методами намагалася позбавити виробників сільськогосподарської продукції ринку збуту. Крім того, уряд дав згоду на застосування карних заходів проти селян, які відмовлялися продавати державі хліб. Саме це стало чи не головним показником відмови від принципів непу,

що давали селянам гарантоване право самостійно розпоряджатися надлишками від виконання податкових платежів. Відтепер селянин, поряд зі сплатою численних податків, повинен був здавати державі всі надлишки за низькими цінами. У разі відмови він притягувався до кримінальної відповідальності або ж позбавлявся майна.

Отже, хлібозаготівельна криза, що виникла наприкінці 1927 р., була породжена результатами ринкових коливань, а не власне кризою сільськогосподарського виробництва, а і до того ж не соціальною кризою на селі. Скорочення державних заготівель хліба створило загрозу планам промислового будівництва. Щоб якимось чином залагодити ситуацію, уряд вдався до запровадження масштабної державної допомоги колгоспам: кредитування, надання кращих земель та податкових пільг. Натомість одноосібні селянські господарства відчували на собі всю міць тоталітарної системи, що стрімко розвивалася.

Реанімація адміністративних методів управління в сільському господарстві зумовила відновлення продрозверстки. Її стягнення було відновлено у 1928 р. Вона несуттєво різнилася від продрозкладки: «політики військового комунізму». Як і тоді, вона мала репресивний характер, а боротьба за хліб знову стала «боротьбою за соціалізм». План вважався виконаним тоді, коли кожне село чи окреме господарство завершувало особисте «тверде завдання», а район – хлібозаготівельний план¹⁹⁹.

Офіційно продрозверстку називали хлібозаготівельним планом, хоча в документах із грифом «таємно» вживався термін «продрозверстка»²⁰⁰. Після приїзду в Україну у грудні 1927 р. В. Молотова, Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову. Згідно з її змістом, для посилення хлібозаготівель були заплановані такі заходи: термінове стягнення з селян усіх належних платежів (сільськогосподарського податку, державного страхування, недосплат), термінове проведення самооподаткування на місцеві потреби села²⁰¹.

Запроваджені надзвичайні заходи, за допомогою яких вдалося подолати хлібозаготівельну кризу 1927–1928 р., не могли застосовуватися постійно. Як і продрозкладка під час першого комуністичного штурму, вони були придатні тільки для одноразового вилучення готової продукції. В Україні шляхом тиску на селян було заготовлено в січні – лютому 1928 р. 70 млн. пуд. хліба. Насильницькі методи впливу на селянство деякою мірою стабілізували зернову ситуацію в СРСР, проте усі заходи, здійснювані урядом, свідчили про втрату авторитету партії в селянських масах. Із цього приводу заступник наркому фінансів СРСР М. Фрункін улітку 1928 р. писав членам політбюро ЦК ВКП(б): «Погіршення нашого внутрішнього становища пов'язане передусім з селом... Установа, що взята останнім часом, привела основні маси середняцтва до безпросвітності і безперспективності. Всякий стимул поліпшення господарства, поліпшення живого і мертвого реманенту, продуктивної худоби паралізує страх бути зарахованим в куркулі. На селі стоїть пригніченість, яка не може не позначитись на розвитку господарства»²⁰².

Усі заходи, що проводилися керівництвом УСРР та СРСР під гаслом боротьби з куркульством, не лише породили продовольчу кризу, а й стали причиною відмови від принципів ленінської ідеї кооперування. М. Бухарін (див. праці²⁰³) критикував політику уряду щодо посилення податкового тиску на селян, перекачування коштів у важку промисловість із інших сфер за допомогою «ножиць цін». Він один із перших зауважив, що забувається ленінська ідея кооперування. У відповідь на це в «Правді» з'явилася стаття Й. Сталіна «На хлібному фронті». У ній йшлося про таке: «Іноді колгоспний рух протиставляється кооперативному рухові, гадаючи, очевидно, що колгоспи – одне, а кооперація – інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі доходять до того, що колгоспи протиставляють кооперативному планові Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення немає нічого спільного з істиною. Насправді колгосп є вид кооперації, найбільш яскравий вид виробничої кооперації»²⁰⁴. Таким чином, Й. Сталін пояснив зв'язок міста з колективізованим селом, оскільки такі взаємовідносини могли формуватися як на ринковій, так і на позаринковій основі.

Голова ЦК КП(б)У С. Косіор підтримав позицію Й. Сталіна щодо планомірного й систематичного наступу на «експлуататорські» елементи міста й села. 10 лютого 1929 р. відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У та Президії ЦК КП(б)У. На ньому було ухвалено постанову. Нею проголошувався «правильний шлях» розвитку сільського господарства: «Ми рішуче відкидаємо висунуті як Бухаріним, так і в заяві трьох (Бухарін, Риков, Томський) звинувачення проти ЦК і проти партії, що нібито партія проводить щодо селянства політику військово-феодалної експлуатації і що ніби ця неправильна політика є основною причиною складностей, які переживає країна. Труднощі наявні, але більшість звикли труднощі долати, а не впадати перед ним в паніку і відступати»²⁰⁵.

Таким чином, отримавши підтримку з боку українського радянського керівництва, генсек практично реалізував план знищення приватної власності та ринку, на чому ґрунтувалася традиційна селянська економіка. Натомість було утворено бюрократично-централізовану форму державної власності – колгоспи. Через колективізацію відбулося одержавлення аграрного сектору. Це дозволяло державі в необхідних розмірах перекачувати сільські ресурси на потреби індустріалізації. Відчуження засобів виробництва у формі колективізації спричинило й відчуження кожного окремого трудівника від колективно виробленої продукції. Вступаючи до колгоспу, селянин передавав свої права на розпорядження як засобами виробництва, так і продукцією колективу.

У 1928–1929 господарському році уряд обрав курс на прискорення хлібзаготівельної кампанії шляхом запровадження «надзвичайних заходів», тобто силового тиску на економічно міцні одноосібні господарства. Актуальною стала теза Й. Сталіна стосовно заготівельної кампанії: «Хліб на селі є, треба вміти його взяти...»²⁰⁶. Уже в червні 1929 р. радянське керівництво

ухвалило постанову про запровадження обов'язкових планових завдань із хлібоздачі. За принципом самооподаткування продрозверсткою обкладалося кожне селянське господарство. Відповідно до цього, 3 липня 1929 р. було ухвалено постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів»²⁰⁷.

Розроблений Й. Сталіним метод хлібзаготівель, що отримав назву «уральсько-сибірський», згодом був запроваджений і в Україні. Його зміст здебільшого передбачав самообкладання, унаслідок чого селянство розколовалося за майновою ознакою на ворогуючі групи. Кожне село отримувало загальне завдання на продаж зерна, а сільські сходи доводили конкретні завдання «до двору». Унаслідок застосування «уральсько-сибірського» методу в УСРР було ліквідовано 18 тис. середняцьких селянських господарств²⁰⁸.

Функціональною ознакою державних повинностей потрібно визнати їхній адміністративно-примусовий і карально-репресивний зміст. За невиконання плану заготівель сільськогосподарської продукції, особливо хліба, а також за ухилення від виконання завдань передбачалася кримінальна відповідальність. Її застосування дозволив ВУЦВК у липні 1929 р., надавши права місцевим радам порушувати кримінальні справи та вживати «заходи адміністративного впливу»²⁰⁹. Т. Козацька слушно зауважила, що методи примусу, які стали складовою частиною так званих «надзвичайних заходів», запроваджених партійним керівництвом СРСР у січні 1928 р., підкреслювали репресивний характер проведення хлібзаготівель. З іншого боку, їхнє застосування стало доказом історичного факту існування системи державних повинностей, тому що селян примушували здавати, а не продавати хліб на ринку. На нашу думку, в українському селі утворилася складна система фінансово-продовольчих відносин. Селянин як головне джерело «постачання» був практично позбавлений права вільних ринкових відносин. 9 січня 1929 р. Ізюмський окрвиконком, звітуючись перед ВУЦВК про виконання хлібзаготівель, наголошував на таких методах роботи: матеріальна зацікавленість, «обхід по дворах селян із закликком здавати хліб», «занесення на чорну дошку злісних утримувачів хліба», примушення до вивезення на зсіпні пункти лишків збіжжя, натиск на заможну й куркульську частину селян, дотермінове виконання «всіх видів платежів» (єдиного сільськогосподарського податку, самооподаткування, вилучення простого кредиту, відчуження кооперативних паїв, стягнення мірчука з власників млинів), штраф, конфіскація²¹⁰.

Подвірний план хлібзаготівель офіційно вважався загальнообов'язковим для селянства та всіх суб'єктів господарювання. Його виконання покладалося на конкретні селянські господарства. У зв'язку з цим радянські органи влади намагалися визначити їхні економічні можливості, тобто з'ясувати і встановити соціальний контингент виконавців натуральних та грошових стягнень. Проте політика уряду щодо поділу селян за критерієм оподаткування набувала більше

політичних, аніж економічно-фінансових ознак. Про встановлення ознак куркульських господарств ішлося в постановках РНК УСРР від 19 червня 1928 р.; ВУЦВК і РНК УСРР від 3 жовтня 1928 р.; ЦВК і РНК СРСР від 20 лютого 1929 р.; РНК СРСР від 21 травня 1929 р.²¹¹ Раднарком УСРР, підсумувавши досвід регулювання економічного функціонування так званих куркульських господарств, 13 серпня 1929 р. запропонував нові принципи з'ясування їхнього соціально-економічного і правового статусу для «визначення прибутку, що оподатковується єдиним сільськогосподарським податком»²¹². На підставі майнового стану господарства, наявності землі, худоби в підсобних господарствах, що виявляли експертним шляхом контрольно-ревізійні органи фінвідділів, а також з урахуванням податкового законодавства визначали розміри натурально-грошових форм стягнень. Загальнодержавний план розподілявся (подвірню) шляхом розверстки, яка широко використовувалася заготівельними органами на селі. Визначення соціального типу селянських господарств відповідними законами дозволяло запровадити індивідуальний порядок виконання державних зобов'язань: контракція і «метод доведення до двору». Вони різнилися тим, що контракція стосувалася переважно економічних засад, які виникли за умов непу, а «план до двору» мав ознаки примусового натурального стягнення, встановленого сільськими радами, уповноваженими райкомів, хлібозаготівельними комісіями, партійними органами. Доведення означало втрату будь-яких ознак добровільності, запровадження принципу обов'язкового виконання обсягів заготівель. Президія ВУЦВК рекомендувала 3 липня 1929 р. «доведення плану заготівель до села». У такий спосіб встановлювалася своєрідна загальна сільська повинність. Вона узаконювала принцип кругової поруки, що існував колись у поземельній общині, запроваджуючи «план до двору», який викликав побоювання селян²¹³. Примусова контракція, яку застосовували хлібозаготівельні комісії в українських селах, також набувала ознак обов'язкових виплат селян.

Натуральні виплати мали конкретну організаційно-господарську форму – державний заготівельний план, а хлібозаготівлі віддзеркалювали механізм його реалізації в галузі зернових культур. Адміністративно-примусові та репресивні методи здійснення хлібозаготівель, усунення ринкового обігу, обмеження кооперації та приватника в царині заготівельної справи, законодавче та політико-ідеологічне обґрунтування обов'язковості виконання «натуральних зобов'язань» держави – беззаперечний факт становлення і функціонування соціального інституту селянських повинностей. Виконанню державних завдань підпорядковувалася вся політика заготівель сільськогосподарської продукції, її організаційно-адміністративні та господарські форми: контракція, мірчук, реквізиція, система натуральних еквівалентів. Вони належали до категорії державних зобов'язань. Беззаперечним фактом, на нашу думку, є те, що система державних повинностей, що утвердилася наприкінці 1920-х рр., виконувала конкретну

організаційно-господарську функцію. Водночас репресивні методи проведення податкової політики як в натуральній, так і в грошовій формі утворювали єдиний політичний план щодо перетворення дрібногосподарського села у соціалістичне – колгоспне. Таким чином нищився селянин-ідеоман – активний суб'єкт соціально-економічного, суспільно-політичного життя. Приватна ініціатива, інститут приватної власності, ринкові механізми вступали в гостру суперечність із адміністративно-командною економікою. Будучи відгомоном попередніх часів, як і селянин-ідеоман, вони були приречені на знищення у тоталітарній державі сталінського зразка, що формувалася наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в СРСР, УСРР.

Із 1928 р. розпочалися зміни й у системі землеустрою. В ухваленій ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. постанові «Про загальні засади землекористування та землеустрою» право на отримання землі закріплювалося за сільськогосподарськими колективами та бідняцькими, середняцькими безземельними та малоземельними дворами²¹⁴. Для різних колективних та товариських форм землекористування надавалися різноманітні пільги в оподаткуванні, отриманні кредиту, наділенні землею, реманентом.

«Загальні заходи землекористування і землеустрою» помітно обмежували права індивідуальних селянських господарств. Радянський уряд розглядав перехід від індивідуального селянського господарства до колективного як універсальний шлях вирішення всіх проблем, що «з'явилися» в аграрному секторі під час згорання непу. 29–31 грудня 1929 р. на конференції аграрників-марксистів Й. Сталін висловив думку стосовно зміни курсу побудови радянського суспільства: «...по-новому тепер ставиться питання про неп, про політику партії... Ми відкинемо неп до біса!»²¹⁵. Ця теза, на наш погляд, не є чимось новим і несподіваним. Навпаки, цілком логічною є її поява, ураховуючи, що перехід до непу в 1921 р. не був схвалений одноставно вищим партійно-державним керівництвом. По суті, лише особистий авторитет В. Леніна стримував опозицію до відвертого саботування нової економічної політики. Засновник першої у світі соціалістичної держави відійшов у вічність, тому можна було оприлюднювати власну позицію, що і зробив Й. Сталін. Отже, листопадовий пленум ЦК ВКП(б) (1929 р.) окреслив завдання «по-новому» будувати суспільство, методами форсування процесів колективізації й будівництва радгоспів, інтенсивного розвитку індустріалізації. Генсек однозначно дав зрозуміти, що радянська влада суттєво зміцніла. У неї достатньо сил і засобів, щоб взяти реванш у селянства за неп. Промова Й. Сталіна формалізувала перехід держави в антиселянський наступ, трансформацію влади рад у контрреволюцію стосовно до селянської революції.

Неврожай 1928 р. різко зменшив частку України в загальносоюзних хлібозаготівлях. На 1 квітня 1929 р. у республіці було здано 27 млн. пудів жита й пшениці проти минулорічного збору – 200 млн. пуд.²¹⁶ За умов скорочення селянських запасів хліба до мінімуму, держава вдалася до радикальних методів – посилення хлібоздачі. Хлібозаготівельною кризою

Й. Сталін скористався для узаконення надзвичайних заходів. Для того, щоб це спрацювало в умовах системного підходу, необхідно було поєднати репресивне законодавство з колективізацією селянських господарств. Із цього випливає, що безкомпромісна боротьба держави проти селян-вільних виробників / селянина-ідеомана була обрана урядом як єдино можливий шлях розвитку радянського суспільства в аграрній сфері.

Отже, проголошена партією соціалістична реконструкція сільського господарства означала насправді створення державного сектору економіки на селі. Колективізація мала вирішити конкретне завдання – інтенсифікувати темпи хлібозаготівель і вирішити проблему із сільськогосподарською сировиною для промисловості.

У період побудови нового соціалістичного села відбулася трансформація в соціальній структурі селянства, зміна соціально-економічної та суспільно-політичної значущості окремих його верств у господарчих процесах. Якщо за умов революції та непу село осереднилося, вирівнявшись у своїх статках, головною продуктивною силою були середньозаможні господарства одноосібників (селян-ідеоманів), то з проголошенням колективізації центральною фігурою став незаможник. Вирішальну роль відігравали бідняцькі господарства, тобто ті, які ще донедавна перебували осторонь виробничого процесу. Другу сходинку в ієрархії селянства радянська влада відвела середняцьким господарствам, які легко піддавалися тиску влади. Своєрідними ізгоями стали економічно міцні одноосібні індивідуальні господарства, так звані куркулі, які під час колективізації були перетворені на «ворогів народу». Однією з особливостей соціальної структури селянства кінця 1920-х – початку 1930-х років була швидкоплинна заміна одного прошарку іншим. На початок 1930-х рр. особливе місце посіло щойно створене колгоспне селянство, яке виникло внаслідок запроваджені політики усуспільнення приватного сектору. У результаті застосованої радянською владою соціальної інженерії активним суб'єктом радянського соціокультурного простору став не селянин-ідеоман, сформований упродовж другої половини XIX – початку XX ст., а новий тип селянина – радгоспно-колгоспний.

Суперечливий характер мали настанови партії щодо розвитку сільського господарства. У резолюції XV з'їзду ВКП(б) (1927 р.) «Про роботу на селі», зокрема, йшлося про підтримку середняцьких та індивідуальних господарств і водночас про обмеження «експлуаторських прагнень сільськогосподарської буржуазії»²¹⁷. Однак чітко не окреслювалися критерії, за якими можна було б визначити, до якої категорії належить та чи інша селянська родина. У рішеннях з'їзду наголошувалося, що державної підтримки заслуговують лише добровільні та економічно життєздатні форми колективного господарювання, оскільки саме вони можуть стати важливим чинником будівництва соціалізму²¹⁸.

Гасло «суцільної колективізації», проголошене Й. Сталіним на початку 1928 р., повністю змінило характер перетворень, що відбувалися на селі до

цього. Висловлювання суперечило власне ідеї добровільності об'єднання селян у колективні господарства. Юридично «суцільну колективізацію» було започатковано на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б), що тривав 10–17 листопада 1929 р. В ухваленій резолюції зазначалося: «Ми масмо настільки бурхливе зростання колективізації, настільки стрімкий потяг бідняцько-середняцьких господарств, що колгоспний рух уже на практиці став переростати в суцільну колективізацію цілих районів»²¹⁹. Станом на 1 березня 1930 р. темпи колективізації в Україні характеризувалися показниками, які мали регіональну специфіку: Степ 77,8 %, Лівобережжя 58,5 %, Правобережжя 74 %, Полісся 31,1 %. Станом на 1 березня 1930 р. в УСРР було організовано 24,92 тис. колгоспів, проти 23,121 тис., що передбачалися контрольними цифрами на 1 листопада 1930 р.²²⁰

Важливим елементом у формуванні радгоспно-колгоспної системи була податкова політика. Вона базувалася на створеній в попередні роки «воєнно-комуністичній» та непівській податкових системах. Однією з особливостей податкової політики радянської влади на селі в 1927–1929 рр. стало зростання податкових стягнень із селян у співвідношенні 1:2. Так, згідно з даними, що наводить П. Сиволапа, загальна сума податкових виплат у сільських бюджетах, починаючи з 1928 р., зросла до 206,6 % у 1930 р. Тобто, якщо у 1928–1929 сільськогосподарському році селянство мало сплатити 19 925,9 тис. крб., то вже в 1929–1930 сільськогосподарському році – 59 417,2 тис. крб. Така ж ситуація склалася й за окремими різновидами стягнень, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1²²¹.

Частка податкових стягнень у створенні сільських бюджетів

Назва прибутку	1928 – 1929 с/г рік		1929 – 1930 с/г рік		% зростання
	Призначено	Питома вага	Призначено	Питома вага	
1. Сільськогосподарський податок	15443,2	59,0	43307,8	32,6	171,3
2. Промисловий податок					
3. Інші стягнення	2542,5	9,4	10422,2	7,9	310,3
	715,5	2,6	49368,6	37,2	6795,1

Як свідчать визначені дані, в роки непу грошова форма стягнень не була продуктивною, проте набула виразних фіскальних ознак протягом 1928 – 1929 рр., а згодом стала нормою для контрольно-фінансових та адміністративних органів. Цифри переконують, що гасла більшовиків про їхнє турботливе ставлення до селянства – фікція. На практиці радянське керівництво реалізувало абсолютно інші принципи, які за своїм змістом нагадували кріпосне право на соціалістичний манер. Підтвердженням є те, що в 1928–1930 рр. податковий тягар для селянства не зменшився, а навпаки зріс (див. таб. 1).

З огляду на офіційні документи і матеріали партійних та радянських органів влади, грошовими виплатами селян були такі: єдиний сільськогосподарський податок, самооподаткування, штрафи, дострокове стягнення кредиту, позбавлення кооперативних паїв, підвищення ставок податку, позика індустріалізації, селянська позика, одноразовий податок, реквізиція коштів, «списання трудовнів». 2 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про самообкладання людності для задоволення її господарських потреб», започаткувавши особливий вид грошового стягнення із селян. Це актуалізувало примусовий механізм хлібозаготівель і стало його головним елементом. Система самообкладання знайшла підтримку керівництва ВКП(б), особливо у В. Молотова²²².

Самооподаткування мало, за задумом радянських урядовців, стимулювати вивіз селянами хліба, щоб сплатити податки, борги за кредитами та інші види платежів. Це був метод адміністративно-економічного тиску задля мобілізації коштів, своєрідний «стимул» заготівель зернових культур, але примусовим чином. 21 квітня 1928 р. ЦВК СРСР ухвалив «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», надавши місцевим органам влади право нараховувати податок не за нормами, передбаченими для УСРР, а на підставі «загальних даних» про стан одноосібних господарств, які вирізнялися «нетрудовим характером своїх доходів»²²³. Статтею 28 «Положення» визначалися правові засади та політичні мотиви стягнення надподатку, що офіційно називався самообкладання.

Селяни негативно сприйняли цю систему визиску. Так, у с. Михайловка Лозовенського району на Харківщині загальні збори села, що мали визначитися стосовно оподаткування, дійшли до висновку: «Не встигли заплатити податки, як вже треба платити самообкладання»²²⁴.

Фіскальний та репресивно-каральний метод призначення і стягнення самообкладання виявився руйнівним для селянських господарств, став виснажливою для них повинністю. Ставки самообкладання, тобто відсоток до загальної суми єдиного сільгосподатку, постійно зростали, перетворюючись на фактор додаткового податкового тиску на селян. Вони виконували цілу низку фінансових зобов'язань перед державою: єдиний податок, страхові стягнення, примусове повернення кредиту, позик, самооподаткування. Відповідно до закону про самооподаткування селян у 1928–1929 сільськогосподарський рік, тягар податку лягав на плечі заможного селянства, водночас бідняцькі господарства звільнялися від податку, а середняцьким надавалися деякі пільги, зокрема зниження обсягу податку. Проте урядову інструкцію на місцях було замінено і в окремих округах самообкладанню підлягала значна частина середняцьких та деяка частина бідняцьких господарств²²⁵.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, селянство сприйняло закон про самооподаткування невдоволено. У масових листах, що надходили до вищих інституцій, зокрема в Раднарком України, висловлювалося обурення з приводу

самооподаткування, яке було запроваджено додатково до чинного сільськогосподарського податку²²⁶.

Практично в усіх селах України на сільських сходках не ухвалювали рішення про самооподаткування, незважаючи на погрози з боку чиновників та повторні проведення зборів. Так, у с. Виповзки Переяславського округу на Київщині чотири рази відбувалися закриті збори комітетів неможливих селян (спільно з біднотою) із питання самооподаткування, а результати голосування весь час зводилися до 100 % «проти». Аналогічні випадки мали місце й в інших селах. Преса, зокрема газета «Радянське село», висвітлювала абсолютно протилежне. Проте через деякий час представники низового апарату оголосили селянам, що «самооподаткування потрібно платити»²²⁷.

Єдиний сільгосподаток, що виявився універсальною повинністю для селян, а також надподаток – самооподаткування, запровадили протягом січня – квітня 1928 р., тобто в апогей застосування надзвичайних заходів. Відтак вони стали складовими елементами адміністративно-примусового механізму визиску селян. Терміни «надподаток» і «додатковий податок» викликали тоді жваву дискусію в партії. Вона точилася переважно між Й. Сталіним і М. Бухаріним на квітневому 1929 р. пленумі ЦК і ЦК ВКП(б). Й. Сталін, аналізуючи метод контрактації, визнав позитивним той факт, що «селянство стає постачальником держави і по лінії хліба». Він також зауважив, що селяни, крім «звичайних податків, прямих і непрямих», виплачують «надподаток у вигляді переплачування на промтовари»²²⁸.

Невідповідність цін на промислові товари й сільськогосподарську продукцію, що мала назву «ножиць цін», була цілком схвалена ним, тому що «перекачування засобів з сільського господарства на користь індустріалізації країни ми повинні зберегти понад усе»²²⁹. Визначаючи складність «додаткового податку» для селян, генсек називав його «даниною», намагаючись водночас спростувати тезу М. Бухаріна про «політику воєнно-феодалної експлуатації селянства»²³⁰. Висловлювання та обґрунтування Й. Сталіна стосовно «данини» свідчили про серйозність намірів щодо її стягнення, оскільки «у селянина є своє особисте господарство, доходи від якого дають йому можливість платити додатковий податок»²³¹. Дискусуючи зі Й. Сталіним, М. Бухарін увів до обігу декілька визначень, що є ключовими для розуміння предмета дискусії. Ішлося про «примусовий займ» хліба (150-200 млн. пуд.), а також про «надзвичайний натуральний займ». Висловлювався політичний протест проти того, що «надзвичайщина» ставала звичною для державних органів. Застосування індивідуального оподаткування, на переконання М. Бухаріна, спонукало місцеву владу до свавілля і «надзвичайщини». Ужитий Й. Сталіним термін «данина» опонент вважав невдалим, тому наполягав на його скасуванні²³².

Терміни «надподаток», «додатковий податок», «надзвичайний натуральний займ», «данина» в промовах Й. Сталіна та М. Бухаріна на пленумі ЦК ВКП(б) віддзеркалювали реальні соціально-економічні відносини, що мали місце у сільському господарстві УСРР. На наше переконання, це дозволяє

констатувати факт політичної легітимності інституту державних стягнень. Надподатком в українському селі виявилось самообкладання, яке стугвалося впродовж 1928–1930-х років, виконуючи функцію натурально-грошової повинності, оскільки додаткове оподаткування здійснювалося в грошах і натуральних одиницях.

У постанові про сільськогосподарський податок від 29 лютого 1928 р. ішлося про зростання прибутків і товарності сільського господарства за останні роки, необхідність підвищення загального обсягу сільськогосподарського податку в Україні до 35 %. Це збільшення податку планувалося провести переважно шляхом ретельного виявлення прибутків окремих господарств і посилення обкладання заможної верхівки села. Щодо заможних селян, то передбачалося обраховувати прибутки від їхніх господарств індивідуально, визначаючи їх в експертному порядку. Прогнозувалося за індивідуальною формою в Україні оподаткувати не менше 7% господарств²³³.

Положенням про єдиний сільськогосподарський податок запровадило принцип індивідуального оподаткування шляхом експертного виявлення економічного стану господарства. Так з'явилася категорія «експертників», або «твердоздавців», оскільки обсяг податків визначали експерти окрфінвідділів та сільські ради, а не за господарськими нормами. Стягнення підлягало обов'язковому виконанню і вважалося «твердим завданням», тобто примусово-категоричним рішенням. Так, у звіті Кременчуцького окрвиконкому до ВУЦВК від 20 лютого 1929 р. перелічено «засоби примусу» і «прямого натиску» (мобілізація коштів по лінії всіх податків і страхвнесків, поширення селянської позики, проведення самообкладання, стягнення заборгованості по всіх видах кредитування), а також ішлося про «експертне обкладання» за класовим принципом²³⁴. Поняття «експертне оподаткування» стосувалося механізму обкладання відповідно до ст. 28 «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», тобто індивідуальне оподаткування, від якого застерігав М. Бухарін ще в 1928 р.²³⁵ Його застосовували з особливою активністю протягом наступних років, про що свідчать скарги селян до ВУЦВК та інших органів влади. Формулюваннями «доведено тверде завдання сільськогосподарського податку», «наклали 5 пудів жита», «наклали тверде завдання», «експертне обкладання», «твердоздавці» рясно пересипані листи селян до Г. Петровського. Це свідчило про усвідомлення примусового характеру державних повинностей²³⁶.

Репресії, яких зазнало українське селянство, не обмежувалися лише тиском на заможне населення. Так, у листі студента Г. Висоцького до Г. Петровського від 19 січня 1929 р. про арешт його батька в с. Петровому на Запоріжжі йшлося: «Сам я вчуся в педагогічному технікумі, а батько залишився сам з своєю сім'єю, яка складається з 5 душ. Із цієї сім'ї батькові 54 роки, матері 55 років і в них залишилося три дочки від 12 до 17 років. Господарство вони мають таке: одна коняка, корова, хата, сарай, клуня, віз, борона ½ соломорізки і 3 вівці... коли я увійшов у хату, то мене вкрили сльозами, що

немає батька, забрали в темницю на 4 місяці за налог, який наложили в розмірі 175 крб. за оте господарство, що в них є. І батько 5 крб. заплатив, а за останні його забрали в темницю без всякого попередження, а просто вечором прийшли, описали, а на другий день у суд»²³⁷.

Грабуючи і знищуючи українське село під виглядом боротьби з куркульством, радянська влада мала справу з індивідуалістично-приватницькою стихією села. У звіті Кременчуцького окрвиконкому ВУЦВК 26 лютого 1929 р. відзначено: «Основною причиною до живучості кунацьких елементів на селі являється насамперед загальний характер села в цілому з його індивідуалізмом та дрібнобуржуазними тенденціями»²³⁸.

Щоб трансформувати українське село, примусити його жити на нових, колективістських засадах, потрібно було, на думку партійно-радянського керівництва, застосовувати репресивні методи до всіх його верств. Закріпачення селянства, що проводило радянське керівництво в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., ґрунтувалося на податковій системі. Зростали, зокрема, податкові стягнення з одноосібних господарств, переважно з тих, які відмовлялися добровільно йти у колективні господарства. Згідно з постановами республіканського уряду, станом на 1 січня 1930 р. пропонувалося колективізувати 8 424 тис. га, що становило 25% загальної площі Радянської України. Проте вже на початок 1 березня 1930 р. налічувалося 19 493 тис. господарств, тобто колективізації було піддано 68,5% загальної площі УСРР із загальною кількістю створених колективних господарств у 24 792 тис.²³⁹ Податки стали одним із інструментів нищення селянина-ідеомана, засобом реалізації радянської політики, спрямованої на придушення селянської революції, підпорядкування державі селянства.

2.2 Причини, сутність та зміст податкової реформи 1930–1932 рр.

Згорання непу та зміни в соціально-економічній структурі суспільства зумовили трансформації як у народному господарстві, так і в аграрному секторі. Кінець 1920-х рр. для аграрного сектору став періодом подальшого соціалістичного будівництва, що розгорнулося в усіх сферах соціального, політичного та економічного життя Радянського Союзу. Село й надалі лишалося для влади головним фінансовим джерелом у зміцненні тоталітарного режиму. Селянство виявилось найбільш стійким опонентом радянської влади, тому тиск на селянина-виробника став головним напрямом у діяльності радянського уряду в кінці 1920-х рр. Сталінська політика була спрямована на викорінення селянина-ідеомана, який стояв на заваді «зрівняльної» соціалістичної політики, утвердженій в Україні радянською владою.

Перші кроки щодо реорганізації радянського села були закріплені ще на XV з'їзді партії (2–19 грудня 1927 р.). Переважно вони стосувалися масового колгоспного руху та переходу до політики ліквідації куркульства як класу. Село завдяки продуманим крокам влади опинилося розколотим на

антагоністичні верстви. Дослідники 30-х рр. XX ст. виокремили такі групи у структурі сільського населення: пролетаріат, колгоспники та одноосібники²⁴⁰. Сучасники, зокрема І. Комарова, пропонують інший підхід: колгоспники, особисті трудові селянські господарства, куркульські господарства²⁴¹.

Соціально-економічне становище сільського населення в кінці 1920-х рр. було надзвичайно складним. Політика радянської влади щодо селян-одноосібників, які ще на кінець 1928 р. становили майже половину господарств УСРР, була спрямована на примусове залучення більшої частини селянства до колективних господарств. Швидкі темпи колективізації пояснюються, з одного боку, насильницькими методами комуністичного режиму, тобто «розкуркуленням», а з іншого – «м'якими» методами: законодавчо оформлена система заохочень та податкових пільг для селян, які вступили або вже роблять перші кроки до вступу в колективні господарства.

Динаміка колективізації селянських господарств України була стрімкою, хоч наявні й незначні регіональні відмінності, про що свідчать дані таблиці 2.

Таблиця 2²⁴².

Колективізація селянських господарств України за регіонами

Регіон	1930 р. 20 січня	1930 р. 1 лютого	1930 р. 20 лютого	1930 р. 1 березня
Полісся	–	3,2	22,0	26,8
Правобережжя	–	30,8	52,0	71,1
Лівобережжя	–	24,4	48,6	57,5
Степ	25,7	42,6	67,3	70,6

Наведені вище дані дозволяють стверджувати, що колективізація як один із засобів приборкання селянина-ідеомана на теренах України здійснювалася за територіальним принципом. Найбільш родючі землі Правобережжя та Степу перебували в особливому становищі щодо інших регіонів. У них колективізація проводилась у кілька разів швидше та інтенсивніше, ніж, наприклад, на Поліссі.

Станом на 1930 р. в Україні існувало кілька видів колективних господарств. Порівняно з попереднім роком їхня кількість значно змінилася на користь колективних господарств соціалістичного типу: артлілі – у 1929 р. існувало 22,6% господарств, а в 1930 р. 52,8%; ТОЗи – у 1929 р. 74,5%, а в 1930 р. 42,5%, комуни – у 1929 р. налічувалось 2,9%, у 1930 р. – 4,3%²⁴³.

Фінансове регулювання господарчих процесів на селі відбувалося кількома шляхами: надання селянам кредитів, соціальне та державне страхування, оподаткування. Останнє, на нашу думку, стало головним фактором під час колективізації, оскільки, вступаючи до колективного господарства, селяни отримували низку пільг, що частково стимулювало їх до вступу в колгосп.

Листопадним пленумом (1928 р.) ЦК ВКП(б) було окреслено заходи, які, на думку урядовців, мали сприяти оптимізації сільського господарства. Частина запитань, що лунали під час засідання, стосувалася оподаткування на селі. Було, зокрема, зазначено, що чинною залишається непівська податкова система, хоча й з деякими доповненнями: а) незмінні податкові норми; б) обов'язкове врахування не лише загальної суми прибутків, а й кількості ідців у цьому господарстві; в) зміна структури стягнення податків із врахуванням територіальних особливостей²⁴⁴. На пленумі було розглянуто питання щодо спрощення системи оподаткування середняцьких селянських господарств та обмеження дії індивідуального оподаткування (тобто застосування стягнень в індивідуальному порядку до найбільш злісних ворогів соціалізму – так званих кукулів). Таким чином, податкова політика радянської влади на кінець 1920-х років не змінилася, тобто базувалася на численній кількості податків та стягнень із сільського населення.

Швидкі темпи індустріалізації та зміна напряму економічної політики вимагали й модифікації власне фінансової політики СРСР. Перед урядом насамперед постало питання про джерела надходження фінансів до держбюджету. Основою фінансової політики на селі стала податкова система, що вже давно потребувала реформування. Численна кількість платежів та багаторазовість стягнень гальмували темпи побудови соціалістичного народного господарства, тому криза, яка окреслилася в податковій системі в кінці 1920-х рр., була неминучою.

Політику радянської влади в українському селі 1929–1930 сільсько-господарського року дослідники називають «великим переломом». Нововведення, запроваджені під час її реалізації, викликали негативну реакцію селян. Ми погоджуємось з думкою колег стосовно того, що пересічний український селянин був проти будь-яких змін, якщо вони хоч якоюсь мірою загрожували усталеному способу його життєдіяльності, зокрема формам господарювання²⁴⁵.

Швидкі темпи індустріалізації та насадження нового колективного способу виробництва на селі були взаємопов'язаними явищами. Власне колективізація передбачала створення нового типу господарства, відмінного від господарства селянина-ідеомана. Нове господарство, згідно з задумами державно-партійного керівництва, мало б повністю залежати від держави. Модель нового господарства передбачала те, що воно було б позбавлене будь-якого права вільно розпоряджатися виробленим. На нашу думку, перехідний період від вільного господарювання до формування радгоспно-колгоспної системи, в якому опинилося українське село наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., був дуже зручним для здійснення програми як найбільшого висмоктування коштів із середнього та заможного селянства за рахунок податків.

Потреба в уніфікації та оновленні системи оподаткування стали чи не головною передумовою реформи. Так, справді, з одного боку, об'єктивно

аналізуючи ситуацію, не викликає сумнівів доцільність трансформації податкової системи на селі. З іншого, вже традиційно партійно-державне керівництво маскувало істинні причини податкової реформи на селі. Попри тотальний контроль у державі за всім і за вся вголос не йшлося про те, що непівська модель оподаткування селян, попри всі недоліки, ґрунтувалася на ринкових засадах, була відносно ліберальною для суб'єктів оподаткування. Вона більшою мірою влаштувала селян. Однак за умов «великого перелому» на селі потреба у ній була відсутня. Так само як держава не потребувала в активних суб'єктах сільгоспвиробництва (селянах-ідеоманах), так вона і не потребувала у податковій системі, суб'єктом якої був активний сільгоспвиробник (селянин-ідеоман).

Офіційно початком податкової реформи та створення системи стягнень до бюджету, що різнялися від непівської, стала постанова ЦВК та РНК СРСР від 2 вересня 1930 р. «Про податкову реформу». У документі йшлося і про причини реформування податкової системи: «З ростом та становленням усуспільненого сектору народного господарства та різким скороченням приватного сектору, з посиленням планового методу управління в народному господарстві у цілому й на окремих підприємствах, – діюча система перестала відповідати стану й організації народного господарства. Велика кількість податків та неподаткових видів стягнень до бюджету, поряд із значним ускладненням їх вирахувань та стягнень створює перепони в регулюванні виробництва і обміну загалом і, зокрема, в політиці регулювання цін. Складні взаємини усуспільненої промисловості й торгівлі з бюджетом стали на заваді планування окремих ланок і всього народного господарства в цілому. Необхідність внести в податкову систему корінні зміни постала ще гостріше під час реорганізації управління державної промисловості й проведення кредитної реформи»²⁴⁶.

Організатори податкової реформи ставили за мету ліквідувати недоліки, що мали місце в попередні десятиліття існування податкової системи. Ліквідації підлягала численна кількість податків, планувалося зробити чіткішою систему державних прибутків. Під час реалізації було уніфіковано й спрощено систему платежів підприємств та організацій соціалістичного господарства. Дещо менше податкова реформа стосувалася села, але докорінно змінила колишню систему вилучення коштів із сільського населення²⁴⁷.

Під час реформи передбачалося скасування 60 видів державних і місцевих податків та виплат, неподаткових платежів та платежів спеціальних (зокрема, усі акцизи, гербовий збір тощо), а також промподаток, обов'язкового страхування усуспільненого сектору тощо. Головною особливістю реформи від 2 вересня 1930 р. було розмежування системи податкових виплат усуспільненого та приватного секторів народного господарства, що позначилося на поділі раніше чинного єдиного промислового податку – на

прибуток з обігу державних підприємств та промисловий податок із промислів. Податкова реформа фактично встановила дві самостійні системи: систему неподаткових стягнень із прибутків державних підприємств та податкову систему для кооперативних підприємств.

Напередодні реформи зростання соціалістичного сектору призвело до витіснення приватного виробництва з промисловості. У незначній кількості він зберігався в кустарній промисловості та в окремих галузях роздрібно́ї торгівлі. Із жовтня 1929 р. до березня 1930 р. кількість приватних підприємств скоротилася в Київській області на 88,8 %, у Харківській на 82,1%, у Дніпропетровській на 81,7 %, в Одеській на 82,1 %²⁴⁸.

За таких умов чинна система оподаткування повинна була змінитися, по-перше, у напрямі спрощення держподатків (промислового, прибуткового та надприбутку), по-друге, уніфікації решти податків. Саме такі принципи зміни податкової системи було покладено в основу податкової реформи 1930–1932 рр. у Радянському Союзі.

Реформування податкової системи на селі в умовах побудови радгоспно-колгоспної системи стосувалося переважно колгоспів та населення, яке вступило або мало намір вступити до колективного господарства. Щоб полегшити умови утвердження колгоспної системи та залучити якомога більше селян до нової державної системи, на думку В. Дьяченка, необхідно було: а) звільнити від оподаткування на 2 роки всю усупільнену робочу худобу в колгоспах, поголів'я корів, свиней, овець, усю птицю, що була як у колективному володінні колгоспів, так і в приватному володінні колгоспників та встановити пільги в оподаткуванні городів; б) забезпечити кредитування колгоспів; в) звільнити колгоспи від сплати боргів за конфісковане куркульське майно, що перейшло до володіння колгоспам²⁴⁹.

Перші кроки з реформування податкової політики на селі було розпочато фактично ще в лютому 1929 р., коли було переглянуто питання щодо положень єдиного сільськогосподарського податку. 20 лютого 1929 р. ухвалено положення «Про єдиний сільськогосподарський податок на 1929/30 сільськогосподарський рік». Закон визначив принципи оподаткування сільського населення, враховуючи місцеві особливості республік. Ним передбачалося проведення стягнень як на підставі прибутків господарства загалом, так і окремо на кожного їдця. Прибуток від рільництва міг вираховуватись із посіву, із земель, що перебували під паром. Характерною рисою закону була його сталість, тобто передбачалося не підвищувати податок протягом 3 років²⁵⁰. Закон звільняв від оподаткування до 35% незаможного селянства, надавав пільги окремим колективним господарствам із метою розширення посівних площ, підвищення врожайності, проведення агрокультурних заходів та ін. Щодо одноосібних господарств, то ті селяни, які потрапляли до категорії куркулів, оподатковувалися в індивідуальному

порядку, їхня кількість, на думку законодавців, не повинна перевищувати 3 % господарств. До тих господарств, які мали прибуток не менше 500 крб., застосовувалися відсоткові нарахування²⁵¹.

У зв'язку зі зміцненням колгоспного устрою, в лютому 1930 р. постала нова потреба переглянути сільськогосподарський податок. Рішенням ЦВК та РНК СРСР від 23 лютого 1930 р. було внесено зміни до закону про єдиний сільськогосподарський податок. Ними визначалися 3 основні групи платників податку: колгоспи та колгоспники, одноосібні господарства, заможні або куркульські господарства. Пропорційна система оподаткування замінила раніше чинну прогресивну й спрямовувалася на регулювання прибутків, що підлягали оподаткуванню. Таким чином, влада усунула нерівномірність в оподаткуванні колгоспів із різними прибутками (ставка податку не зростала при збільшенні прибутку)²⁵².

З огляду на те, що місцеві органи влади за законом отримали широкі права в реалізації податкового процесу, сільські ради почали додатково переглядати ознаки куркульських господарств, що в подальшому призвело до порушень під час індивідуального оподаткування середняцьких господарств. Закон ЦВК та РНК СРСР від 23 липня 1930 р. стосувався уточнення ознак куркульських господарств і забороняв місцевим органам влади видозмінювати встановлені законом ознаки куркульських господарств²⁵³.

Вище радянське керівництво вважало, що попередня система оподаткування куркулів була надто лояльною і більшою мірою стосувалася середняцьких одноосібних господарств. Й. Сталін із цього приводу зазначав, що «неможливо витіснити куркулів як клас засобом податкового та іншого обмеження, залишаючи в руках цього класу засоби виробництва з правом вільного користування землею й зберігаючи в нашій практиці закон про використання праці на селі, закон про оренду, заборону розкуркулення... Щоб витіснити куркулів як клас необхідно зломити у відкритому бою опір цього класу, й позбавити його виробничих джерел існування та розвитку...»²⁵⁴.

Уже в грудні 1930 р. ЦВК та РНК СРСР визнали, що проголошена кількість куркульських господарств не відповідає реальному станові справ, це гальмує темпи колективізації. Тому республіканським урядам було запропоновано зобов'язати місцеві органи на селі вжити всіх заходів для виявлення таких господарств. Місцевим радам надавалося право змінювати, відповідно до місцевих особливостей республіки, ознаки куркульських господарств²⁵⁵.

Для заохочення селян до вступу в колгосп законом пропонувалося скасувати заборгованість за землеустрій, судові позови та штрафи, пов'язані із сільськогосподарськими виплатами. На два роки відстрочували погашення заборгованостей кредитів.

Загалом під час реформи податкова система набула такого вигляду (див. табл. 3):

Поділ податків за категоріями платників

Назва платежу	Платники податку
1. Податок з обігу	Підприємства з усуспільненим господарством (державні й кооперативні)
2. Прибутковий податок із кооперації та промподаток	Усі види кооперації, крім колгоспів
3. Прибутковий податок з населення	Приватний сектор
4. Податок на надприбуток	Усе населення, що має прибуток, крім селянства
5. Сільськогосподарський податок	Колгоспи, колгоспники, одноосібні селянські господарства
6. Єдине державне мито	Підприємства та населення

Запроваджені в податковій системі зміни розглядалися радянським керівництвом на початку 1930-х років як заходи зі зміцнення колгоспного села, оскільки весь податковий тягар припадав на «злісних ворогів народу». Насправді нова система оподаткування мало що змінила, до того ж непосильними податками тепер оподатковувалися не лише куркулі й одноосібні господарства, але й члени колективних господарств та колгоспи. Зникнення старих форм оподаткування породжувало виникнення нових, часто з приміткою про скасування або відновлення чинності попереднього закону.

Поділ селянства на чотири групи платників податків: колгоспи, колгоспники, одноосібні господарства та куркулі, – призвів до зміни закону про єдиний сільськогосподарський податок, який відтепер для кожної групи платників мав свої норми та ознаки. Оподаткування колгоспів під час реформи податкової системи суттєво змінилося: податок вираховувався на підставі річних звітів. Окладний сільськогосподарський рік розпочинався 1 січня і закінчувався 31 грудня. Відповідно до закону²⁵⁷, встановлювалась єдина ставка податку для сільськогосподарських комун та артілей у розмірі 3%, а для господарств спільного обробітку землі – 4%. Як об'єкт оподаткування було прийнято валовий прибуток колгоспів. З валового прибутку виключалися відрахування в неподільний та інші суспільні фонди, прибутки від рибальства, що оподатковувалися риболовним стягненням, виробничі витрати на неземлеробські підприємства, знижки за пільгами²⁵⁸.

Перехід від нормативного методу визначення прибутку колгоспів до оподаткування за річними звітами, на думку «реформаторів», мав величезне значення, оскільки під час розгляду річних звітів контролю підлягала уся діяльність колгоспу протягом року: правильність відрахування у неподільний фонд на розширення суспільного господарства, розподіл грошових та натуральних прибутків серед членів колгоспу, адміністративні витрати тощо.

Однією з форм надання фінансової допомоги колгоспам залишалася система пільг. Її запровадження, на думку «реформаторів», мало призупинити стихійне «відхідництво» з колгоспів, що розпочалося в українському радгоспно-колгоспному селі. 2 квітня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про пільги для колгоспів»²⁵⁹. Усі колгоспи з прибутком не більше 60 крб. на одного члена повністю звільнялися від оподаткування. Крім того, могли звільнитися від податку й господарства з прибутком 75 крб. на їдця, але за певних обставин²⁶⁰. Для стимулювання підйому та розвитку тваринництва повністю звільнялися від оподаткування всі види худоби (безстроково), валовий прибуток від товарно-молочних та свинарських ферм, що діяли на умовах угод із Молокоцентром та Свиноцентром. За пільговими умовами здійснювалося оподаткування прибутків від бджільництва, переданих у господарства кормів. Колективним господарствам надавали 10 % знижки за виконання завдань посіву, обробітку та збору врожаю, зокрема технічних культур²⁶¹.

Таким чином, за наявності великої кількості пільг, фактичний розмір податку з колгоспів становив не 3 %, як це було передбачено законом, а близько 1,5 % валового прибутку господарства²⁶². Через кілька днів після ухвалення закону Політбюро ЦК КП(б)У надіслало телеграму до ЦК КП(б) із таким текстом: «ЦК КП(б)У вітає пропозиції про нові пільги колгоспам. Ставимо перед ЦК питання про частковий перегляд закону про сільськогосподарський податок. Надаючи правильно великі пільги колгоспному сектору, пільги по техкультурах, (він) залишає минулорічний контингент податку, що означає збільшення податку зерновим районам і при високому відсотку колективізації лягає всією вагою на індивідуальне господарство, даючи приблизно збільшення в півтора, а в Степу до двох разів»²⁶³.

З огляду на зазначене вище, зрозумілим стає той факт, що прагнення радянської влади витіснити одноосібного селянина-виробника з аграрного сектору було досягнуто колективізацією, безпосередньо – за допомогою податкової політики, що діяла в українському селі на початку 1930-х рр.

Пільги колгоспникам влада свідомо надавала за рахунок одноосібних селянських господарств, що створювало зручні умови для форсованої колективізації. За таких умов не кожний колгоспник наважувався заявити про вихід із колективного господарства, оскільки потенційно втрачав податкові пільги, натомість отримував величезний тягар оподаткування, призначеного для одноосібника. І навпаки, якщо одноосібник планував вступити до колгоспу, то автоматично «позбувався податкового тягара, який з кожним роком зростав у геометричній прогресії»²⁶⁴.

Отже, намагання уряду заручитися підтримкою новоствореного прошарку радгоспно-колгоспного селянства виявилось у створенні податково-пільгової системи. У колгоспників оподаткуванню підлягала лише неуспільнена частина господарства. Розмір прибутку визначався за нормами прибутковості, що встановлювалися для одноосібних господарств, але, на

відміну від останніх, вирахування податку з колгоспників відбувалося за спеціальною заниженою шкалою. Крім того, не оподатковувалися прибутки, отримані від успішного господарства. Для колгоспів було передбачено й низку пільг, зокрема, звільненню від податку підлягала вся продуктивна худоба. Повністю звільнялися від оподаткування ті колгоспники, які мали пільги в попередньому році й були незможними одноосібними господарями²⁶⁵.

За новим законом про сільськогосподарський податок, податкові комісії на селі мали право звільняти колгоспників від податку за певних умов. Варто закцентувати увагу й на тому факті, що, оподатковуючи колгоспників, не враховували прибуток, отриманий господарником від роботи в колгоспі (оплата трудовнів). Повністю звільнялися від оподаткування господарства колгоспників, до складу яких входили червоноармійці, особи нагороджені орденами СРСР, Герої праці тощо. Господарства, в яких були непрацездатні члени родини, отримували пільгову знижку в розмірі від 5 до 15 % загального нарахування податку²⁶⁶.

Від зазначеного вище суттєво різнилося оподаткування одноосібних господарств. Особливу увагу приділяли стягненню податків із прибутків одноосібних господарств, що отримані від продажу сільськогосподарської продукції за цінами вищими, ніж заготівельні, а розмір такого прибутку перевищував 75 крб. Виключалися прибутки від продукції, що була продана за контрактацією²⁶⁷.

Ставки податку для одноосібних господарств були значно вищими від тих, що надавали колгоспникам. 28 травня 1931 р. ЦК КП(б)У затвердив директивний лист райкомам партії та райвиконкомам, що був надісланий на місця за підписом С. Косіора та В. Чубаря. Його зміст був таким: «Роз'яснити одноосібникам, що, відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону «Про сільськогосподарський податок», податок на одноосібників, а також розрахунок із хлібозаготівель визначатиметься в розмірах, що впливають з минулорічної площі їх засіву. Всю землю незасіяну вчасно, у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати й передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, хто злісно ухиляється від сівби, райвиконкоми мають у примусовому порядку вилучати їхніх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконкомами твердими розцінками»²⁶⁸.

Із 1931 р. ринкові прибутки обкладали податком у розмірі 50% від їхньої загальної суми. Цього ж року підвищилася податкова ставка і на неземлеробські прибутки одноосібників. Відсоток оподаткування прибутку від заробітків за наймом було збільшено з 15 до 20%, а від заробітків не за наймом із 30 до 40 %. Щодо одноосібних господарств, то під час реформи було збережено всі основні виробничі пільги для цієї категорії селянства: за розширення посівних площ, за розвиток та вирощування важливих нетехнічних культур, за тваринництво в районах промислового масловиробництва. Для середняцьких господарств було встановлено значно

менший перелік пільг. Окрім пільг надавалися знижки з податку на непрацевдатних членів одного господарства, знижки господарствам військовослужбовців, інвалідів тощо²⁶⁹.

Однією з ознак новоствореної радянської податкової системи було зневажливе ставлення уряду до такої категорії селянства, як заможні господарі, яких називали куркулями. Розвиток колгоспного ладу вимагав знищення конкурентів на ринку збуту. Тому система оподаткування куркульських господарств була жорсткішою і мала на меті ліквідувати цю верству селянства. Реформа визначила такі особливості оподаткування куркульських господарств: вони оподатковувалися не за нормами прибутковості, а за їхнім реальним прибутком, що рахувався в індивідуальному порядку²⁷⁰. Зазначимо, що індивідуальне оподаткування для куркульських господарств збереглося й надалі. Для цієї групи селянства держава визначила підвищені ставки податку. Вони різнилися від інших. Мінімальна ставка податку становила 350 крб. Особливістю стягнення були й скорочені терміни сплати податку. На відміну від інших селян, куркулі були позбавлені будь-яких пільг, що існували в податковій системі пореформеного періоду. Із 1931 р. податок вираховували за такою шкалою ставок (див. табл. 4):

Таблиця 4²⁷¹.

Шкала ставок оподаткування прибутків одноосібних господарств

Прибуток понад (крб.)	Ставки податку з колгоспників	Ставки податку з одноосібних господарств	Ставки податку з куркульських господарств
25 крб.		7 крб.	
50 крб.	8 крб.		
100 крб.		10 крб.	
150 крб.	10 крб.	15 крб.	
200 крб.	13 крб.	20 крб.	
250 крб.		22 крб.	
300 крб.	17 крб.	25 крб.	3 перших 500 крб. –
400 крб.	22 крб.	28 крб.	20 крб.
500 крб.	27 крб.		30 крб.
600 крб.		30 крб.	
700 крб.			40 крб.
1000 крб.			50 крб.
3000 крб.			60 крб.
6000 крб.			70 крб.

Представлені дані переконливо свідчать про неприхований класовий характер податкової політики радянської влади в українському селі 1930-их рр. Так, якщо проаналізувати податкову ставку, що сплачували колгоспники,

одноосібники та куркулі, скажімо, із 500 крб., то помітною буде тенденція: для колгоспників це 5,4 %, одноосібників – 5,8 %, куркулів – 6 %. На перший погляд, коливання не значне в межах 0,2 – 0,6 %. Однак, якщо врахувати, що останні дві категорії мали значно менше пільг, а куркулі взагалі були позбавлені їх, то стане зрозумілим, що весь податковий тягар припадав на господарства одноосібників та куркулів. Таким чином, сільськогосподарський податок, запроваджений радянською владою ще в 1923 р.²⁷², залишався єдиним державним податком на селі. Унаслідок реформи 1930–1932 рр. цей вид стягнення суттєво не змінився, проте він істотно різнився від єдиного сільськогосподарського податку непівського періоду. Наприклад, господарства, які підлягали оподаткуванню, поділялися не на 9 груп, як це було в добу непу, а на 4; вирахування середньої норми податку здійснювалося не на підставі продуктивності однієї десятини оподаткованої землі, а з гектара, не враховуючи специфіки врожайності в конкретній місцевості.

Система оподаткування сільського населення протягом реформи була доповнена новими видами стягнень. Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 9 січня 1931 р.²⁷³, запроваджувався одноразовий збір на господарське і культурне будівництво в сільських місцевостях. Метою нового стягнення, що контролювалося і передавалося до місцевих бюджетів, було отримання коштів на житлово-комунальні потреби та поліпшення культурно-побутового обслуговування колгоспників. До платників культзбору належали колгоспники (у 1931 р. лише ті колгоспники, які мали неуспішні господарства), одноосібні та куркульські господарства. Як правило, ставки податку диференціювалися за тими ж принципами, що й сільськогосподарський податок. В колгоспників податок стягувався у твердих ставках – 15 – 80 крб. з двору, з одноосібних господарств – від 75 до 175 % сільськогосподарського податку. Для куркульських господарств розмір культзбору становив 200 % сільськогосподарського податку²⁷⁴. З 1932 р. його почали називати збором на потреби житлового і культурного будівництва, але сутність стягнення практично залишилася незмінною протягом усього десятиліття.

Насправді запроваджений під час податкової реформи культжитлзбір не виконував покладених на нього функцій. Аналіз соціально-побутового стану села в 1930-ті рр. засвідчує, що рівень розвитку не відповідав потребам жителів. Крім того, у сільській місцевості неодноразово було зафіксовано руйнування та глибокий занепад соціальної інфраструктури села²⁷⁵.

Отже, у перший рік податкової реформи на селі різко зросла прогресія в прибутковому оподаткуванні «прокапіталістичних елементів»²⁷⁶. Постановою від 19 листопада 1932 р. додатково до сільськогосподарського податку було введено одноразовий податок на одноосібні селянські господарства. Він запроваджувався для того, щоб «посилити оподаткування неземлеробських і нетрудових прибутків одноосібних господарств»²⁷⁷. Тобто, цей податок мав за мету залучити до сплати податків неоподатковані сільськогосподарським податком прибутки одноосібних господарств, що збагатилися від

неземлеробських заробітків та продажу сільськогосподарської продукції за ринковими цінами. Насправді цей закон мав репресивно-каральний характер, адже в селян вилучали не лише кошти, а й майно.

Умови оподаткування одноразовим податком для одноосібних господарств були аналогічними до умов оподаткування сільськогосподарським податком. Для одноосібників, що платили податок за твердими ставками, розмір стягнення становив 15 – 20 крб., із господарств, що сплачували сільськогосподарський податок за прогресивними ставками, податок стягувався в розмірі 100 – 175% обсягу сільськогосподарського податку. Для куркульських господарств встановлювалася ставка 200% від сільськогосподарського податку²⁷⁸. Районним виконкомом надавалося право частково звільняти від одноразового податку господарства, що «сумлінно» виконували зобов'язання перед державою, а також підвищувати ставки податку (інколи удвічі) з господарств, які «злісно» не виконували зобов'язань.

Ще одним додатком до сільськогосподарського податку було самооподаткування. Як і раніше, це був додатковий вид прибутків місцевих бюджетів, що ґрунтувався на союзному законодавстві й вважався складовою частиною загальної системи радянського оподаткування сільської місцевості. На відміну від загальноприйнятих норм самооподаткування, у Радянській Україні не враховувалися рішення платників податків. Згідно із законом, самооподаткування запроваджувалося лише на добровільній основі, за рішенням самих платників податку. Однак, як свідчать матеріали з місць, дуже часто цей процес ішов у зворотному напрямі.

Постановою ЦВК та РНК УСРР від 16 серпня 1930 р. запроваджувалося посилене самооподаткування сільського населення України. Його необхідність, мета і механізм здійснення визначалися таким чином: «У зв'язку з перебудовою сільського господарства на соціалістичних засадах ширяться культурні та господарські потреби села. На задоволення цих потреб треба впорядкувати та поліпшити самооподаткування сільської людності на збудування шкіл, лікарень, поліпшення шляхів та інші потреби села. Розмір самооподаткування даного села протягом року не може перевищувати 50% загальної суми сільськогосподарського податку, належного до сплати протягом року від індивідуальних господарств даного села. Якщо для здійснення цих заходів цей розмір самооподаткування виявиться недостатнім, то загальні збори можуть визначити розмір самооподаткування в межах 100% зазначеної вище суми податку»²⁷⁹. Отже, під видом модернізації соціально-культурної сфери села уряд знову вдався до примусового збільшення мобілізаційних надходжень від сільського населення.

Розміри самооподаткування визначалися загальними зборами громадян у встановлених законом розмірах: для колгоспів і одноосібників, які платили сільськогосподарський податок за твердими ставками, сума самооподаткування становила 5 – 20 крб., для одноосібників, які сплачували сільськогосподарський податок у прогресивних ставках, – 60 – 100% цих

платежів, для куркулів – 200%²⁸⁰. Самооподаткуванням могли оподатковуватись і ті селяни, які не мали господарств і не сплачували сільськогосподарський податок, при цьому робітники, службовці та кооперативні кустарі самооподаткуванню не підлягали. Щодо платежів самооподаткування селян Української СРР, то протягом 1929 – 1931 рр. окреслилася тенденція до щорічного збільшення податку вдвічі. Так, у 1929 – 1930 господарському році одноосібні господарства в середньому сплачували 6,68 крб., а куркулі 40,7 крб., у 1930–1931 господарському році на господарства колгоспників припадало 3,14 крб., на одне одноосібне господарство – 14,20 крб., на куркулів – 86,5 крб., у 1931 господарському році одноосібники платили 41,5 крб., куркулі – 94,0 крб.²⁸¹

Місцеві податки, як і раніше, були одним із джерел прибутку місцевих бюджетів і після податкової реформи. Однак значну частину цих податків та зборів уніфіковано протягом 1930 – 1932 рр. З основних місцевих податків, що регулювалися загальносоюзним законодавством, залишався податок із забудов та земельна рента. У 1930 р. було змінено порядок стягнення земельної ренти. Вона сплачувалася з усіх позаміських земель, однак не враховувалося оподаткування сільськогосподарським податком, власниками-користувачами забудованих і незабудованих земельних наділів, що перебували в безстроковому користуванні закладів, підприємств, організацій та приватні особи, якщо за ці землі не сплачувалась орендна плата. Розміри ренти, як і інші податки, диференціювалися залежно від призначення земельних наділів та місцевості. Коливалися в межах від 0,5 коп. до 3 крб. 50 коп. із квадратного метра²⁸².

Земельна рента – своєрідний додаток до податку із забудов. Податком із будівель обкладалися житлові будинки та інші забудови, які перебували у користуванні чи володінні селянина. Граничні норми податку різнилися за групою платників податку та регулювалися законом. Для забудов сільської місцевості ці норми становили 1,5% від страхової оцінки, на місцях розмір норми міг збільшуватися до 2%. Згідно з постановою РНК УСРР від 15 лютого 1931 р., місцевим радам надавалося право збільшувати ставки податку із забудов до 2%²⁸³.

27 травня 1932 р. постановою ЦВК та РНК скасовано місцеві податки та збори з торгівлі колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами сільськогосподарських продуктів на базарах. Натомість уведено разовий збір на колгоспних ринках, що спрямовувався на їхнє цілковите утримання. Після запровадження разового збору місцевим органам влади заборонялося стягувати будь-які податки та збори з селян за продаж сільськогосподарської продукції. Стягнення місцевого разового збору проводилося за кожний день торгівлі. Для утримання ринків встановлювався разовий місцевий збір: із возів у розмірі 1 крб., за торгівлю з рук або лотків – 20 коп., із голови великої рогатої худоби – 1 крб., із голови дрібної – 50 коп.²⁸⁴

На зазначеному етапі розвитку радянського суспільства як спеціальний стягували військовий податок з осіб, які зараховувалися в тилове ополчення. За законом про військову службу від 13 серпня 1930 р., громадяни, що зараховувалися до тилового ополчення, зобов'язані були в мирний час протягом трьох років відпрацювати на суспільно корисних роботах (лісозаготівля). У зв'язку з цим військовий податок сплачувався в тому разі, якщо платники не залучалися до суспільних робіт або виконували іншу роботу. За кожні відпрацьовані півкроку сплачувався річний оклад військового податку. Ставки диференціювалися залежно від розмірів прибутку й порядку оподаткування (для тих, хто оподатковувався сільськогосподарським податком у загальному та індивідуальному порядку; ті особи, що не сплачували СГП та прибутковий податок)²⁸⁵.

Крім стандартних видів стягнень, на селі існували й такі види повинностей, як: збір на лікнеп та спеціальний збір з осіб, яких не можна призначати сільськими виконавцями. Збір на ліквідацію неписьменності в 1931 р., як свідчать архівні матеріали, сплачувався в першому кварталі й обов'язково за весь рік²⁸⁶. Податок накладався на осіб віком 16 – 50 років, які мали виборчі права і знання в обсязі не менше ніж курс чотирирічки, та з осіб, позбавлених виборчих прав, але письменних²⁸⁷. Спеціальний збір на осіб, які не могли призначатися сільськими виконавцями, сплачували такі категорії селянства: чоловіки віком від 18 до 45 років, які постійно проживали в сільській місцевості, жінки, що не мали права бути сільвиконавцями, якщо сільська рада притягає жінок відповідних селищ до виконання обов'язків сільвиконавців²⁸⁸.

Серед місцевих зборів помітне місце в податковій системі Радянського Союзу посідали одноразові збори, що стягувались із сільського населення. Так, у 1930 р. сільськогосподарський податок із прибутку риболовецьких артілей було замінено риболовним збором. Він витіснив не лише сільгосподаток, але й інші податкові та неподаткові платежі, що стягувались до 1930 р. із риболовецьких промислів (квитковий збір, промисловий та прибутковий податок, водний збір, орендна плата за риболовні угіддя). У зв'язку з уніфікацією численних податків, цей збір отримав назву – одноразовий риболовецький збір²⁸⁹. Його сплачували також одноосібники, які займалися рибальством і здавали свій улов за контрактційними цінами державі або кооперативним господарствам. Збір із цієї категорії селянства стягувався незалежно від того, чи займався селянин лише рибальством, чи також сільським господарством. Риболовецький збір із одноосібних господарств, які здавали прибутки за контракцією, становив 15 %, а в прикордонних районах 3 % від вартості риби, яку здали. Для селян-рибаків, крім риболовецького збору, встановлювалась обов'язкова плата квиткового збору. Стягнення цього збору діяло в разі, якщо селянин не здавав свій улов за контрактційними умовами, а продавав рибу на ринку. Тоді селянин мав

отримувати дозвіл (квиток) на промисловий лов риби, що видавала інспекція риболовецького нагляду Міністерства рибної промисловості.

Нововведенням в оподаткування сільського населення у період реформування податкової системи (1931 р.) став податок із кон'юнктурних прибутків. Тобто, у 1931 р. уперше на селі було встановлено оподаткування так званих кон'юнктурних прибутків від продажу сільськогосподарської продукції на приватному ринкові. За планом урядовців передбачалось оподаткування цим видом стягнення 25 – 30% усіх одноосібних господарств України (див табл. 5).

Таблиця 5²⁹⁰.

Співвідношення кон'юнктурних господарств до загальної кількості одноосібних УСРР

Регіон	% господарств
Полісся	24 %
Правобережжя	27,9 %
Лівобережжя	22,3 %
Степ	21,3 %

Таким чином, запроваджений податок мав за мету не лише додатково стягнути кошти із селян-одноосібників, а й інтенсифікувати процес колективізації регіонально, оскільки найбільше одноосібних господарств залишалось на Правобережжі²⁹¹.

До податкових стягнень належав і такий вид податку, як плата за користування мостами²⁹², що існував в українському селі із часів Російської імперії²⁹³. Постановою РНК УСРР від 14 серпня 1928 р. окружним виконавчим комітетам надавалося право встановлювати плату за користування мостами, т. зв. мостове. Існування цього виду стягнення в 1931 р. свідчить про те, що під час податкової реформи союзний уряд проігнорував пропозиції республік стосовно скасування цього виду стягнення. Отже, внесена на затвердження уряду пропозиція про скасування плати була відхилена²⁹⁴. Така позиція радянського керівництва свідчила про бажання зберегти за селянами статус головного джерела надходжень до державного бюджету.

Таким чином, намагання уряду та результати проведеної податкової реформи були офіційно представлені як одне з найбільших досягнень фінансової політики Радянського Союзу. Створені в 1930-х рр. системи перерозподілу прибутків державних підприємств і організацій, оподаткування кооперативних підприємств, податків та зборів із сільського населення проіснували в Союзі практично до середини 1960-х рр. Під час податкової реформи 1930–1932 рр. сформувалася мережа обласних та районних

податкових інспекцій (реформовані в 1959 р.). Новостворена на початку 1930-х рр. податкова система на селі носила відверто антикласовий характер. Вона була спрямована на ліквідацію як селян-одноосібників (селянина-ідеомана), так і на ринкові механізми, сформовані у період непу на селі. Держава відмовляла в праві на існування одноосібній селянській ініціативі. Натомість привілеї надавалися новому типу селянства – радгоспно-колгоспному, вмонтованому в адміністративно-командну систему радянської тоталітарної держави. У такий спосіб здобутки селянської революції зводилися нанівець.

2.3 Оподаткування селян за умов Голодомору 1932–1933 рр.

«Запровадження нового періоду нової економічної політики», як назвав Й. Сталін початок 1930-х р., сприяло зміцненню нового колгоспно-радгоспного ладу²⁹⁵. Однак це жодною мірою не свідчило про позитивні зрушення в добробуті селян. Із початком колективізації радянське керівництво розпочало будівництво радгоспно-колгоспного села. Селянство неоднозначно сприйняло процес об'єднання в колективні господарства. Як свідчать джерела, рушійною силою в побудові нового устрою стала колишня біднота, а також та частина селянства, що з тих чи інших причин відмовлялася працювати на землі та створювала так званий політичний актив на селі (комнезами). Селяни, які «добровільно» погоджувалися віддати державі всі свої знаряддя праці, худобу, переходили до категорії колгоспного селянства. Частина сільського населення, яка відмовлялася від будь-яких виявів колективного господарювання, опинялася в розряді «куркулів». Крім цих двох категорій селянства тривалий час існували й одноосібні господарства, які часто ототожнювалися з «підкуркульниками». В основі такого поділу лежало явище сегрегації (лат. segregatio – відокремлення), за якої влада відділяла виразно позитивних від негативних об'єктів²⁹⁶. Таким чином, радянське керівництво, упроваджуючи надзвичайними методами державну політику в аграрному секторі економіки, здобуло повний контроль над сільським господарством.

Посилені темпи колективізації на початку 1930-х рр. докорінно змінили частково відновлене в добу непу село. Форсоване будівництво колективного господарювання не позбавило селянство різних повинностей. Село стало основним фінансовим донором тоталітарної радянської держави.

Тривалий перехід від індивідуального до радгоспно-колгоспного господарювання майже повністю знекривив продуктивні сили сільського господарства. Різно зменшилися валові збори зерна. Натомість обсяги хлібозаготівель щороку зростали. Так, на 1930 р. валовий збір зерна становив 22,9 млн. пуд., а мали заготовити 7,8 млн. пуд.; 1931 р. зібрали 17,6 млн. пуд., вивізши 6,9 млн. пуд. Із валового збору 1932 р., що становив 12,8 млн. пуд., вивезли 7 млн. пуд.²⁹⁷ За нашими підрахунками, у 1930–1931 рр. селяни віддали державі третину зібраного ними врожаю, у 1932 р. понад половину – 54,68%.

Така схема стрімкого зниження обсягів урожайності свідчила про деструктивні явища у виробничій сфері села. Однак держава на них адекватно не реагувала. Реальної підтримки аграрному секторові економіки не надавалося. В Україні розпочався організований владою Голодомор. Крім УСРР він охопив Казахстан, Північний Кавказ, Поволжя. На відміну від України у цих республіках він не мав такого масового характеру. У такий спосіб сталінський тоталітаризм учинив розправу над українським селянином-ідеоманом, сформованим упродовж другої половини XIX – початку XX ст., активним суб'єктом як історії загалом, так і революції зокрема.

Серед багатьох причин голодомору в УСРР, який став наслідком державної економіко-репресивної політики, вагоме місце посідає податкова політика сталінського режиму. Реформована система податкових вилучень із сільського населення, що утвердилась у 1930 р., стала важливим чинником у здійсненні «соціалістичних перетворень на селі». Взаємодія соціально-економічних та фінансово-економічних засад комуністичного ладу мала побудувати не просто колективне село, а «здійснити надзвичайно глибокий переворот»²⁹⁸. Насправді податки перетворилися в потужний механізм висмокування результатів селянської праці на землі, залишивши виробників напризволяще.

За вкрай скрутного соціально-економічного становища, що склалося в українському селі під час Голодомору, логічно було б змінити основні принципи оподаткування селянства в напрямі пом'якшення податкового тягаря. Такий підхід, на наш погляд, поряд з іншими заходами, спрямованими на вихід аграрного сектора економіки з кризи, унеможливив би страхітливі наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Однак радянське керівництво вперто ігнорувало проблему. До того ж однією з особливостей радянського податкового законодавства у цей час стало змішування, а інколи ототожнення різних категорій платників податків. Так, одноосібні господарства часто оподатковувалися на рівні з куркульськими. На початку 1932 р. змінилася тактика більшовиків навіть стосовно до селян, які хотіли вступити до колгоспів. Система пільгового оподаткування, що декларувалася постановами вищих державних інстанцій для селян, які прагнуть вступити до колгоспу, мала фіктивний характер і на практиці не застосовувалася. Протягом 1932–1933 рр. спостерігалася хвиля несанкціонованих виключень осіб із колгоспів, позбавлення їх виборчих прав, зарахування їх до категорії куркулів із подальшим виселенням та конфіскацією майна й новими нормами оподаткування²⁹⁹. Прикладом стрімкого зростання куркульських господарств на Харківщині є відомості Решетилівського РФВ: «У 1931 р. куркулів було виявлено 1 господарство, в 1932 р. – до квітня місяця жодного куркульського господарства виявлено не було, і лише в квітні 1933 р. виявлено 9 куркульських господарств»³⁰⁰.

Водночас із високих трибун керівники партії та держави звітували про начебто карколомні успіхи в справі побудови соціалізму. Фактично

запровадивши другу редакцію кріпосного права в Україні, Й. Сталін урочисто промовляв: «Товариші! Це таке досягнення, якого не знав ще світ і якого не досягла ще ні одна держава в світі»³⁰¹. Справді в жодній державі світу, за винятком СРСР сталінського зразка, її керівництво не додумалося до того, щоб морити голодом власний народ, в ім'я якого здійснювався «Великий Жовтень» 1917 р.

За словами урядовців, «уміння взяти» протягом 1932–1933 рр. стало гаслом радянської політики на селі. Знову було запроваджено продрозверстку для хліба, заборонено вільну торгівлю, уведено примусовий порядок фінансових заходів. Прикладом такої політики слугують численні постанови уряду, зокрема постанова ЦК КП(б)У від 3 лютого 1933 р., що передбачала стягнення культзбору в розмірі 112 млн. крб. У першому кварталі пропонувалося забезпечити збір з колгоспників 70% податку, з одноосібників – 95% й до 15 лютого 100% із куркулів³⁰².

Унаслідок уніфікації податкового законодавства, розпочатої в 1930-му р., селянству було запропоновано запровадження «єдиного сільськогосподарського податку», що містив низку раніше діючих виплат і поширювався на всіх селян, незалежно від їхнього соціального становища. Проте він різнився за своєю належністю до різних прошарків населення. Насправді запровадження «єдиного» закону не позбавило сільське населення множинності стягнень. Навпаки, з'явилися нові види стягнень: одноразовий податок із одноосібних господарств; культзбір (збір на потреби житлового та культурно-побутового будівництва); самооподаткування тощо. Як зазначалося раніше, податкові стягнення диференціювалися за категоріальною належністю господарств. Нове законодавство окремо розрізняло колективні господарства як категорію оподаткування, наголосимо – за умов голоду, що невпинно насувався.

Згідно з постановою від 4 травня 1932 р. «Про затвердження устава про сільськогосподарський податок на 1932 р.», сільськогосподарським податком оподатковувалися сільськогосподарські комуни, артлі та товариства спільного обробітку землі. Норми податку для колективних господарств визначалися статтею 6 постанови про сільськогосподарський податок і становили: для комун та артлій – 3,5 коп., для товариств спільного обробітку – 5 коп. із прибутку на кожний карбованець³⁰³. М. Залеський пов'язував підвищення ставки податку з колективних господарств зі стрімким зростанням прибутковості колгоспів. У середньому ставка збільшилася на 0,5 – 10 коп. з кожного крб. прибутку, залежно від виду колективного господарства. Такі норми оподаткування лишалися незмінними й протягом 1933 р. Виняток становило доповнення, що існувало в законі про сільськогосподарський податок на 1932 р. і стосувалося права зменшення податку раднаркомми до 3 коп. для окремих країв, областей та районів³⁰⁴.

Податкова політика, що стосувалася колективних господарств, у 1932–1933 рр. створювала умови для швидкого вступу селянських господарств до

колгоспів. В основі системи податкових стягнень тогочас лежала ідея шаленого пільгового заохочення. Їм було присвячено цілий розділ «Закону». Згідно з документом, у 1932 р. пільги надавалися: 1) маломіщним колгоспам; 2) колгоспам для розширення їхніх посівних площ; 3) колгоспам для розвитку в них тваринництва та молочного господарства; 4) колгоспам для розвитку в них технічних культур та спеціальних галузей сільського господарства; 5) колгоспам, що виконали завдання державних поставок; 6) колгоспам для розвитку колгоспної торгівлі; 7) пільги переселенським колгоспам³⁰⁵.

1933 господарського року було внесено доповнення та розширено пільги колгоспам. Зокрема, серед нових пільг виокремлено «інші податкові пільги». Відповідно до постанови РНК УСРР із 2 червня 1933 р. п. «б», стаття 4, не оподатковувалися прибутки колгоспів, що одержані від копання та вивозу цукрового буряку; надавалися пільги на ліквідацію наслідків стихійного лиха, що дозволяло звільняти від податку повністю або частково колгоспи, які постраждали від стихійного лиха³⁰⁶.

1932 сільськогосподарський рік уряд проголосив роком завершення суцільної колективізації, тому вістря податкової політики 1932–1933 рр. спрямовувалося на одноосібника-селянина, який протягом першої третини 1930-х рр., незважаючи на «успіхи» колективізації, ще становив більшість на селі. Хлібозаготівельний план 1932 р. став продовженням плану попереднього року, попри те, що, відповідно до податкової реформи, господарський рік починався з 1 січня й завершувався 31 грудня. «Перевиконання» хлібозаготівельної кампанії, яке стосувалося не лише одноосібних та куркульських господарств, було здійснено шляхом «примусового» («дочиста») збору хліба з колгоспів³⁰⁷.

У липні 1932 р. у Харкові проходила III Всеукраїнська конференція КП(б)У. Головну увагу присутніх було зосереджено на питанні надзвичайного становища в Україні. С. Косіор визнав, що окремі райони України опинилися в дуже скрутному продовольчому становищі³⁰⁸. Про голод йшлося у доповідях І. Петровського, М. Скрипника, Р. Терехова, О. Шліхтера. В. Молотов з'ясував головні причини голоду, що полягали не в розмірах вилученої продукції, а в «помилках, допущених під час хлібозаготівель»³⁰⁹. Таким чином, центральна влада провину за Голодомор перекладала на республіканські органи влади.

Масове вилучення зерна здійснювалося через організовану більшовиками радгоспно-колгоспну систему. Слід зазначити, що оплата праці колгоспників відбувалася двічі на рік: аванс та повний розрахунок. Створювалася досить зручна для влади система «регулювання» оплати праці колгоспників, довільного планування хлібозаготівель та термінів їх виконання, а також дво- або триразової сплати податків. На початок 1932 р. майже третина колгоспів Київської області не розраховувалася із колгоспниками, 15% колгоспів Харківської і 16% Вінницької областей мали заборгованість перед своїми членами з натуроплати праці³¹⁰. 22 серпня 1932 р. Укрколгоспцентр офіційно заборонив колгоспам видавати хліб для потреб громадського харчування.

Тактика, за якою здійснювалася політика сталінського режиму в українському селі, виправдала розрахунки держави щодо приборкання селянства Радянської України. Вона мала катастрофічні наслідки для села. Травневою постановою «Про план хлібозаготівель з урожаєм 1932 р. та розгортання когоспної торгівлі хлібом» було ухвалено, що продавати надлишки хліба дозволяється лише з 15 січня 1933 р., після виконання хлібозаготівельних планів та формування насінневих фондів³¹¹.

Із кінця 1931 р. у межах СРСР повсюди спостерігалися масові виходи селян із колгоспів. Н. Бем стверджує, що в 1932 р. ці тенденції набули «масового відтоку»³¹². Регулювати та припинити це явище владі ставало дедалі складніше, а вихід із ситуації було знайдено в запровадженні паспортизації населення. 27 грудня 1932 р. постановою ЦВК та РНК СРСР уведено паспортний контроль у містах, робітничих селищах і на новобудовах. Так звана паспортна реформа більшою мірою стосувалася селянства, оскільки новостворена система адміністративно прив'язувала селян до землі, по суті перетворюючи їх на кріпаків, без права вільного виходу за межі села. Як виняток, правом на одержання паспорта користувалися деякі колгоспники, якщо вони уклали договір із фабриками, заводами чи будівельними конторами за наявності відповідної довідки-дозволу правління колгоспу. Щоб забезпечити сплату податків і зборів, українське селянство ще із часів царату було зв'язане круговою порукою³¹³, тобто селянам заборонялося виходити з общини. Таким чином, політика радянського уряду ґрунтувалася на гірших традиціях царату, спрямовувалася на покріпачення селянства. Паспортизація різко негативно вплинула на правовий статус селянства. Одним із добутків селянської революції упродовж 1902–1922 рр. стала суб'єктивізація селян спочатку в імперському, згодом у національному і врешті у радянському правових полях. Тією чи іншою мірою, але селяни були інтегровані у відповідні правові системи. Паспортизація 1932 р., на перший погляд, була апогеєм у становленні й визнанні високого правового статусу селянства. Однак насправді це була фікція. Де-юре і де-факто селяни поверталися до безправного становища, в якому перебували до Великої реформи 1861 р. Єдине право яке за ними зберігалось, – бути фінансовим, продовольчим, людським тощо джерелом радянської тоталітарної держави.

Закріпачення українського селянина в кінці 1932 р. дедалі більше посилювало соціально-економічну, продовольчу скруту на селі. Селяни, які виходили з колгоспів, були позбавлені будь-яких прав та мали величезний податковий тягар. Так, в одному з листів до редакції газети «Радянське село» селянин, що вийшов із колгоспу, писав: «Я мав план податку 33 крб. Це найбільше, січас мене сільрада поставила в експертне оподаткування»³¹⁴. В іншому листі селянин скаржився на те, що після виключення з колгоспу він «мав 0,5 га землі і одну корову, а тепер йому приписують усю землю й коней, яких він мав до вступу в колгосп, й стягують з них податки»³¹⁵.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКВКП(б) Й. Сталін проголосив відмову від політики прискорених темпів колективізації, оскільки, мовляв, її завдання виконані. Насправді урядові потрібно було рятувати охоплене кризою народне господарство. Поворот в економічній політиці характеризувався передусім скасуванням продрозкладки. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами»³¹⁶. Колгоспам та одноосібникам залишалася вся продукція, вироблена понад чітко зафіксовану норму хлібоздачі державі. Надлишки дозволялося реалізовувати за ринковими цінами³¹⁷. Отже, у 1933 р. радянська влада змушена була повернутися до засад податкової політики, що сформувалася в непівський період. Унаслідок відновлення продподатку, селяни втратили «стійку» систему оподаткування, що утвердилася в українському селі після ухвалення закону від 1 січня 1924 р. «Про припинення вилучень сільськогосподарського податку натурою»³¹⁸. Тобто селяни в період непу отримали «новий» сільськогосподарський податок, що сплачувався в грошовому еквіваленті.

На думку групи українських учених, В. Даниленка, Т. Касьянова, С. Кульчицького, поворот у сфері аграрного будівництва відбувся на підставі часткового визнання реальності існування ринку та закону вартості, часткового узгодження інтересів держави, яку Й. Сталін та його оточення перетворили на тоталітарну, з інтересами селянства³¹⁹. Новий закон передбачав визначення твердих зобов'язань щодо здачі зерна державі за встановленими твердими цінами і набирав статус податку. Сталінські обов'язкові поставки мали натуральну форму, хоча водночас зберігалася зовнішня видимість купівлі-продажу (за цінами встановленими державою, без урахування закону вартості). З огляду на закон про хлібний податок, колгоспи, які обслуговувалися МТС, підлягали оподаткуванню за заниженими ставками. Характерною особливістю чинних законів 1930-х років була низка «доповнень», що свідчила про «гуманні» наміри урядовців стосовно селянства. Йдеться, зокрема, про додатки, що містились у законі й стосувалися колгоспів, які не в повному обсязі виконали плани хлібопоставок 1932 р., а тому оподатковувалися за підвищеними ставками хлібоподатку. Розмір зобов'язань із колгоспів вираховувався на підставі загальної площі засіву осені 1932 р. та плану засіву весни 1933 р.

Успадкованою від попередніх років залишилася й не чітка схема нарахування зернових зобов'язань на основі територіального поділу. План обов'язкових хлібопоставок не можна було механічно розподіляти за районами чи колгоспами. Він мав точно відповідати можливостям окремого господарства, зумовленими площею засівів, урожайністю на місцях тощо. Однак точної статистики посівів, урожайності та валового збору після 1929 р. не існувало. Статистичні показники змінювалися залежно від того, чи подавали

їх місцеві органи влади, чи інші загальносоюзні або республіканські відомства. Так, в Одеській області для колгоспів, що користувалися послугами МТС, із загальною площею 55 039 га, норма здачі становила 3 ц з га, відповідно план по області – 16 512 т; у Дніпропетровській області колгоспи, що обслуговувалися МТС, мали такі норми: з площі 89 842 норма з га – 2,8 ц, загальна кількість податку 25 156 т³²⁰.

Навесні 1933 р. у СРСР було організовано 400 міжрайонних державних комісій, які визначали урожайність, розміри посівних площ і валового збору зернових культур. Вони підпорядковувалися ЦК при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках та областях. Таким чином, утворивши незалежно від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, Й. Сталін міг сподіватися на подолання саботажницьких тенденцій у визначенні обсягу обов'язкових хлібопоставок. Комісії вираховували не комірну (наявну), а біологічну врожайність. Саме за цим принципом здійснювалося нарахування обов'язкових поставок³²¹.

Утворення державного продовольчого фонду через податкові стягнення охоплювало спочатку тільки зерно, але протягом наступних місяців поширилося на всю сільськогосподарську продукцію³²². Аналогічно до закону від 19 січня було ухвалено низку постанов, що стосувалися здачі овочів, картоплі, м'яса, молока, яєць, соняшникового насіння тощо. «Податок м'ясом» існував ще із жовтня 1932 р. Закон стосувався не лише господарств спільного обробітку, а й одноосібних господарств та передбачав виконання зобов'язань із здачі м'яса державі будь-яким видом тваринницької продукції чи свійської птиці. М. Хорін, аналізуючи сплату натурподатку, представив такі цифри продподатку для колгоспів України: 1) здача картоплі, соняшника й рису – 6–9 ц з га; 2) м'яса – 20 кг з однієї свійської тварини; 3) молоко – 80 л з однієї корови в рік³²³. Такі показники були не те, що понаднормові, а нереальні у виконанні. Зауважимо, що закон набув чинності під час Голодомору. Це є неспростовним доказом штучності лиха, організованого тоталітарною державою.

Вагоме значення для розбудови радгоспно-колгоспної системи мали податкові заходи, що стосувалися селян-колгоспників. Згідно з податковою реформою, ця категорія селянства посідала привілейоване становище порівняно з іншими групами селянства. У 1932–1933 рр. податкова політика щодо колгоспників мала подвійні стандарти. Так, поряд із наданням пільг функціонувала система оподаткування всіма видами податків, нарівні з одноосібниками³²⁴. Під час Голодомору колгоспники, як й інші категорії селянства, сплачували основні види податків: сільськогосподарський, самооподаткування, культжитлозбір. У середньому до держбюджету протягом 1932 – 1933 р. надійшли такі суми податків від колгоспного селянства (див. табл. 6.):

Оподаткування колгоспного селянства в 1932–1933 рр. (у тис. крб.)

Рік	Сільськогосподарський податок	Самооподаткування	Культжитлозбір
1932	12309,0	17475,0	17426,0
1933	56000,0	31498,0	61500,0

Згідно з даними обліку сільськогосподарського податку, протягом зазначеного періоду кількість господарств, які вступили до колгоспу, а їхні господарі стали колгоспниками, становила на 1932 р. – 2 856,5 тис., 1933 р. – 3 014,6 тис.³²⁶ Ґрунтовний та всебічний аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що існувала невідповідність у співвідношенні зростання чисельності й заможності колективних господарств та посилення податкового тягара. По суті, колгоспники, враховуючи розміри їхніх податкових платежів до держбюджету, були прирівняні до приватників-односібників.

Закон про сільськогосподарський податок від 4 травня 1932 р. у розділі III визначав джерела прибутковості колгоспників, що підлягають оподаткуванню: рільництво, луківництво, спеціальні галузі сільського господарства, нехліборобські заробітки. Місцеві обкоми, маючи повноваження щодо зміни основного закону, вносили корективи стосовно додаткового оподаткування колгоспників. Оподаткуванню, зокрема, підлягали ті селяни, які мали недостатню кількість трудоднів, не брали участі у виробничому житті колгоспу та займалися візниками³²⁷. За умов Голодомору базові положення сільськогосподарського податку, які стосувалися норм прибутковості колгоспного населення, залишалися незмінними.

Законом «Про сільськогосподарський податок» від 31 травня 1933 р. було внесено корективи стосовно принципів вирахування податку. На відміну від закону 1932 р., що визначав для прибутку колгоспників ставку оподатковуваного мінімуму 4 крб., у 1933 р. ці прибутки оподатковувалися за твердою ставкою від 20 до 26 крб., згідно з територіальним принципом: Харківська область – 24 крб., Київська – 20 крб., Вінницька – 20 крб., Дніпропетровська – 26 крб., Одеська – 26 крб., Донецька – 24 крб., Чернігівська – 22 крб.³²⁸ Таким чином, основний податковий тягар лягав на південну та східну Україну, безперечно, це було пов'язано з темпами та рівнем колективізації в цих районах.

**Шкала ставок сільськогосподарського податку із прибутків
колгоспників та одноосібних господарств станом на 1932 р.**

	Розмір прибутку, що підлягає оподаткуванню	Розмір податку на господарство		Сума недосплати на кожний карбованець понад 50 крб.	
		Колгоспники	Одноосібні господарства	Колгоспник	одноосібник
1.	Понад 50 крб.	4 крб. 00 коп.		+ 2 коп.	
2.	100	5 00	7 крб. 00 коп.	+ 7	+ 5
3.	150	8 50	9 50	+ 10	+ 8
4.	200	13 50	13 50	+ 13	+ 13
5.	300	26 50	26 50	+ 17	+ 17
6.	400	43 50	43 50	+ 22	+ 22
7.	500	65 50	65 50	+ 27	+ 30
8.	700	119 50	125 50	+ 30	+ 32

Зазнало змін оподаткування заробітної плати колгоспників. Згідно з постановою 1933 р., прибутки від заробітної плати не оподатковувалися. На підставі статті 27, уваги 1 із 1933 р. заробітна плата оподатковувалися прибутковим податком³³⁰.

Помітне місце в податковій системі цього періоду посідало самооподаткування, яке за умов Голодомору набуло ознак «джерела соціалістичного нагромадження». Закон про самооподаткування від 8 вересня 1932 р. передбачав, що зібрані під час самооподаткування кошти повинні спрямовуватися лише на культурно-господарські потреби. Зміна політики держави зробила самооподаткування «звичайною кампанією масового вилучення у сільського населення коштів»³³¹. Важливим чинником зміни пріоритетів у самооподаткуванні колгоспного селянства України є наявність звітних документів про те, що в 1932 р. на колгоспника припадало 6 крб. 12 коп. самоподатку, а в 1933 р. – 10 крб. 50 коп.³³² Отже, за умов національної трагедії, якою став для населення УСРР Голодомор 1932–1933 рр., колгоспників позбавили не лише продуктів харчування, а й тих незначних коштів, які вони заробляли тяжкою працею в колективних господарствах. Владці посилили податковий тягар через зростання частки податків із держави. Таким чином, чинна раніше система стягнення самооподаткування, яка передбачала добровільні виплати селян і не поширювалася на колгоспників, у 1932–1933 рр. набула примусового, загальнообов’язкового характеру.

Стосовно оподаткування господарств одноосібників, радянському урядові для підвищення платоспроможності селян необхідно було щороку змінювати закон про сільськогосподарський податок. Відповідно до законів «Про єдиний сільськогосподарський податок» 1932–1933 рр., відбулися деякі зміни у визначенні норм прибутковості. Так, у 1932 р. податок вираховувався за нормами прибутковості з га ріллі, у 1933 р. – із площі сіву, встановленої для кожного господарства³³³. Отже, селянин платив податок не за фактично отриманим прибутком після збору врожаїв, а за площею землі, яку він засівав.

Відповідно до змін щодо критеріїв оподаткування, зменшувалися норми прибутковості. Для УСРР НКФ СРСР визначив певні норми прибутків (див. табл. 8).

Таблиця 8^{334, 335}

Норми прибутковості для УСРР у 1932–1933 рр.

Рік	Прибуток з гектара землі (у крб.)						Прибуток із голови худоби (у крб.)			
	Засів зернових	Сіножаті	Городи та баштан	Виноградники	Сади	Засів тютюну	Коні	ВРХ	Воли	Вівці
1932	60	30	300	450	350	300	29	22	17	2,2
1933	60	30	350	550	450	320	29	23	17	2,5

Таким чином, із даних таблиці 8 випливає, що селяни за умов Голодомору 1932–1933 рр. сплачували стійкі норми податків, які нібито встановлювалися союзним урядом. Насправді, маючи беззаперечне право на модифікацію норм прибутків, обласні та районні ради змінювали ці норми. Відповідно до постанови РНК УСРР від 2 червня 1933 р., для областей встановлювали визначені норми прибутковості з га землі та голів худоби (див. табл. 9).

Таблиця 9³³⁶.

Норми прибутковості за областями України на 1933 р.

Види прибутків	Харківська	Київська	Вінницька	Дніпропетровська	Одеська	Донецька	Чернігівська
1. Засів зернових	66	64	66	58	58	58	64
2. Картопля	75	75	75	70	70	70	75
3. Городи й баштан	360	360	320	360	360	360	360
4. Тютюн	340	320	300	–	–	–	340
5. Сади	500	500	400	500	550	500	500–
6. Виноградники	–	–	550	550	600	550	33
7. Сіножаті	32	30	30	30	30	30	30
8. Коні	30	30	28	30	30	30	17
9. Воли	17	17	17	17	17	17	24
10. ВРХ	24	24	22	24	24	24	2,5
11. Вівці й кози	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	–

Порівняльний аналіз норм прибутковості, встановлених НКФ СРСР та обласними виконкоматами Української СРР, дозволяє стверджувати, що визначені на місцях норми не завжди відповідали реальним показникам (ухваленим урядом). Крім того, стає зрозумілим принцип виконання мобілізаційних планів у понаднормових розмірах (100 – 200%).

Селянин-одноосібник, опріч обов'язкових видів податків, за умов Голодомору сплачував ще й одноразовий податок. Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про одноразовий податок на одноосібні господарства», ухвалена 19 листопада 1932 р., спрямовувалася на «виконання задач, що стояли на шляху завершального періоду соціалістичної перебудови села»³³⁷. На думку радянських фінансистів, податок мав стати стимулом у виконанні державних завдань із заготівель. Ставки одноразового стягнення визначали у відсотковому співвідношенні до сільськогосподарського податку. Диференціацію податку здійснювали на підставі міцності господарств, а тому ставки коливалися від 15 до 20 крб. для селян, які сплачували сільськогосподарський податок у твердих ставках, для інших господарств розмір податку дорівнював 100 – 175% сільськогосподарського податку. Артикуль 5 та артикуль 6 закону про одноразовий податок надавали право районним виконавчим комітетам «підвищувати податок удвічі для тих господарств, які злісно не виконують держзаготівлі, або навпаки звільняти господарства, які сумлінно виконують плани держзаготівель та податкові зобов'язання перед державою»³³⁸.

Постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. передбачала такий механізм стягнення одноразового податку з одноосібних господарств: «1) протягом 2 днів встановити ставки податку для районів, враховуючи економічні обставини та умови кожного району; 2) забезпечити закінчення нарахування податку та повідомлення платників не пізніше 5 грудня; 3) повністю одержати податок до 31 грудня по всіх районах і встановити відповідні терміни сплати податку; 4) забезпечити постійний системний контроль за класовим веденням податку»³³⁹.

Зміна фінплану, зумовлена особливостями податкової політики радянської влади в 1932 – 1933 рр., стала характерним явищем для Української СРР. Податкові платежі нараховували в кілька етапів, сплачували їх поквартально. В українському селі протягом 1932 р. існувала така система сплати податку: 20 % до 1 вересня, 30 % до 1 жовтня, 40 % до 15 листопада, решта 10 % – 15 грудня³⁴⁰.

На 1 жовтня 1932 р. НКФ УСРР планував отримати від сплати сільськогосподарського податку 26 млн. крб.³⁴¹ Зміни в розрахунках були помітні вже 16 липня 1932 р., коли внаслідок переговорів із НКФ СРСР первісний план для України було зменшено на 14 млн. крб., проте розмір надходжень, як свідчать документи, навпаки зріс на 5,715 млн. крб., тобто на 10 липня план становив 25,985 млн. крб., а зі зменшенням – 32,700 млн. крб.³⁴²

Терміни сплати податку у 1932 господарському році теж різнилися як за соціальними, так і за регіональними показниками (див. табл. 10).

Таблиця 10³⁴³

Терміни сплати податку для різних форм господарювання

Для колгоспів	50 % до 1 жовтня 50 % до 15 грудня 1932 р.
Для колгоспників та одноосібників	50 % до 15 вересня 50 % до 15 листопада 1932 р.
Індивідуальні (куркульські) господарства	100 % до 15 серпня 1932 р.

Представлені в таблиці дані свідчать, що тиск на селян здійснювався не лише шляхом накладання непосильних податків, а й через терміни їх сплати. Так, куркульські господарства змушені були сплачувати до 100 % податку, ще не зібравши на 15 серпня врожаю. Крім того, терміни сплати для УСРР різнилися залежно від регіону. У Київській області для колгоспників та одноосібних господарств існував поділ сплати податку за районами. Зокрема, селянам у Бахмацькому, Білоцерківському, Остерському, Васильківському, Глухівському, Сквирському, Звенигородському, Козелецькому, Черкаському, Конотопському, Коростенському, Чернігівському, Кролевецькому, Малійському, Чигиринському, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Київському, Житомирському районам потрібно було сплатити 50% до 15 серпня, 50% до – 15 вересня; а селянам решті районів – перші 50% – до 1 вересня, 50% до 1 жовтня³⁴⁴. На Одещині ці показники були іншими: 30% сплачувалося до 1 вересня, 40% – до 1 жовтня, 30% – до 1 листопада³⁴⁵.

Оскільки 1932 р. було оголошено роком завершення суцільної колективізації, то основний тягар податку як «заохочувального пряника» припадав на одноосібника та куркуля. Їм не залишалося нічого іншого, як усуспільнювати свою власність, стаючи колгоспниками. Очевидець пригадував: «Налоги були такі великі, що люди все віддавали і йшли в колгосп»³⁴⁶.

Голодомор 1932 – 1933 рр., що охопив українське село, не був пов'язаний з неврожаєм. Основна причина полягала у тому, що хліб примусово забрали з колгоспів та приватних господарств. Низка адміністративних заходів, ужитих протягом першого року голоду, мала за мету тримати селянство у покорі щодо держави. Характеризуючи відносини селянства з державою, окремі дослідники, зокрема З. Лихолобова, слушно вживають термін «агроулаг». Він повною мірою відображає реальність подій, які підтверджувалися ухваленням законів «адміністративно-каральної» спрямованості.

7 серпня 1932 р. набула чинності постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Цей документ селяни прозвали «Законом про три колоски». На нашу думку, він був репресивним заходом розкрадання колгоспного й кооперативного майна. Документ передбачав застосування найвищої міри «соціального захисту» – розстрілу з конфіскацією майна. У разі пом'якшувальних обставин розстріл замінювався позбавленням волі строком не менше 10 років із конфіскацією майна³⁴⁷.

Репресивний характер мали і нижчезазначені документи: закон від 17 вересня 1932 р. «Про стягнення податкових та неподаткових платежів», а також інструкції Наркомфіну від 27 квітня 1933 р. «Про порядок примусового вилучення податкових та не податкових стягнень» (чинні на підставі закону від 17 листопада 1932 р.). Ці офіційні документи передбачали «під час стягнення недосплати з одноосібних господарств не допускати продажу будівель, живого та мертвого реманенту, необхідних продуктів для людей та

корму для тварин...»³⁴⁸. Насправді ситуація, що склалася на селі, не відповідала нормам ухвалених постанов та законів. О. Волошко свідчила, що її мачуха «в колгосп йти не хотіла, за це обклали дуже великими податками, який не змогла сплатити. За несплату відібрали половину присадибного участку, розібрали й конфіскували сарай»³⁴⁹.

Надання місцевим районним та обласним фінвідділам широких прав у здійсненні податкових операцій призвело до ототожнення останніми не лише одноосібних господарств із куркульськими, але й колгоспних із одноосібними господарствами. Так, із постанови Харківського обкому КП(б)У від 14 грудня 1932 р. про виконання плану мобілізації коштів впливля «необхідність» «притягти до оподаткування всіма видами податків нарівні з одноосібними господарствами колгоспників, які мали мало трудоднів»³⁵⁰.

Така тактика радянських керівних органів носила системний і продуманий характер, оскільки будь-якими методами створювались умови для повного закріпачення селянства. Про приборкання селянства шляхом запровадження репресивних методів боротьби неодноразово згадується в архівних матеріалах. У доповідній записці В. Молотову, зокрема, йдеться «про виникнення питання застосування фінансових репресій на Україні»³⁵¹. У промові М. Хатаєвича безпосередньо говорилося про те, що «фінансово-податкові норми з викачки надлишкових коштів із села повинні бути використані повною мірою»³⁵².

Створену систему влучно, на нашу думку, охарактеризувала І. Павлова: «Це була тотальна система державного кріпацтва, яка стала апофеозом найгірших рис радянської цивілізації, в якій її системотворчі ознаки – влада і ступінь захвату нею суспільства були доведені до надзвичайного рівня, що реально означало відсутність будь-якого вибору»³⁵³.

До основних видів стягнень, якими оподатковувалося селянство за умов Голодомору, належав також одноразовий збір на потреби культурного та житлового будівництва. Цей збір стягувався як у 1932 р., так і в 1933 р. Він ґрунтувався на принципах закону 1931 р., але з корективами стосовно груп платників податку та ставок. Останні були значно завищені, особливо для господарств із «нетрудовими прибутками». У звіті до ВЦК КП(б)У НКФ УСРР повідомляв, що визначені законом ставки культжитлозбору з селянства було диференційовано: «Більш низькі ставки стягнення встановлювалися для Полісся та Правобережжя, більш високі для Лівобережжя та Степу. На 2 крб. знижені ставки для маломісцих господарств та господарств, які мають непрацевдатних. Підвищені ставки податку, зокрема, для приміської смуги, де сільське населення цих районів має додаткові прибутки від реалізації товарів на ринку. Таким чином, сплатити належить 117 – 118 млн. крб., урахувавши недоплати ця сума понижується до 110 млн. крб. Щодо куркульських господарств, то стягнення з них має становити 100 % сільськогосподарського податку, але не менше 150 крб. з господарства. Загальний прибуток від цієї категорії 2 – 2,5 млн. крб.».

Таким чином, для українського селянства визначалися ставки податку не лише за єдино ухваленим союзним, а й за республіканським, обласним і районним планами (див. табл. 11).

Таблиця 11³⁵⁴

Культжитлозбір із населення України за 1932 р.

Вид господарств	Полісся	Правове-режя	Лівобережжя	Степ	Україна в цілому
Колгоспники, звільнені від СГП	11	11	13	15	13,1
Колгоспники, що сплачують СГП	17	17	19	20	18,9
Одноосібники, звільнені від СГП	13	13	15	16	14,4
Одноосібники, що сплачують СГП	32,7	31,9	42,5	48,2	36,8

Аналіз податкової політики радянської влади в українському селі за територіальною належністю дає підстави окреслити певні тенденції. Такі регіони, як Лівобережжя і Степ, що найбільше постраждали від Голодомору 1932–1933 рр., сплачували підвищені тарифи культжитлозбору. Підвищення ставок податку в 1933 р. перетворило культжитлозбір на постійний вид платежу, що набув статусу «визначального джерела» прибутків бюджету. Ставки податку диференціювали як за групами платників, так і за формою стягнення сільськогосподарського податку. У середньому українське селянство сплачувало культжитлозбір за такими показниками:

- господарства, звільнені від сільськогосподарського податку:
 - а) колгоспники, які не мали неуспільнених прибутків, – 5 крб.,
 - б) колгоспники, які мають неуспільнені прибутки, – 10 крб.,
 - в) одноосібники, які мають не успільнені прибутки, – 15 крб.;
- господарства, які сплачують сільськогосподарський податок:
 - г) колгоспники, які сплачують податок у твердих ставках, – 30 крб.,
 - д) одноосібники, які сплачують податок у твердих ставках, – 42 крб.,
 - е) колгоспники, які сплачують сільськогосподарський податок за прогресивними ставками, – 42 крб.,
 - ж) одноосібники, які сплачують сільськогосподарський податок за прогресивними ставками – 175 % сільськогосподарського податку,
 - з) куркулі – 200 %.

Пільги, які надавалися селянству під час сплати культжитлозбору, становили 10 – 15% від суми культжитлозбору, визначеної для цієї категорії селянства³⁵⁵. Відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 3 лютого 1933 р., останній термін виплати збору для колгоспників датувався 15 квітня, для

одноосібних господарств – 1 квітня, для куркулів – 15 лютого. У постанові також зазначалось, що обсяг податку для українського села становить 112 млн. крб.³⁵⁶

Соціалізація майна для українського села в період побудови радгоспно-колгоспної системи стала моментом за умов Голодомору 1932–1933 рр. Перший секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич зауважив із цього приводу: «Між нашим режимом і селянством точиться безпощадна війна. Це боротьба не на життя, а на смерть. Цей рік був роком перевірки нашої сили та їхньої витривалості. Потрібний був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйони жертв, але колгоспна система має залишитися тут навіки. Ми виграли війну»³⁵⁷. Планове ведення війни голодом дало змогу радянському урядові в 1933 р. ліквідувати «відставання» сільського господарства України, що мало місце, на думку Й. Сталіна, у 1931–1932 рр.

Таким чином, податкова політика радянської влади в українському селі в умовах Голодомору 1932–1933 рр. мала репресивний характер. Податкові пільги, що застосувалися на початковому етапі створення колгоспно-радгоспної системи, перетворилися у фіктивні, зазначені лише на папері в нормах податкових законів. Неправомірне виконання законів керівництвом та наділення місцевих органів влади правом самостійного управління на місцях призвели до того, що селянство було позбавлене права самостійно розпоряджатися продуктами своєї праці. Відсутність єдиної податкової схеми щодо стягнення виплат, що здебільшого припадали на важливі для селян етапи господарського року (зимових засівів, збір врожаю), спричинила катастрофічну ситуацію – голодомор, село лишилося будь-яких засобів до існування. Податкова політика радянської влади наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., Голодомор 1932–1933 рр. – інструменти війни радянського тоталітарного режиму проти селянства. Перемога у цій війні була за сталінським тоталітаризмом. Селянська революція зазнала фіаско. Здобутки були ліквідовані.

РОЗДІЛ III. РЕПРЕСИВНІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

3. 1 Посилення репресивного тиску на село напередодні «великого перелому» (1928–1929 рр.)

Події 1928–1929 рр. історики часто називають прелюдією суцільної колективізації, оскільки саме тоді більшовицьке керівництво держави, відкинувши характерні для непу економічні важелі впливу, знову застосувало «воєнно-комуністичні» методи тиску на українське село. Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще в 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили ст. 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років із повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК прийняв аналогічну ст. 127 Кримінального кодексу УСРР³⁵⁸. Таким чином, невивезення селянами на ринок власної продукції почало кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність.

Відправним моментом у розгортанні репресивного натиску на українське село стала директива ЦК ВКП(б) від 5 січня 1928 р. до місцевих парторганізацій, де Кремль у різкій формі вимагав «добитися рішучого перелому у хлібозаготівлях протягом одного тижня», санкціонувавши застосування «жорстких покарань» щодо куркулів «при стягненні недоїмок з усякого роду платежів», а також «репресивних заходів» щодо «куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни»³⁵⁹.

У наступній сталінській директиві від 14 січня 1928 р. зазвучала риторика політики «воєнного комунізму»: хлібозаготівлі порівнювалися із фортецею, яку потрібно «взяти чого б це не коштувало». Керівникам парторганізацій учергове пропонувалося «вдарити по скупнику і куркулю», «заарештовувати спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін»³⁶⁰.

Реалізовуватися репресивні заходи мали передусім по лінії органів держбезпеки. 4 січня 1928 р. ОДПУ СРСР надіслало своїм місцевим органам телеграфне розпорядження, яким зобов'язало «здійснити арешти найбільш крупних приватних хлібозаготівельників і найбільш злісних хліботорговців (останніх у невеликій кількості), які зривають конвенційні заготівельні і збутові ціни». Слідство за цими справами передбачалося проводити в прискореному порядку, а самі справи спрямовувати до Особливої наради. Вилучений у приватників хліб передавався «за конвенційними цінами держзаготівельникам, кооперації з перерахуванням коштів до <...> Фінвідділу ОДПУ»³⁶¹. Телеграма ОДПУ СРСР до місцевих органів від 15 січня 1928 р. категорично заборонила

оприлюднювати у відкритих публікаціях будь-яку інформацію про масові операції органів держбезпеки, пов'язані із хлібозаготівлями³⁶².

Про перебіг виконання директиви Кремля органи ДПУ УСРР відзвітувалися вже наприкінці січня 1928 р., доповівши «нагору», що тільки з 5 січня до 26 січня притягнуто до відповідальності 876 приватних торговців, з яких 704 осіб заарештовано; 275 приватників засуджено до різних термінів позбавлення волі – від одного місяця до п'яти років суворої ізоляції з конфіскацією всього майна й висланням за межі України. 33 осіб вислано через Особливу нараду. ДПУ УСРР також повідомило про прискорену процедуру слідства і суду: дізнання тривало від двох до дев'яти днів, розгляд справ у суді – від двох до чотирнадцяти³⁶³.

На початку квітня 1928 р. органи держбезпеки республіки доповіли Кремлю про підсумки оперативної роботи із хлібозаготівель. Протягом масової операції заарештували 1726 приватників, з них по хлібозаготівельному ринку – 174 осіб. Заготівельникам передали 250 тис. пудів хліба. За спекуляцію хлібом органи держбезпеки заарештували 90 куркулів, слідчі органи – 150, за агітацію – 180, за терор – 29 куркулів. Особлива нарада вислала 202 приватників. Одночасно органи ДПУ УСРР здійснили й чистку місцевих органів влади: знято з посад 134 низових працівників, передано до суду справи на 54 голів сільрад, 17 членів райвиконкомів, 56 представників кооперації. За зв'язок з приватниками притягнули до відповідальності 201 співробітника заготівельних організацій³⁶⁴.

Важливу роль у реалізації надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927/28 р. відіграли й органи юстиції. Так, директивний лист Наркомату юстиції УСРР від 16 січня 1928 р. націлював органи прокуратури й суди на те, що «каральна політика повинна бути жорсткою, відповідно до вимог кампанії». Усі хлібозаготівельні справи передбачалося розглядати в позачерговому порядку³⁶⁵. До «куркулів та спекулянтів, що тримають у себе великі запаси хліба задля підвищення цін і дезорганізації хлібного ринку», рекомендувалося застосовувати ст. 127 КК УСРР. Водночас в об'єкту Наркомату юстиції від 14 лютого 1928 р. зазначалося, що ст. 127 потрібно застосовувати лише «в основних хлібозаготовчих округах», воно не повинно «бути масового характеру й жодному разі не мати своїм об'єктом середняка». Порушення кримінальних справ за цією статтею проти куркулів і спекулянтів необхідно було обов'язково узгоджувати з місцевим окрпарткомом, а про вироки в таких справах негайно повідомляти Генерального прокурора республіки³⁶⁶.

Однак перші два місяці застосування нових методів хлібозаготівель засвідчили, що всупереч деклараціям влади про «антикуркульський і антиспекулянтський» характер каральних акцій репресивний удар був спрямований і проти соціально близьких до радянської влади верств селянства. Наркомат юстиції УСРР визнав, що в низці округів ст. 127 КК застосовується

«не тільки до куркулів і спекулянтів, які збирають у себе великі запаси хліба, але й до селян, у яких запас часто не перевищує споживчих та засівних потреб». У зв'язку з цим прокуратура республіки зробила роз'яснення для місцевих органів юстиції, що під великим запасом хліба треба розуміти запас, що перевищує 2000 пуд³⁶⁷.

Застосування надзвичайних методів заготівель дало змогу владі протягом січня – березня 1928 р. відправити до державних засіків 93 млн пуд. хліба, забезпечивши виконання планових завдань в Україні на 116%. Проте за перші 15 днів квітня виконання планового завдання в республіці впало до 22,4%. Щоб забезпечити новий перелом у виконанні хлібозаготівельного плану, Наркомат юстиції УСРР в об'їзнику від 28 квітня 1928 р. знову рекомендував місцевим органам юстиції:

«1) В усіх випадках виявлення злісного вкриття хліба куркульськими елементами негайно винних притягати до кримінальної відповідальності за ознаками арт. 127 КК;

2) В усіх випадках виявлення спекулятивної діяльності, що ламає планове завдання, переслідувати судом за ознаками арт. 135 або відповідних випадках арт. 128 КК»³⁶⁸.

Дізнання й слідство в цій категорії справ пропонувалося проводити в прискореному режимі, у триденний термін, і негайно надсилати їх до слухання в суді. Для виявлення на селі куркульських та спекулятивних елементів, що злісно приховують хліб і ведуть агітацію проти його продажу, передбачалося використовувати і спеціальну агентуру, і громадські організації села. Травневий об'їзник Наркомату юстиції УСРР вимагав негайно закінчити дізнання й слідство в хлібозаготівельних справах і невідкладно заслухати їх у судах³⁶⁹.

Унаслідок лише в Миколаївському окрузі «за час ударної хлібозаготовчої кампанії (січень – червень 1928 р.)» порушено 80 судових справ проти куркулів села та спекулянтів міста, 24 справи – проти працівників кооперації й інших громадських організацій, притягнуто до суду 97 осіб, з яких 39 засуджено до позбавлення волі, 22 – до примусових робіт і штрафів, одну – умовно, інших виправдано. У Лубенському окрузі за ст. 127 КК УСРР засудили 116 осіб: «заможного-куркульського елементу» – 50 осіб, або 43%, крамарів – 32, або 27,4%, середняків – 31, або 27%, бідняків – 3, або 2,6%³⁷⁰. За даними Наркомату юстиції УСРР, найпоширенішим заходом соціального захисту, який суди застосовували до приватників-спекулянтів, стало позбавлення волі до одного року з конфіскацією частини або всього майна, з високими штрафами й висланням після відбуття покарання за межі України. Термін ув'язнення збільшували до 5 років у тих випадках, коли «злочин ускладнено зв'язком з агентами державних і кооперативних організацій, хабарництвом і т. ін.»³⁷¹.

Запускаючи маховик масових репресій проти селянства під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р., керівництво країни не врахувало можливості існуючої пенітенціарної системи УСРР. Тому наприкінці 1928 р. влада зіткнулася з проблемою перевантаженості «будинків примусових робіт»

– БУПРів. На 15 листопада 1928 р. у БУПРах республіки, розрахованих лише на 17 000 осіб, утримувалося понад 43 000 в'язнів. Скажімо, у Глухівському БУПРі замість 65 в'язнів сиділо 750, у Сталінському замість 120 в'язнів – 600. З огляду на це 12 грудня 1928 р. Наркомат юстиції УСРР зобов'язав нарсуди «негайно вжити максимально можливих дій щодо зміни запобіжного заходу в'язням, <...> орієнтуючись <...> на скорочення 50 % загальної кількості в'язнів, що числяться за нарсудами». Аналогічне скорочення кількості підслідних, що утримувалися під вартою, мали здійснити й окрпрокуратури³⁷².

Наступна репресивна кампанія в українському селі пов'язувалася із запровадженням у середині травня 1929 р. «нових форм» проведення хлібозаготівель. Зауважимо, що спочатку вони були апробовані на території Казахстану, Сибіру й Уралу, де їх увели відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. Результати використання нових методів хлібозаготівель Кремль цілком задовольнили, відтак 4 травня 1929 р. Наркомторг СРСР поширив їх на Україну, Башкирію, Татарію, Нижню Волгу, Північний Кавказ, Середню Волгу й Центрально-Чорноземну область³⁷³. На основі загальносоюзних актів 11 травня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, де визначено механізми проведення хлібозаготівель на завершальному етапі кампанії протягом травня – липня 1929 р. Згідно з нею встановлювалися обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання кожного селянського господарства, які затверджувалися на загальних зборах селян або земельних громад. Оскільки постанова визнавала заможну частину села головними утримувачами хліба, то основну частину хлібозаготівельного плану (75 %) передбачалося виконати за їх рахунок. НКЮ, ДПУ і НКВС отримали вказівку розгорнути «боротьбу з елементами, що ведуть активну роботу щодо зриву наших заходів в галузі хлібозаготівель». Нові методи заготівель запроваджували у 20 округах республіки, зокрема в Артемівському, Дніпропетровському, Луганському й ін.³⁷⁴. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 14 травня 1929 р. поширила «нові форми хлібозаготівель» на територію ще двох округів: Лубенського та Кременчуцького³⁷⁵.

До нездавців хліба передбачалося застосовувати штрафні санкції, а в разі несплати штрафу використовувати опис і продаж майна. В адміністративному порядку опис і продаж майна неплатників мали здійснювати або сільради, або їхні комісії, «або державні органи, на які покладено обов'язок продажу майна»³⁷⁶. Спочатку сума штрафу не могла перевищувати удвічі розмір непроданого хліба³⁷⁷, проте за постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» штрафна сума збільшувалася до п'ятиразової вартості незданого хліба³⁷⁸. Та владі й цього здалося замало, а тому Наркомат юстиції та Прокуратура республіки дозволили застосовувати до «злісних нездавців», яких притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 Кримінального кодексу, штрафні стягнення в межах

до десятиразового розміру невнесених платежів. Під час штрафування хліб оцінювали за ринковими, а не державними цінами, які визначалися окрторгвідділом для певного району³⁷⁹. Загалом запровадженням системи «-разування» (рос. «-кратирование») держава фактично санкціонувала проведення розкуркулення, уже фактично здійснюваного в 1927/28 р. і 1928/29 р., хоча й під виглядом застосування «тимчасових надзвичайних заходів».

Влада прекрасно усвідомлювала зміст і наслідки запровадження «нових форм» хлібозаготівель, а тому намагалася пом'якшити їхній репресивний ефект щодо окремих категорій громадян. Так, Наркоматом юстиції і Прокуратурою республіки встановлено особливу процедуру примусового стягнення з «чужоземних підданих»: у директиві від 5 липня 1929 р. роз'яснювалося, що таку дію можна застосовувати в кожному конкретному випадку за рішенням окрвиконкому та обов'язковою санкцією окрпрокурора. Прокурорам дозволялося надавати позитивні висновки лише в тих випадках, коли в господарстві будуть виявлені запаси збіжжя в кількості, що уможливило виконання зобов'язання, установленого рішенням загальних зборів села. У разі ж відсутності належних обсягів зерна прокурор не мав права санкціонувати процедуру примусового стягнення³⁸⁰. Однак, штрафуючи українських громадян, місцеві органи влади і прокуратури в подібні «тонкощі» не дуже заглиблювались.

З поширенням нових методів хлібозаготівель репресивний тиск на українське селянство здійснювався насамперед по адміністративно-судовій лінії. Лише в Полтавському окрузі на 10 липня 1929 р. описали 2 409 і продали 1 348 куркульських господарств³⁸¹. Органи ДПУ УСРР визнавали, що для районних організацій методи адміністративного тиску стали основними, хоч вони й суперечили директивам Наркомату юстиції та Прокуратури республіки від 16 травня 1929 р. В окремих округах опис і продаж майна ставали масовими. У Кременчуцькому окрузі, наприклад, до 20 липня 1929 р. зроблено 1 397 описів і 686 продажів майна, заарештовано 266 осіб, а в Уманському окрузі за цей же час описали 993 господарства та заарештували 330 осіб³⁸². Усього ж навесні 1929 р. у 22 округах України (з чотирьох десятків) розпродано майно 18 тис. куркульських господарств, які ухилялися від виконання зобов'язань із хлібозаготівлі, покладених на них сільськими сходами³⁸³.

У межах нового етапу хлібозаготівельної кампанії ДПУ республіки санкціонувало проведення з 20 червня 1929 р. «масової операції з вилучення куркульського та антирадянського елементу». Основний оперативний удар спрямовувався проти «куркульських районів з великими хлібними запасами, які внаслідок значної антирадянської активності куркульта та інших причин відставали з виконанням хлібозаготівельного плану». Під час цієї операції Полтавський окрвідділ ДПУ з 20 червня до 10 липня 1929 р. ліквідував 40 «контрреволюційних угруповань», заарештувавши 131 особу, і вилучив 72 одинаків. Загалом тут намічалася вилучити 128 осіб, але «через опір і

активність антирадянських та куркульських елементів» план вирішили перевиконати. Під час проведення операції Полтавський окрвдділ ДПУ використовував дані «активного і допоміжного обліку», вилучивши таким чином 153 особи, а також «первинні матеріали»³⁸⁴. Це дає підстави висновувати: більшість заарештованих протягом певного часу перебували в полі зору органів ДПУ.

Більшість заарештованих – 185 осіб із 203 – зарахували за соціальним станом до куркулів. Водночас викликає сумнів кваліфікація більшості заарештованих як осіб з антирадянським минулим: колишніх бандитів, білих, членів «Союзу хліборобів власників», поліціантів. Аналіз кримінальних справ наштовхує на висновок, що слідчі ДПУ не лише довільно визначали соціальний стан фігурантів справи, але й маніпулювали їхнім «антирадянським минулим». Серед викритих «контрреволюційних організацій» – угруповання Можарської сільради Сахновщанського району К. Рижова, С. Бабича, М. Бабича й О. Савченка, яким висунули обвинувачення в дискредитації кампаній, передусім хлібозаготівель, і погрозах окремим членам КНС та активістам села³⁸⁵. Справи «контрреволюціонерів» передавалися на розгляд до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР або до надзвичайної сесії окрсуду.

Між тим Полтавський окрвдділ ДПУ не збирався припиняти «оперативний натиск» на село і після завершення масової операції, організувавши додаткове вилучення колишніх поміщиків, великих землевласників, активних учасників повстанського й бандитського руху загальною чисельністю до 300 осіб³⁸⁶. Нову репресивну акцію санкціонувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1929 р. Полтавські чекісти разом із окрпарткомом мали підготувати до 20 липня список куркульсько-поміщицьких господарств, що активно виступали проти хлібозаготівель, «на висланні за межі України». Знову до цього питання політбюро ЦК КП(б)У повернулося лише в середині жовтня 1929 р., зобов'язавши керівника ДПУ В. Балицького «терміново розглянути список, наданий Полтавою» та «вжити засобів до прискорення <...> висилки куркульсько-поміщицьких сімей за цим списком»³⁸⁷.

Натомість із застосуванням надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1928/29 р. досягти задекларованої владою мети не вдалося, адже навіть органам ДПУ УСРР було зрозуміло, що хлібозаготівельний план виконували не стільки за рахунок куркульства, скільки завдяки середняцьким і бідняцьким верствам. Переконання влади щодо наявності в заможних верств села значних хлібних лишків спростовують дані обшуків. Наприклад, лише в 135 осіб із 203 заарештованих Полтавським окрвдділом ДПУ було виявлено хліб, однак розміри вилученого не вказувалися³⁸⁸. Фактично нездатність заможної частини села забезпечити виконання встановленого на травень – липень плану заготівель визнало й політбюро ЦК КП(б)У, ухваливши 18 червня 1929 р. постанову, яка дозволила «сумлінним куркулям», що частково продали хліб державі, довиконати хлібозаготівлі та сплатити накладені на них судами

штрафи в серпні за рахунок нового врожаю³⁸⁹. Водночас Наркомат юстиції теж змушений був визнати, що штрафи, накладені на злісних нездавців хліба, були явно нереальними, сягаючи 9–12–18 тис. крб, не залежали від майнового стану засуджених, руйнували їхні господарства. Крім того, судові репресії у справах про хлібозаготівлі (ст. 7 58) застосувалися не тільки до куркулів, але й до середняків, причому останніх нерідко засуджували до суворіших видів покарання³⁹⁰.

Чергове посилення «оперативного натиску» чекістських органів на українське село простежується з кінця серпня 1929 р. у межах виконання хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1929 р. заготівельникам нагадали про необхідність застосування до куркулів, які ухиляються від виконання завдань, п'ятиразового штрафу, ст. 61 КК РСФРР і відповідних статей законів союзних республік. Від органів держбезпеки вимагалось «посилити застосування висилок як засобу боротьби зі злісними спекулянтськими елементами», а від Наркомату юстиції УСРР – проведення на місцях низки показових процесів «із суворим покаранням особливо злісних куркулів і спекулянтів»³⁹¹.

Реакцією ОДПУ СРСР на настанову Кремля стала телеграма від 23 вересня 1929 р., яка зобов'язала місцевих чекістів «рішуче ударити по куркулеві; <...> добитися чого б воно не коштувало здачі цими елементами належних із них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села». На виконання вказаних директив до 24 жовтня 1929 р. кількість заарештованих органами ДПУ УСРР досягає 3 705 осіб, із них 1 858 куркулів і спекулянтів³⁹². На 4 листопада за злочини, пов'язані із хлібозаготівлею, за ґрамами вже перебували 4 393 особи: 2 083 особи за контрреволюційні злочини й 2 310 – за економічні³⁹³. По адміністративно-судовій лінії восени 1929 р. під час нової хлібозаготівельної кампанії «розкуркулили» ще 15 тис. селянських дворів³⁹⁴.

Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927–1929 рр. зумовило сплеск насильства в українському селі. Масові обшуки, арешти, побиття, залякування зброєю, заслання поступово перетворюються на звичайні методи проведення хлібозаготівельних кампаній. І хоча в партійних документах ці дії кваліфікувалися як поодинокі випадки перекручень «з боку окремих уповноважених ОПК, з боку окремих РПК та партосередків», йшлося про складніше й системніше явище, яке неможливо подолати разовими акціями боротьби з «порушеннями революційної законності». Зробивши ставку на насильство у відносинах із селянством, влада фактично розв'язала руки численній армії виконавців своїх настанов, дала їм зрозуміти, що для досягнення поставленої мети можна застосовувати будь-які методи.

Однією з причин порушень революційної законності в українському селі під час здійснення господарсько-політичних кампаній було поширення пияцтва серед місцевих партапаратників. У 1928 р. ЦК та ЦКК КП(б)У

визнавали його причиною 25% випадків притягнення до партвідповідальності³⁹⁵. Саме в стані алкогольного сп'яніння відповідальні працівники, відряджені на село на період хлібозаготівель, знущалися із селян, гвалтували жінок. Під час чистки сільських партосередків у 1929 р. за пияцтво і свавілля виключили з партії 16% комуністів, а ЦКК КП(б)У визнав, що комісії, здійснюючи перевірку, позбавляли партквитків не добрих комуністів за «чарку горілки», а лише тих, хто пиячив систематично³⁹⁶.

Водночас центральне й республіканське партійне керівництво дозволяло собі час від часу організувати показові покарання «перекрутників», знімаючи почасти в такий спосіб напруження в селянському середовищі. Так, 31 березня 1928 р. секретно-оперативне управління ОДПУ підготувало циркуляр, яким зобов'язало повноважних представників, начальників губернських та обласних відділів ДПУ перевірити всі факти «викривлень класової лінії низовим радянським апаратом і забезпечити покарання винних». В особливо серйозних випадках органи держбезпеки повинні були застосовувати арешт із подальшим переданням справи до судових органів або до Особливої наради при колегії ОДПУ³⁹⁷.

Невдовзі до «відновлення революційної законності» долучилося й партійне керівництво республіки. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1928 р. вимагала «посилити боротьбу з адміністративним свавіллям радапарату на селі, особливо щодо усунення перегинів стосовно середняків, рішуче припиняючи їх там, де вони мають місце»³⁹⁸. Перегини проти середняка рішуче засудили також квітневий і липневий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б), які також зажадали від місцевої влади вжити невідкладних заходів із викорінення «перекручень класової лінії» на селі. Виконуючи ці вказівки, Наркомат юстиції УСРР 20 липня 1928 р. надіслав до всіх округів республіки директиву про негайне припинення судових справ, порушених проти середняків і бідняків у період хлібозаготівель. Верховний суд УСРР та окружні суди переглянули вироки за ст. 127 і скасували майже третину їх, а за 20 % пом'якшили вироки³⁹⁹.

У розпал наступної заготівельної кампанії 2 червня 1929 р. ЦК КП(б)У знову попередив парткомі всіх рівнів, радянські органи на селі й усіх працюючих на хлібозаготівлях, що «за насильство і побиття селян винні будуть притягуватися до судової відповідальності»⁴⁰⁰. Наркомат юстиції республіки в об'язнику від 6 червня 1929 р. деталізував методи впливу на «перекрутників»: передбачалося негайно порушувати «карне переслідування за ст. 98 КК і такі справи закінчувати слідством в найкоротший термін». Своєю чергою, суди мали застосовувати до винних «найсуворіший (в межах санкції) захід соцзахисту»⁴⁰¹. Насправді грізні реляції Наркомату юстиції щодо порушників революційної законності мали вигляд потрясіння повітря, бо на той час силові методи стали основним інструментом реалізації політики влади в українському селі. Зважаючи на це, 3 січня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У цинічно рекомендувало окрпарткомам притягувати до судової відповідальності «лише

товаришів, що припустилися грубих перекручень у своїй роботі (побоїв та ін.)»⁴⁰². Тобто, інші, так би мовити, «незначні» форми знущань із селян не потрібно було брати до уваги.

Як карали «перекрутників» на практиці, можна простежити на прикладі уповноваженого із хлібозаготівель у Казанківському районі Криворізького округу О. Бурдіно, який під час проведення заготівель у селах Новолазарівської й Новоскелеватської сільрад уживав найжорстокіші заходи щодо бідняків і середняків: арешти, тортури, знущання. Ймовірно, казанківським заготівельникам усе б зійшло з рук, якби доведені до відчаю селяни не почали бунтувати. 24–25 листопада 1929 р. в селах Новолазарівка й Новоскелеватка відбулися масові бунти з вимогами припинити репресії, звільнити заарештованих, на що влада не могла не відреагувати⁴⁰³. Розслідування причин заворушень здійснювало ДПУ УСРР, яке відрядило до Криворізького округу свого відповідального співробітника. Начальника Криворізького окрвідділу ДПУ Патрушева «за несвочасне інформування» відсторонили від роботи, а справа О. Бурдіно навіть розглядалася 3 січня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому ухвалено рішення про передачу її на розгляд суду⁴⁰⁴. Голова ДПУ УСРР В. Балицький вимагав суворого покарання казанківських заготівельників «аж до застосування вищої міри покарання»⁴⁰⁵.

16 січня 1930 р. Криворізький окрсуд засудив О. Бурдіно й інших заготівельників до 4 років позбавлення волі. На судовому засіданні більшість фактів знущань із селян підтвердилися не лише жертвами насильства, «але й самим засудженим Бурдіно». Проте 13 травня 1930 р. Пленум Верховного суду УСРР ухвалив рішення про зміну вироку, установивши О. Бурдіно нове покарання – 6 місяців примусової праці та пом'якшивши покарання й іншим співучасникам злочину⁴⁰⁶. М'якість покарань фігурантів резонансної справи засвідчила, що порушникам меншого калібру не варто боятися будь-яких санкцій. Отже, проведена владою робота по боротьбі з перекрученнями не могла суттєво вплинути на стан законності на селі, і застосування «надзвичайних заходів» під час здійснення сільськогосподарських кампаній обернулося перетворенням насильства на норму у ставленні держави до селян.

Таким чином, протягом заготівель 1927–1929 рр. сформувалися основні механізми каральних дій влади проти селянства, які остаточно викристалізувалися під час наступних господарсько-політичних кампаній. Репресії проти селян застосовувалися комплексно: разом по лінії надзвичайних органів (ДПУ), органів юстиції й радянських органів. Так, якщо у 1926–1927 рр. втручання структур держбезпеки в хлібозаготівельний процес мало характер разових акцій, то в 1928–1929 рр. воно стає систематичним. До заготівельних справ почали застосовуватися прискорені процедури дізнання, слідства, судового розгляду, практикувалися показові процеси задля виховного впливу на «нездавців хліба». Інакше кажучи, репресії поволі перетворювалися на основний інструмент забезпечення виконання державних хлібозаготівельних планів.

Повернення влади до воєнно-комуністичних методів організації хлібозаготівель під час заготівельної кризи 1927/28 р. викликало зростаючий опір селянського середовища. Якщо протягом 1924–1927 рр. органи ДПУ УСРР зафіксували лише 370 випадків «куркульського терору»⁴⁰⁷, то під час хлібозаготівель 1927/28 р. їх кількість зросла до 538. Протягом наступної заготівельної кампанії 1928/29 р. на селі зареєстровано вже 1266 «актів терору»⁴⁰⁸. Водночас у першому півріччі 1929 р. в республіці відбулися 73 масові бунти⁴⁰⁹.

Наркомат юстиції УСРР визнавав: якщо в 1927 р. терористичні акти «на ґрунті класової помсти» мали «одиничний і випадковий характер», то вже в 1928 р. спостерігалось їх зростання. Своєрідні «піки» терористичної активності «куркульських елементів» припадали на травень 1928 р., що пов'язувалося «з посиленням тиску у зв'язку із хлібозаготівлею та кампанією самооподаткування», а також на жовтень – грудень.

Найбільше справ про терористичні акти порушувалися на Правобережній Україні, а лідерами за кількістю й характером «терористичної діяльності куркульства» тут були Вінницький, Київський, Проскурівський, Шевченківський і Шепетівський округи. Зауважимо, що поняття «терористичні акти» органи юстиції республіки тлумачили тоді досить широко, вважаючи такими не лише вбивства та замах на вбивство, підпали, але й хуліганські дії, «погрози листами й усно», зрив зібрань тощо⁴¹⁰.

Партійно-радянське керівництво республіки, маючи досвід боротьби з повстанським рухом доби «воєнного комунізму», усвідомлювало небезпечність ситуації. Голова ВУЦВК Г. Петровський на нараді голів окрвиконкомів, що відбулася під час четвертої сесії ВУЦВК в грудні 1928 р., навіть зробив висновок, що селянський опір хлібозаготівлям «переростав у політичний бандитизм, і кількість банд збільшувалась із віддаленням від центру». Загальна ж політична ситуація в Україні оцінювалася як «початковий етап громадянської війни»⁴¹¹.

На «куркульський терор» влада відповіла «червоним терором». У своєму виступі на республіканській нараді голів окружних судів і прокурорів у червні 1928 р. голова РНК УСРР В. Чубар так охарактеризував завдання органів юстиції в цьому напрямі: «Ми повинні застосовувати наш закон, а коли потрібно, то й складати нові закони для того, щоб не давати поширюватися ворожій роботі, а навпаки, знищувати її»⁴¹².

Тим часом ще 23 січня 1928 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода надіслав до повноважних представництв губвідділів ОДПУ розпорядження з вимогою телеграфно повідомляти Інформаційний відділ ОДПУ про «виникнення групових або масових антирадянських виступів <...> у зв'язку із хлібозаготівлями». Слідство за цими справами мали вести тільки органи ОДПУ, притягуючи до відповідальності «як керівників виступів, так і осіб, які своїми незаконними діями викликали невдоволення населення». Усі справи про контрреволюційні виступи передбачалося передавати до колеги ОДПУ.

Одночасно органи держбезпеки повинні були здійснити чистку низового апарату від саботажників урядових заходів⁴¹³.

На початку січня 1929 р. до боротьби з «куркульським терором» долучилося й політбюро ЦК ВКП(б), ухваливши постанову, яка зобов'язала органи юстиції «забезпечити максимальну швидкість здійснення репресій щодо куркульських терористів». Також визнано доцільним публікувати інформацію про акти нападу на радянських, партійних та інших працівників на селі з одночасним оприлюдненням відомостей про застосування репресій⁴¹⁴.

Реакція партійного керівництва України на вказівку Кремля була миттєвою. Телеграму ЦК ВКП(б) про посилення «куркульського терору» розглянули на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1929 р. Керівникам ДПУ й Наркомату юстиції УСРР, В. Балицькому і В. Порайку відповідно, доручили підготувати матеріал з цього питання та заслухати його на найближчому засіданні політбюро. Не залишилися осторонь від боротьби з «куркульським терором» і радянські органи, які мали виробити положення про особисте страхування працівників партдержапарату й активу громадських організацій та підготувати директиву про термінову виплату страхової компенсації потерпілим від підпалів на селі. 25 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь В. Балицького і В. Порайка, ухвалило рішення посилити застосування найсуворіших заходів покарання в судовому порядку щодо проявів «куркульського терору»⁴¹⁵.

Показово, що партійне керівництво республіки не тільки ретельно виконувало репресивні вказівки Кремля, але й проявляло власну ініціативу. Так, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 19 березня 1929 р. озвучено пропозицію «про встановлення колективної відповідальності заможної групи села на випадок підпалу», яка явно нагадувала систему покарань доби «воєнного комунізму». Проте найвище партійне керівництво республіки її відхилило, вкотре запропонувавши застосовувати жорсткіші судові заходи у межах існуючих законів у районах, «де терористичні акти мають широке розповсюдження». Для винних у підпалах і їхніх співучасників, підмовників тощо встановлювалася не лише кримінальна, але й матеріальна відповідальність⁴¹⁶.

Принагідно зауважимо, що Прокуратура УСРР активізувала боротьбу з «куркульським терором» ще до появи постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р.: 4 грудня 1928 р. видано директиву, в якій перед окрпрокурорами ставилося завдання прискорити слідство в справах про терористичні акти проти представників влади й громадських організацій на селі, окремих сільських активістів. Про всі справи, пов'язані з терористичними актами, необхідно було негайно, з моменту виникнення, повідомляти прокуратуру республіки і туди ж передавати копії обвинувальних висновків у цих справах з короткою доповіддю прокурора про те, чи вважає він за доцільне слухати такі справи в надзвичайних сесіях, а чи в прилюдному суді⁴¹⁷.

Під час розгляду справ про теракти застосовувалася процедура розгляду політичних справ. Після закінчення слідства «терористична справа» заслуховувалася на бюро або секретаріаті окружному партії. Часто процедура зводилася до формального опитування його членів. Окружком визначав порядок розгляду справи: звичайний чи надзвичайний, – а також рекомендував захід соціального захисту щодо терористів. Наприклад, 26 лютого 1929 р. бюро Дніпропетровського окружного КП(б)У, розглянувши справу мешканців с. Богуслав Павлоградського району М. Надточія, Ф. Надточія, І. Яковлева, І. Гузя, Ф. Кузьменка і П. Баклеєнка, яких обвинувачували у вбивстві комсомольця Бойка й замаху на вбивство кандидата партії Лук'яненка, ухвалило таке рішення:

«1. Справу слухати у надзвичайному порядку надзвичайною сесією облсуду.

2. Застосувати до керівників терористичного акту і активних вбивць найвищий захід соціального захисту – розстріл»⁴¹⁸.

26 червня 1929 р. Дніпропетровський окружком рекомендував застосувати аналогічне покарання щодо мешканця с. Олександрівка Васильківського району Й. Бондаренка, обвинуваченого в підпалі хати голови сільради Ольховича та соломи старшого виконавця Шевченка, скоєного в грудні 1928 р.⁴¹⁹

Паралельно органи ДПУ почали вилучення так званих «потенційних терористів», до яких, зазвичай, зараховували селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою податковою і хлібозаготівельною політикою влади, оскаржували дії місцевих можновладців. Гострі висловлювання селян на адресу членів сільрад, податкових комісій чекісти кваліфікували як «заходи, спрямовані на підготовку терористичної страти активістів села», притягуючи «винних» до кримінальної відповідальності за ст. 54-11 КК, що встановлювала покарання за організаційну діяльність, спрямовану на приготування або вчинення контрреволюційних злочинів, а також за участь у контрреволюційній організації. Саме за таким зразком Дніпропетровський окривідділ ДПУ сфабрикував справу мешканців с. Дебальцеве Васильківського району Ф. Берковського, Г. Магали, М. Берковського і В. Берковського, «провина» яких полягала в тому, що «ця група вела серед селян антирадянську агітацію, організувала нелегальні збори, на яких обговорювалися питання про несплату єдиного сільськогосподарського податку та протидії іншим кампаніям і тероризування активу бідноти та громадських працівників». На підставі цих обвинувачень 1 квітня 1929 р. надзвичайна сесія Дніпропетровського окрсуду, застосувавши статті 54-10 і 54-11, засудила Ф. Берковського до 8 років позбавлення волі, Г. Магалу – до 5 років, М. Берковського і В. Берковського – до 3 років⁴²⁰.

Після запровадження у травні 1929 р. надзвичайних методів хлібозаготівель органи ДПУ і юстиції розгорнули активну боротьбу з новим типом терористів – селянами, які чинили опір заготівельникам. Так,

15–16 жовтня 1929 р. надзвичайна сесія Старобільського окружного суду засудила до різних термінів позбавлення волі (від 6 місяців до одного року) М. Шаповаленка, М. Хамчича, Р. Геєнка та ще сімох жителів с. Байдівка Старобільського округу за перешкоджання місцевим органам влади під час вилучення майна в «злісних нездавців», за учать у масових заворушеннях й підбурювання односельчан до непокори владі. Більш суворо за опір представникам влади, які здійснювали вилучення майна для подальшого розпродажу за невиконання плану хлібозаготівель, покарали селянку А. Тарасенко з с. Кириасівка Тростянецького району Вінницької області, кваліфікувавши її злочин за статтями 16, 54 8 КК УСРР, – до 10 років позбавлення волі з позбавленням громадянських прав на 5 років і конфіскацією всього належного їй майна⁴²¹.

У тих випадках, коли органам юстиції не вдавалося притягнути до кримінальної відповідальності «терористів» через відсутність необхідних доказів провини, окрпрокурори зверталися до окрвідділів ДПУ з пропозиціями зібрати додатковий матеріал проти цих «соціально-небезпечних елементів» і застосувати щодо них адміністративну висилку. Приміром, після виправдання на судовому процесі мешканців с. Вейсбахівка Турівського району М. Лага, С. Стрельця, Я. Шура та І. Лага, яких обвинувачували «в намірі на вбивство голови сільради Перепелиці», Прилуцький окрпрокурор запропонував місцевому окрвідділу ДПУ «порушити клопотання про адміністративну висилку всіх зазначених осіб»⁴²². Примітно, що в межах кампанії по боротьбі з куркульським терором органи ДПУ УСРР вилучили з українських сіл і вислали за межі республіки в 1927/28 р. 2 381 «злочинний елемент», а в 1928/29 р. – 4 980 осіб⁴²³.

Часто вирокі щодо «терористів» ґрунтувалися лише на специфічних доказах провини: нібито обвинувачений належав до «класово-ворожих елементів – куркулів або заможників», «вороже ставився до заходів радвлади», мав погані стосунки із жертвою теракту – сільським активістом тощо. Скажімо, 1 квітня 1929 р. Роменський окрсуд засудив до 10 років позбавлення волі селянина М. Шепітька за скоєння теракту (поранення) проти уповноваженого сільради з хлібозаготівель Лук'янця на підставі їхніх особистих стосунків. 28 травня 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР скасувала вирок окрсуду, визнавши, що його «обґрунтовано майже цілком на здогадках», і справу М. Шепітька закрила. Партійне керівництво Роменського округу розцінило такі дії «як судову помилку або показник класової сліпоти товаришів, що розглядали справу». Особливо розлютило партійних очільників Роменщини те, що Верховний Суд республіки визнав висунуте Шепітькові обвинувачення недоведеним – «бач, не піймали за руку, коли стріляв». Відтак бюро Роменського окружного ухвалило постанову й звернулося до ЦКК КП(б)У з доповідною запискою, вимагаючи, щоб «таких наслідків по справах, що мають політичне і громадське значення, було якнайменше в органах, які здійснюють революційну законність диктатури пролетаріату»⁴²⁴.

До питання боротьби «з проявами куркульського терору і шкідництва» партійне керівництво держави знову повернулося під час нової хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р., активізувавши діяльність карально-репресивних органів у цьому напрямі. Аргументації дотримувалися традиційної – збільшення куркульських терористичних актів. Про це свідчила і така статистика: тільки з початку хлібозаготівельної кампанії в липні й до 4 листопада 1929 р. органи ДПУ зафіксували 142 антирадянські прояви в українському селі, зокрема 11 убивств, 9 поранень, 78 підпалів, 14 замахів, 28 побиттів, 2 випадки майнового шкідництва й один масовий виступ⁴²⁵. Тому рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1929 р. прокуратури і ДПУ зобов'язали посилити репресивні заходи та провести кілька показових процесів проти шкідників і терористів куркульського походження⁴²⁶.

Нові акценти в антитерористичній діяльності органів ДПУ розставив циркулярний лист ОДПУ СРСР, надісланий до повноважних представництв і начальників окружних відділів ОДПУ наприкінці вересня 1929 р. Директива вимагала від чекістського апарату посилити роботу з попередження терору, групових і масових виступів на селі. Однак перед органами ОДПУ не лише ставилося чергове завдання виявити «антирадянське підпілля», але й надавався необхідний для цього інструмент: відтоді «погрози, замаху, повстанська агітація, анонімки і листівки, спроби виступів» кваліфікувалися не інакше як «призвістки терору й відкритих виступів»⁴²⁷. У зв'язку з цим від органів держбезпеки вимагали посилити інформаційну діяльність щодо виявлення антирадянського куркульського підпілля на селі й негайно вживати оперативні заходи з його нейтралізації.

На наш погляд, цей циркуляр створив підґрунтя для широкого застосування ст. 54-10 КК УСРР проти селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою хлібозаготівельною і податковою політикою влади. У такий спосіб напередодні «великого перелому» з українського села вилучали нелояльні елементи, які, на думку Москви, становили потенційну загрозу командно-репресивній системі, оскільки могли очолити акції спротиву компартійній владі. Прикметно, що це визнала навіть колегія Наркомату юстиції УСРР на своєму засіданні 1 січня 1930 р., ухваливши резолюцію, в якій стверджувалося, що окружні суди засуджували «не за дійсну контрреволюційну акцію, а лише для того, щоб ізолювати певні елементи, нерідко без урахування підстав для цього»⁴²⁸.

Окрему увагу циркуляр приділив порядку розгляду справ із «сільської контрреволюції», визначивши юрисдикцію судових і позасудових органів. Так, у судовому порядку мали розглядатися «справи про відкриті антирадянські виступи на селі (групові й масові виступи, зриви кампаній і зборів)» і про одиночні теракти. Усі ж справи з попередження антирадянських виступів на селі та справи про контрреволюційні організації (зокрема терористичні), як і раніше, передавалися на позасудовий розгляд⁴²⁹.

Остаточно розв'язала руки карально-репресивним органам директива політбюро ЦК ВКП(б) від 3 жовтня 1929 р., якою ОДПУ і НКЮОстат РСФРР та УСРР доручалося «застосовувати рішучу й швидко репресію аж до розстрілу проти куркулів, що організують терористичні напади на радпрацівників та інші контрреволюційні виступи». Репресивні заходи дозволялося реалізовувати як у судовому порядку, так і в позасудовому: «В окремих випадках, коли потрібна особлива швидкість, карати через ДПУ». 9 жовтня 1929 р. ОДПУ СРСР запропонувало механізм прискорення репресій: створити «трійки при ПП ОДПУ у найголовніших хлібозаготівельних областях», зокрема Україні, і визначити термін їхньої діяльності в три місяці. Трійки мусили узгоджувати вироки з областкомаами ВКП(б)⁴³⁰.

Як свідчить телеграма заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди від 11 жовтня 1929 р., політбюро ЦК ВКП(б) частково підтримало ініціативу ОДПУ. Директива Г. Ягоди вимагала від місцевих чекістів проведення слідства за «терористичними справами» в прискореному порядку. «Справи, які вимагали застосування негайної репресії, – йшлося в телеграмі, – мали спочатку розглядати на місці ПП ОДПУ, які узгоджували з крайовими комітетами ВКП(б) заходи покарання та надсилали до Москви для позасудового розгляду»⁴³¹.

Виконуючи настанову центральної влади про активізацію боротьби з куркульським терором, окружні суди почали буквально штампувати справи, перетворюючи звичайні побутові злочини, зокрема бешкетування, на «злочини контрреволюційні» – терористичні акти. Це підтверджують численні факти, два з яких наведемо. 12 жовтня 1929 р. Харківський окрсуд засудив за ст. 54 8 КК до «найвищої міри соцзахисту» обвинуваченого Радька лише за те, що він, будучи в нетверезому стані, чіплявся до голови сільради сусіднього села, напевно, і не знаючи, що той – сільрадівський очільник. Полтавський окрсуд 21 вересня того ж року застосував «терористичну» ст. 54 8 до селян Волошина й інших, які «пиячили в пивній, ображали членів комісії сприяння хлібозаготівлі», а потім, «підійшовши до сільради, вчинили бешкет»⁴³². Тому, очевидно, у 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Верховного Суду УСРР досить часто перекваліфіковувала справи зі ст. 54 8 на ст. 70 КК УСРР, яка встановлювала покарання за хуліганські дії на підприємствах, в установах і в громадських місцях⁴³³.

Статистичні дані Наркомату юстиції УСРР засвідчують, що протягом 1927–1929 рр. кількість притягнутих до кримінальної відповідальності «терористів» постійно зростала. Якщо в 1927 р. в республіці за терористичні акти засуджено 25 осіб, у 1928 р. – 70 осіб, то в 1929 р. покарали вже 617 «терористів», з яких 593 особи скоїли злочини в селах⁴³⁴.

Реакцією репресивно-каральної системи на невдоволення селянства «воєнно-комуністичною» хлібозаготівельною і податковою політикою влади стала активізація боротьби з антирадянською агітацією. Директивним листом Наркомату юстиції УСРР від 25 січня 1928 р. як антирадянська агітація

кваліфікувалися виступи куркулів проти самообкладання. Тепер вони мали притягатися до кримінальної відповідальності за ст. 67 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 6 місяців. У тих випадках, коли «контрреволюційні агітатори» закликали до «відкритого опору та побиття урядових осіб», їх передбачалося карати за статтями 19 і 69 2 КК УСРР. Слідство в таких справах повинне було тривати не більше трьох днів, а самі справи заслуховуватися в судах негайно. Якщо «контрреволюційна робота проводилася таємно і за різними причинами не могла бути предметом прилюдного слухання» в суді, до агітаторів рекомендувалося застосовувати за матеріалами окрвідділів ДПУ адміністративне вислання через Особливу нараду при колегії ДПУ УСРР⁴³⁵.

Управління Сновської райміліції та розшуку Чернігівського округу в березні 1928 р. повідомляло, що за агітацію проти самообкладання притягнуто до відповідальності 39 осіб за 12 справами, із них засуджено 23 осіб, ув'язнено 15⁴³⁶. У Кам'янецькому районі на Проскурівщині протягом 1928 р. за ст. 67 КК заведено в окрсуді 17 справ, за якими 10 осіб засуджено до позбавлення волі, 11 – до позбавлення волі умовно, а 10 – виправдано. Більшість засуджених були селянами-середняками, четверо – членами КНС, один – учителем, якого позбавили волі на 6 місяців і заборонили вчителювати. Куркулів, проти яких перш за все й спрямовувався каральний удар, серед репресованих нараховувалося лише п'ятеро. Притягнення до кримінальної відповідальності соціально близьких селян Кам'янецький окрвиконком пояснював «впливом куркульських елементів»⁴³⁷.

Усього протягом 1927 р. органи юстиції розглянули 26 справ про контрреволюційну агітацію й пропаганду, у 1928 р. – 174, а у 1929 р. – уже 440 справ⁴³⁸. За висновками Кримінально-касаційної колегії Верховного суду УСРР, у цей період окреслилася тенденція, коли окружні суди кваліфікували як контрреволюційну агітацію окремі вигуки невдоволення заходами влади, образи її представників, членів різних комісій, відмови від здачі та продажу хліба тощо. Між тим методика розслідування справ про контрреволюційну агітацію вимагала встановлення: а) конкретних фактів агітації, б) змісту агітації, тобто характеру поширюваних відомостей і пліток, в) соціального й майнового стану осіб, що агітували. За ст. 54 10 дозволялося «кваліфікувати лише фактично контрреволюційну агітацію, а не побутові плітки та нездорову критику заходів і дій службових осіб радапарату». Слідчі мали критично оцінювати свідчення про контрреволюційну агітацію, з'ясовувати соціальний і майновий стан свідків та їхні стосунки з обвинуваченим, щоб не допустити зведення особистих рахунків. Відозви й характеристики сільрад та інших місцевих організацій слід було перевіряти, а не розглядати як незаперечні докази. До кримінальної відповідальності можна було притягати лише тих, щодо яких існували конкретні докази й факти контрреволюційної агітації, а не розширювати самовільно коло цих осіб на підставі різних домислів і вигадок⁴³⁹.

Не випадково Верховний Суд республіки, який на відміну від місцевих органів юстиції ще не відкинув остаточно процесуальні норми та систему доказів, досить часто касував і закривав справи за ст. 54 10 КК. Так, 23 квітня 1929 р. Кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР закрила справу селянина Губіна, засудженого 1 березня 1929 р. Кременчуцьким окрсудом, зазначивши, що слова засудженого «хліба нема, а на нема й суду нема», не можна кваліфікувати як агітацію проти хлібозаготівлі⁴⁴⁰.

Проте подібна практика Верховного Суду УСРР викликала невдоволення місцевих органів юстиції, які використовували показові процеси над «злісними нездавцями хліба – агітаторами в селах, на місці скоєння злочину» для прискорення темпів хлібозаготівельної кампанії. Скажімо, Проскурівський окрпрокурор і голова окрсуду вважали, що «закриття справи докорінно підриває авторитет усіх заходів і подальшу заготівлю»⁴⁴¹.

Оскільки справи про «контрреволюційну агітацію» за ст. 54 10 і про «участь у каральних загонах» за ст. 54 13 ґрунтувалися на дуже хитких доказах провини обвинувачених (зазвичай це були показання «потрібних» свідків), селяни винайшли свій спосіб протидії фабрикаціям подібних справ. Родичі обвинувачених збирали підписи серед селян про те, що вони (обвинувачені) агітацією не займалися й антирадянські прояви за ними не спостерігалися. Такі заяви з підписами засвідчувалися сільрадою й передавалися на розгляд суду. Іноді самі сільради видавали обвинуваченим селянам різноманітні довідки, в яких зазначалася відсутність будь-якої їхньої контрреволюційної діяльності. 3 грудня 1929 р. у с. Перещепине Дніпропетровського округу, приміром, під час розгляду виїзною сесією окрсуду справи про обвинувачення священника Усова в контрреволюційній агітації останній надав довідку сільради про те, що «він ні у чому не помічений і компрометуючих матеріалів, як про антирадянську людину, за ним немає». Як визнавало керівництво Дніпропетровського окрвідділу ДПУ, подібні документи відігравали «суттєве значення під час вирішення справи» і, на превеликий жаль чекістів, гальмували її проходження в суді. Щоб уникнути таких «колізій» у подальшій роботі, Дніпропетровський окрвідділ ДПУ пропонував окрпарткому, окрвиконкому й окрпрокурорам провести відповідну виховну роботу серед працівників низового радянського апарату⁴⁴².

Таким чином, у 1928–1929 рр. для ліквідації селянського опору влада задіяла як надзвичайні органи – ДПУ УСРР, так і органи юстиції. Учасників активного спротиву, так званих «терористів», притягували до кримінальної відповідальності, застосовуючи «терористичну» ст. 54 8 КК УСРР. Однак, коли у справі проходили декілька осіб, слідчі створювали «контрреволюційні організації», що дозволяло висунути додаткові обвинувачення за ст. 54 11. Селян, що висловлювали невдоволення новою податковою та хлібозаготівельною політикою більшовиків, обвинувачували в «контрреволюційній агітації». Урешті-решт ст. 54 10 КК УСРР виявилася для компартійного режиму зручним інструментом поступового вилучення з

українського села напередодні «великого перелому» нелояльних елементів, які, на думку властей, становили потенційну загрозу командно-адміністративній системі, оскільки могли очолити акції спротиву її політиці. Привертає увагу, що на відміну від місцевих органів юстиції, які швидко перебудували свою роботу відповідно до нового курсу влади, усвідомили, що «під час війни мовчать закони», а тому почали масово штампувати справи «терористів» і «контрреволюційних агітаторів», не обтяжуючи себе доведенням провини підсудних, Верховний суд республіки намагався певний час діяти в рамках «революційної законності», скасовуючи найбільш одіозні судові рішення. У такий спосіб радянська влада знищувала селян-ідеоманів – активних суб'єктів як історії, так і селянської революції.

3.2 Примусовий чинник у здійсненні суцільної колективізації

Новий етап у репресивній політиці радянської влади в українському селі починається з проголошення в листопаді 1929 р. Й. Сталіним курсу на здійснення форсованої перебудови аграрного сектора шляхом його масової (читай: тотальної) колективізації, тобто одержавлення. Згортання непу, ліквідація ринкових відносин, «бурхливий розвиток соціалістичного сектора» стимулювали поширення серед партійно-радянського апарату так званих «ліквідаційних настроїв» щодо революційної законності. Як зазначав член колегії Наркомату юстиції УСРР О. Зорін, популярною ставала думка, що «оскільки органи юстиції в основному сконструйовані в часи непу, термін «ревзаконність» з'явився тільки під час непу, й зараз <...> ревзаконність більше не потрібна»⁴⁴³. Тому з початком сталінської «революції згори» поняття «революційна законність» протиставляється «політичній доцільності», а згодом фактично отожднюється з нею. У директивному листі Наркомату юстиції УСРР від 20 жовтня 1930 р. прямо вказувалося, що «революційну законність слід розуміти як відбиток в конкретних нормах політики нашої партії. Соціальна небезпечність учинків оцінюється залежно від того, як і наскільки вони перешкоджають соціалістичному будівництву»⁴⁴⁴. Відповідно до такої «політизованої» логіки, злочинцем уважався селянин, який відмовлявся виконувати нереальний заготівельний план, а не уповноважений, який фізичними методами впливу забезпечив його виконання.

З переходом до суцільної колективізації органи юстиції остаточно перетворюються на «могутнє знаряддя примусу в руках держави пролетарської диктатури»⁴⁴⁵. Основними завданнями прокуратури й суду стають участь у ліквідації куркульства як класу, боротьба з куркульським та іншими проявами «класового терору», з прихованими формами оренди землі й використання найманої робочої сили, спробами куркулів пролізти до колгоспів. Керуючись формулою «політичної доцільності», січнева (1930 р.) Всеукраїнська нарада окружних прокурорів і голів окрсудів спрямувала місцеві органи юстиції на подальше спрощення судового процесу⁴⁴⁶.

Необхідність посилення репресивного складника в діяльності органів юстиції партійне керівництво держави пояснювало загостренням класової боротьби у зв'язку з ліквідацією куркульства як класу. Так, у промові на нараді ЦК ВКП(б) 13 січня 1930 р. В. Молотов прямо наголошував, що «на новому етапі, коли з колгоспним рухом нерозривно пов'язане розкуркулювання села, ми неминуче натрапимо на нові, завзяті спроби боротися з колгоспами, не зупиняючись перед терором та контрреволюційними виступами. В деяких районах класова боротьба у зв'язку з цим може наступними місяцями так загостритися, що перед нею здаватимуться дрібними факти попереднього періоду»⁴⁴⁷. Основну роль у реалізації каральних акцій під час колективізації відігравали не суди й прокуратура, а органи держбезпеки, уперше задіяні в такій масовій репресивній операції, як розкуркулення.

Репресивна політика влади на початку суцільної колективізації включала комплекс заходів превентивного характеру, які ставили за мету вилучення реальних і потенційних противників соціалістичної перебудови аграрного сектора. Перший репресивний удар спрямовувався проти української інтелігенції – фахівців сільськогосподарської галузі, які негативно оцінювали сталінську політику «великого стрибка», поділяючи погляди О. Чаянова й М. Кондрагєва щодо поступовості в проведенні модернізації радянської економіки.

Наприкінці 1929 р. органи ДПУ УСРР викрили «шкідницьку контрреволюційну організацію» в Наркомземі та його органах. Українські чекісти підготували для фігурантів цієї справи обвинувачення, які цілком відповідали потребам поточного політичного моменту й мали переконати громадськість у наявності організованого спротиву соціалістичній реконструкції сільського господарства. Головною метою опозиціонерів-аграріїв, як уважали слідчі, було «відновлення буржуазного ладу» шляхом «зміцнення фермерського, куркульського господарства», «послаблення соціалістичного сектора» шкідницькою діяльністю у сфері «планування, землеустрою, машинопостачання, сільгоспкредиту, тваринництва і сортозміни»⁴⁴⁸. Для здійснення своєї «злочинної» діяльності вони нібито використовували систему Наркомзему: центральний апарат (у Харкові), його периферійні осередки (у Києві, Херсоні, Одесі, Дніпропетровську, Житомирі та інших округах), наукові й дослідницькі установи. Очільниками організації співробітники ДПУ «призначили» члена президії, керівника сільськогосподарської секції Держплану УСРР К. Маньківського, члена колегії Наркомзему УСРР М. Резникова, члена правління Укрєсільгоспбанку, професора Харківського геодезичного інституту К. Кононенка, помічника завідувача курсів Наркомзему УСРР І. Доленка. 1 червня 1930 р. надзвичайна сесія Верховного Суду УСРР оголосила вирок, засудивши 29 фігурантів справи до різних термінів позбавлення волі – від 10 до 2 років. Додамо, що обвинувачених змусили покаятися: наприкінці судового засідання К. Кононенко оголосив «Декларацію підсудних». У ній вони визнали не лише

свою провину в здійсненні контрреволюційної шкідницької діяльності, але й крах всієї дрібнобуржуазної теорії Чаянова, Челинцева, Макарова, Кондратьєва⁴⁴⁹.

Логічним продовженням наркомземівської справи стала справа української філії «Трудової селянської партії» (далі – ТСП). «Контрреволюційна спадковість» між двома справами проявилась у тому, що деякі фігуранти першої – і притягнуті до кримінальної відповідальності, і не засуджені, зокрема І. Коротков, М. Резніков, І. Доленко й інші – були використані під час фабрикації другої, значно масштабнішої. Якщо «шкідницька організація у сільському господарстві» поширювала свою діяльність лише на територію України, то «ТСП» була загальносоюзною контрреволюційною організацією з центром у Москві.

Очоловав ЦК міфічної партії М. Кондратьєв – професор, директор Кон'юнктурного інституту при Наркоматі фінансів СРСР, керівник управління сільськогосподарської економіки і політики Наркомату землеробства СРСР. Співробітники ОДПУ характеризували «ТСП» як «партію куркульської контрреволюції», визначивши два періоди в її діяльності, детерміновані часовими просторами непу та суцільної колективізації. Мовляв, у непівську добу практична діяльність «ТСП» зводилася до «перекручення політики партії в галузі сільського господарства, сприяння усіма засобами укріпленню куркульських елементів на селі та протидії насадженню соціалістичних елементів у сільському господарстві (радгоспів, колгоспів)». З переходом до суцільної колективізації «ТСП» ставить перед собою масштабніше завдання – «збройне повалення Радянської влади шляхом інтервенції та повстанської куркульської діяльності». «ТСП» буцімто готувала «куркульське повстання в селі на момент початку військової інтервенції» та збиралася постачати повстанцям зброю⁴⁵⁰.

Українську філію «ТСП» органи ДПУ УСРР викрили наприкінці 1930 – на початку 1931 рр., коли в жовтні – грудні 1930 р. заарештували спочатку 60 осіб, а пізніше, у лютому – березні 1931р., ще 74 осіб. Осередки організації були виявлені в 17 округах України: Дніпропетровському, Запорізькому, Полтавському, Сумському тощо. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності більшість становили фахівці, що працювали в різних сферах сільськогосподарської галузі: 112 агрономів, 14 землемірів і землевпорядників, 7 ветлікарів і фельдшерів, 13 службовців держустанов і колгоспів, 22 службовці кооперативних установ, 14 професорів, викладачів, наукових працівників, 2 вчителі, 2 ремісники, 12 осіб, зайнятих у сільському господарстві. Членів української філії «ТСП» репресували в позасудовому порядку. 12 вересня 1931 р. колегія ОДПУ СРСР ухвалила постанову. Відповідно до неї, фігуранти справи засуджені до різних термінів ув'язнення (від трьох до десяти років) або вислання до Казахстану, Північного краю, Східного та Західного Сибіру, Уралу, Середньої Азії⁴⁵¹.

Наприкінці 1930 р. ДПУ УСРР сфабрикувало ще одну резонансну справу так званої «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів» з центром у Харкові й мережею регіональних осередків по всій Україні. У справі проходили відомі фахівці: професор бактеріології, директор Інституту наукової і практичної ветеринарії М. Агаллї, ректор Харківського ветеринарного інституту М. Самоделкін, директор Харківського ветеринарно-бактеріологічного інституту О. Степаненко, директор Херсонського ветеринарно-бактеріологічного інституту П. Боровський та інші. За стандартною схемою їх обвинуватили в підготовці «повалення радвлади». З цією метою члени організації нібито готували бактеріологічну війну, а також «протягом кількох років здійснювали шкідницькі акти в галузі громадського, соціалістичного тваринництва»⁴⁵². Осередки організації чекісти виявили в Запорізькому, Вінницькому, Одеському, Полтавському, Київському, Дніпропетровському, Криворізькому округах, де сфабрикували аналогічні справи⁴⁵³.

Підсумовуючи, зазначимо, що вказані «контрреволюційні» справи започаткували кадровий погром сільськогосподарської галузі, апогеєм якого стала «антишкідницька операція» 1937–1938 рр. Унаслідок проведених чисток на зміну висококваліфікованим, критично мислячим фахівцям, переважно з дореволюційною освітою, більшість яких не сприймали авантюристичних експериментів Кремля, прийшли абсолютно лояльні до влади радянські спеціалісти, що в масі своїй беззастережно виконували будь-які директиви.

Органічним складником радянської репресивної політики в українському селі стала масштабна операція з вилучення «контрреволюційних куркульсько-білогвардійських і бандитських елементів», яка передувала кампанії з розкуркулення. Вона мала характер превентивної каральної акції, спрямованої проти тієї частини селянства, яка, на переконання влади, становила реальну небезпеку для компартійного режиму в «умовах подальшого наступу на капіталістичні елементи села». Необхідність нової «зачистки» села вже традиційно обґрунтовувалася зростанням кількості терористичних актів. Цілі репресивної кампанії – «максимальне забезпечення суцільної колективізації та весняної сіви» – визначили й контингент репресованих: «куркульсько-білогвардійський актив», який організував і очолював акції спротиву «заходам із соціалістичної перебудови села», а також «бандитські елементи», які підтримували «антирадянські та антиколгоспні виступи». За «бандитською» категорією під гніт репресій потрапляли селяни, які начебто використовувалися куркульством для контрреволюційних діянь на селі: бандити, грабіжники, палії, хулігани. Критерій, за яким мали репресувати мешканців села, видається доволі сумнівним: якщо особа дійсно скоїла підпал чи грабунок, її мали покарати незалежно від її зв'язків з куркульством. Насправді ж із рекомендацій щодо добору агентурних матеріалів, викладених у директиві Наркомату внутрішніх справ, Наркомюсту і ДПУ УСРР від 21 січня 1930 р., стає

зрозумілим, що головним доказом провини мали стати не реально скоєні злочини, а зв'язки з куркульством⁴⁵⁴.

Підготовка чекістської операції почалася 11 січня 1930 р., коли ОДПУ СРСР надіслало своїм повноважним представництвам директиву, вимагаючи надати інформацію про кількість агентурних розробок і слідчих справ щодо «куркульсько-білогвардійського елементу»: організацій, угруповань, одиниць. Після проведеної аналітичної роботи нова директива ОДПУ від 18 січня 1930 р. санкціонувала ліквідацію «всіх діючих розробок активної контрреволюції». Одночасно від місцевих органів ОДПУ зажадали в найкоротший термін ліквідувати «політичний та кримінальний бандитизм»⁴⁵⁵.

На виконання останньої настанови в Україні організували операцію з вилучення «сільської кримінальщини» згідно з директивою Наркомату внутрішніх справ, Наркомюсту і ДПУ УСРР від 21 січня 1930 р. Для керівництва операцією створювали трійки в складі окружного прокурора, завідувача окрадмінвідділу та начальника окрвідділу ДПУ під головуванням останнього. Передбачалося, що вона має здійснюватись лише в тих районах, де спостерігалася «посилена активність куркульства». Цим евфемізмом в офіційних документах зазвичай називали прояви селянського опору сталінській аграрній політиці. Від трійок вимагали до 1 березня зібрати достатню кількість компрометуючих матеріалів, які б дозволили ув'язнити до концтабору або принаймні вислати за межі УСРР осіб, віднесених до категорії сільського криміналітету. Через тиждень строки проведення каральної акції переглянули, її слід було розпочати негайно – 27 січня і закінчити не пізніше 15 лютого⁴⁵⁶.

З ухваленням постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» та наказу ОДПУ від 2 лютого 1930 р. «контрреволюційний куркульсько-білогвардійський елемент» потрапив до першої категорії куркулів. Показово, що цей наказ ОДПУ не тільки значно розширив коло «контрреволюціонерів», які підлягали вилученню, за рахунок «колишніх» повстанців, бандитів, карателів, поміщиків і великих землевласників, активних членів церковних рад, різноманітних сектантських громад і груп, лихварів, спекулянтів, але й установив план щодо кількості репресованих. В Україні намічалася заарештувати 15 тис. осіб і в основному завершити операцію «до початку розгортання кампанії з виселення куркулів та їхніх родин». Наказом ОДПУ передбачалося також утримання заарештованих куркулів першої категорії в окр- і облвідділах ОДПУ. За їхніми справами проводилося прискорене слідство, а самі справи розглядалися у позасудовому порядку трійками, створеними при повноважних представництвах ОДПУ за участю представників крайкому й прокуратури⁴⁵⁷. Оскільки до вилучених за першою категорією контрреволюціонерів мала застосовуватися найвища кара, а кількість репресованих за рознарядками планувалася досить значною, політбюро

ЦК ВКП(б) спеціальною постановою від 12 лютого 1930 р. заборонило публікацію матеріалів про факти розстрілу куркульських елементів і в місцевій, і в центральній пресі «без особливого розпорядження ЦК щодо кожного конкретного випадку»⁴⁵⁸.

Про рівень готовності українських чекістів до проведення операції з вилучення «контрреволюційного куркульського активу» свідчить той факт, що до 4 лютого 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 5 171 особу, ліквідували 78 контрреволюційних угруповань і декілька організацій. На 17 лютого кількість заарештованих зросла до 14 496 осіб⁴⁵⁹. Фабрикуючи справи «контрреволюціонерів-одинаків», співробітники ДПУ УСРР діяли за відпрацьованою під час попередніх репресивних кампаній схемою, обвинувачуючи селян або в «контрреволюційній агітації», або в «приналежності до антирадянських партій, контрреволюційних організацій, участі у каральних загонах». Українські чекісти не обтяжували себе такими дрібницями, як надання матеріалам справи хоча б формальної достовірності. Зважаючи на це, «куркулями-експертниками» ставали особи, які володіли 4–5 дес. землі, учасники каральних загонів на момент їх існування мали 8–9 років, а особа, позбавлена виборчих прав як колишній білогвардієць, у білій армії ніколи не служила. Подеколи органи ДПУ штучно об'єднували в слідчих справах цілі групи обвинувачених, не пов'язаних між собою⁴⁶⁰.

Фігурантам групових справ зазвичай висували обвинувачення в підготовці збройного повстання навесні 1930 р. Зокрема «петлюрівські організації, що планували збройний виступ і повалення радвлади», ліквідовані в Кременчуцькому, Зінов'євському округах, Горностаївському районі Херсонського округу. До 24 квітня 1930 р. українські чекісти ліквідували 34 контрреволюційні організації, заарештувавши 1 014 учасників; 1 012 угруповань із 6 296 учасниками і 9 банд із 327 учасниками. Крім того, виявили й знешкодили 11 295 контрреволюціонерів-одинаків. Усього в цей час по лінії ДПУ УСРР заарештовано 18605 осіб⁴⁶¹.

Нову репресивну операцію з нейтралізації «білогвардійського та куркульсько-бандитського елементу» органи ДПУ УСРР провели в жовтні 1930 р.⁴⁶². Її ініціювала телеграма-орієнтировка Г. Ягоди від 25 жовтня 1930 р., де зазначалося, що «більшість контрреволюційних організацій очолюють колишні білі офіцери», які виступають посередниками між «куркульською верхівкою і частиною міської інтелігенції, що прагне ідеологічно оформити куркульську роботу на селі». У зв'язку з цим перед повноважними представництвами ОДПУ поставлено завдання: «1) ліквідувати наявні розробки, до яких входять білі офіцери; 2) провести як у місті, так і на селі масову операцію з вилучення контрреволюційно налаштованого білого офіцера»⁴⁶³.

Загалом у 1930 р. в Україні трійками ОДПУ засуджено 22 204 осіб, із них 1000 осіб – до найвищої міри покарання, 738 – до виправно-трудових таборів, 8 513 – до заслання, 11 472 – до вислання⁴⁶⁴. За підрахунками

М. Івницького, у республіці один засуджений припадав на 225 селянських господарств⁴⁶⁵.

Особливе місце в репресивній політиці властей на селі було відведено розкуркуленню й депортації селянських господарств, механізм здійснення яких був визначений постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з нею, куркулів, що підлягали ліквідації, поділили на три категорії. До першої (про яку вже йшлося) зарахували учасників і організаторів антирадянських виступів, терористичних актів, повстанських організацій, так званий «контрреволюційний актив». До них застосувалася ізоляція в концтаборах або найвища міра покарання. До другої категорії потрапили найзаможніші куркулі та їхні родини. Їх виселяли за межі республіки на Північ. Третю категорію становили куркулі, яких після розкуркулення залишали на місцях. Члени сімей депортованих і ув'язнених у концтабори могли за бажанням і з дозволу місцевих райвиконкомів залишитися тимчасово або постійно в районі свого проживання. Заборонялося розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії. Додамо, що 25 лютого 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення, яким заборонило розкуркулювати колишніх червоних партизанів і учасників громадянської війни⁴⁶⁶. Особливий підхід мав застосовуватись і до куркулів, члени сімей яких працювали на промислових підприємствах. Рішення щодо їх розкуркулення мали узгоджуватися з відповідними заводськими організаціями. У такий спосіб більшовицьке керівництво намагалося не допустити антирадянських виступів у місті.

Постановою визначалася загальна кількість розкуркулених – 3–5% від чисельності селянських господарств. В Україні виселенню підлягали 30–35 тис. селянських господарств. У постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. подався і сам механізм розкуркулення. Списки куркульських господарств другої категорії формували райвиконкоми на основі рішень зборів колгоспників або батрацько-бідняцьких зібрань і затверджували окрвиконкоми. Порядок розселення куркулів третьої категорії визначали райвиконкоми. Конфіскацію майна повинні були здійснювати уповноважені райвиконкомів за участю представників сільради, голів колгоспів, батрацько-бідняцьких груп. ОДПУ доручалася реалізація репресивних заходів: ув'язнення в концтабір і висилка селян до віддалених районів. Чітко було зафіксовано й термін проведення каральних акцій: лютий – травень 1930 р. Уже до 15 квітня мали депортувати половину куркулів⁴⁶⁷.

Постанова націлювала на проведення розкуркулення в районах суцільної колективізації, в інших – лише за умови масового розгортання колгоспного руху. Про це йшлося й у директиві Й. Сталіна від 30 січня 1930 р., надісланій місцевим парторганізаціям: «ЦК вимагає щоб розкуркулення не проводилося поза зв'язком зі зростанням колгоспного руху». Поняття «суцільна колективізація» роз'яснювалось у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р.: районами й округами суцільної колективізації слід уважати

тільки ті, де в колгоспи вступили близько половини селянських дворів і де створено умови для втягнення в колективізацію решти селян. Між тим на 15 грудня 1929 р. такий рівень колективізації мали лише 7,5% районів республіки⁴⁶⁸.

Порядок здійснення депортації деталізували нормативні документи ОДПУ. Згідно з наказом від 2 лютого 1930 р., операція з виселення куркулів починалася 15 лютого 1930 р., а відправка ешелонів зі збірних пунктів – 20 лютого. Українських куркулів планувалося виселити до Північного краю. Депортацією керували оперативні трійки, які очолювали голови відділів ОДПУ. Частини Червоної армії до цієї операції залучати заборонялося за винятком особливих випадків – повстань. Ураховуючи, що більшість червоноармійців були вихідцями із села, передбачалося 100% перлюстрація кореспонденції, адресованої у війська⁴⁶⁹.

Оскільки Північні регіони країни виявилися не готовими прийняти заплановану кількість розкуркулених, влада переглянула рознарядки на депортацію та строки її проведення. Постанова ЦК ВКП(б) від 4 лютого 1930 р. запропонувала ОДПУ «розтягнути строки виселення куркульських господарств і розбити операції на три черги з тим, щоб перша черга <...> була закінчена до кінця квітня»⁴⁷⁰. ОДПУ мало визначити кількість осіб, що підлягали виселенню за районами, конкретні строки їх перевезення й місце призначення.

4 лютого 1930 р. Г. Ягода повідомив повноважне представництво ДПУ УСРР про скорочення рознарядки на депортацію до 20 тис. господарств, а 7 лютого керівництво ОДПУ СРСР підтвердило цю цифру, указавши, що виселення буде здійснюватися упродовж 20 лютого і 15 квітня 1930 р. На проведення операції республіці планувалося виділити 57 ешелонів для перевезення куркулів. На основі директиви Г. Ягоди голова ДПУ УСРР В. Балицький підготував наказ від 7 лютого 1930 р. регламентувався порядок проведення розкуркулення⁴⁷¹.

До списків куркулів мали зараховувати експертників – так називали селян, які, згідно із законом про єдиний сільгосподаток, оподатковувалися не у звичайному, а в індивідуальному порядку, поширеному лише на куркульські господарства. При визначенні розміру сільгосподатку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площу посіву, кількість робочої худоби тощо), а весь комплекс відомостей про прибутки куркуля, які надавалися сільськими податковими комісіями. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, радянське керівництво прагнуло вилучити в куркулів так звані «нетрудові прибутки».

Оскільки чисельності експертників не вистачало для забезпечення встановлених рознарядок, під гніт репресій масово потрапляли середняки й навіть бідняки. Для цього представники місцевої влади спеціально «дообкладали наперед визначених осіб експертним податком», тобто «окуркулювали їх з тим, щоб потім розкуркулити». Скажімо, у Шепетівській

окрузі під час податкової кампанії експертниками визнано 1283 селянські господарства. Однак протягом грудня 1929 р. – лютого 1930 р., тобто коли податок з населення вже був стягнутий, дооподаткували ще 1641 господарство, збільшивши кількість експертників на 127,9 %. «В окремих районах, – наголошувалося в доповідній записці комісії ЦК КП(б)У, – збільшення господарств, обкладених за експертною системою, досягло колосальних розмірів»: у Ляхівцевському – 248,2 %, Полонському – 194,7 %, Теофіпольському – 359,2 %⁴⁷².

Поширеною практикою було розкуркулення селян прикордонних районів України за національною ознакою або за міфічні зв'язки із закордоном, передусім з Польщею та Румунією. Приміром, у листі Волинського окрпарткому Мархлевському РПК від 10 березня 1930 р. прямо вказувалося, що «постановою директивних органів намічено найближчим часом виселення із Волинського округу найбільш міцних куркулів-експертників і напівпоміщиків, особливо осіб польської національності»⁴⁷³.

Особливістю розкуркулення було й те, що здійснювалося воно в стислі терміни, які позбавляли селян можливості оскаржити неправомірні дії місцевої влади. Так, Новомосковська надзвичайна трійка з ліквідації куркульства на засіданні 6 лютого 1930 р. зобов'язала уповноважених райпарткому надати списки куркулів вже на 12-ту годину наступного дня, а 8 лютого надіслати їх безпосереднім виконавцям – ДПУ. Іноді несправедливо розкуркулених повертали додому після фільтрації на пунктах депортації – у Дніпропетровському окрузі так «пощастило» 27 родинам⁴⁷⁴. Траплялося це нечасто. Зазвичай скарги розкуркулених не розглядалися, і їх відправляли до місць заслання без будь-якої відповіді.

В Україні розкуркулення почалося ще до прийняття постанови від 30 січня 1930 р. У Березівському районі Одеської округи, наприклад, до 27 січня 1930 р. розкуркулили 300 селянських господарств, у Тилигуло-Березанській – 72 із 360 господарств, намічених до розкуркулення. Наприкінці січня 1930 р. акції з експропріації куркульських господарств пройшли в Криворізькому, Харківському, Мелітопольському районах⁴⁷⁵.

Операція з виселення куркулів із районів суцільної колективізації тривала в Україні з 18 лютого до 10 березня 1930 р. й охопила 29 округів. Загалом спочатку планували організувати виселення з 36 округів республіки, але у зв'язку з підготовкою спеціальної операції ДПУ УСРР щодо «виселення контрреволюційного та антирадянського елементу із прикордонних округів» депортацію селян з цих округів скасували⁴⁷⁶. Усього органи ДПУ УСРР депортували 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб, серед яких 32 436 чоловіків, 28 480 жінок, 32 054 дитини. Проте на цьому влада не збиралася зупинитися. На початку квітня 1930 р. вирішили додатково виселити тисячу куркульських господарств зі Сталінського, Артемівського, Мелітопольського, а також Глухівського й Ніжинського округів, звідки виселення ще не здійснювали⁴⁷⁷.

3 березня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило розроблений ДПУ УСРР план проведення в прикордонних округах операції з вилучення «куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів». До кінця березня 1930 р. ДПУ УСРР закінчило підготовку до виселення 15 тис. таких осіб з 11 прикордонних округів України⁴⁷⁸. Цю операцію передбачалося розпочати в перших числах квітня, однак на практиці її здійснили в травні 1930 р., депортувавши із західних округів УСРР 14 894 «куркулів-одинаків». Всього з України депортували 20 793 сім'ї чисельністю 113 637 осіб. У Північний край виселили 19 658 сімей (93 461 особу), у Сибірський – 1 135 сімей (20 176 осіб). Про особливу жорстокість репресивної акції свідчить віковий і гендерний склад депортованих. Наприклад, серед виселених до Північного краю 28 014 жінок⁴⁷⁹. Крім того, значну частку складали непрацездатні, що разом унеможливило використання розкуркулених на господарських роботах.

У «куркулів» із районів, що не входили до зони суцільної колективізації, вилучали частину майна: сільськогосподарські машини, різні підприємства, коней, потрібні для громадського використання приміщення, відбирали землю й надавали менші за розмірами ділянки поза межами колгоспних площ. Оскільки вони були кандидатами на нове виселення, директива ЦК КП(б)У від 24 лютого 1930 р. зобов'язала взяти всіх куркулів «під щонайсуворіший нагляд»⁴⁸⁰.

Проведення розкуркулення супроводжувалося черговими порушеннями «революційної законності», наявність яких визнавало й ОДПУ, виокремлюючи найтипівші:

– по-перше, до категорії куркулів зараховували середняків, бідняків, колишніх червоних партизанів, родини червоноармійців. Поширеним явищем було розкуркулення незаможних селян за те, що не бажали вступати до колгоспів або висловлювали невдоволення тим чи тим заходом на селі. Доцільність розкуркулення середняків і навіть бідняків окремі партійні осередки обґрунтовували їхньою приналежністю до куркулів не за соціальним становищем, а за «ідеологією»;

– по-друге, розкуркулення супроводжувалося знущаннями: селян піддавали тортурам, виганяли вночі на вулицю з дітьми, відбирали все, до дрібних побутових речей;

– по-третє, конфісковане в розкуркулених майно нерідко привласнювалося місцевими працівниками⁴⁸¹.

Про масштаби «перекручень» свідчать такі факти. Після публікації в газеті «Правда» сталінської статті «Запаморочення від успіхів» у с. Казанка Криворізького округу з 83 розкуркулених майно повернули 30. У с. Олександрівка того ж округу спеціальна комісія встановила, що з 15 господарств неправильно розкуркулили 10⁴⁸². За статистикою в 37 округах України із загальної кількості 9 908 сільрад перегинами й викривленнями в процесі розкуркулення та колективізації були вражені 3 327⁴⁸³. На 29 березня

1930 р. тут «за викривлення партійної лінії під час проведення поточних кампаній на селі» притягнуто до відповідальності 4 001 особу, із них 328 віддано під суд і 478 заарештовано⁴⁸⁴. Цікаво, що під час організованої Москвою кампанії по боротьбі з перекрученнями, допущеними при розкуркуленні, далеко не всі місцеві керівники погоджувалися прийняти призначену їм «згори» невдячну місію таких собі «цапів-відбувайлів». Так, на березневій нараді уповноважених окружного партійного комітету і секретарів райпарткомів Конотопського округу, відповідаючи на критику викривлень, секретар Корюківського райкому звинуватив ЦК в наданні «плутаних настанов»⁴⁸⁵.

Задля об'єктивності зазначимо, що Кремль не планував суворо карати «перекрутників». Уже 5 листопада 1930 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову про амністію осіб, засуджених за скоєння посадових злочинів «в складних умовах гострої класової боротьби, через недостатній досвід у роботі». Прикметно, що амністія проводилася «на відзначення XIII річниці Жовтневої революції», а її метою було залучення «перекрутників» до «активної участі в соціалістичному будівництві». Передбачалося амністувати осіб, що скоїли службові злочини в період з 1 січня 1928 р. до 7 листопада 1930 р. (включно) «при проведенні заходів Уряду СРСР і УСРР <...> (колективізація сільського господарства, розкуркулення, хлібзаготівлі, розміщення держпозик тощо)». Амністію передбачалося здійснити в місячний термін, для чого в містах і районах створювалися комісії в складі представників міськради або райвиконкому (голова комісії), ДПУ та прокуратури. Водночас постанова наказувала припинити всі незакінчені справи «перекрутників». І хоча формально амністія не поширювалася на осіб, які вчинили злочин з «мотивів особистої користі» (розтрата, хабарництво) або чії дії спричинили смерть чи тяжке uszkodження, зрозуміло, що з урахуванням особливостей радянського правосуддя доби тотальної колективізації найжорстокіші виконавці директив центру отримали можливість вийти на свободу⁴⁸⁶.

Разом із тим масовість «перекручень», допущених під час депортацій, примусила владу відреагувати. 28 березня 1930 р. керівництво ОДПУ санкціонувало перевірку скарг депортованих куркулів. Усіх бідняків, маломісних середняків і їхні родини, сім'ї червоноармійців, самих колишніх червоноармійців та червоних партизанів, які за допомогою відповідних документів довели «неправильність висилки», належало переселити до окремих бараків, покращити їхні побутові умови. Однак повертати ж несправедливо розкуркулених на батьківщину влада не збиралася. Директива ОДПУ обіцяла таким селянам лише розміщення в особливих поселеннях, забезпечення реманентом, робочою худобою, насінням⁴⁸⁷.

5 квітня 1930 р. за пропозицією М. Калініна політбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію під головуванням секретаря Північного крайкому ВКП(б) С. Бергавінова в складі В. Толмачова (НКВС), Є. Тучкова (ОДПУ), Єр'оміна (НКЮ), яка мала перевірити склад «помилково висланих до

Північного краю за категорією куркулів середняків і бідняків». Механізм процедури був таким: у місцях тимчасового розселення куркульських сімей – бараках – заяви розглядали спеціальні трійки. Вони встановили доволі значну частину неправильно висланих – до 60 %. Дані трійок «суворо» перевіряли п'ять окружних підкомісій, роботою яких у Вологодському окрузі керував С. Бергавінов, в Архангельському – В. Толмачов. Вони зменшили відсоток неправильно висланих до 10 % і сумнівно висланих – до 12,3 %. Остаточні результати перевірки визначала комісія ЦК⁴⁸⁸.

Під час перевірки виник конфлікт між членами комісії С. Бергавіновим і Є. Тучковим, з одного боку, та В. Толмачовим і Єрьоміним – з іншого. В. Толмачов дійшов висновку, що кількість неправильно висланих сягає 25–35 %, і це, на його думку, свідчило про масові перекручення⁴⁸⁹. Він пропонував розглядати 10 % неправильно висланих лише як мінімальну цифру й уважав за необхідне повернути їх на батьківщину, поновивши в політичних правах і відновивши господарство. Щодо решти неправильно розкуркулених, то їхню долю мали вирішити спеціальні комісії в місцях попереднього проживання із залученням сільрад і сільського активу. С. Бергавінов, уважаючи підхід Толмачова ліберальним, а «цифри неправильними», навпаки, був прибічником твердої лінії та переконаним, що з-поміж висланих переважав «дійсно той самий куркульський і соціально-небезпечний елемент, по якому і мала вдарити політика ліквідації куркульта як класу», а «всілякі розмови – «зітхання», «чутки» <...> про переважну більшість неправильно висланих» є нісенітницею й наклепом «на місцеві партійні й радянські органи, а через них – на політику партії»⁴⁹⁰.

Усього комісія Бергавінова перевірила 23 360 із 46 261 висланої куркульської родини, що перебували в Північному краї, хоча із заявами про перегляд звернулися 35 тис. родин. Зокрема, розглянули 10 495 сімей українських куркулів, з яких неправильно висланими визнали лише 943 (9 % від перевірених), 908 (8,6 %) зарахували до сумнівних, що потребували додаткового вивчення, решту – 8 644 сім'ї (82,4%) – визнали висланими правильно. Долю депортованих з України бідняків і середняків визначали їхні «минулий бандитизм» та «прикордонне сусідство» – зв'язки з Польщею й Румунією, а тому, попри «соціальні ознаки», скарги селян визнали необґрунтованими⁴⁹¹.

Підсумком роботи комісії ЦК ВКП(б) стало ухвалення 10 травня 1930 р. постанови політбюро ЦК ВКП(б), основу якої склав звіт С. Бергавінова. Визнали неправильно висланими лише 6 % перевірених куркульських родин, 8% справ сумнівними, зобов'язавши окружками й відділи ОДПУ за місцем попереднього проживання здійснити додаткову перевірку. Пропозиції В. Толмачова партійне керівництво держави відхилило⁴⁹².

Проте визнання владою допущених під час депортацій «перекручень» кардинально не змінило становища неправомірно розкуркулених. Із 6 % «несправедливо висланих» дозволили повернутися на батьківщину лише

«учасникам громадянської війни, які мають революційні заслуги, червоним партизанам та сім'ям, члени яких служили в Червоній армії». На місцях їм мали повернути незаконно вилучене майно, а за його відсутності – компенсувати вартість із місцевого бюджету⁴⁹³. Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 7 вересня 1930 р., «куркулів, що повертаються як помилково вислані», передбачалося «наділяти землею на загальних засадах, як середняків»⁴⁹⁴.

Решту «неправильно висланих» селян залишали в Північному краї на заводах, промислах і в сільському господарстві на особливо пільгових умовах (робота, кредит, квартири тощо) як вільних громадян. Роботу щодо неправомірно висланих і сумнівних мали закінчити до 1 червня 1930 р. Для подальшого розгляду справ депортованих селян при Північному крайвиконкомі створювалася постійна комісія, яку очолював голова крайвиконкому або його заступник. 18 липня 1930 р. С. Бергавінов повідомив партійному керівництву держави про припинення роботи комісії ЦК ВКП(б)⁴⁹⁵.

Принагідно зауважимо, що в Україні скарги розкуркулених і депортованих розглядали окрпрокурори разом із окрвідділами ДПУ. За умови підтвердження доказів скаржників ці скарги з висновками окрпрокуратури надсилалися до ДПУ УСРР. Така процедура встановлювалася спільним об'язником Наркомату юстиції та ДПУ УСРР від 5 травня 1930 р.⁴⁹⁶. Із висновків Дніпропетровської міжрайонної прокуратури, ухвалених 10 жовтня 1930 р., зрозуміло: на повернення могли розраховувати хіба що дружини депортованих до Північного краю куркулів – біднячки й середнячки за соцстаном, які нібито виїхали з чоловіками добровільно. Скажімо, рішення щодо повернення селянки с. Павлівка Васильківського району Г. Вірич ухвалене з такими формулюваннями: «Проведеним розслідуванням встановлено, що вислання гр. Вірич Г. Г. було здійснене неправильно, що справа про вислання її на зборах не обговорювалася, що за соцстаном Вірич маломіцна середнячка, увесь час була членом артілі «Якір» і виїхала добровільно зі своїм чоловіком-куркулем Фенченком Денисом та жодних антирадянських виступів за нею помічено не було»⁴⁹⁷.

Окремим напрямом репресивної політики влади під час розкуркулення стала боротьба із різноманітними проявами селянської непокори. Органи юстиції на місцях отримали інструкцію кваліфікувати як контрреволюційний злочин «навмисне пошкодження та руйнування куркулями майна (підпал власних будівель і споруд, нищення й пошкодження сільськогосподарських машин та інших знарядь виробництва)», притягуючи винних до кримінальної відповідальності за ст. 54 9 КК УСРР, яка передбачала застосування суворих заходів – від позбавлення волі на строк не менше трьох років з конфіскацією всього або частини майна до розстрілу. За хижачьке різання худоби та підбурювання до цього інших селян куркулів позбавляли права користуватися землею, конфіскували худобу, сільськогосподарський реманент, притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК УСРР. Репресувати мали й тих

селян, які купували в куркулів худобу та реманент. Їх зараховували до розряду спекулянтів, що дозволяло застосовувати статті 127 та 135 КК УСРР. Караючи селян за продаж або знищення власного майна, влада прагнула не допустити «саморозкуркулення» й розбазарювання майна, що мало перейти до неподільних фондів⁴⁹⁸.

Оскільки примусова колективізація та розкуркулення викликали масовий опір селянства (тільки в березні 1930 р. в Україні зафіксовано 2 945 масових виступів на селі), органи ДПУ УСРР розгорнули свою репресивну діяльність і в цьому напрямі. З 1 січня до 15 квітня 1930 р. у республіці ліквідували 88 «контрреволюційних куркульських угруповань», які нібито керували селянськими бунтами⁴⁹⁹. Так, за систематичний опір колективізації, хлібзаготівлям, стягненню податків та участь у масовому виступі 11–12 жовтня 1930 р. репресували мешканців хуторів Новоселівка й Денисівка Березівського району Одеського округу. 27 грудня 1930 р. Судова трійка колеґії ДПУ УСРР засудила трьох учасників виступу до розстрілу, решту 15 – до ув'язнення в концтаборі на строк від 3 до 10 років або до заслання у Північний край на 5 років⁵⁰⁰. Показово, що фігуранти таких справ демонстрували солідарність, відмовляючись давати відверті свідчення про підбурювачів і керівників антирадянських виступів, а це заважало співробітникам ДПУ довести організований характер селянських заворушень⁵⁰¹.

Після проведення депортації «куркулів» арсенал репресій поповнився боротьбою з їхніми втечами. Річ у тім, що умови, у яких опинилися депортовані українські селяни на Півночі, виявилися справді жахливими. Бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для проживання родин із маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура в бараках не піднімалася вище 4 градусів. Усюди неймовірна тиснява: у багатьох бараках нари збудовані в 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного краю «пошастило» отримати місця в бараках. Значна частина селян мешкала в куренях і землянках. Станом на 1 січня 1931 р. це стосувалося 37,3% сімей спецпереселенців⁵⁰².

Життя спецпереселенців сповнювали антисанітарія, вошивість. Це призводило до ширення епідеміологічних захворювань, зокрема висипного тифу, до масових захворювань на дизентерію, цингу, застуди. Однак навіть тяжко хворі не могли розраховувати на отримання медичної допомоги, бо в більшості поселень не було ні медичних пунктів, ні медикаментів.

Становище депортованих ускладнювалося ще й тим, що більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей – часто через банальне мародерство місцевої влади на пунктах висилки. Тим часом сім'ї розкуркулених мали утримуватися саме за власні кошти. Тому 5 березня 1930 р. ОДПУ змушене було видати розпорядження, яким дозволяло

депортованим селянам звертатися до родичів з проханням надіслати грошові перекази. Розкуркулені отримали право й на продовольчі посилки⁵⁰³.

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масових смертей. На 1 грудня 1930 р. зі 126 095 депортованих до Північного краю загинули 21 213 осіб (16,8 %) ⁵⁰⁴. Тож не дивно, що з потеплінням почалися масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші із фіктивними зазвичай документами про соціальне становище, поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів. Владу особливо непокоїло те, що деякі куркулі після повернення із заслання ставали «базою для розвитку бандитизму». Так, зі 176 учасників 28 банд, що оперували на території України в серпні 1930 р., 116 осіб були куркулями, які втекли із заслання⁵⁰⁵.

Працівники ОДПУ повідомляли, що повернення куркулів «негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків, навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися селяни, вислуховували їхні жахливі розповіді, після чого висували до влади «незаконні вимоги» щодо повернення всіх висланих куркульських родин. У деяких регіонах України ці настрої, за висновками ДПУ УСРР, переростали в «організований рух». Скажімо, у квітні 1930 р. в кількох селах Одеського округу мешканці на загальних зборах почали ухвалювати рішення про повернення депортованих або зверталися з відповідними клопотаннями до органів влади. Співробітників ДПУ особливо вражало те, що активними учасниками акцій за повернення куркулів ставали сільські активісти й колгоспники, які безпосередньо брали участь у розкуркуленні та висланні⁵⁰⁶. Жіночим бунтом закінчилася спроба арешту втікачів у с. Василівка Андрієво-Іванівського району Одеського округу. Учасниці не лише відбили куркулів, але й поселили їх у колишніх хагах⁵⁰⁷.

Про масовість утеч селян із місць депортацій свідчить директива ОДПУ від 7 квітня 1930 р., яка зобов'язала республіканські повноважні представництва організувати на станціях загороджувальні пункти. Підготовлена на початку квітня 1930 р. директива ДПУ УСРР вимагала від окривділів ДПУ надати інформацію про кількість утікачів, що перебували на території округу, а також визначила методи боротьби з ними: усіх затриманих куркулів слід було негайно етапом відправляти до попереднього місця заслання, а щодо «злісних куркулів» заводити справи, які передавалися на розгляд Судової трійки ДПУ УСРР⁵⁰⁸. Зокрема, за таким механізмом сфабрикували справу на мешканця с. Мар'івка Божедарівського району В. Хомухи, якого в червні 1931 р. разом із родиною депортували на Урал. Хомуха втік із заслання і з фальшивими документами на ім'я бідняка Крохмалю влаштувався на виробництво в м. Кам'янське. Співробітники Божедарівського

ДПУ затримали його, бо Хомуха декілька разів приїздив до рідного села. Утікача обвинуватили в тому, що нібито ще до заслання він разом із іншими куркулями збирався знищити коней і велику рогату худобу в колгоспі, щоб «підірвати економічну міць» колективного об'єднання. За нереалізовані контрреволюційні наміри 27 березня 1932 р. Особлива нарада засудила В. Хомуху до трьох років концтабору⁵⁰⁹.

Нову депортацію українського селянства керівництво ОДПУ ініціювало восени 1930 р., коли 16 вересня заступник голови ОДПУ С. Мессінг звернувся до В. Молотова з пропозицією вислати до Сибіру й Далекого Сходу родини «куркулів-одинаків», депортованих із прикордонних округів УСРР і БСРР у рамках операції «з очищення прикордонних районів країни від контрреволюційних елементів» у травні 1930 р. ОДПУ вважало, що депортація куркульських родин дозволить вирішити відразу дві проблеми: закріпити висланих куркулів на нових місцях і запобігти їхнім утечам⁵¹⁰.

Кремль довго не вагався: 20 вересня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило відповідну постанову. На позицію найвищого політичного керівництва держави не вплинули аргументи очільників Сибкраю – секретаря крайкому ВКП(б) М. Зайцева і заступника голови крайвиконкому І. Рецькіова, які пропонували відкласти висилку «українських куркулів» і їхніх родин до березня 1931 р. «через відсутність житла та незавершеність господарського облаштування в пунктах розселення». Москва наказала їм «негайно вжити необхідні заходи щодо розміщення сімей висланих куркулів». Керівництво Сибкраю, зрозумівши, що далі сперечатися марно, та й небезпечно, почало без вагань виконувати директиви центру. Уже 21 вересня 1930 р. бюро Сибірського крайкому ухвалило рішення про проведення необхідних заходів з прийняття й розселення родин «українських куркулів»⁵¹¹.

Отримавши санкцію політбюро ЦК ВКП(б), керівництво ОДПУ починає організаційну роботу. 22 вересня 1930 р. органам держбезпеки України і Білорусії була надіслана директива, яка вимагала підготовки «плану концентрації та відправки родин». Кількість куркульських сімей, що підлягали виселенню, відповідає чисельності депортованих осіб – 2 тис. родин із Білорусії і 14,5 тис. – із України. Операція мала розпочатись у жовтні. Привертає увагу той факт, що у виселенців не вилучали майно. Попередньо протягом семи днів їм дозволяли ліквідувати майно, худобу і побутові речі⁵¹². Зробивши висновки із попередніх репресивних заходів, влада заборонила виселяти родини, що склалися лише з непрацевдатних, а також зобов'язала забезпечити виселенців двомісячним запасом продовольства, теплим одягом і взуттям. Однак на практиці ці настанови проігнорували. Відповідальним за прийняття й розміщення депортованих призначили повноважного представника ОДПУ у Західному Сибіру Л. Заковського, якому виділили 1 млн крб. на будівництво бараків і облаштування куркульських родин⁵¹³.

Операція з виселення тривала в Україні з 27 жовтня до 6 листопада 1930 р. Ешелони з виселенцями прибули до Західного Сибіру – Томська,

Іркутська, Яя – наприкінці листопада. Замість запланованих ДПУ УСРР 36 104 членів сімей куркулів виселили 31 504 осіб у складі 10 769 родин⁵¹⁴.

Чергову депортацію знову провели поспіхом, без належної організації. Унаслідок до Сибіру переселили багато сімей, голови яких – чоловіки перебували на засланні в Північному краї: Архангельську, Вологді, Мурманську, Соловках. Зрозуміло, що жінки і малолітні діти, залишаючись в умовах суворой Півночі без годувальника, були приречені на голодну смерть. Місцеві можновладці під час висилки займалися банальним мародерством. Так, Жмеринський райвиконком «залишив» собі два вагони з майном і продовольством депортованих, а Деражнянський – вісім. Як і попереджало керівництво Сибкраю, регіон виявився не готовим прийняти виселенців, тому через недобудовані бараки повноважне представництво Західного Сибіру затримувало розвантаження ешелонів⁵¹⁵.

Усього за даними Особливого відділу ОДПУ СРСР на 10 грудня 1930 р. з УСРР за другою категорією, зокрема й «одинаків» із прикордонних округів, виселено 146 229 осіб у складі 31 593 сімей. Загальна чисельність розкуркулених у республіці досягла 70 407 господарств, з яких більше половини (38 814) залишалися на території України. З огляду на те, що ОДПУ зраховувало тут до куркульських 114 508 селянських господарств, залишався ще чималий «резерв» для нових репресивних акцій⁵¹⁶.

Після проведеного в 1930 р. розкуркулення виявлення нових куркульських господарств за критеріями, установленими постановою РНК СРСР від 21 травня 1929 р., перетворилося на надскладну справу. Нагадаємо, що ця постанова дозволяла кваліфікувати селянське господарство як куркульське за наявності хоча б однієї з таких ознак:

1) систематичного використання господарством найманой праці для сільськогосподарських робіт або в кустарних промислах і підприємствах у тих межах, які згідно із законодавством про вибори Рад не позбавляють господаря виборчих прав;

2) володіння млином, крупорушкою, овочесушаркою чи будь-яким іншим промисловим підприємством за умов використання на ньому механічного двигуна, або ж водяного млина чи вітряка з двома й більше поставами;

3) постійной здачі в найм складних сільськогосподарських машин з механічними двигунами;

4) здачі в найм на сезон чи на тривалий час окремо обладнаного приміщення під житло або підприємство;

5) заняття торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом чи будь-яких інших нетрудових прибутків.

Розмір прибутку при оподаткуванні мав становити понад 300 крб. на їдця, але не менше 1 500 крб. на господарство.

Зрозуміло, що після тотального розкуркулення 1930 р. господарств, які б відповідали вказаним критеріям, в українському селі не лишилося. За таких умов влада, яка й не думала припинити каральні акції проти селянства, знайшла

оригінальний спосіб виходу з патової ситуації. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 грудня 1930 р., а згодом і Законом про єдиний сільгосподаток на 1931 р., як про це ми вже писали у попередньому розділі, раднаркомом союзних республік, крайовим і обласним виконкомом дозволялося визначати ознаки куркульських господарств відповідно до місцевих умов⁵¹⁷. Таким чином, установлення критеріїв куркульських господарств було віддане на відкуп місцевим можновладцям, що остаточно розв'язало їм руки, посиливши свавілля й беззаконня на селі.

Аналіз облікових карток куркулів та членів їхніх родин, висланих з території Дніпропетровщини у 1931 р., дозволяє зробити певні узагальнення щодо критеріїв, якими керувалася місцева влада, здійснюючи нове розкуркулення.

По-перше, більшість депортованих селян оподатковувалася в експертному порядку. Наприклад, у Новомосковському районі експертниками були 112 власників селянських господарств із 115, в Апостолівському районі відповідно 44 із 58, Божедарівському – 77 із 103, Царичанському – всі 47 розкуркулених⁵¹⁸. Проте це були колишні експертники, тобто індивідуальне оподаткування застосовувалося до цих селянських господарств у попередні роки: в 1927/28 р., 1928/29 р. або 1929/30 р. Щодо оподаткування в 1930/31 р., то воно здійснювалося на загальних підставах. Таким чином, можна дійти висновку, що заможні селянські господарства на той час або саморозкуркулилися шляхом розподілу чи розпродажу майна, або були розкуркулені.

По-друге, серед депортованих значну частину склали селяни, які в облікових картках фігурують як розкуркулені в 1930 р.⁵¹⁹ Швидше за все, це селянські господарства, зараховані до третьої категорії куркулів, що зберігали право залишитися на території району, але мали проживати на спеціальних висілках, утворених на відведених за межами колективних господарств ділянках. Наприклад, в Апостолівському районі 19 селянських господарств, які збиралися депортувати, були розкуркулені в 1930 р. і вислані до адмінділянок №2 і №3⁵²⁰.

По-третє, жертвами депортації стали селяни, які не виконали хлібозаготівельні плани або не сплатили встановлені державні податки, за що їх майно було конфісковане, а їх самих засуджено. Скажімо, в обліковій картці мешканця с. Костромка Апостолівського району О. Бедринця вказано, що він «у 1930 р. не виконав план хлібозаготівлі розміром 462 пуди, за що був розпроданий»⁵²¹. Враховуючи, що протягом 1930/31 р. тверді завдання з хлібозаготівель використовувалися владою як вагомий «аргумент» для відновлення масової колективізації, зрозуміло, що серед твердоздавців переважали середняки і навіть незаможні селяни.

Ще одним критерієм для зарахування селян до куркульських списків стала їхня участь в антиколгоспних виступах, зокрема волинках, а також негативне ставлення до сталінської аграрної політики, що кваліфікувалося

як «вороже ставлення до заходів Радвлади на селі». Наприклад, мешканця с. Прядівка Царичанського району І. Канцура в обліковій картці охарактеризували як «контрреволюціонера, який приймав активну участь у волинках, спрямованих проти Радянської влади у 1930 р.»⁵²². 17 селян, яких депортували із Нікопольського району, названі у політхарактеристиках учасниками антибільшовицького Троїцького повстання 1919 р.⁵²³.

Крім того, під час визначення кандидатів на депортацію діяв принцип відповідальності за родинною належністю. Так, із аналізу облікової картки мешканця с. Борисівка Нікопольського району І. Семенка зрозуміло, що його зарахували до куркулів через батька, який «систематично займався антирадянською агітацією проти колективізації і хлібозаготівлі», а також був засуджений і висланий на п'ять років за невиконання хлібозаготівельного плану⁵²⁴. Інших, так би мовити, економічних підстав для його розкуркулення виявити не можливо. Досить часто в політхарактеристиках депортованих зустрічаються такі примітки: «...вся сім'я вороже ставиться до кампаній, які здійснюються Радвладою на селі, активно і відкрито виступаючи проти колективізації і хлібозаготівлі», «родичі були учасниками контрреволюційної організації СВУ», «батька розкуркулено в 1930 р.»⁵²⁵.

Принцип родинної належності полягав і в тому, що більшість депортованих селян визначені в облікових картках як «сини куркулів». Їхні батьки нібито мали велике заможне господарство ще до революції 1917 р. Скажімо, Семен Бобер із с. Катеринівка Апостолівського району характеризується як син куркуля, батько якого мав 75 дес. власної землі, 15 дес. орендної, 12 коней, 5 корів, 6 голів молодняка, сільськогосподарський реманент, молотарку, 2 жатки, 2 сівалки, 5 бричок, вітряний млин, 2 постійних батраків, 4 сезонних⁵²⁶.

Додамо, що аналіз соціально-економічного становища селян, зарахованих до так званих «дореволюційних куркулів», дозволяє поставити під сумнів їхню належність до цієї категорії, як, приміром, господарство батька Тихона Бабаєва з с. Покровське Апостолівського району, який мав до революції 8 дес. власної землі, 20 дес. орендної, 5 коней, 2 корів, 2 шт. молодняка, 5 шт. свиней, кінну молотарку та інший сільськогосподарський реманент, 1 постійного батрака, 2 сезонних⁵²⁷.

Частина депортованих визначені в облікових картках як «члени Союзу хліборобів-власників» за Гетьманату П. Скоропадського, наприклад, у Новомосковському районі 20 із 115 голів родин⁵²⁸. Оскільки до цієї партії вступали переважно заможні селяни-власники, які були противниками націоналізації землі, то вказана характеристика також мала засвідчувати належність цих голів родин до класово-ворожих верств села.

Показово, що серед депортованих значну частину становили селяни, які були членами колгоспу, але потім або вийшли із його складу після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів», або були «вичищені як куркулі». Наприклад, із 58 висланих селян Апостолівського району 19 побували у

колективних об'єднаннях⁵²⁹. Факти перебування «класово-ворожих елементів» у колгоспах чекісти пояснювали підступністю куркулів, яким нібито вдалося проникнути до колгоспів ще до або на початку розкуркулення, заздалегідь розбазаривши своє майно чи приховавши його від конфіскації. У доповідній записці інформвідділу ОДПУ від 30 січня 1931 р. стверджувалося, що в деяких районах «класово-ворожі елементи» склали 2–3 і більше відсотків від загальної чисельності колгоспників. Саме у великій «засміченості» колгоспів, особливо колгоспного керівництва колишніми куркулями, торговцями, поміщиками чекісти вбачали причини безгосподарності, що панувала в багатьох з них, саботажу основних господарсько-політичних кампаній на селі, масових виходів із колгоспів бідняків і маломісних середняків⁵³⁰. За даними весняного перепису колгоспів 1931 р., у країні 26,6 % колективних об'єднань виключили зі своїх складів куркульські господарства⁵³¹.

На початку 1931 р. влада починає готувати нову депортацію селянства. Обґрунтовуючи необхідність «чергового удару» по куркулю, органи ОДПУ вказували на дві основні причини: посилення «куркульської активності» й початок «нової потужної хвилі колективізації». У матеріалах ОДПУ «З питань куркульської контрреволюції», підготовлених на 1 лютого 1931 р., визначалися перші орієнтовні кількісні показники майбутньої депортації. За межі України планувалося виселити 20 тис. куркульських господарств⁵³². Важливу роль у депортації мали відіграти органи місцевої влади. Спільна постанова ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1931 р. надала облвиконкомам і урядам автономних республік право виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації⁵³³.

Додаткове підґрунтя для проведення депортації створювало й розкуркулення, яке вже здійснювалося в районах суцільної колективізації. Місцеві органи влади, конфіскувавши майно куркулів, вимагали від республіканського партійного керівництва санкціонувати їхнє виселення. Тому 11 лютого 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням «дати з цього питання відповідні директиви»⁵³⁴. Відповіддю Кремля на ініціативи ОДПУ й місцевої влади з розкуркулення стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 лютого 1931 р., яка зобов'язала ОДПУ розпочати підготовчі заходи: визначити й підготувати протягом 6 місяців райони для створення куркульських поселень на 200–300 тис. родин під управлінням спеціально призначених комендантів⁵³⁵. Керувати роботою з виселення й розселення куркулів мала спеціальна комісія, створена за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 11 березня 1931 р. та очолена кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б), заступником голови РНК СРСР А. Андрєєвим. До складу комісії увійшли Г. Ягода (заступник голови) і П. Постишев. Партійне керівництво держави потурбувалося й про фінансове забезпечення репресивної операції, виділивши ОДПУ із резервного фонду РНК 6 457 000 крб⁵³⁶.

В Україні аналогічна спецкомісія у складі П. Любченка, В. Балицького і М. Демченка з'явилася 4 квітня 1931 р. під егідою політбюро ЦК КП(б)У. Від неї незабаром надійшла пропозиція вислати за межі УСРР не менше 40 тис.

розкуркулених господарств. Саму депортацію планувалося організувати після закінчення весняної сівби з тим, щоб завершити її вже в червні⁵³⁷. Звертаючись з таким клопотанням до центру, українське керівництво демонструвало справжній більшовицький прагматизм: виселення «куркулів» після посівної кампанії дозволяло передати їхні засіяні ділянки землі колективним господарствам.

Нова репресивна операція ретельно готувалася владою з урахуванням помилок, допущених у 1930 р. Намагаючись не допустити нових масових селянських виступів, органи держбезпеки посилили інформаційну роботу, ретельно відстежуючи щонайменші коливання в політичних настроях усіх верств села, «особливо в уражених пунктах». Як і під час попередніх репресивних кампаній, депортації передували дві масові операції з вилучення кримінального та контрреволюційного елементів. Спільна директива ДПУ і Головного управління Робітничо-селянської міліції УСРР «Про операцію щодо вилучення кримінального соцнебезпечного елементу із сільських місцевостей» була підготовлена 21 січня 1931 р. Необхідність нової зачистки села від «кримінальщини» влада вже звично пояснила тим, що «куркульство чимраз ширше спирається на кримінальні елементи, використовуючи їх для активних виступів проти заходів Радвлади та для здійснення терористичних актів, спрямованих проти партійних, радянських і громадських робітників». Контингент кримінальних елементів, що підлягали адмінвипуску, мав складатися тільки з таких категорій злочинців, як «бандити, грабіжники, палії та конокради». Для проведення операції при секторах ДПУ знову створювалися трійки в складі відповідальних працівників ДПУ, міжрайонної прокуратури й опергрупи міліції під головуванням перших. Підготовку операції передбачалося закінчити до 1 березня 1931 р., а саме вилучення планувалося здійснити впродовж однієї доби «після одержання окремого розпорядження»⁵³⁸.

Щодо вилучення «активних контрреволюційних елементів села», то цю операцію українські чекісти провели в березні 1931 р., здійснивши зачистку передусім «вибухонебезпечних регіонів»: Правобережжя, прикордонної смуги, де нібито існувала велика кількість повстанських осередків і районів, «уражених у минулому контрреволюційними масовими виступами». Нагадаємо, що з цих місцевостей, охоплених навесні 1930 р. «волинками» та повстаннями, передбачалося виселити «значну кількість куркульських сімей».

Оскільки березнева акція в окремих оперсекторах, за визначенням ДПУ і прокуратури, «дала незначні наслідки за кількістю вилучених контрреволюційних елементів», у цих регіонах провели додаткові операції. Приміром, у Сумському оперсекторі додаткове вилучення організували 25 квітня 1931 р.⁵³⁹

Райапарати ДПУ, які проводили слідство, а відтак мали забезпечити репресування визначеної кількості селян, почали фальсифікувати справи, висуваючи заарештованим трафаретні обвинувачення: «розстрілював червоних партизан, комуністів», «тікав з білими», «був в банді», «веде

антирадянську роботу». Якщо вилучені «контрреволюціонери» були мешканцями одного села, то слідчі ДПУ, не обтяжуючи себе такими дрібницями, як надання сфабрикованим матеріалам мінімальної достовірності, допитували по всім справам одних і тих же свідків: голову сільради, секретаря партосередку, голову КНС. Ті ж надавали «голосливі покази», не наводючи жодних фактів, щоб засвідчували антирадянську діяльність обвинуваченого⁵⁴⁰.

Не дивно, що прокурор Сумського оперсектора ДПУ УСРР Семенов був змушений визнати, що в окремих районах «операція в основному була скерована проти середняків і навіть бідноти (Корюківка та С. Буда)»⁵⁴¹.

Рівень слідства, вірніше рівень фальсифікації справ був настільки низьким, що більше половини справ (59,5%), представлених райапаратами ДПУ Сумщини, було відхилено оперсектором ДПУ, Судтрійкою і Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР. Сумський оперсектор ДПУ закрив навіть більшість справ, за якими «райапарати вимагали засудження до вищої міри соцзахисту – розстрілу, а дільничі прокурори з такими висновками погодились»⁵⁴².

Більшість справ відхилили через «невідповідність соціального стану обвинуваченого»: бідняки і середняки у них фігурують як куркулі. Причиною закриття справ був і «старий вік» заарештованих⁵⁴³. Співробітники Сумського оперсектора ДПУ УСРР, мабуть, усвідомлювали наскільки сміхотворним і недостовірним виглядає обвинувачення в активній контрреволюційній діяльності літніх селян.

Аналіз кримінальних справ доводить, що більшість селян притягувалося до кримінальної відповідальності за ст. 54 10 КК УСРР, їм інкримінувалася контрреволюційна агітація. Типовим був і вирок – вислання через повноважне представництво ОДПУ до Північного краю терміном на три роки. Серед обвинувачених переважали селяни, головна провина яких полягала у виході з колгоспу після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів». Здебільшого їх обвинувачували в навмисному розвалі СОЗу. Іншою провиною були «антиколгоспні розмови». Божедарівський райапарат ДПУ, наприклад, у березні 1931 р. сфабрикував справу, за якою проходили селяни Роман та Савелій Сокура, З. Саква, Ф. Компанієць. Висунуті їм обвинувачення є типовим зразком чекістської казуїстики: «Указана група, щоб приховати власне куркульське обличчя, вступила в 1930 р. до СОЗу, переслідуючи за мету розкладення такого. <...> Досягли своєї мети, розклали його і самі вийшли, залишивши в СОЗі для продовження роботи одного зі своєї групи, Ф. Компанійця». Подібних доказів провини виявилось достатньо, щоб засудити З. Сакву, Ф. Компанійця та Р. Сокура до п'яти років концтабору, а С. Сокура – до п'яти років заслання⁵⁴⁴.

Під час березневої акції українські чекісти також вилучали активістів, які виступали проти колективізації в 1930 р. або були учасниками масових заворушень. Так, за антиколгоспну агітацію під час масової колективізації 1929 – 1930 р. репресували мешканця с. Назарівка Олександро-Біловської

сілради Божедарівського району С. Ємця, відправивши на три роки на заслання до Північного краю. Його звинуватили у тому, що він нібито «ходив по хатах, збирав жінок, умовляв останніх розібрати СОЗівське майно, погрожував біднякам і середнякам, що скоро буде війна і колективістів будуть вішати на вербах». Аналогічний вирок за тими ж обинуваченнями отримав ще один мешканець цього села Г. Мозговий, а також селянин із с. Милорадівка Божедарівського району Г. Чувпило⁵⁴⁵.

Прикметно, що у багатьох «антиколгоспних агітаторів» слідчі ДПУ виявляли контрреволюційне минуле: вони начебто служили у петлюрівських, білогвардійських, гетьманських військах, перебували у складі антирадянських повстанських загонів. Така прив'язка дозволяла застосувати крім ст. 54–10 ще й ст. 54–13 КК, а відтак вимагати для обвинувачених суворішого покарання. Наприклад, мешканців хутора Петрополь Божедарівського району братів Павла і Антона Радченко звинуватили у тому, що вони у 1919 р. входили до складу карального загону місцевого поміщика – білогвардійського офіцера Глухого-Третяка. Павло буцімто брав участь у «звірчих розправах, розстрілах червоних партизан, бідноти» не лише на території Божедарівського, але й суміжних з ним районів. Антону інкримінувалося те, що він надавав карателям матеріальну підтримку як за рахунок власних коштів, так і організуючи для цього місцеве куркульство⁵⁴⁶. Виникає закономірне питання: невже Радченки могли приховувати ці факти протягом 10 років, залишаючись у районі, на території якого діяв каральний загін? І чому ДПУ, зібравши компрометуючу інформацію, не покарало їх раніше?

Зазначимо, що в обвинувальному висновку для обох братів вимагали вищої міри покарання – розстрілу. Проте Судова трійка при колегії ДПУ УСРР застосувала м'якші покарання: Павла Радченка засудили до 10 років ув'язнення в концтаборі, Антона – до 7 років⁵⁴⁷.

Всього ж у результаті проведеної операції органи ДПУ УСРР заарештували 19 тис. осіб і ліквідували «контрреволюційні організації», які начебто готували збройне повстання навесні й мали «розгалужену мережу повстанських осередків, що охопили населені пункти кількох районів»⁵⁴⁸.

Остаточні контингенти куркульських сімей, що підпадали під депортацію за межі України, визначила постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 20 травня 1931 р. У її основу покладені рекомендації, викладені в довідці ОДПУ, підготовленої для комісії А. Андрєєва. Згідно з постановою, з України до Уральської області планувалося виселити 30 тис. селянських сімей⁵⁴⁹.

Готуючи депортацію, партійне керівництво за звичним ритуалом попередило місцеві партійні організації про недопущення перегинів і викривлень класової лінії. У листі секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева від 29 травня 1931 р. особливо наголошувалося, що до списків депортованих потрібно включати тільки «дійсно куркульські елементи», не допускаючи виселення за лише формальними ознаками – «позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання тощо». Окремо вказувалося на неприпустимості

виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспу, виступають проти місцевих органів⁵⁵⁰. Категорично заборонялося репресувати родини членів партії та комсомолу, колишніх червоних партизанів, військовослужбовців. Від заслання куркульські родини могла врятувати й відсутність працездатних чоловіків. Організуючи депортацію, центральна влада демонструвала раціональний підхід. До місць заслання відправляли лише тих, кого можна було «по-господарськи використати» в інтересах соціалістичної економіки. Зрозуміло, що «класово витримані» попередження очільників держави не могли вплинути на практику розкуркулення. Урядові рознарядки на депортацію можна було виконати лише за рахунок незаможних верств села. Під час виселення поширеним явищем стало надання сільрадами «неправильних даних про соціально-майнове становище окремих господарств шляхом штучного підвищення податкових показників». Як визнавали органи ДПУ УСРР, часто його спричиняло зведення особистих рахунків⁵⁵¹.

Справжню ціну владним деклараціям про недопущення перекручень прекрасно розуміли й мешканці села, через що нова депортація викликала паніку. Намагаючись уникнути розкуркулення, середняки почали тікати із сіл⁵⁵². Однак влада передбачала можливість такого перебігу подій. Щоб попередити масові втечі селян до початку виселення, ДПУ УСРР вилучило голів і працездатних чоловіків куркульських сімей, заарештувавши 35 тис. осіб⁵⁵³.

Отримавши санкцію Кремля на виселення, на повні оберти запрацювала республіканська репресивна машина. Уже 21 травня 1931 р. ДПУ УСРР підготувало проект телеграми, яка визначала порядок депортації куркульських сімей, а наступного дня (22 травня) ця інструкція за підписом С. Косіора була надіслана секретарям міськомів і райкомів партії. Виселення куркулів та їхніх сімей з України планувалося провести протягом 1 червня – 15 липня 1931 р. Його особливістю стало не одночасне, а поступове «очищення УСРР від куркульського елементу» за визначеною ОДПУ послідовністю. Спочатку найбільш небезпечні регіони – прикордонна смуга й Правобережжя (територія Житомирського, Вінницького, Київського оперсекторів та АМСРР), потім степова смуга (стратегічно важливі зернові області, зони суцільної колективізації – Одеський і Дніпропетровський оперсектори), за ними промислові райони Донбасу та наостанок Лівобережжя, яке мало найнижчий рівень колективізації (Сумський, Полтавський, Харківський оперсектори)⁵⁵⁴. Розкладка контрольного числа виселення – 30 тис. куркульських сімей по районах України – здійснювалася з урахуванням таких критеріїв, як стан колективізації, облік куркульських господарств, показники виселення, проведеного в 1930 р., політичні особливості, ступінь активності куркульства тощо⁵⁵⁵. Таким чином, соціально-економічне становище селян було лише одним із показників належності до куркульської верстви. Бідняків і середняків було легко зарахувати до куркульських списків, кваліфікувавши як колишніх петлюрівців, гетьманців, повстанців тощо. У прикордонних регіонах кандидатами на депортацію ставали за міфічні зв'язки з Польщею й Румунією.

Для забезпечення реалізації підготовчих заходів із виселення в районах знову створювали трійки в складі секретаря РПК, голови РВК і начальника ДПУ, які мали координувати роботу партійно-радянських і чекістських органів. Під час організації депортації була задіяна вся республіканська структура органів ДПУ: районні апарати, оперативні сектори, а також 49 міжрайонних оперативних груп, спеціально створених «у колишніх окружних центрах та інших пунктах, до яких тяжіють райони». Ретельна підготовка, на думку українських чекістів, дозволила уникнути «активних контрреволюційних виступів та ексцесів», здійснити репресивну акцію відповідно до розробленого й затвердженого ОДПУ оперативного плану. Хоча в деяких районах (Березівському, Попільнянському, Куп'янському) відбулися жіночі «волинки». Операція з виселення тривала з 1 червня до 9 липня 1931 р. План з виселення за традицією був перевиконаний: замість 30 тис. селянських сімей на Урал відправили 31 655 сімей чисельністю 131 409 осіб. Найбільше куркулів депортували з Лівобережжя – 58 279 осіб у складі 13 389 сімей, де на початку 1931 р. ще залишався значний одноосібний сектор⁵⁵⁶.

Таким чином, депортація 1931 р. стала не менш масштабною, ніж акція, здійснена попереднього року. Особливої трагічності їй додавало те, що селян розкуркулювали в уже розкуркуленому українському селі. Це дає підстави обгрунтовано говорити про те, що серед депортованих переважали середняки й бідняки, яких виселенням карали за непоступливість: за відмови вступати до колгоспів та за участь у масових антиколгоспних виступах 1930 р.

30 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову. Нею заборонялося «виселення куркульських сімей із районів суцільної колективізації у масовому порядку». Подальші виселення куркулів дозволялося здійснювати «в індивідуальному порядку невеликими групами сімейств відповідно до їх виявлення, після суворої перевірки і попереднього визначення можливості господарського влаштування за місцем виселення»⁵⁵⁷.

У зв'язку із заборонаю масових операцій з виселення куркульських сімей в окремі райони Союзу ОДПУ у вересні 1931 р. скасувало свій наказ від 2 лютого 1930 р. «Про ліквідацію куркуля як класу» й деталізувало нову процедуру виселення. Відповідальними «за правильний і ретельний відбір» кандидатур на виселення, за відправлення куркульських сімей у ті віддалені місцевості, де існувала потреба в робочій силі, визначено місцеві органи ОДПУ. Їх також зобов'язали брати участь в обліку куркульських сімей, здійснюваному місцевими виконкомом. Наказ дозволяв виселяти лише ті куркульські родини, у складі яких були працездатні чоловіки. Рекомендувалося не чіпати молодих членів сім'ї, які не підтримували зв'язків з рідними або працювали самостійно. Категорично заборонялося виселяти куркульські родини, у складі яких були командири РСЧА, червоноармійці, робітники, пов'язані з виробництвом, колишні червоногвардійці, червоні партизани та особи, які мали заслуги перед революцією. Для здійснення виселення потрібна була попередня санкція ОДПУ⁵⁵⁸.

Категорії невиселених куркульських господарств, що підлягали оперативному обліку СПО ПП ОДПУ, визначив наказ ОДПУ від 19 грудня 1931 р., їх склали:

1) такі, що пролізли до колгоспів, радгоспів або перебувають поза ними, забезпечені працездатними чоловіками;

2) такі, що не мають у своєму складі працездатних глав або членів, які репресовані й відбувають покарання в таборах або виправно-трудових установах;

3) такі, що не забезпечені працездатними главами або членами внаслідок їх репресування та відбуття в заслання;

4) такі, що мають у своєму складі працездатних, частина яких перебуває у бігах: улаштувалися на роботу на промпідприємствах чи будівництві, проживають у містах тощо;

5) такі, що взагалі не мають у своєму складі працездатних чоловіків;

6) такі, що в повному складі втекли з постійного місця проживання;

7) такі, що мають у своєму складі колишніх червоних партизанів і червоногвардійців, осіб, що перебувають на службі в частинах Червоної армії та флоту, робітників, пов'язаних з виробництвом, і осіб, що мають особливі заслуги перед революцією;

8) такі, що мають у своєму складі технічну інтелігенцію (учителів, лікарів, інженерів, техніків, землевпорядників)⁵⁵⁹.

Установивши категорії куркульських господарств, наказ по суті визначив основні напрями репресивної діяльності органів ОДПУ. Насамперед куркулів почали активно шукати в колективних об'єднаннях. У результаті здійсненої органами ДПУ УСРР агентурної проробки організаційно-господарського стану 200 колгоспів республіки за 1931 р. зі 112 колгоспів виключили 1 059 куркульських господарств. «Небажаний елемент» (куркулів, петлюрівців, політбандитів, білих офіцерів, активних церковників тощо) чисельністю 1 158 осіб виявили ще в 101 колгоспі⁵⁶⁰. «Вичищені» з колгоспів селяни зазвичай ставали жертвами нових репресивних акцій влади.

Значну увагу органи ОДПУ приділяли виявленню й покаранню куркулів-утікачів. На 1 грудня 1930 р. лише з Північного краю втекли 39 743 розкуркулені, що становило 17,3 % від загальної кількості депортованих⁵⁶¹. Про масовий характер утеч куркульства, висланого протягом 1930–1931 рр., йшлося в обіжнику Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР від 27 січня 1932 р. Відповідно до цього документу, місцеві органи міліції були зобов'язані здійснювати «систематичну (переважно негласну) перевірку місць, де можуть зупинятися й тимчасово мешкати куркулі-утікачі, як-от: готелі, нічліжні будинки, селянські будинки, заїзди, залізничні вокзали». Усіх виявлених і затриманих куркулів-утікачів мали передавати до місцевих органів ДПУ. Від працівників міліції також вимагали посилити роботу щодо виявлення всіх осіб, які постачають куркульство фіктивними документами⁵⁶².

Встановлення джерел забезпечення репресованих селян фіктивними документами перетворилося на один із важливих напрямів діяльності органів держбезпеки. Приміром, у червні 1934 р. Ічнянський райапарат ДПУ ліквідував угруповання, яке систематично фабрикувало документи і забезпечувало ними куркулів та репресованих осіб, що ухилялися від відбуття покарання. Під час арешту в одного з фігурантів справи Г. Кушнеревського чекісти вилучили 96 бланків із печатками десяти сільрад Чернігівської області, три бланки Чернігівського ДОПРу, три відтиски печаток трьох сільрад і підроблений військовий білет. Звичайно, слідчі ДПУ намагалися подати таких людей як ідейних контрреволюціонерів, які співчували куркулям та іншим репресованим владою «антирадянським елементам», а тому свідомо прагнули «надати їм допомогу шляхом влаштування на різних підприємствах», для чого добували й видавали відповідні документи⁵⁶³. Насправді це був звичайний кримінальний бізнес, який розквітнув завдяки попиту з боку репресованих селян і чие підгрунтя створила сама держава, поставивши поза законом десятки тисяч законслухняних громадян. Досить часто фіктивними документами торгували працівники сільрад, отримуючи від репресованих односельців винагороду в грошовій чи продуктивній формі. Зокрема, на таких умовах протягом кількох років забезпечував фіктивними документами куркулів, що втекли з БУПРу й місць заслання, секретар Кременчикської сільради М. Мальченко, допоки його «контрреволюційна діяльність» не потрапила в поле зору заступника начальника політвідділу Хорловської МТС. У лютому 1935 р. за скоєний злочин М. Мальченка засудили до двох років позбавлення волі⁵⁶⁴.

На 15 березня 1932 р. в Україні переховувалося 27 066 куркулів, що втекли з постійних місць проживання. Значна частина втікачів влаштувалася на роботу на новобудовах і промислових підприємствах, де існував постійний попит на робочу силу. Органи ОДПУ фактично не знали, що робити з цією категорією куркулів, бо «вичищені з одних підприємств, вони негайно влаштовуються на роботу на інших підприємствах»⁵⁶⁵. До втікачів-спецпоселенців теж застосовувалися репресивні заходи. 28 квітня 1932 р. ОДПУ видало наказ «Про порядок розгляду справ куркулів, що втекли із спецпоселень». У ньому зазначалося, що слідство в справах куркулів-утікачів «триває дуже довго, <...> куркулі утримуються під вартою до року». У зв'язку з цим трійкам ПП ОДПУ пропонувалося скоротити строк оформлення справ до одного-двох місяців і розглядати їх залежно від тяжкості скоєного. Спецпоселенців, які втекли вперше і яких затримали на території того ж повноважного представництва, де розташовані спецпоселення тобто де вони мешкали до втечі, мали заарештовувати в адміністративному порядку не більше ніж на 30 діб. Справи про так звані «кваліфіковані втечі», тобто повторні, збройні, що супроводжувалися грабунками тощо, розглядалися трійками⁵⁶⁶.

Водночас циркуляр ОДПУ від 7 лютого 1932 р. дозволив залишати в місцях колишнього проживання куркульські родини, що втекли із заслання,

якщо вони не мали у своєму складі працездатних членів (чоловіків) і не визнавалися «соціально небезпечними». Згадане рішення кореспондується з практикою депортацій 1931 р. про вислання сімей, які мали працездатних осіб⁵⁶⁷.

У контексті боротьби з утечами репресованих селян потрібно розглядати й постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 21 липня 1932 р., яка збільшила з двох до трьох років строк позбавлення волі за втечу заарештованого з-під варти чи місця ув'язнення, з шести місяців до трьох років – за втечу з місця обов'язкового поселення (заслання) чи під час прямування до нього, а також за ухилення від примусових робіт осіб, засуджених на заслання. «Самовільне прибуття в місцевості, де проживання висланим заборонено, – йшлося в документі, – тягло за собою заміну вислання позбавленням волі чи засланням на той самий строк, причому вислання могло бути замінене засланням на строк не менш як три роки».

Аналіз кримінальних справ утікачів-спецпоселенців свідчить, що протягом першої половини 1933 р. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР ухвалювала щодо них здебільшого стандартні постанови: «Вислати етапом до місця попереднього заслання». Зазвичай утікачів-спецпоселенців засуджували на термін від трьох до п'яти років концтабору лише за наявності додаткових, обтяжуючих обставин: виготовлення фальшивих документів, повторної втечі тощо. Приміром, мешканця с. Андріївка Божедарівського району І. Горєвого засудили до трьох років концтабору за спротив під час затримання⁵⁶⁸.

Зважаючи на масовість утеч спецпоселенців, перевантаженість місць позбавлення волі, «графаретність» вироків, керівництво ОДПУ визнало недоцільним подальше оформлення матеріалів затримання в слідчі справи та розгляд їх на засіданнях трійок ПП. Відтак, згідно з наказом ОДПУ від 13 вересня 1933 р., матеріали затримання мали оформляти лише як слідче листування, а втікача відправляти до найближчого спецпоселення. Спецпоселенців повертали до місць заслання або за умови проживання там їхніх родин без працездатних членів, або якщо втікачі були фігурантами групових справ⁵⁶⁹.

Аналіз ситуації дозволяє аргументовано говорити про те, що проголошену Кремлем заборону масових депортацій куркульських господарств органи ОДПУ не сприйняли всерйоз, знаючи, що офіційні декларації найвищого політичного керівництва про припинення чи обмеження каральних акцій не впливали на їхню інтенсивність. Це доводить і звернення низки повноважних представництв до керівництва ОДПУ із запитом про терміни та розміри виселення куркульських господарств у 1932 р. Про підготовку нової масової депортації свідчить проведений органами ОДПУ на початку 1932 р. оперативний переоблік невиселених куркульських господарств, чисельність яких на 10 березня 1932 р. в СРСР сягала 208 723⁵⁷⁰.

Наступні події свідчать, що чекісти не дарма здійснили підготовчу роботу. 10 квітня 1932 р. комісія ЦК ВКП(б) зі спецпереселенців під керівництвом Я. Рудзутака ухвалює рішення виселити впродовж року 30–35 тис. сімей куркулів, «вичищених» з колгоспів і розкуркулених⁵⁷¹. Після затвердження цього рішення на засіданні політбюро ця каральна директива була оформлена в «радянському порядку» постановою РНК СРСР від 7 травня 1932 р. Проте 19 травня 1932 р. уряд за дорученням політбюро скасував її, запропонувавши ОДПУ вилучати окремі контрреволюційні елементи на селі шляхом індивідуального арешту⁵⁷². Напевне, на позицію партійного керівництва держави вплинула кризова ситуація в колективізованому аграрному секторі навесні 1932 р.: Голодомор і спричинені ним масові виходи селян із колгоспів.

Те, що проголошена заборона масових операцій з виселення куркульських сімей мала декларативний характер уже невдовзі довели нові репресивні акції на селі, якими влада активно захищала від неблагодійних, на її думку, елементів прикордонні райони республіки. Так, 8 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення здійснити «закриту чистку» радянського, кооперативного, колгоспного апаратів 51 району УСРР: Славутського, Ізяславського, Кам'янець-Подільського, Олевського, Ярунського, Волочеського тощо. Паралельно з прикордонної смуги по лінії ДПУ передбачалося вислати «активні контрреволюційні та куркульські елементи». Для керування зачисткою прикордонної смуги створювалася спеціальна комісія під головуванням представника ЦКК Тарана в складі К. Карлсона (ДПУ), Василенка (ВУЦВК), Романова (ВУРПС), Вікторова (прокуратура)⁵⁷³.

Стосовно селян, розкуркулених за третьою категорією. Згідно з доволі розпливчастою класифікацією куркулів, сформульованою в постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., до цієї категорії зарахували тих, хто не належав до «глитайського активу», «найзаможніших глитаїв і напівпоміщиків». Їх дозволялося залишити на території району, розселивши на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках⁵⁷⁴.

Оскільки постанова не регламентувала порядок утворення куркульських висілоків, урегулюванням цього питання зайнялася республіканська влада. У рішенні ЦК КП(б)У від 2 лютого 1930 р. вказувалося, що куркульські висілки мали складатися з 10–20 сімей, а керувати ними повинні були спеціальні комітети (трійки) або уповноважені, призначені райвиконкомами й затверджені окрвиконкомами. Виселенцям залишали засоби виробництва в розмірі, мінімально необхідному для ведення господарства, установлювали певні виробничі завдання та зобов'язання щодо задачі товарної продукції державним і кооперативним органам⁵⁷⁵.

Порядок наділення куркулів третьої категорії землею конкретизували директиви Наркомзему УСРР, підготовлені в лютому й березні 1930 р. Куркульські висілки мали організовуватися на відокремлених ділянках найвіддаленіших і найбільш незручних для сільськогосподарського використання земель, щоб у майбутньому вони не заважали проведенню

землепорядкування МТС, радгоспів і колгоспів⁵⁷⁶. Місцева влада, зокрема Дніпропетровський окрвиконком, прагнули не допустити чергових селянських виступів, рекомендувала відводити ділянки поблизу сільрад, «сталих у політичному плані». Списки куркульських господарств третьої категорії, що підлягали розселенню всередині району, райвиконкомом готували в умовах абсолютної секретності – виносити ці питання на обговорення сільрад, КНС, інших сільських і районних організацій категорично заборонялося. Проведення розселення дозволялося лише зі спеціальної санкції окрвиконкому⁵⁷⁷. Крім того, директива РНК УСРР від 23 жовтня 1930 р. заборонила розташовувати куркульські висілки навколо лісів, залізниць, великих ґрунтових шляхів. Селянські господарства на висілках наділялися землею за мінімальними споживчими нормами на рівні 50% від середньої норми забезпечення землею селянства кожного конкретного села. Дозволялося взагалі не відводити землю тим куркульським господарствам, майно й земля яких конфіскувалися «за злісне невиконання хлібозаготівель та за зрив чергових посівкампаній»⁵⁷⁸. Населення куркульських висілок було позбавлене виборчих прав, самоврядування й управлялося уповноваженими.

На початку 1930 р. партійно-державне керівництво республіки зосередило основну увагу на депортації куркулів першої та другої категорій, тому розселення за третьою категорією було фактично зірваним. За інформацією ЦК КП(б)У, навесні 1930 р. переселення куркулів третьої категорії здійснило небагато районів. Наприклад, у Лозівському районі для розселення 79 куркульських господарств нарізано 5 земельних ділянок. На одне куркульське господарство припадало 2,5–3 га. Проте більшість куркулів відмовилися переселятись на виділені землі й узагалі виїхали за межі району, унаслідок чого там залишилось лише одне господарство⁵⁷⁹. Як визнавало ДПУ УСРР, нерідко причиною відмов від переселення та втеч було те, що куркулям виділяли «абсолютно непридатні для сівби землі без води поблизу та інших елементарних умов для ведення господарства»⁵⁸⁰.

Кампанія з переселення куркулів третьої категорії стала додатковим чинником зростання соціальної напруги в українському селі. Зважаючи на те, що навіть серед розкуркулених за першою й другою категоріями значну частину становили вихідці із середняцьких і бідняцьких верств, яких зараховували до куркулів не за соціальним станом, а за «ідеологією», обстоюємо думку про те, що до третьої категорії потрапляли переважно незаможні верстви селянства. Допущена владою несправедливість провокувала опір селянського середовища. Розселення куркулів третьої категорії супроводжувалося масовими «волинками», основними учасниками яких були жінки. Приміром, 6 травня 1930 р. 30 жінок-козачок зірвали «внутрішньорайонне» переселення трьох куркульських родин у Нижньо-Платинській сільраді Лугань-Станічного району Луганського округу. Щоб не допустити нового переселення, селянки протягом кількох днів чергували вночі біля куркульських садиб, озброївшись палицями й рогаками. 23 травня 1930 р. подібні жіночі страйки відбулись у

селах Пустинка, Зеленянка, Мар'їно-Пустош, Ново-Селидівка Селидівського району Сталінського округу, унаслідок чого із запланованих 100 куркульських господарств вдалося розселити лише 40. А в с. Розумівка Запорізького округу «волинка» за участю 300-400 селянок тривала протягом 23–26 травня 1930 р. учасниці виступу наполягали, що господарства, визначені до виселення, не були куркульськими. Бунтівниць навіть підтримали члени сільради, які вказали на відсутність рішення загальних зборів про виселення⁵⁸¹.

Масові виступи селян і нездатність місцевої влади організувати розселення куркулів третьої категорії примусили центр пригальмувати цей процес. 30 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою розселення куркулів третьої категорії припинялося на час посівної кампанії. Таких селян заборонялося приймати до колгоспів, але їм надавалася можливість користуватись у цьому селі землею, відведеною сільрадою або райвиконкомом⁵⁸².

Однак і після закінчення весняної сівби в партійно-радянського керівництва республіки, зайнятого проведенням нових політгоспкампаній, не вистачило часу й ресурсів на вирішення проблеми куркулів третьої категорії. Тому політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 4 червня 1930 р. відтермінувало їхнє розселення до закінчення жнив, а окружкомам рекомендували зосередити увагу на «підготовчій роботі»⁵⁸³. У середині липня ЦК КП(б)У знову націлів місцеві партійні комітети на проведення підготовчих робіт щодо «виселення куркулів на спеціальні висілки»⁵⁸⁴.

21 серпня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У нарешті визначилося з долею розкуркулених за третьою категорією, ухваливши рішення організувати їхнє переселення на висілки «до закінчення осіннього засіву»⁵⁸⁵. Іншою постановою від 13 листопада 1930 р. політбюро дозволило застосовувати репресивні заходи, аж до вислання, до куркулів, «які зривають переселення на висілки й самовільно повертаються в села»⁵⁸⁶. Проте й осіння кампанія з утворення куркульських висілок була фактично зірвана через адміністративно-територіальну реформу. Тривав перехід на двоступеневу систему управління, унаслідок якої місцеві органи влади, що мали контролювати цей процес, перебували в стані реорганізації.

Узимку 1930–1931 рр. розселення куркулів третьої категорії зовсім припинили, оскільки в більшості випадків відведені для облаштування куркульських селищ ділянки не були пристосовані для життя. Скажімо, у Біловодському й Костянтинівському районах такі землі відвели в безводних місцевостях, іноді куркульські сім'ї вивозили просто в голий степ (Війтовецький район)⁵⁸⁷. В окремих регіонах України райпарткоми, щоб не витрачати час на нарізку землі, переселяли бідноту з хуторів до куркульських господарств, а куркулів на хутори. Так, у Костянтинівському районі 131 куркульське господарство переселили на хутори Модестівка, Миколаївка, Попасна, де раніше проживало 80 бідняцьких господарств. Політичне керівництво республіки було занепокоєне такою методикою організації

висілків, оскільки куркулів переселяли «на готові господарства, будинки, хліви, землю, що за своєю якістю були не гіршими за відібрані»⁵⁸⁸.

Загалом до початку лютого 1931 р. куркульські висілки організували в 60 районах республіки з 218, ще в 17 районах для куркульських селищ виділили ділянки землі, але не змогли організувати переселення. До 342 куркульських висілків переселили 8 561 сім'ю. Умови проживання в більшості таких поселень були просто жахливими. Так, у 12 районах розкуркулених розмістили в тимчасових, непридатних для проживання куренях, у 13 районах – у землянках. Селяни не отримали обіцяних реманенту, фуражу, насіння, худоби, що унеможливило обробку виділеної землі. Не дивно, що з початком холодів розкуркулені за третьою категорією почали масово повертатися до своїх сіл, вербувалися на новобудови (Донбас, Криворіжжя, Дніпробуд) або зовсім залишали межі республіки. Утечам сприяло й те, що більшість висілків не мали комендантів або уповноважених райвиконкомів, які здійснювали б нагляд за розкуркуленими. Відтак до початку лютого 1931 р. через утечу 4 227 сімей у республіці «самоліквідувалися» 245 куркульських поселень. Керівництво ОДПУ повідомляло, що іноді з розкуркулених цієї категорії формувалися групи так званих «бродячих куркулів» з дружинами, дітьми, часто напіводягненими, які переходили з району до району, вели антирадянську агітацію, поповнювали кримінальні й політичні бандитські угруповання, брали участь у масових акціях⁵⁸⁹.

Відповіддю влади на масові втечі куркулів із висілків стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 11 лютого 1931 р. Цим документом Головне управління міліції при РНК зобов'язувалося взяти на облік висілки розкуркулених і забезпечити постійний нагляд за ними⁵⁹⁰. Результатом двомісячної роботи місцевих органів міліції стало встановлення на 1 квітня 1931 р. нагляду за куркульськими селищами в 30 районах республіки, де нараховувалося 2 436 господарств із 9 740 мешканцями; ще в 47 районах облік тривав. Головне управління РС міліції УСРР також розробило спеціальну інструкцію, яка визначила порядок управління куркульськими селищами. Агентурний нагляд за куркульськими поселеннями здійснювали місцеві органи ДПУ⁵⁹¹. Необхідність суворого контролю за висілками райпарткоми обґрунтували тим, що в них спостерігалися «факти нахабної поведінки й окремі виступи глитаїв: відмови від роботи, агітація проти партії та радвлади, спроби організувати банди з утікачів тощо»⁵⁹².

Чергове переселення куркулів на висілки провели навесні 1931 р. Аналіз документів дозволяє висноувати, що основними жертвами цієї переселенської кампанії стали так звані твердоздавці, майно яких конфіскували за невиконання «завдань із господарських кампаній». Твердоздавці за своїм соціальним станом належали не до заможних селян, а до середняків і навіть бідняків, оскільки під час заготівель 1930 р. тверді завдання досить часто отримували селяни, які вийшли з колгоспів. Частина твердоздавців, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі й чинили опір заготівельникам, на той час перебували під

арештом при сільрадах і райвиконкомах, очікуючи вислання на Північ. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1931 р. замінила цій категорії куркулів депортацію на Північ розселенням на висілки в межах району⁵⁹³.

Іншу категорію виселених становили так звані «колишні», які не мали жодного стосунку до компанії з ліквідації куркульства як класу: у минулому поліцаї, поміщики, білогвардійці, дружини колишніх шахтовласників і поміщиків. Визначаючи підстави для виселення, місцеві органи влади брали до уваги такі характеристики: «ярий алкоголік», «дружина агітує проти радвлади», «живе відлюдьком», «організатор зриву диспуту на релігійну тему» тощо⁵⁹⁴. Отже, є всі підстави стверджувати, що під гаслом виселення куркулів третьої категорії фактично в окремих районах республіки здійснювалася зачистка сіл від «класово ворожих» і потенційно нелояльних елементів. Загалом, за даними ОДПУ, на 5 березня 1932 р. в УСРР існувало 277 поселень куркулів третьої категорії, у яких проживали 4 757 сімей чисельністю 20 306 осіб⁵⁹⁵.

Новий етап у формуванні куркульських висілок був пов'язаний з «очищенням районів Полісся від куркульських елементів». Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р., п'ять тисяч куркульських сімей планувалося переселити у спеціальні куркульські поселення на лівому березі Дніпра, щоб використати їхніх працездатних мешканців переважно для розробки кам'яних і глиняних кар'єрів регіону⁵⁹⁶.

Зауважимо, що для республіканської влади розкуркулені за третьою категорією стали резервною й практично безкоштовною робочою силою, що використовувалася за потреби. Зокрема, рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 липня 1930 р. уможливило залучення куркулів до збирання врожаю. В чергове питання примусового притягнення до роботи таких розкуркулених постало на порядку денному політичного керівництва республіки в листопаді 1930 р., коли було санкціоноване залучення куркулів до виробничого процесу в разі «гострої недостачі робсили» й терміном не більше одного місяця⁵⁹⁷.

Остаточну проблему використання робочої й тягової сили розкуркулених за третьою категорією селян на різних роботах урегулювала інструкція Наркомату праці УСРР, затверджена в лютому 1931 р. Вона дозволила «притягати до обов'язкової праці <...> на загальнокорисних роботах у народному господарстві та на будівництві» і самих розкуркулених, і членів їхніх родин: чоловіків 18–50 років, жінок 18–40 років включно. І хоча тривалість примусових робіт обмежувалася одним місяцем, у разі потреби дозволялося залучати розкуркулених до обов'язкової праці декілька разів протягом року⁵⁹⁸.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна висновувати, що репресивна політика влади під час суцільної колективізації включала комплекс превентивних каральних заходів, за допомогою яких Кремль намагався знищити або нейтралізувати реальних і потенційних противників соціалістичної модернізації аграрного сектора. Передусім задля цього була

проведена кадрова чистка фахівців сільськогосподарської галузі, що вилілась у фабрикацію кількох гучних справ: «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України», «Української філії Трудової селянської партії», «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів». У сталінського керівництва було декілька причин для репресування відомих спеціалістів: непролетарське соціальне походження (наприклад, ветеринарам дорікали, що вони походили з «духовного стану або заможної частини селянства»), дореволюційна освіта, негативна оцінка сталінської політики «великого стрибка», фаховість, яка не дозволяла виконувати авантюрні рішення.

Важливим складником радянської репресивної політики в українському селі стало розкуркулення, що являло собою чотири взаємопов'язані каральні акції: вилучення «сільської кримінальщини» та «контрреволюційних елементів», депортацію селян до Північних регіонів СРСР і переселення на куркульські висілки в межах республіки. Кампанія з ліквідації експлуаторських верств села ретельно готувалася владою, що доводять численні документи. Їх аналіз спростовує тезу радянських істориків про стихійне розкуркулення, нібито ініційоване трудовим селянством напередодні суцільної колективізації, яке більшовицька партія була змушена очолити. Разом із тим масштабність репресивної акції, відсутність у ДПУ досвіду переміщення великої кількості людей, залучення до розкуркулення місцевих органів влади стали основними чинниками безладдя, що сприяло саморозкуркуленню та втечам куркулів.

Кампанія з розкуркулення починалася з вилучення «контрреволюційного активу», так званих куркулів першої категорії. Організуючи цю каральну акцію, керівництво держави прагнуло нейтралізувати ту частину села, яка могла очолити акції спротиву примусовій колективізації й розкуркуленню. Вилучення «контрреволюційного активу» здійснювалося за агентурними розробками ДПУ. У рамках цієї операції до 24 квітня 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 18 605 осіб, у березні 1931 р. – ще близько 19 тис. Усього ж протягом 1930 р. трійками ДПУ УСРР засуджено 22 204 осіб, у 1931 р. – 21 758. Можна припустити, що основний контингент репресованих становили саме «контрреволюційні елементи», вилучені в рамках кампанії з розкуркулення.

Наймасовішою репресивною операцією доби суцільної колективізації стала депортація куркулів «другої категорії», яка здійснювалася поетапно. Упродовж 1930 р. в республіці пройшли три депортації, унаслідок яких за межі республіки вислали 31 593 сім'ї чисельністю 146 229 осіб. Наступного року влада організувала одну депортацію, проте кількість висланих фактично дорівнювала попереднім трьом: 31 655 селянських сімей чисельністю 131 409 осіб.

Кількість куркулів «третьої категорії» встановити складно, враховуючи відсутність статистичних даних. Оскільки із 70 407 селянських господарств,

розкуркулених протягом 1930 р., 38 814 сімей не були депортовані за межі республіки, саме їх можна зарахувати до цієї групи. Проте до куркульських висілків переселили незначну частину розкуркулених. До початку лютого 1931 р. 8 561 сім'ю на 342 куркульські висілки.

Окремим напрямом репресивної політики під час суцільної колективізації була боротьба з різноманітними проявами селянської непокори. Органи юстиції карали селян «за хижачьке різання худоби», за знищення власного майна (підпал будівель, пошкодження сільськогосподарських машин), за придбання куркульського реманенту й худоби тощо. Застосовували каральні заходи і проти учасників масових селянських виступів, оскільки в перші місяці 1930 р. антиколгоспні заворушення в Україні набули значних масштабів. Влада намагалася довести організований характер селянських «волинок» і повстань, а тому учасники їх притягувалися до кримінальної відповідальності як члени «контрреволюційних куркульських угруповань», які нібито керували масовими виступами.

3.3 Динаміка і специфіка застосування репресій під час заготівельних кампаній 1930–1933 рр.

Реалізація сталінської політики «великого стрибка» в індустріальній галузі вимагала значних капіталовкладень, одним із джерел яких були кошти, отримані від експорту зерна. Тому для Кремля вирішення проблеми вилучення в селян сільськогосподарської продукції в обсягах, які могли б задовольнити зростаючі потреби держави, стає одним із центральних. Без цього не уявлялося можливим втілення в життя плану побудови соціалізму «в окремо взятій країні». Основним інструментом вирішення заготівельної проблеми в 1930–1932 рр. були репресії, механізми яких апробувалися ще під час «заготівельної кризи» 1927–1929 рр.

Характеризуючи репресивний складник заготівельної кампанії 1930–1931 рр., відзначимо її суттєву відмінність від попередніх і наступних кампаній. Збір зерна до державних засіків відбувався в розпал суцільної колективізації. Оскільки після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів» спостерігався масовий відплив селян із колгоспів, метою цьогорічних хлібозаготівель стало не лише забезпечення виконання планових показників здачі зерна державі, але й прискорення темпів колгоспного руху. Для цього застосували систему твердих завдань, які доводилися не стільки до куркульських і заможних господарств, як це передбачалося постановою ЦК ВКП(б) від 26 липня 1930 р., скільки до одноосібників, що вийшли з колгоспів. Особливістю кампанії 1930–1931 рр. стало визначення кількості твердоздавців не за реальною кількістю заможних господарств у селі, а за «ступенем колективізації»⁵⁹⁹. У директиві Наркомату юстиції від 7 жовтня 1930 р. йшлося про те, що там, де колективізацією охоплені до 20% господарств, тверде подвірне завдання має охопити 7% загальної кількості

господарств; від 20% до 40% – 5–6%, від 40 до 70% – 4–5%, понад 70% – 3%⁶⁰⁰. Співвідношення між кількістю твердоздавців і рівнем колективізації відзначалося на основі рішення політбюро ЦК КП(б)У від 19 вересня 1930 р.

Крім того, загальне завдання для куркульської й заможної частин села мало бути щонайменше удвічі більшим від решти господарств того ж таки села. У разі встановлення додаткових хлібозаготівельних планів їх рекомендувалося виконувати «лише за рахунок додаткового обкладання куркульських і заможних господарств»⁶⁰¹. Невиконання твердих завдань куркулями передбачало застосування санкцій, визначених постановою ВУЦВК від 3 липня 1929 р.: штрафу і притягнення до судової відповідальності, якщо «ухилення» від виконання хлібозаготівель мало злісний характер. Практичну реалізацію репресивних заходів щодо твердоздавців можна простежити на прикладі Тетіївського району на Київщині, де тверді завдання отримали 884 господарства, тобто 6 % від їхньої загальної кількості, із яких 300 куркульських господарств повністю конфіскували⁶⁰².

Важливим репресивним засобом впливу на селян під час заготівельної кампанії 1930–1931 рр., який не практикувався в попередній період, стало розкуркулення. Директива політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1931 р. дозволила районам, що найбільше відставали у хлібозаготівлях, застосовувати до куркулів, особливо тих, у кого знайшли прихований хліб, розкуркулення й висилку на Північ Союзу. Постанови про розкуркулення мали ухвалюватися «на зборах сотень, кутків села», затверджуватися сільрадою й негайно провадитися в життя. Партиєне керівництво рекомендувало розкуркулити 3–4 господарства села, аби «спонукати решту до задачі хліба»⁶⁰³.

Унаслідок лише в Березівському районі Одеського округу на 8 березня 1931 р. розкуркулили й винесли рішення про вислання 50 господарств «плановиків». Проте очільники району на цьому не зупинилися, запланувавши депортацію ще 65–70 господарств. Усі розкуркулені утримувалися під вартою в міліції, оскільки, на думку керівників райпарткому, залишати їх на волі було б небезпечним⁶⁰⁴. У Тетіївському районі із 300 господарств твердоздавців, майно яких конфіскували за невиконання хлібозаготівель, вирішили виселити за межі України третину. Однак 15 березня 1931 р. партійне керівництво республіки передумало висилати розкуркулених твердоздавців на Північ, ухваливши рішення про звільнення «куркулів, що перебувають під арештом при сільрадах та райвиконкомах», і розселення на висілках у межах району⁶⁰⁵.

Складником репресивних заходів під час кампанії 1930–1931 рр. була боротьба органів ДПУ з «контрреволюційною агітацією», спрямованою на зрив хлібозаготівель. Справи «контрреволюційних агітаторів» зазвичай передавалися на розгляд Особливої наради при колегії ДПУ. Зокрема, за цією процедурою засудили селянина А. Олексієнка із с. Мар'янське Апостолівського району, визначивши йому міру покарання – вислання до Північного краю терміном на три роки⁶⁰⁶.

Усього протягом хлібозаготівельної кампанії 1930–1931 рр. суди республіки розглянули 18 тис. справ, із них 10 338 – за невиконання твердих завдань (за ст. 58 КК УСРР), 4 538 – за невиконання договору контрактації (за ст. 119 КК УСРР) і 3 000 справ – обвинувачення в інших соціально-небезпечних учинках, пов'язаних із хлібозаготівлею (терор, агітація, опір владі, хуліганство, службові злочини тощо). Загальна кількість засуджених збігається з кількістю судових справ і становить 18 тис. осіб.

До засуджених за хлібозаготівельними справами застосовані такі репресії: позбавлення волі – у 51% випадків, примусова праця – 36%, штраф – 8,4%, громадська догана – 2,5%, інші – 2,1%. «Куркульсько-заможний елемент», який притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК УСРР, переважно карали позбавленням волі (83% засуджених). М'якші покарання встановлювали за невиконання контрактації: 49% обвинувачених засудили до примусової праці. Це пояснюється застосуванням ст. 119 КК УСРР до «соціально-близьких верств села», які становили більшість репресованих. Засуджені за невиконання договорів контрактації за соціальним станами були: куркулями (5%), заможними середняками (40%), середняками (42%), незаможниками (5%), членами колгоспів (5%) та іншими (3%). У 32% засуджених конфіскували майно. Штраф як додатковий захід соцзахисту застосували в 90% випадків лише до куркульсько-заможної частини села. Пересічна сума штрафу на одне куркульське господарство становила 782 крб, на середняцьке – 288 крб⁶⁰⁷.

Органи юстиції визнавали, що соціальний стан обвинувачених сільради визначали довільно, керуючись принципом політичної доцільності. Унаслідок цього в довідках, наданих судам, фігурують доволі красномовні визначення на зразок «середняк бідняцького походження на чолі куркульського двору» або «селянин заможніший, міцний середняк, стояв на чолі куркульського господарства»⁶⁰⁸. Безперечно, після проведення в першій половині 1930 р. масштабної кампанії з розкуркулення, під час якої заможна верства села була фактично повністю ліквідована, подібні зарахування селян до категорії куркулів видаються принаймні нонсенсом.

Під час хлібозаготівельної кампанії 1930–1931 рр. активно застосувалася спрощена процедура розслідування й розгляду заготівельних справ. Для цього здебільшого використовувалися так звані судово-слідчі бригади, що виїжджали в село, виявляли злісних нездавців хліба, проводили на місці дізнання й слідство, а суд розглядав такі справи показовим порядком. У результаті 67 % усіх заготівельних справ завершили протягом 7 днів, з них 42 % – до 3-х днів.

Прискорене слідство й судочинство унеможлилювали дотримання елементарних процесуальних норм. Тому в багатьох вироках судів не містилося чіткого розмежування кваліфікації злочину за статтями 58 чи 119 КК залежно від соцстану засуджених і від наявності контрактації або твердого завдання. Непоодинокими були випадки, коли бідняків і середняків притягували до кримінальної відповідальності за «куркульською» ст. 58 КК УСРР. Наприклад,

нарсуд Старовірівського району застосував ст. 7–58 КК УСРР до середняка, засудивши його до позбавлення волі на 7 років і конфіскації майна на 3 000 крб за те, що замість 50 запланованих пудів хліба здав державі 43 пуди⁶⁰⁹.

Наступного року процес проходження заготівельних справ знову спрощується. Так, директива Наркомату юстиції УСРР від 17 липня 1931 р. зобов'язала судові органи сконцентрувати увагу не на «формальному розгляді справ, а на їхньому господарсько-політичному значенні». Темпи проходження таких справ скорочувалися до 3–5 днів. Єдина процесуальна норма, якої мали дотримуватися судді, – це «виявлення соцстану» обвинувачених у хлібозаготівельних справах⁶¹⁰.

Якщо в 1930 р. основним постачальником зерна до державних засіків залишався односібник, а питома вага радгоспів і колгоспів становила 36,5 % хлібозаготівельного плану, то у 1931 р. ситуація кардинально змінилася. Закінчення суцільної колективізації в більшості регіонів України призвело до того, що під час заготівель 1931–1932 рр. саме соціалістичний сектор мав дати країні 65% усього товарного хліба. Партійне керівництво республіки встановило цікаву закономірність. У промові секретаря ЦК КП(б)У В. Чернявського на нараді з питань хлібозаготівель (липень 1931 р.) стверджувалося, що «завдяки величезному збільшенню соціалістичного сектора товарність нашого сільського господарства значно зросла, вихід товарного хліба значно більший, ніж у попередні роки»⁶¹¹. Таким чином, влада фактично визнала, що створення колгоспно-радгоспної системи дозволило їй збільшити вилучення сільськогосподарської продукції в українському селі для забезпечення потреб індустріалізації.

Натомість реальні можливості аграрного сектора, дезорганізованого «соціалістичною перебудовою», до уваги майже не бралися. У таємній директиві ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. прямо зазначалося, що «інтереси держави мають бути забезпечені за будь-яких умов». Водночас селянам давали зрозуміти, що виконання значно збільшених хлібозаготівельних планів спричинить зменшення їх споживання, а відтак їм слід звикати до життя впроголодь: «Колгоспники повинні усвідомити, що рівень забезпечення їх хлібом залежить від розмірів врожаю. Низький урожай у колгоспі зумовлює зниження споживання»⁶¹².

Вище політичне керівництво Союзу й республіки вважало, що здійснення суцільної колективізації уможливило вирішення заготівельної проблеми. Ось чому напередодні кампанії 1931–1932 рр. представники влади були переконані, що зможуть забезпечити виконання державних планів хлібопоставок без будь-яких ускладнень. На їхню думку, «сама організація колгоспу з його зовсім відмінними формами господарювання забезпечує нормальне здавання від колгоспу хлібних лишків за схваленим планом». Можливе ж невиконання окремими колгоспами обов'язків щодо здавання хліба Наркомат юстиції УСРР пояснював лише службовою недбалістю та службовими зловживаннями правлінь колгоспів, а тому пропонував карати їх як за службові злочини⁶¹³.

Однак перенесення центру ваги з індивідуального на усупільнений сектор обернулося тим, що під час хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. влада наразилася на реальний саботаж заготівель з боку колективних об'єднань. Не можна стверджувати, що для керівництва республіки це виявилось абсолютною новою формою спротиву хлібозаготівлям, оскільки перші випадки «ухиляння колгоспів від здачі лишків» зафіксовані ще в 1929 р. Тогоріч до керівників колоб'єднань уперше застосували репресивні заходи. Проте в 1931 р. у зв'язку зі зростанням частки усупільненого сектора саботаж з боку колективних об'єднань міг визначити долю всієї заготівельної кампанії.

Аналізуючи цю ситуацію, Наркомат юстиції республіки констатував, що «ухиляння колгоспів від здачі лишків» представляло собою систему заходів, спрямованих на «утаювання та розкрадання хліба»: хліб не повністю збирався з ланів, приховувався під час обмолоту, здійснювався невірний облік приймання й витрачання зерна⁶¹⁴. Кваліфікація цих явищ лише як форм «утаювання та розкрадання хліба», на наш погляд, не відображала всіх особливостей функціонування колгоспної системи. Родимою плямою останньої була безгосподарність, зумовлена незацікавленістю членів колективних об'єднань у результатах господарювання, що призводило до значних втрат сільськогосподарської продукції. Крім того, «приховування та розбазарювання хліба» стало для колгоспників від початку суцільної колективізації формою самовільного отоварювання трудоднів, за якими з ними не розраховувалася держава.

Влада ж, схоже, і не збиралася з'ясувати реальні причини втрат зерна, частка яких перевищувала всі нормативи. Партійно-державне керівництво бачило лише те, що хотіло бачити, а тому вживало переважно репресивні заходи, щоб припинити «приховування та розкрадання врожаю», яке нібито в колективних господарствах республіки почало набувати масового розмаху. Директива Наркомату юстиції від 1 вересня 1931 р. зобов'язала органи прокурорського нагляду організувати розкриття фактів приховування й розкрадання хліба окремими колгоспами. Місцеві прокуратури націлювали на виявлення не лише виконавців злочину, але й «замовників», тобто тих «куркулів та їхніх агентів», що ховаються за безпосереднім виконавцем. Шукати ж їх мали серед членів правлінь колгоспів і працівників МТС, які давали виконавцям відповідні доручення. Розгляд справ у суді мав тривати до 10 днів; «до класового ворога та його агентури» передбачалося вживання суворих заходів, переважно у вигляді позбавлення волі⁶¹⁵.

Дільничні прокуратури не заборилися з реалізацією вказаної директиви. На 12 вересня 1931 р. судові процеси над членами правлінь колгоспів відбулися в селах Леніне, Косівка, Морозівка Олександрійського району. Проти керівництва артільей висували стандартні обвинувачення: розбазарювання хліба з-під молотарки, приховування обмолоту. Показово, що злочином уважався й розподіл авансів не за трудоднями, а за їдцями, який допустило правління артільі «Червоний степ» другої Морозівської сільради. Керівників

цієї артілі покарали також за сприяння масовим крадіжкам зерна, бо, мовляв, «жодного члена артілі за цей вчинок не виключено з артілі чи віддано до суду». За такі «злочини» членів правлінь колгоспів засудили до позбавлення волі на термін від 2 до 2,5 року і примусової праці від 3 до 6 місяців⁶¹⁶.

Проте застосування репресій проти керівної ланки колгоспів у перші місяці хлібозаготівельної кампанії практично не вплинуло на її перебіг. Тому таємною директивою ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. знову вимагалось «посилити репресії за приховування хліба, обман, крадіжки в колгоспах». Особлива увага при цьому зверталася на завгоспів, рахівників, рільників, які начебто найчастіше виступали організаторами приховування й крадіжок, і до того ж, як свідчить ряд випадків, належали до «куркульських та ворожих елементів». Водночас передбачалося здійснити чистку колгоспів⁶¹⁷.

Окрім притягнення до кримінальної відповідальності членів правлінь колгоспів за приховування й розбазарювання хліба, влада застосовувала щодо колективних об'єднань, які «злісно не виконують своїх планів», заходи економічної репресії: виключення з обслуговування МТС шляхом розірвання договору з ними, дострокове стягнення кредитів і навіть розпуск артілі. Після розпуску з членів цих колективних об'єднань стягували всі платежі, установлені для селян-індивідуальників⁶¹⁸.

Як здійснювалася розправа із саботажниками хлібозаготівель, можна простежити на прикладі артілі «Незаможник» Устимівської сільради на Одещині. Після розпуску колгоспу на підставі постанови президії Устимівського райвиконкому від 12 січня 1932 р. сільрада протягом доби нарахувала колишнім колгоспникам сільгосподаток, страховку, самообкладання як одноосібникам, узявши за орієнтир прибуток кожного до вступу в колгосп. Вони також повинні були впродовж січня виконати план хлібозаготівлі, який мав колишній колгосп. Злісних нездавців передбачалося «притягати до судової відповідальності, як контрактантів, що не виконують своїх зобов'язань перед державою». Виникає цілком слушне, як на нас, запитання: за рахунок яких ресурсів і коштів новоспечені одноосібники мали виконати встановлені зобов'язання, якщо після розпуску артілі успішніе майно й худоба як неподільні фонди, а також відрахування (культфонд) передавалися райколгоспсоюзу, а решту успішного майна і самої артілі, і окремих членів описували за різні державні борги? Посівфонд вивозили в рахунок хлібозаготівлі, а озимий посів зараховували за борги⁶¹⁹. Як бачимо, для досягнення мети влада використовувала всі можливі важелі, уважаючи, що одним із джерел виконання державних зобов'язань є саме «прихований і розбазарений» колгоспниками хліб.

Про масштаби застосування нового виду репресії свідчить статистика. В УСРР упродовж 25 січня – 10 лютого 1932 р. було розпущено 80 колгоспів. Із них лише в Полтавському районі – 30. Наркомзем СРСР визнавав, що досить часто ліквідували великі колгоспи, що вважалися зразковими господарствами з добре організованими виробничими процесами як,

приміром, артілі «Вільне життя» Новоукраїнського району, «Червоний орел» Краснокутського району тощо. Власне розпуск колгоспів як метод впливу на саботажників хлібозаготівель не лише не забезпечував виконання державних планів, але й дискредитував саму ідею суцільної колективізації, бо держава примусово ліквідувала силою створені нею ж колоб'єднання. Поширеною реакцією колишніх колгоспників на доведення їм твердих завдань із хлібоздачі стали втечі із села «в невідомому напрямку». Зокрема, так зробили всі середняки з артілі «Світовий гігант» Новобузького району⁶²⁰.

У зв'язку з пошуками «прихованого і розбазареного хліба» в 1931 р. у партійних документах уперше з'являється тема «міфічного пшеничного міста», яка стане лейтмотивом наступної заготівельної кампанії 1932–1933 рр. Так, на жовтневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у своїй промові заявив, що, «попри те, що ми минулого року заготовили в Україні 462 млн пудів, ми переконалися, що в нас у селі залишилися значні товарні лишки минулорічного хліба. Ми, звичайно, не можемо їх підрахувати, але, наскільки нам вдалося цю справу «прощупати», місцями вони становлять чималі фонди»⁶²¹. Переконання влади в наявності в українському селі значних минулорічних хлібних припасів повинне було легітимізувати рішення керівництва про вилучення в селян усієї зернової продукції врожаю 1931 р.

Те, що під час заготівельної кампанії 1931–1932 рр. у селян вилучали всю вироблену продукцію, а не товарні лишки, доводить і таємний лист ЦК КП(б)У від 4 вересня 1931 р. У ньому визнавалися факти проведення тотальних конфіскацій зерна у виробників сільськогосподарської продукції, хоча вони й називалися «грубими порушеннями партійної лінії», бо, мовляв, «партія ніколи не давала директив забирати весь хліб ні у колгоспника, ні у одноосібника»⁶²².

Під час хлібозаготівель 1931 – 1932 рр. репресивний удар спрямовувався не лише проти селян, але й проти низового партійно-радянського апарату, який безпосередньо відповідав за виконання державних планів. Тільки протягом жовтня – листопада 1931 р. місцевими органами ДПУ республіки було порушено 107 справ проти голів сільрад, 15 – проти уповноважених райвиконкомів, 100 – проти членів комісій сприяння, 11 – проти працівників кооперації. Цих посадовців притягували до кримінальної відповідальності «за бездіяльність, недооподаткування куркульства, викривлення класової лінії». Одночасно місцевими партійними й радянськими органами знято з роботи без притягнення до судової відповідальності 33 голів сільрад, 12 уповноважених райвиконкомів, 5 секретарів сільських партосередків, 44 голів і членів правлінь колгоспів; розпущено 19 правлінь колгоспів, 22 комісії сприяння, 3 сільради; 52 комуністів виключили з партії⁶²³.

На початку січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У за «саботаж хлібозаготівель» розпустило бюро Новомосковського і Зінов'євського райпарткомів, а також зняло з посад секретаря Зінов'євського РПК Михеєнка,

голову Зінов'євської міськради Беляєва, секретаря Новомосковського РПК Кисельова, голову Новомосковської КК Моренкова, голову Новомосковського райвиконкому Лермана, заборонивши їм упродовж року виконувати відповідальну роботу. 14 січня 1932 р. така ж доля спіткала очільників Новоукраїнського району Одеської області⁶²⁴.

Особливістю хлібзаготівельної кампанії 1931–1932 рр. була фактична відсутність правових механізмів, які б дозволяли селянам оскаржити неправомірні дії заготівельних органів. У директиві Наркомату юстиції УСРР від 17 липня 1931 р. чітко вказувалося, що органи прокуратури «зовсім не розв'язують скарги на розмір доведених твердих завдань і на розмір контрактації та визначеного самозобов'язання». Не переглядалися хлібзаготівельні завдання і в судовому порядку. У постанові колегії Наркомату юстиції республіки від 20 квітня 1931 р. з цього приводу зазначалося, що, «розглядаючи хлібзаготівельні справи, не треба, звичайно, ставити питання, чи підставно доведено тверде завдання хлібзаготівлі до господарства і чи правильно встановлено розмір доведеного твердого завдання»⁶²⁵.

Типову реакцію прокуратури на селянські скарги щодо розмірів хлібзаготівельних планів висвітлює інформаційний лист Сумського міжрайпрокурора Семенова від 1 серпня 1931 р., який доповідав, що після визначення хлібзаготівельних планів до прокуратури надійшло чимало скарг з боку заможних селян на велику кількість доведеного твердого завдання, але прокуратура ці скарги залишала без наслідків. Разом із тим він визнавав, що в деяких випадках кількість доведеного набагато перевищує реальну можливість господарства, і наводив приклад: якщо при наявності в господарстві трьох десятин землі норму хлібоздачі доводять до 300–350 пудів, то це неминуче веде до ліквідації господарства⁶²⁶.

Як підтверджує аналіз архівних джерел, під час заготівель 1931–1932 рр. репресії остаточно перетворилися на основний механізм забезпечення виконання державних планів. На 1 листопада 1931 р. в республіці за хлібзаготівельними справами засуджено 26 тис. осіб, а на 1 грудня – уже 36 тис.⁶²⁷ Таким чином, порівняно з попереднім роком кількість засуджених зросла удвічі. Лише в Новоукраїнському районі судові органи розглянули близько 400 хлібзаготівельних справ, із них 15 % щодо бідняків. Кримінальні справи порушено проти кожного третього колгоспу району. Спостерігалися численні випадки засудження до 6–7 років позбавлення волі літніх селян віком 75–80 років⁶²⁸.

Не відставали від органів юстиції й українські чекісти, по лінії яких лише протягом жовтня – грудня 1931 р. «проведено» 1 246 слідчих справ: 406 – по колгоспному сектору, 182 – радгоспному, 137 – одноосібному, 160 – по заготівельному і 233 – по радянському апаратах, 128 – по приватному сектору. До судової відповідальності притягнуто 1 374 куркулів⁶²⁹. Офіційно влада оцінювала застосування репресій «без будь-якої потреби в буквально кінських дозах» як «прояви «лівацького» характеру», насправді «репресивний

вал» стимулювали нормативно-правові акти партійно-радянських органів. Тим паче, що одночасно Наркомат юстиції УСРР критикував і «прояви правого опортунізму». Зокрема, в діяльності Житомирського, Вінницького, Сталінського міжрайонних судів «за закриття справ куркулів за нездачу хліба» і за «безпідставне пом'якшення вироків нарсудів»⁶⁵⁰. За таких умов місцевим прокураторам і судам було важко зрозуміти, у чому полягає «раціонально-доцільне» застосування кримінальної репресії.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Передусім зазначимо, що специфіку хлібозаготівельної кампанії 1930–1931 рр. визначила суцільна колективізація, яка здійснювалася в українському селі. Під час заготівель основний репресивний удар був спрямований проти одноосібників: твердоздавців – «куркулів» і «контрактантів» – бідняків і середняків, які не бажали вступати до колгоспів. Притягуючи до кримінальної відповідальності за невиконання нереальних заготівельних планів власників індивідуальних господарств, влада давала зрозуміти, що не дозволить збереження індивідуального сектора в колективізованому селі. Протягом наступних заготівель 1931–1932 рр. під гніт репресій потрапляють дедалі більше представників соціалістичного сектора: колгоспники, працівники адміністрації колективних об'єднань, партійно-радянське керівництво районної та сільської ланок. Це пояснюється розгортанням заготівельної кампанії 1931–1932 рр. після завершення суцільної колективізації, коли основним виробником зерна стали колгоспи, члени яких, на думку влади, займалися розкраданням і приховуванням зерна. Під час заготівель 1931–1932 рр. партійно-державне керівництво вперше починає експлуатувати тему міфічних припасів зерна в українському селі, «пшеничного міста», яка стане лейтмотивом хлібозаготівель 1932–1933 р.

У 1930–1932 рр. значно зростає кількість селян, репресованих органами юстиції за хлібозаготівельними справами: у 1930–1931 рр. засуджено 18 тис. осіб, у 1931–1932 рр. – 36 тис., або вдвічі більше. Посиленню репресивного удару сприяла спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ, оскільки від судів вимагали не дослідження обставин скоєння злочину, а лише врахування «господарсько-політичного значення» справ. Інтенсифікації репресивних акцій сприяла й діяльність виїзних судово-слідчих бригад, які почали працювати в селі під час заготівель 1930–1931 рр. Органи ж ДПУ здебільшого задіявалися для боротьби із селянським опором: «контрреволюційною агітацією» та в репресивній чистці адміністрації колгоспів, сільрад, райвиконкомів, кооперації.

Здійснивши суцільну колективізацію, партійно-радянське керівництво держави вважало, що у вигляді колективних об'єднань воно створило справжні соціалістичні фабрики з виробництва товарної сільськогосподарської продукції з майже безмежними потенційними можливостями. Згідно з цією логікою, Кремль визначав розміри хлібозаготівель, незважаючи на реальну ситуацію у фактично зруйнованому соціалістичною модернізацією аграрному секторі.

Обсяги заготівель у 1931–1933 рр. залежали від експортних потреб держави, потреб індустріалізації, постачання міста, а сам механізм розрахунків хлібозаготівельних планів більше нагадував продрозкладку, оскільки не враховував багатьох елементарних речей, зокрема можливих утрат сільськогосподарської продукції під час жнив.

Однак примусово змінивши систему власності й виробничих відносин в аграрному секторі відповідно до більшовицької доктрини, влада раптом з'ясувала, що заготівельна проблема так і залишилась невирішеною. Замість індивідуальника, який «навмисно саботував» здачу зерна державі, їй довелося зіткнутися з невиконанням заготівельних планів уже усупільненим сектором. Відкинувши об'єктивні соціально-економічні причини такого перебігу подій, сталінське керівництво пояснило провали колективних об'єднань тим, що «далеко не всі колгоспи <...> можна вважати нашими, радянськими, соціалістичними колгоспами»⁶³¹. Оскільки в деяких з них провід захопили «антирадянські елементи», це призвело до «розгулу приватновласницької дрібно-буржуазної стихії, підігріваної та очолюваної куркулем»⁶³².

Партійно-радянські очільники також уважали, що селяни, вступивши під тиском влади до колгоспів, навмисно саботували основні сільськогосподарські кампанії та намагалися розвалити колгоспи зсередини. У промові на обласній колгоспній виробничій нараді в 1934 р. перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаевич так пояснив логіку дій «учорашніх одноосібників»: «Влада вимагає, щоб я ішов в колгосп. Гаразд, я поступлюсь, піду в колгосп, а піклуватися про колгоспне виробництво, боліти за нього душею, працювати для нього, як для свого господарства не буду. Колгосп сам по собі, а я сам по собі, – я буду рвать від колгоспу»⁶³³.

Реакцією властей на «саботаж» з боку колгоспників стало масштабне застосування репресій, за допомогою яких вони намагалися «перевиховати» селян, прищепити їм колективізм, привчити безкоштовно працювати на соціалістичну систему. Масовість каральних акцій під час заготівель 1932–1933 рр., на наш погляд, логічно випливає із загальної сталінської тактики «підхльостування», «великого стрибка». У такий спосіб генеральний секретар прагнув раз і назавжди переломити ситуацію, «по-більшовицьки оволодіти колгоспним будівництвом», забезпечити належне функціонування усупільненого аграрного сектора⁶³⁴.

Ще однією причиною використання силових методів хлібозаготівель вважаємо внутрішньополітичну ситуацію в державі. У цьому плані варто погодитися з дослідником В. Васильєвим, який зазначає, що «в разі відмови від хлібозаготівель унеможлилювались експорт пшениці, надходження валюти, закупівля обладнання для заводів, що споруджувалися, у кінцевому наслідку – так звані «темпи соціалістичного будівництва»»⁶³⁵. Провал політики «великого стрибка» призвів би до політичної дискредитації Й. Сталіна та його прибічників, які за таких обставин вирішили йти «до кінця».

Репресивні дії влади під час хлібозаготівель 1932–1933 р. спрямовувалися на вирішення низки завдань. По-перше, на забезпечення виконання заготівельних планів за рахунок так званих «невидимих припасів хліба», тобто вилучення в селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна⁶³⁶. Партиїне керівництво республіки протягом усієї заготівельної кампанії вважало, що в «чорних коморах» селян приховані тисячі тон хліба. Зокрема, М. Хатаєвич стверджував, що в 1932 р. зерно приховувало 85% – 90% колгоспників⁶³⁷. Партиїні очільники продовжували перебувати в полоні міфу про «підземне пшеничне місто» навіть у розпал голоду, пропонуючи надавати допомогу голодуючим селянам за рахунок нових експропріацій зерна в їхніх односельцях⁶³⁸.

Крім численних заготівельників, виявленням «розкраденого хліба» займалася секретно-інформаторська мережа ДПУ. Щоправда, за інформацією чекістів, кількість зерна, вилученого з «чорних комор» селян, насправді була незначною – 0,1–0,2 % заготівельного плану⁶³⁹. Скажімо, упродовж 1 грудня 1932 р. – 25 січня 1933 р. органами ДПУ й міліції викрито 14 956 ям, 621 чорну комору і 1 359 інших схованок. Усього каральним органам удалося вилучити зі схованок, відходів і в спекулянтів 1 718 500 пуд зернохліба⁶⁴⁰. На нашу думку, повідомлення органів ДПУ, міліції, уповноважених про виявленні «ями» й «чорні комори» не слід сприймати буквально, бо під ними часто розуміли місця зберігання незначної кількості хліба⁶⁴¹.

Іншим напрямом репресивної політики стали виявлення й покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» – «контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі»⁶⁴². На підставі аналізу документів ДПУ УСРР видно, що центральне й республіканське партійне керівництво пояснювало невиконання державних заготівельних планів «існуванням на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном та іноземними розвідками, головним чином з польським главштабом»⁶⁴³. Саме міфічне «контрреволюційне повстанське підпілля», на переконання радянських можновладців, виступало в ролі організатора саботажу хлібозаготівель.

Як і під час попередніх заготівельних кампаній, репресивні заходи щодо селян застосовувалися у судовому, позасудовому й адміністративному порядку. До цього варто додати покарання по «партійній лінії»: чистки парторганізацій, виключення з партії. Судову репресію реалізовували органи юстиції: суди, прокуратура. Для прискорення заготівель організували судово-слідчі бригади в складі народного судді, слідчого, інспектора міліції й захисника, які відсилали до «відсталих сіл» виявляти злісних нездавців хліба, спекулянтів, крадіїв тощо. Протягом 1–2 днів судово-слідча бригада проводила слідство й заслуховувала справи в показовому порядку прямо в селі, де скоєно злочин. На початку 1933 р. на селі діяли до 700 судово-слідчих бригад, охоплюючи своїм впливом фактично кожен район республіки⁶⁴⁴.

Під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. знову використовувалася спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ: у позачерговому порядку виїзними сесіями обл- і нарсудів. Тільки у Вінницькій області на початку грудня 1932 р. працювали 100 постійних і 22 додаткові сесії судів. На Дніпропетровщині крім постійних виїзних сесій у всіх районах працювали ще 19 додаткових сесій⁶⁴⁵. У Харківській області кількість виїзних сесій облсуду протягом листопада 1932 р. довели до 25, що перевищувало «увесь наявний штат членів облсуду»⁶⁴⁶.

Темпи проходження хлібних справ у судово-слідчих органах (від порушення справи до винесення вироку) у середньому становили 3–5 днів⁶⁴⁷. Оскільки збільшення кількості заготівельних справ у листопаді позначилося на темпах їх розгляду в судах, 5 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову. Згідно з нею, в областях мали створити спеціальні комісії, так звані «четвірки», в складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ та облпрокурора. На ці комісії покладался обов'язок сортування справ, порушених проти «контрреволюціонерів» і «саботажників заготівель». «Четвірки» повинні були раз на 2–3 дні «встановлювати справи, які заслуговують найбільшої уваги і які потрібно розглядати в прискореному порядку». Для проведення слідства й суду по таких справах відводилося 4–5 днів. У дводенний строк після винесення вироку справи передавалися на затвердження до столиці, де їх «проходження» забезпечувалося упродовж 1–2 днів⁶⁴⁸. Аналіз діяльності Дніпропетровської обласної «четвірки» свідчить, що за одне засідання вона «пропускала» до 20 справ, виносячи здебільшого однотипні рішення: «Справу передати на розгляд виїзної сесії суду»⁶⁴⁹.

Під час розгляду заготівельних справ працівники органів юстиції мали дотримуватися жорсткої лінії, застосовуючи винятково «тверду репресію». У разі прояву «бюрократизму, тяганини, гнилого лібералізму» на них очікувало неминуче покарання. Так, за «застосування не досить твердої репресії» у справах про нездачу хліба репресовано суддів Гросулівського та Брусилівського районів⁶⁵⁰. На Дніпропетровщині з початку заготівельної кампанії й до 25 грудня 1932 р. «за викривлення лінії в хлібозаготівельних справах» засудили 11 працівників юстиції: 7 народних суддів, 3 прокурорів і 1 нарслідчого⁶⁵¹. До 15 грудня 1932 р. Наркомат юстиції республіки разом із облсудами й облпрокурорами за хлібозаготівельні справи зняв з роботи 17 осіб, із них 7 віддав до суду. Щодо 30 працівників юстиції порушили дисциплінарні справи⁶⁵².

Оскільки наприкінці листопада 1932 р. заготівлі фактично перетворилися на війну влади із селянством за хліб, органи юстиції почали працювати в надзвичайному режимі. За наказом народного комісара юстиції та Генерального прокурора республіки від 21 листопада 1932 р. сформовано своєрідний оперативний штаб із хлібозаготівель – спеціальну групу під його головуванням у складі прокурора Верховного суду Л. Ахматова, т.в.о.

заворгінстру НКЮ Гаріна, заступника прокурора Верховного суду Розвадовського, інспектора-прокурора Седліса. Вона мала забезпечити зв'язок з іншими органами влади. Члени цієї групи повинні були чергувати в наркоматі юстиції впродовж доби. На обласному рівні організовувалися аналогічні групи в складі облпрокурора, його заступника, голови облсуду, заворгінстру й одного інспектора, які встановлювали зв'язок з районними органами юстиції, виїзними сесіями облсуду та нарсудів, а також з іншими органами, що здійснювали хлібозаготівлі. Своєю чергою облпрокуратури й облсуди створювали оперативні групи на прокурорських ділянках у складі дільничного прокурора, нарсудді та слідчого для забезпечення оперативного зв'язку з районними й сільськими органами і керівництва судово-слідчими бригадами та виїзними сесіями нарсуду⁶⁵³.

У позасудовому порядку карали органи ДПУ. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР ухвалювала рішення про виселення засуджених або ув'язнення їх у концтаборі строком на 3–5 років. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР могла застосовувати найвищий захід соціального захисту – розстріл або позбавлення волі на строк до десяти років. Роль надзвичайних органів у «боротьбі за хліб» зроста після видання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп»⁶⁵⁴, що санкціонувала проведення спецоперації з виявлення контрреволюційного підпілля, у ході якої передбачалося ліквідувати 436 контрреволюційних організацій і притягти до відповідальності 3 425 осіб. Операція мала охопити 243 райони республіки. На її проведення мобілізувалися найкращі чекістські сили⁶⁵⁵.

Ініційована партійним керівництвом республіки, спецоперація ДПУ УСРР з ліквідації сільської контрреволюції мала характер «профілактичної», «попереджувальної чистки» адміністративно-управлінської ланки колгоспів, сільрад, які «злісно» саботували хлібозаготівлі й зривали виконання державних планів. У результаті її проведення органи ДПУ в листопаді 1932 р. заарештували 8 881 особу, серед яких 311 голів колгоспів, 702 членів правління, 127 рахівників і бухгалтерів, 13 уповноважених райкомів. У 110 районах республіки виявили й ліквідували 151 внутрішньоколгоспну «контрреволюційну групу»⁶⁵⁶.

Наступний етап боротьби надзвичайних органів із «сільською контрреволюцією» починається 5 грудня 1932 р., коли за підписом В. Балицького, заступника голови ОДПУ СРСР і постійного представника цієї спецслужби в Україні, видається так званий «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1». У ньому було актуалізоване головне завдання щодо «негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі». Задля активізації боротьби в цьому напрямі при ДПУ УСРР була сформована спеціальна ударно-оперативна група. Вже 6 грудня 1932 р. у

таємному бюлетені ДПУ УСРР зазначалося, що «оперативний удар по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням здійснюється швидкими темпами». ДПУ повідомляло про викриття 55 «внутрішньоколгоспних антирадянських груп» у 42 районах 5 областей України, арешт 290 осіб, серед яких 28 голів колгоспів⁶⁵⁷.

Адміністративну репресію реалізовували радянські органи: сільради, райвиконкоми, облвиконкоми. Загалом застосування репресій мало комплексний характер. Приміром, накладення штрафу на «злісних нездавців хліба» поєднувалося з притягненням до кримінальної відповідальності.

Під час заготівельної кампанії 1932–1933 рр. існувала особлива процедура затвердження розстрільних вироків. Згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 листопада 1932 р., ухваленою за пропозицією комісії В. Молотова, «право остаточного вирішення питань про вирoki до найвищої кари» на період хлібозаготівель отримала спеціальна комісія ЦК КП(б)У в складі генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, голови ДПУ УСРР С. Реденса та секретаря ЦК КП(б)У В. Кисельова⁶⁵⁸. Справи, що передавалися на розгляд комісії ЦК, готувала «трійка» в складі наркома юстиції й генерального прокурора УСРР Ю. Полякова, прокурора Верховного суду УСРР Л. Ахматова і голови Верховного суду УСРР Берновського. Усі вирoki про розстріли та про їхнє виконання підлягали обов'язковому оприлюдненню в районній і обласній пресі⁶⁵⁹.

З огляду на завдання репресивної кампанії, провідним напрямом у діяльності органів юстиції та ДПУ республіки стала боротьба з «розкраданням, розбазарюванням і приховуванням хліба», яку простимулював одіозний «закон про п'ять колосків» – постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Російський історик І. Зеленін дійшов висновку, що ініціатором та основним автором постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. був сам генсек, що доводить, зокрема, листування Й. Сталіна й Л. Кагановича. Дослідник звернув увагу на юридичну безграмотність закону, яка полягала у відсутності диференціації видів покарання залежно від ступеня їхньої тяжкості: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів⁶⁶⁰. Засуджені в цих справах за жодних умов не підпадали під амністію. Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до державного, зазначена постанова остаточно розвіяла ілюзії тих селян, які вважали, що колгосп – не частина соціалістичного сектора, а лише «селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою»⁶⁶¹.

Крім того, закон установив покарання позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із ув'язненням до концентраційного табору для «антигромадських, куркульсько-капіталістичних елементів, що застосовують насильство та погрози або проповідують застосування насильства та погроз до колгоспників, щоб примусити їх вийти з колгоспу, щоб примусово зруйнувати колгосп»⁶⁶².

Поява «закона про п'ять колосків» шокувала навіть досвідчених прокурорів і суддів, які, здавалося б, від часів суцільної колективізації мали звикнути, що радянська юридична система підпорядковується політичній доцільності. Разом із тим працівники місцевих органів юстиції все одно не могли збагнути, як за крадіжку жменьки колгоспного зерна засуджувати голодного селянина до 10-річного ув'язнення або розстрілу, а тому буквально закидали Наркомат юстиції УСРР запитами, в яких просили розтлумачити порядок застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

11 серпня 1932 р. Наркомат юстиції республіки підготував спеціальний обіжник. Його зміст свідчив, що справжнього «драконівського» змісту «закона про п'ять колосків» не зрозуміло навіть його керівництво, яке рекомендувало місцевим прокурорам застосовувати в справах про крадіжки диференційований підхід. Так, за постановою від 7 серпня 1932 р. мали розглядатися справи про крадіжки колгоспного чи кооперативного майна «класово-ворожими чи декласованими елементами, систематично за змовою кількох осіб, коли розкрадання майна спричинило господарські ускладнення в колгоспі чи кооперативі, украдене на значні суми, розкрадання вчинене зі шкідницькою чи контрреволюційною метою». Такі справи були підсудні лише облсудам. Водночас обіжник дозволив передавати до нарсудів «справи про дрібні крадіжки, учинені вперше, на незначні суми, та коли крадіжка мала явно визначений споживацький характер», що фактично означало застосування ст. 170 КК УСРР. Наркомат юстиції УСРР залишив також за сільськими судами право розглядати «справи про зовсім дрібні крадіжки майна, що не складає основного предмета господарювання колгоспів (речі споживання, посуд тощо)». Згідно з обіжником, підсудність справи мав установлювати прокурор⁶⁶³.

Оскільки подібні тлумачення зводили нанівець каральну сутність «закона про п'ять колосків», 13 вересня 1932 р. з'явилася таємна інструкція. Нею регламентувався порядок застосування постанови від 7 серпня. Зокрема, до куркулів, обвинувачених у розкраданні колгоспного майна й хліба, передбачалося застосовувати найвищу міру покарання без винятків. Вироки одноосібникам і колгоспникам обмежувалися позбавленням волі на 10 років, а головам колгоспів, членам правління теж загрожувала найвища міра покарання (за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років)⁶⁶⁴. Водночас інструкція фактично скасовувала важливу правову норму про незворотність сили закону, оскільки чинність постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня поширювалася й на злочини, скоєні до її видання в тих випадках, коли вони мали громадсько-політичне значення. В Україні ж судові органи практикували такий «зворотний» підхід ще до появи відповідних роз'яснень. Харківський облсуд, наприклад, застосував цю постанову до злочину, учиненого в березні, а Одеський облсуд – до вчиненого в липні⁶⁶⁵.

Інструкція зобов'язала судово-слідчі органи розглядати справи за законом від 7 серпня в прискореному режимі – протягом 15 днів. Справи про крадіжки колгоспного майна вилучалися з підсудності сільських громадських і

колгоспних товариських судів. Останнім дозволялося лише розглядати справи про злочини проти особистої власності колгоспників й одноосібників. Дослідник П. Соломон звертає увагу, що «така нова політика контрастувала із фабрично-заводською практикою, за якою товариські суди заохочувалися до розгляду всіх розкрадань, збитки від яких не перевищували 50 крб»⁶⁶⁶.

Загалом інструкція про застосування «закону про п'ять колосків» мала чітко виражену антикуркульську спрямованість. Останню крапку в цьому питанні поставило розпорядження Наркомату юстиції УСРР від 14 вересня 1932 р. у ньому зазначалося, що цей закон «треба застосовувати обов'язково залежно від соціального стану обвинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи до ворогів народу»⁶⁶⁷, якими, зрозуміло, уважалися куркулі.

На практиці соціально-класова спрямованість закону обернулася тим, що судово-слідчі органи почали масово фальсифікувати відомості «про соцмайновий стан» притягнутих до кримінальної відповідальності. Звичайною справою стало «перетворення маломіцного середняка в заможника, а цього останнього – на куркуля»⁶⁶⁸. У такий спосіб місцеві органи юстиції перестраховувалися: винесення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» обвинуваченого.

Юридична недосконалість «закону про п'ять колосків» ускладнювала роботу судів, які опинилися перед важкою дилемою: в яких випадках потрібно застосовувати постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня, в яких – обмежитися ст. 170 КК УСРР, яка передбачала ліберальніші покарання за крадіжки. Згідно з цією статтею, за крадіжку, скоєну вперше, без застосування будь-яких технічних засобів і без обтяжуючих обставин, карали позбавленням волі терміном до трьох місяців або виправно-трудовами роботами до шести місяців. У разі, коли подібний злочин був скоєний удруге, застосовувалося позбавлення волі на термін до шести місяців. Загалом максимальний термін позбавлення волі, передбачений ст. 170 КК УСРР, становив три роки. Подібні «заходи соцзахисту» мали вигляд дитячих забавок на фоні покарань, установлених «законом про п'ять колосків».

2 листопада 1932 р. до ст. 170 КК УСРР було внесено зміни, які визначили строки покарання за окремі види крадіжок у вигляді позбавлення волі до 8 і 10 років⁶⁶⁹. Нова редакція статті ще більше дезорієнтувала судові органи, оскільки мала застосовуватись у випадках «значних розкрадань». Прикметно, що за доби «Великого терору» ця редакція статті була визнана «шкідницькою», а ініціатори законодавчої новачки – керівники Наркомату юстиції УСРР: А. Приходько, Л. Ахматов і С. Прігов – проголошені «ворогами народу»⁶⁷⁰.

Часто застосування цього закону залежало від суддівського сумління: в одних «рука не підіймалася, щоб на 10 років закатати людину за крадіжку колосків»⁶⁷¹, інші – засуджували «до розстрілу 17-річних, вагітних, без будь-

яких доказів»⁶⁷². 4 вересня 1932 р., приміром, у Дніпропетровській обласній газеті «Зоря» вийшла стаття. У ній суддя Петриківського району Золотарьов звинувачувався у винесенні «сміхотворно м'яких вироків куркулям і підкуркульникам, розкрадачам колгоспного хліба». Як доказ наводився такий факт: куркуля І. В'язового з артлі «Радянське село», розкрадача соціалістичної власності, він засудив лише на 3 роки позбавлення волі з подальшими позбавленням громадянських прав і заборонаю виїжджати за межі УСРР протягом 5 років⁶⁷³. На рішення українських судів значно впливало те, що більшість крадіжок були дрібними: жменя колосків, декілька буряків, качан капусти. Служителі Феміди прекрасно усвідомлювали, що більшість із них скоювалися в умовах, близьких до тих, які в юриспруденції називаються «станом крайньої необхідності».

Тому обласні прокуратури ретельно контролювали діяльність судів, опротестовуючи їхні занадто «м'які» вирокі. Так, переглянуто вирок нарсуду щодо куркулів Шулешкових, яких за крадіжку колгоспного хліба спочатку засудили до 3 років позбавлення волі, а після прокурорського втручання – «до найвищого заходу соцзахисту – розстрілу». На погляд Дніпропетровської облпрокуратури, особливою «м'якістю» вирізнялися вирокі, винесені Нововасилівським, Орхівським, Сталіндорфським, Чубарівським, Новотроїцьким, Софіївським, Олександрійським, Бердянським та іншими райсудами⁶⁷⁴. Нагадаємо, що в Україні справи за «законом про п'ять колосків» розглядали лише облсуди. Відповідно, передача прокурором справи до нарсуду автоматично означала застосування ст. 170 КК УСРР.

З погляду органів юстиції республіки, першою реакцією селянства на «зміцнення репресії» за «законом про п'ять колосків» стала зміна технології крадіжок: щоб уникнути відповідальності, до них почали залучати дітей. У відповідь директива Наркомату юстиції та Генеральної прокуратури УСРР від 26 серпня 1932 р. зобов'язала місцеві прокуратури й облсуди під час розслідування справ малолітніх крадіїв виявляти «тих, що спонукають дітей розкрадати колгоспний хліб». Під підбурювачами розуміли насамперед батьків малолітніх крадіїв⁶⁷⁵.

Упродовж першого місяця реалізації закону від 7 серпня чітко окреслилася тенденція «масового заведення справ в нарсудах, а особливо в облсудах» і масового винесення розстрільних вироків⁶⁷⁶. Місцеві органи юстиції повсюдно порушували принцип соціально-класової спрямованості закону. Адже помітну частину засуджених становили середняки й бідняки: за 120 «розстрільними справами» їх нараховувалося 20 осіб. У Кадіївському районі Донецької області зі 138 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, куркулями були 21. Наркомат юстиції УСРР розцінив таку практику як «механічне застосування закону» і своїм розпорядженням від 14 вересня 1932 р. зобов'язав народні суди під час розгляду справ урахувати цілу низку моментів: злочин учинено вперше, без обтяжливих моментів, крадіжка має однозначно споживацький характер, украдено на незначну

суму⁶⁷⁷. Звісно, подібні рекомендації суперечили «драконівській» суті «закону про п'ять колосків». Однак на практиці в Україні його застосовували переважно до «крадіїв з безвиході», тобто обвинувачених у дрібних крадіжках (89,5 % вироків). Для порівняння: у РСФРР ці злочини становили 51,5 %⁶⁷⁸.

Показово, що факти «масового засудження колгоспників за крадіжки на полі колосків, за крадіжки кількох кілограмів зерна» в голодному 1933 р. згодом визнала й сама влада. Проте за звичною практикою провина за нібито «навмисне перекручення судової політики радянської влади» була покладена на «троцькістсько-бухаринські та буржуазно-націоналістичні елементи», які «пролізли в органи радянської юстиції і робили все від них залежне, щоб дискредитувати закон від 7 серпня 1932 р.», щоб «викликати незадоволення і озлоблення трудящих проти радянської влади»⁶⁷⁹.

Якщо спочатку «закон про п'ять колосків» застосовувався лише до розкрадачів соціалістичної власності, то наступні союзні та республіканські нормативно-правові акти значно розширили сферу його чинності:

– постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 вересня 1932 р. дозволила карати за законом від 7 серпня посадових осіб, які допустили «незаконні витрати мірчука»⁶⁸⁰;

– постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. поширила його дію на бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що приховують хліб від обліку, складають неправдиві облікові відомості⁶⁸¹;

– постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. санкціонувала використання «закону про п'ять колосків» щодо саботажників сільськогосподарських робіт, розкрадачів насіння й шкідників⁶⁸²;

– директива Наркомату юстиції УСРР від 20 травня 1933 р. рекомендувала застосовувати постанову від 7 серпня 1932 р. у випадках «таємного викрадання з колгоспу колгоспником засобів виробництва, що були усупільнені при вступі його до колгоспу», а також «до організаторів розбору колгоспного майна (масового виводу коней, самовільного повернення реманенту)»⁶⁸³.

Окремо загадаємо постанову ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р. Вона дала новий імпульс застосуванню закону від 7 серпня, поширивши його чинність на селян, що приховували «розкрадений» чи «прихований від обліку хліб». Водночас Кремль «милосердно» дозволив не репресувати тих «колгоспників, колгоспи і трудящих одноосібників», які відреагують на останнє владне попередження й добровільно здадуть прихований хліб державі⁶⁸⁴. С. Кульчицький уважає, що ця постанова започаткувала масові обшуки селян, які супроводжувалися вилученням усіх їстівних припасів⁶⁸⁵.

Загалом закон від 7 серпня 1932 р. не лише використовувався владою для захисту врожаю від посягань голодних селян, а й став важливим інструментом забезпечення успіху хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 р. За даними Наркомату юстиції УСРР, від початку хлібозаготівельної кампанії

та до 25 листопада 1932 р. в республіці за крадіжки зерна засуджено 19 500 осіб. До них потрібно додати ще 1000 осіб, засуджених за порушення планів з мірчука і його «розбазарювання». У середньому на кожний район УСРР припадало 50 випадків засудження за розбазарювання і розкрадання хліба та три справи щодо мірчука. Найбільше за крадіжки колгоспного хліба карали в Дніпропетровській області – 5 025 засуджених, найменше в Чернігівській – 920, що пояснюється вищим рівнем колективізації в степових регіонах України. Майже 500 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, засудили до найвищої міри покарання, проте затверджено лише 245 розстрільних вироків⁶⁸⁶. Ще 14 тис. осіб засудили до позбавлення волі, із них 10% – на 10 років і 10% – на строк від 5 до 10 років. Решта – 5 тис. осіб – отримали покарання у вигляді примусових робіт. Отже, судова статистика свідчить, що закон від 7 серпня 1932 р. у справах про крадіжки застосовувався в республіці не більше, ніж у 10 % випадків, хоча середній показник по СРСР становить 37 %⁶⁸⁷.

З кінця листопада 1932 р. в Україні чітко окреслюється тенденція до подальшого посилення судової репресії в боротьбі з крадіжками зерна, особливо у зв'язку з вичерпанням так званих «видимих припасів хліба» державний план мав виконуватися тільки за рахунок вилучення в селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого хліба», на що зорієнтовувалися всі владні структури. Інтенсифікації каральних акцій сприяла й діяльність надзвичайної комісії на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, утворена у Харкові за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 29 жовтня. Відтак лише з 25 листопада до 5 грудня 1932 р., за даними з 295 районів, у республіці засудили 1 625 осіб, у середньому 5 осіб на один район⁶⁸⁸. На підставі цих даних Наркомат юстиції УСРР припускав, що загальна чисельність притягнутих до кримінальної відповідальності судами досягала 2000 осіб⁶⁸⁹.

Соціальний склад засуджених за крадіжки хліба спростовує тезу влади, що за посягання на соціалістичну власність карали переважно куркулів, тим паче, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. цей термін остаточно втратив свій первісний зміст, перетворившись на політичний жулел. Як уже неодноразово зазначалося, сільради визначали соціально-майновий стан селян за довільним принципом. Із загальної кількості засуджених судами УСРР на 25 листопада 1932 р. так званий «куркульсько-заможний елемент» становив лише 18%, а середняки й незаможники – 58%, рядові колгоспники – 13%. Серед засуджених за крадіжки колгоспного хліба 1 500 осіб були членами правління і посадовими особами колективних об'єднань, 2 500 – рядовими колгоспниками. Разом із засудженими за розкрадання й розбазарювання мірчука кількість засуджених членів правління і працівників апарату колгоспів зростала майже до 1 800 осіб⁶⁹⁰. Те, що значну частину притягнутих до кримінальної відповідальності становили представники управлінської ланки колгоспів, можна пояснити реалізацією директиви В. Молотова й М. Хатаєвича від 5 листопада 1932 р. Цим документом від обкомів вимагалось «нешадної

кари злочинним елементам у правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону суспільної власності»⁶⁹¹. Управлінський апарат колгоспів зазвичай обвинувачували в «розбазарюванні хліба». Органи юстиції та ДПУ кваліфікували як розбазарювання втрати зерна під час збирання й обмолоту та авансування колгоспників понад установлені норми – 15 % від фактичного обмолоту.

Справи про крадіжки, розбазарювання і приховування хліба розглядалися не лише судами, але й Судовою трійкою та Особливою нарадою (ОСО) при колегії ДПУ УСРР у закритому режимі: без участі обвинуваченого й захисника. До Судової трійки і ОСО ДПУ зазвичай потрапляли «великі справи»: про крадіжки, які супроводжувалися масовими виступами, насильницькими діями, терористичними актами, а також справи, за якими проходили організовані угруповання з великою кількістю заарештованих. Протягом серпня – листопада 1932 р. Судова трійка і ОСО ДПУ винесли вироки щодо 146 осіб, застосувавши такі репресії: 31 особу засудили до розстрілу, 60 – до 10 років концтабору⁶⁹². Отже, надзвичайні органи частіше, ніж суди, зверталися до закону від 7 серпня – у 62 % випадків проти 10 %. Додамо, що в першій половині грудня 1932 р. Судова трійка й ОСО ДПУ УСРР «за крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» засудили ще 64 осіб, з них 10 – до розстрілу, 20 – до 10 років концтабору⁶⁹³.

Якщо протягом перших чотирьох місяців застосування закону від 7 серпня органи юстиції та ДПУ виявляли й карали, головним чином, крадів-одинаків, то з початком спецоперації ДПУ УСРР проти сільської контрреволюції розгортається масова фабрикація групових справ розкрадачів. У рамках цієї спецоперації органи ДПУ лише в листопаді 1932 р. ліквідували в республіці 55 контрреволюційних колгоспних груп, які «організовано розбазарювали хліб», 60 угруповань, які хліб «організовано розкрадали», і 19 організацій, які приховували. Більшість викритих угруповань поєднували всі перераховані злочинні діяння: одночасно розбазарювали, розкрадали та приховували хліб, як правління артілі ім. Чубаря Чубарівського району Дніпропетровської області. За весь період спецоперації (листопад 1932 р. – січень 1933 р.) органи ДПУ УСРР ліквідували 757 контрреволюційних колгоспних груп, які здійснювали крадіжки й розбазарювання хліба⁶⁹⁴.

За нашими підрахунками на основі спецзведень Наркомату юстиції УСРР, від початку хлібозаготівельної кампанії і до 10 лютого 1933 р. суди репресували «за крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» 33 806 осіб, ще 2 408 осіб засудили за розкрадання мірчука⁶⁹⁵. Однак ці дані неповні, бо Наркомат юстиції отримував інформацію не з усіх районів республіки (від 31% до 96%).

Окремим напрямом репресивної діяльності органів юстиції стало покарання селян, що не виконували хлібозаготівельних планів – так званих «нездавців хліба». Від початку заготівельної кампанії і до 25 листопада 1932 р. за нездачу хліба в республіці репресували 19 000 осіб⁶⁹⁶ – пересічно 50 судових справ на кожен район УСРР. У 95% випадків до кримінальної відповідальності

притягали одноосібників: контрактантів (середняків та бідняків) і твердоздавців (куркулів), які становили понад 40% від загальної кількості засуджених⁶⁹⁷. До репресованих селян застосували розстріл (0,08% випадків), позбавлення волі (91,8%), примусові роботи (8%)⁶⁹⁸.

З останньої декади листопада кількість засуджених за нездачу хліба стрімко зростає. За даними 65% районів республіки, з 25 листопада до 5 грудня репресували 4 049 осіб. Звідси можна припустити, що загалом в УСРР протягом цих десяти днів засудили до 6 тис. осіб. До репресованих селян почали застосовувати суворіші покарання: розстріл у 0,8% випадків, позбавлення волі – 95%; примусові роботи – 4,2%⁶⁹⁹.

Найбільше засуджених за нездачу хліба протягом всієї заготівельної кампанії було на Чернігівщині, де залишався великий одноосібний сектор. Найменше за цей вид «злочину» карали в Донецькій області. Це пояснюється значним рівнем колективізації та індустріальністю її економіки⁷⁰⁰. Загалом же, як нам удалося з'ясувати, судами республіки від початку хлібозаготівельної кампанії до 10 лютого 1933 р. засуджено 40 099 осіб. Ці узагальнення теж неповні, бо зведеннях Наркомату юстиції містять дані не з усіх районів республіки (24–65 %) ⁷⁰¹.

Якщо звичайних селян – одноосібників і колгоспників – карали за нездачу хліба, то управлінський апарат колективних об'єднань притягували до кримінальної відповідальності за «контрреволюційний саботаж хлібозаготівель» за ст. 54 14 КК УСРР, яка передбачала «позбавлення волі на строк не менше одного року з конфіскацією всього або частини майна з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до найвищого заходу <...> – розстрілу з конфіскацією майна»⁷⁰². Від початку заготівельної кампанії до 10 грудня 1932 р. суди репресували 3 837 осіб (за даними 50% районів республіки), із яких засудили до розстрілу 0,4%, до позбавлення волі 70%, до примусових робіт 29,6%⁷⁰³. Першість у боротьбі з «контрреволюційним саботажем» тримала Дніпропетровська область: із 448 засуджених у республіці за першу п'ятиденку січня 1933 р. на неї припадало 319 осіб; за другу п'ятиденку 356 осіб із 533 засуджених. Другою за кількістю репресованих «саботажників» до січня 1933 р. була Харківська область⁷⁰⁴.

Репресивний тиск на адміністративно-управлінську ланку колгоспів також посилювався з останньої декади листопада 1932 р. На початку грудня в окремих районах республіки репресували 15–20 % членів правлінь колгоспів⁷⁰⁵. У Гросулівському і Цебриківському районах Одеської області в листопаді заарештували керівництво третини колективних об'єднань⁷⁰⁶. Суди почали застосовувати до «саботажників» і більш «тверду репресію» – у першій декаді січня кількість розстрілених вироків зросла до 10 %⁷⁰⁷. На нашу думку, масове застосування репресій проти голів колгоспів і сільрад зумовлювалося тим, що рішеннями обкомів і облвиконкомів на них покладалася персональна відповідальність за виконання заготівельних планів колективним та індивідуальним сектором. Це, зокрема, доводять постанови

Дніпропетровського обкому й облвиконкому від 23 грудня 1932 р. та лист секретаря Зінов'євського міського партійного комітету Підсухи, датований 12 січня 1933 р.⁷⁰⁸ У підсумку від початку заготівельної кампанії до 10 лютого 1933 р. за «контрреволюційний саботаж» суди репресували 8 323 осіб⁷⁰⁹.

Боротьбу із «саботажниками хлібозаготівель» здійснювали й органи ДПУ, які протягом листопада 1932 р. – січня 1933 р. ліквідували 105 внутрішньоколгоспних груп, які організували саботаж хлібозаготівель, і 119 груп, що протидіяли хлібозаготівлям⁷¹⁰.

Особливу увагу органи юстиції та ДПУ приділяли боротьбі зі спекуляцією хлібом. Оскільки новий хлібозаготівельний закон – постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. – дозволяв колгоспну торгівлю лише після 15 січня 1933 р., тобто після виконання плану хлібозаготівель і засипки насінневих фондів, будь-який продаж зерна чи борошна на ринку селянами кваліфікувався як спекуляція хлібом. 9 серпня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову. Нею визначалися основні заходи в боротьбі із спекуляцією хлібом. Згідно з нею, радянські органи, ДПУ та міліція повинні були забезпечити повне вилучення з ринків перекупників зерна й борошна; куркульсько-заможні господарства (твердоздавці), одноосібники (контрактанти), правління колгоспів, що продавали хліб на ринку до встановлених урядом строків, притягувалися до судової відповідальності⁷¹¹.

Порядок застосування судової репресії до спекулянтів хлібом деталізувала постанова Наркомату юстиції УСРР від 15 серпня 1932 р.: спекулянтів і перекупників потрібно карати за ст. 129 КК, яка передбачала позбавлення волі на строк до двох років з конфіскацією всього або частини майна або без конфіскації; заможників – за ч. 1 ст. 58 КК, куркулів – за ч. 2 ст. 58 КК, а в разі пом'якшувальних обставин, наприклад виконання ними твердих завдань, – за ст. 129 КК. Одноосібників-спекулянтів, що не виконали умов контрактації, мали притягати до кримінальної відповідальності за ст. 119 КК (позбавлення волі на строк до п'яти років з конфіскацією всього або частини майна або без конфіскації); а правління колгоспів – за ст. 97 або 98 КК УСРР (позбавлення волі до шести місяців)⁷¹².

На фоні драконівського «закону про п'ять колосків» ці методи впливу на спекулянтів видавалися надміру ліберальними. Тому 22 серпня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР ухвалили постанову, яка посилила покарання спекулянтам і перекупникам до ув'язнення в концтаборі на строк від 5 до 10 років без права застосування амністії⁷¹³.

Однак запровадження найсуворіших репресивних заходів проти спекулянтів не призвело до ліквідації «чорного ринку». Нелегальний продаж хліба концентрувався переважно на околицях міст або на квартирах у Дніпропетровську, Павлограді, Запоріжжі, Бердянську, Чубарівці, Генічеську. Поширилися випадки підробки хлібних документів, збільшення кількості утриманців. Спекуляцією активно займалися працівники заготівельних, розподільчих органів, візники⁷¹⁴. Тільки з 1 жовтня до 15 листопада 1932 р.

органи міліції вилучили в 3 920 осіб на ринках республіки 22 397 пуд зерна й 5 455 пуд борошна, затримали й притягнули до кримінальної відповідальності 862 перекупників хліба. Органи ДПУ протягом цього ж періоду заарештували 1 450 спекулянтів-перекупників, а всього з початку кампанії – 2 312⁷¹⁵.

Під час боротьби зі спекуляцією в діяльності репресивних органів виникла певна спеціалізація: якщо органи юстиції карали здебільшого так званих «продуцентів», тобто селян, що продавали власноруч вирощений хліб, то з перекупництвом боролися переважно по лінії ДПУ. Протягом серпня – листопада 1932 р. Судова трійка й ОСО ДПУ УСРР засудили за спекуляцію хлібом 466 осіб, з них 50 осіб – до 10 років концтабору, 357 – до 5 років концтабору, 46 – до заслання, 6 – до висилки, 7 – до інших заходів. У першій половині грудня 1932 р. по лінії ДПУ репресували ще 146 осіб, засудивши 3 осіб до розстрілу, 53 – до 10 років концтабору, 66 – до 5 років концтабору, 21 – до заслання, 1 – до висилки, 1 – до інших заходів⁷¹⁶. Загалом характер винесених вироків свідчить про посилення «твердості репресії».

За підрахунками, зробленими нами на основі спецзведень Наркомату юстиції УСРР, з 25 листопада 1932 р. до 10 лютого 1933 р. до кримінальної відповідальності за спекуляцію притягнуто 1 883 осіб, з яких 90% засуджено до позбавлення волі, 10% – до примусової праці. Наведені дані неповні, оскільки до Наркомату юстиції надходила інформація лише від 30–87% районів республіки⁷¹⁷.

Органічним складником репресивної політики стала боротьба проти контрреволюційної агітації. Уже на першому етапі хлібозаготівельної кампанії (протягом серпня – листопада 1932 р.) органи ДПУ порушили кримінальні справи проти 6 449 «агітаторів», що становило 30,4% від загальної кількості притягнутих до кримінальної відповідальності чекістськими органами. справи про контрреволюційну агітацію передавалися як на розгляд судів (на 781 особу), так і до Судової трійки й ОСО ДПУ УСРР. Надзвичайні органи за вказаний період репресували 496 осіб, засудивши більшість із яких до заслання (368 осіб) або до трьох років концтабору (86 осіб). Загалом вирокі «контрреволюційним агітаторам» були м'якшими, ніж «крадіям хліба». Зокрема, жодну особу не засуджено до розстрілу і лише 6 осіб – до 10 років концтабору⁷¹⁸.

Райуповноважені ДПУ, порушуючи справи за ст. 54 10 КК УСРР, намагалися довести зв'язок між «контрреволюційною агітацією» обвинувачених і невиконанням хлібозаготівель колективними об'єднаннями. Більшість притягнутих до кримінальної відповідальності «агітаторів» відкидали висунуті їм обвинувачення. Скажімо, А. Новіков з Божедарівського району під час допиту заявив: «Основною причиною невиконання планів хлібозаготівель колгоспами є погана врожайність поточного року, <...> це зрозуміло для всіх колгоспників, і казати про це я не вважаю злочином»⁷¹⁹.

В обвинувальних висновках райуповноважені ДПУ зазвичай вимагали застосовувати до обвинувачених як захід соціального захисту ув'язнення до

концтабору терміном від 5 до 10 років. На практиці ОСО ДПУ УСРР ухвалювали ліберальніші вироки – три роки концтабору або заслання⁷²⁰.

Інтенсифікація репресивних акцій влади наприкінці листопада 1932 р. – на початку січня 1933 р. призвела до зростання кількості справ про «контрреволюційну агітацію». Протягом першої декади грудня 1932 р. Судові трійки й ОСО ДПУ УСРР засудили 418 осіб (майже стільки ж, як і за попередні 4 місяці). Посилюються й «заходи соціального захисту»: до «агітаторів» почали застосовувати розстріл (2 випадки), удвічі збільшується кількість засуджених до 10 років концтабору (14 осіб)⁷²¹.

Протягом хлібзаготівельної кампанії до початку березня 1933 р. комісія С. Косіора щодо ухвалення смертних вироків розглянула 1 368 справ (989 хлібзаготівельних, 123 терористичні, 44 кооперативні, 97 – про крадіжки колгоспного майна та 115 – про інші зловживання), за якими засуджено 2 158 осіб. Найбільша кількість справ і засуджених припадала на Дніпропетровську область (324 і 543 відповідно), найменша – на Чернігівщину (87 і 133) та АМСРР (28 і 31). Динаміка розгляду справ комісією С. Косіора дає підстави висновувати, що пік репресій припав на грудень 1932 р. і січень 1933 р., коли на її затвердження передали розстрільні справи на 712 і 721 особу відповідно. Загалом за весь період хлібзаготівель комісія ЦК КП(б)У затвердила розстрільні вирoki щодо 1 014 осіб і змінила їх 1 144 особам⁷²².

На останню декаду листопада 1932 р. припадає й активне залучення до каральних акцій проти селянства радянських органів влади: сільрад, рай- і облвиконкомів, та, відповідно, інтенсифікація репресій за адміністративною лінією. Одним із їх напрямів була товарна блокада українського села. Першим кроком до її запровадження стали директива комісії В. Молотова від 5 листопада та постанова ЦК КП(б)У від 6 листопада 1932 р. про скорочення завезення товарів (за винятком сірників, солі, гасу) до найбільш відсталих із виконання плану хлібзаготівель районів. Блокада стосувалася 7 районів Одеської, 8 – Дніпропетровської, 5 – Київської, 8 – Харківської областей і 2 районів Донбасу⁷²³. Водночас передбачалося обмеження продажу промтоварів одноосібникам, що саботували хлібзаготівлі. 10 листопада політбюро ЦК КП(б)У корегує цю постанову, заборонивши «повністю відвантаження товарів на село, також і за цільовим призначенням»⁷²⁴.

Оскільки в українському селі залишалися товари, завезені до запровадження товарної блокади, влада застосувала товарну репресію адресно – щодо конкретних саботажників хлібзаготівель. Відтак інструкцією до постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. було заборонено продаж промтоварів одноосібним господарствам, що ухилялися від дотримання плану хлібзаготівель, аж до повного його виконання. У тих випадках, коли вибіркоче застосування товарної репресії не призводило до прискорення хлібзаготівель, дозволялося повністю вивезти товари із села, перекинувши їх туди, де «одноосібники і колгоспники сумлінно виконують свої зобов'язання». Урешті 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запровадило тотальну товарну

блокаду колгоспів-«чорнодошечників» та підтвердило заборону завезення й продажу товарів до окремих районів і сіл без занесення на «чорні дошки», якщо вони «особливо незадовільно виконують хлібозаготівлі»⁷²⁵.

Унаслідок на 2 грудня 1932 р. крам вартістю 329 237 крб вилучили із 91 села 22 районів Дніпропетровської області, на суму 462 306 крб – із 55 сіл 28 районів Київської області, на суму 238 000 крб – із 8 районів Вінницької області, на суму 228 068 крб – із 73 сіл 8 районів Чернігівської області⁷²⁶.

Партійне керівництво республіки в листі до ЦК ВКП(б) від 8 грудня 1932 р. визнавало мізерний ефект від застосування промтоварної блокади, пояснюючи це «насиченістю» села товарами й можливістю придбати все необхідне (сірники, сіль, гас) у районних центрах, на базарах, хоча й за високими цінами. Додамо, що висновки партійних очільників України лише частково правдиві, адже з повідомлень уповноважених із хлібозаготівель ясно, що з більшості кооперативних магазинів вивозити було нічого, «крім пари калош, кількох пар черевиків, одного пальта»⁷²⁷. У деяких населених пунктах селяни, попереджені про запровадження блокади, розкупили товари задалегідь⁷²⁸.

Мінімальний ефект від товарної блокади зумовлювався й тим, що директиви з припинення відвантаження та вилучення промкрану із сіл, що «злісно не виконували хлібозаготівлі», більшість облвиконкомів спустили на місця із значним запізненням. До того ж самі директиви суперечили одна одній, тому часто крам завозився до сіл, із яких мав бути вилучений. Наприклад, у занесеному на «чорну дошку» Малинському районі Київської області торгівля припинялась і поновлювалась чотири рази⁷²⁹.

Не мала товарна репресія й «виховного» впливу на «саботажників заготівель». В Одеській області селяни вивезення товарів пояснювали тим, що «почалася війна й товари забирають для Червоної армії». Подеколи колгоспники прямо заявляли: «Товарів немає, нас цим не злякаєш, нехай ліквідують кооперацію, а хліба не віддамо»⁷³⁰. Водночас на «чорних ринках» процвітала торгівля товарами першої необхідності, ціни на які значно зросли, наприклад вартість коробки сірників у деяких районах досягала 2 крб⁷³¹.

15 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про скасування товарної блокади, проте відновлення завезення й продажу промтоварів на селі не поширювалося на 27 районів Дніпропетровської, 8 районів Чернігівської, 15 районів Одеської, 22 районів Харківської, 10 районів Донецької областей, де «виконання хлібозаготівель залишалося явно незадовільним». Та навіть у районах, де відновлювалась торгівля крамом, товарні репресії тривали щодо одноосібників, колгоспників і колгоспів, що «злісно саботували хлібозаготівлі»⁷³².

Остаточно товарна блокада українського села була скасована постановою політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1933 р., яка санкціонувала поновлення завозу товарів до всіх районів, зокрема й до «чорнодошечних» сіл і колгоспів. Однак окремі місцеві можновладці, незважаючи на рішення партійного

керівництва республіки, продовжували блокувати відновлення торгівлі до середини квітня. Тому 16 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до обкомів і райпарткомів з вимогою перевірити випадки заборони торгівлі й закриття крамниць у селах і колгоспах, «забезпечивши всюди поновлення завою товарів і нормальну торгівлю»⁷³³.

У підсумку товарна репресія виявилася малодієвою на фоні застосування жорстокіших каральних акцій проти селянства. Перед загрозою нового голоду позбавлення селян можливості придбати крам не могло заохотити їх віддати весь хліб державі.

Іншим напрямом адміністративної репресії стало масове штрафування селян-одноосібників. Постанова та інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» санкціонували застосування грошових штрафів «розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)» до одноосібників, що злісно саботували хлібозаготівлі та займалися спекуляцією. Штрафи мали накладатися постановами сільради й уповноваженого райвиконкому з подальшим затвердженням райвиконкому⁷³⁴. У роз'ясненнях Наркомату юстиції УСРР указувалося, що штраф призначається лише «в одноразовому розмірі ринкової вартості незданого хліба»⁷³⁵.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р., продубльована через два дні Раднаркомом республіки, запровадила вже натуральні штрафи для колгоспів і одноосібників у розмірі 15 місячної норми здавання м'яса. Оскільки другим хлібом в українському селі вважалася картопля, яка становила значну частину раціону селян поліських і лісостепових регіонів, постанова санкціонувала ще й «картопляне штрафування» одноосібників в обсязі річного плану. Штрафувати колгоспи дозволялося райвиконкомом за попереднього дозволу облвиконкомів. М'ясні штрафи накладалися сільрадами за санкцією райвиконкому, картопляні встановлювалися облвиконкомом. Облвиконкоми наділялися й правом у виняткових випадках подвоювати суму штрафу⁷³⁶. Документи свідчать, що влада вважала саме натуральне штрафування найбільш дієвим методом прискорення хлібозаготівель.

Із коштів, що надходили від натуральних і грошових штрафів, 50 % спрямовувалися на депозит держбюджету та 50 % – до місцевого бюджету. Останні дозволялося витратити лише на агротехнічні заходи і соціально-культурне будівництво (додаткове фінансування шкіл, лікарень, агро-зоо-ветпунктів)⁷³⁷.

За даними ДПУ УСРР, на 5 грудня 1932 р. в республіці натуральні штрафи застосували до 5 304 господарств, переважно одноосібників⁷³⁸. Проте ці відомості не є повними, бо за інформзведеннями Наркомату юстиції республіки тільки в Дніпропетровській області за цей період оштрафували 3 394 господарства, з них 1 928 – у грошовій формі, 760 – м'ясом, 706 – картоплею. До 20 грудня 1932 р. кількість оштрафованих одноосібників на

Дніпропетровщині досягла 5 910 господарств. Середній розмір штрафу, накладеного на куркульські господарства області, становив 4,7 ц картоплі, 1 ц м'яса, 800 крб; бідняцько-середняцькі господарства мали здати 3 ц картоплі, 0,5 ц м'яса і сплатити 900 крб⁷³⁹. Розміри штрафів були явно «непідійомними», що доводять і збережені в судово-слідчих справах описи майна репресованих селян. «Найвищу оціночну вартість мала хата під залізом – 200–250 крб, вартість кобили чи коня становила 200 крб, сарай під соломою коштував 50 крб, ліжко – 5 крб, стіл – 3 крб, подушка – 1 крб, хомут – 1 крб»⁷⁴⁰. Тож із «куркульських господарств» Дніпропетровщини вдалося стягнути лише 614 ц картоплі (50 % від нарахованого), м'яса – 211 ц (68 %), грошей – 459 000 крб (33 %) ⁷⁴¹.

Аналогічною була ситуація зі стягненням штрафів і в інших регіонах України. Наприклад, у Харківській області на 16 грудня 1932 р. оштрафували 7 869 одноосібників на суму понад 7 млн крб, але отримали від «саботажників» лише 1,5 млн крб. М'ясом оштрафували на 1 117 ц, а стягнули 253 ц ⁷⁴².

Представники влади вважали, що малий ефект від штрафування зумовлювався формальним підходом сільрад до визначення суми штрафів. Він визначався або дуже низьким (300–500 крб), або надміру великим (10–13 тис. крб). Несплату штрафів пояснювали й поганим добром господарств для вилучення, бо голови сільрад, секретарі партосередків, яких постійно зміщували з посад, не знали села, а тому неправильно визначали «об'єкти репресій».

Розміри штрафів, накладених на середняцькі господарства, подеколи перевищували суми штрафів, установлені для куркульських господарств. Приміром, у Кобеляцькому районі куркульські господарства штрафували на 505 крб, а середняцькі – на 2 020 крб, у Зміївському – на 1 245 і 2 394 крб відповідно⁷⁴³. Часто сума штрафу була нееквівалентною кількості незданого хліба. Так, у с. Рожнівка Ічнянського району Чернігівської області за нездачу 19 кг хліба на контрактанта наклали штраф у 1000 крб, і на його покриття забрали корову, коня, будівлі, сіно й солому, а самого боржника вигнали з хати⁷⁴⁴.

Установлюючи гігантські суми штрафів «саботажникам хлібозаготівель», місцеві можновладці прекрасно усвідомлювали, що в селян відсутні кошти та майно для їх сплати, тому формулювання штрафних постанов звучать як оцінка адекватності дій місцевої влади. Скажімо, Балаклійський райвиконком Харківської області часто-густо ухвалював рішення на кшталт: «У випадку невнесення штрафу розміром 6 240 крб продати 3 кожухи і 2 куски полотна», «У випадку невнесення штрафу 9 720 крб продати кобилу зі зброєю»⁷⁴⁵.

У разі несплати штрафу вилучали майно боржника, яке продавали з торгів. Його основними покупцями були заготівельники, голови сільрад, колгоспів, члени правлінь або їхні родичі, які скуповували коштовні речі за безцінь. Відтак застосування штрафів проти саботажників хлібозаготівель по суті зумовило нову хвилю розкуркулення.

Від непосильних штрафів одноосібники зазвичай рятувалися втечею. Так, у с. Синюхині Броди Первомайського району після застосування репресій зі 120 одноосібних господарств залишилося 65. А із с. Вороб'ївка Сквирського району втекло 140 індивідуальних господарств із 330⁷⁴⁶. На думку Наркомату юстиції республіки, цьому сприяло відтермінування сільрадами стягнення штрафів на 10–15 днів після винесення постанови, за які селяни встигали приховати або продати своє майно.

Штрафам піддавали й цілі колгоспи. За даними Наркомзему УСРР, на 2 грудня 1932 р. так були покарані 57 з них у Вінницькій, 67 – Дніпропетровській, 11 – Одеській, 16 – Київській, 20 – Донецькій, 1 – Харківській областях⁷⁴⁷. Оскільки колективні об'єднання розраховувалися за штраф худобою, це спричиняло втрату «усупільненого стада»⁷⁴⁸.

Важливим елементом репресивної політики в 1932–1933 рр. став і давно випробуваний владою шлях експропріації та депортації селянських господарств. Постанова й інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. санкціонували вилучення «земельних наділів, зокрема й садибної землі» у тих нездавців-одноосібників, які «злісно» ухилялися від виконання планів хлібозаготівель і проводили «пряму підричну роботу проти хлібозаготівель». Цю категорію «саботажників», а також тих одноосібників, у кого виявили «закопаний в ямах хліб», дозволили депортувати за межі району або області⁷⁴⁹. Постанову про виселення ухвалювала сільрада з подальшим затвердженням облвиконкому. Згідно з роз'ясненнями ЦК КП(б)У, були відсутні будь-які обмеження щодо кількості господарств, до яких могла застосовуватися депортація⁷⁵⁰. 16 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У відкоригувало інструкцію РНК УСРР, санкціонувавши висилку лише за межі України⁷⁵¹.

На практиці рішення про експропріацію й депортацію селянських господарств остаточно ухвалювалися не радянськими, а партійними органами. Наприкінці грудня – на початку січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) підтримало пропозиції партійного керівництва України, санкціонувавши виселення за межі України 500 сімей із Одеської області, 300 – із Чернігівської, 400 – із Харківської. Водночас політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення депортувати за межі Дніпропетровщини 700 господарств одноосібників із 20–25 сіл і 700 осіб «злісних елементів і куркулів» без сімей (ймовірно, ними були голови депортованих родин, яких виселяли окремо)⁷⁵².

Депортацію одноосібників провели в січні 1933 р., виселивши за межі України 1 918 селянських родин і 700 однаків, зокрема 690 родин і 700 однаків із 19 районів Дніпропетровської області, 399 родин із 13 районів Харківської, 504 родини із 12 районів Одеської, 316 родин із 7 районів Чернігівської⁷⁵³.

Разом із депортаціями здійснювалися й експропріації селянських господарств. Так, 27 грудня 1932 р. Одеський обком ухвалив рішення про позбавлення садиб і конфіскацію майна 500 одноосібників. 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало застосування такого ж заходу щодо

1000 одноосібних господарств Харківської області та 500 господарств Дніпропетровської⁷⁵⁴.

Між тим експропріації та депортації селянських господарств не привели до суттєвих зрушень у хлібозаготівельній кампанії. Скажімо, у листі Одеського обкому до ЦК КП(б)У від 12 січня 1933 р. визнавалося, що висилка й вилучення майна одноосібників не дали очікуваного результату, і тому партійне керівництво Одещини вбачало вихід із ситуації в застосуванні додаткових репресивних заходів: депортації на Північ ще 700 господарств, позбавленні присадибної землі й конфіскації майна 800 господарств⁷⁵⁵. Однак політбюро ЦК КП(б)У відхилило цю пропозицію Одеського обкому⁷⁵⁶.

З-поміж заходів «економічного тиску», що застосовувалися до «саботажників», особливе місце посідає «чорнодошечний» метод впливу, запроваджений постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Згідно з нею, колгоспи, що потрапляли на «чорну дошку», опинялися в стані своєрідної економічної блокади. У них припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з крамниць вивозилися всі товари; з колгоспів, колгоспників і одноосібників стягувалися всі раніше видані кредити та інші фінансові позики, водночас у колективних об'єднаннях проводилася чистка від «контрреволюційних елементів». Занесення колгоспів на «чорну дошку» здійснювалося за рішенням облвиконкомів, які зобов'язувалися негайно повідомляти про це ЦК⁷⁵⁷.

Власне місцеве керівництво практикувало «чорнодошечні» заходи впливу на селянство ще задовго до появи постанови політбюро ЦК КП(б)У. Наприклад, «у Донецькій області відомості про занесення на «чорну дошку» восьми артільей та районних організацій Біловодського району датовані 1 березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 р.»⁷⁵⁸.

Попри те, що постанова ЦК КП(б)У й ідентична до неї за змістом інструкція РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. дозволяли заносити на «чорну дошку» тільки окремі колгоспи, облвиконками застосували цей захід щодо сільрад, сіл, одноосібників і навіть цілих районів, як це зокрема було у Вінницькій області, де на початок грудня 1932 р. «чорною дошкою» покарано 8 районів, у Донецькій – 6 сіл, 2 сільради, 25 одноосібників⁷⁵⁹. РНК і Наркомзем УСРР розцінювали такі дії обласного керівництва як перегини, але іншої думки дотримувалося партійне керівництво республіки, яке своїм рішенням від 29 листопада 1932 р. фактично підтримало ініціативні облвиконками, санкціонувавши занесення на «чорну дошку» сіл і районів з попереднього дозволу ЦК⁷⁶⁰.

Саме обласна влада й порушила питання про створення «Всеукраїнської чорної дошки». Кандидатури запропонували Дніпропетровський, Харківський та Одеський обкоми партії⁷⁶¹. 6 грудня 1932 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову, згідно з якою на «чорну дошку» потрапили села Вербки Павлоградського і Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області, Лютеньки Гадацького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів

Харківської області, Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів Одеської області⁷⁶².

Після занесення сіл на «Всеукраїнську чорну дошку» до них відряджали спеціальних уповноважених. Наприклад, протягом 12–13 грудня 1932 р. у с. Піски працювали бригади райпарткому, райвиконкому, обкому, облвиконкому, обласної й районної міліції, а також уповноважені райпарткому, ЦК і ДПУ⁷⁶³. Навколо села виставляли караул, який перевіряв перепустки на вхід-вихід до села⁷⁶⁴.

У «чорнодошечних» селах проводилася чистка колгоспів, партосередків, вилучення за лінією ДПУ «контрреволюційних елементів». Так, у с. Піски із колгоспів виключили 75 осіб, ще 14 осіб заарештувало ДПУ. А у с. Гаврилівка партквитків позбавили п'ятьох комуністів із шести⁷⁶⁵. Також у «чорнодошечних» селах безперервно працювали судово-слідчі бригади – у с. Вербки виїзна сесія нарсуду до кінця грудня розглянула 22 справи про нездачу й розкрадання хліба⁷⁶⁶.

Стан блокади, в якій потрапляли села-«чорнодошечники», прирікав їхніх мешканців на голодну смерть. Не випадково в тій же Гаврилівці вимерли всі мешканці, а у Вербах – половина. Проте застосування надзвичайних заходів теж не принесло владі бажаних результатів. За повідомленням першого секретаря Дніпропетровського обкому В. Строганова, серед 228 колгоспів, занесених на «чорну дошку», за шосту п'ятиденку листопада «план повністю виконали лише два колгоспи Василівського району»⁷⁶⁷. Неефективність «чорних дошок» визнавав і Л. Каганович, указуючи, що ці репресивні заходи «не доводять до кінця», а «тому результатів від них майже немає»⁷⁶⁸.

Усього, за підрахунками дослідника Г. Папакіна, «репресіям, пов'язаним з режимом «чорних дошок» були піддані мешканці майже половини районів та міськрад України, за винятком Дніпропетровської області, де такий режим панував на території практично всіх адміністративних одиниць»⁷⁶⁹.

Умовою зняття з «чорної дошки» була наявність «серйозних зрушень у виконанні плану хлібозаготівель». 25 січня 1933 р. ЦК КП(б)У дозволив зняти з Всеукраїнської «чорної дошки» с. Гаврилівка, яке виконало понад 70 % плану, і с. Лютенки (88 %), а також запропонував «обкомам переглянути всі колгоспи, що занесені на «чорну дошку» постановами обкомів і райвиконкомів». С. Кам'яні Потоки Кременчуцького району офіційно виключили зі списку «чорнодошечників» лише 17 жовтня 1933 року, віддячивши в такий спосіб за «дострокове виконання плану хлібоздачі»⁷⁷⁰.

Паралельно з розгортанням економічних репресій проти селянства республіканське керівництво вирішило завдати удару й по партійній лінії. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про проведення чистки «ряду сільських парторганізацій, які явно саботують хлібозаготівлі та підривають довіру партії серед трудящих». Чистка мала охопити парторганізації Снігурівського й Фрунзенського районів Одеської області, Солонянського, Васильківського й Великопетиського районів

Дніпропетровської області⁷⁷¹. Почавшись із низових партійних осередків, чистка завершувалась перевіркою членів бюро РПК і президії районних КК на відкритих партійних зборах. Керувати нею призначили Партколегію ЦКК КП(б)У⁷⁷².

Крім тотальної перевірки сільських парторганізацій п'яти районів республіки, політбюро і ЦКК КП(б)У 21 листопада 1932 р. дозволили чистку окремих партосередків, засмічених «опортуністичними елементами»⁷⁷³.

Масштабна чистка сільських парторганізацій республіки почалася 1–3 грудня 1932 р. За її наслідками в Солонянському, Васильківському й Великолепетиському районах Дніпропетровської області партквитків позбавили 28,8 % членів партії, а 16,4 % комуністів отримали стягнення⁷⁷⁴. Із 356 осіб керівного складу низових осередків 180, або половину, виключили з партії. Наймасштабнішого кадрового удару зазнала Васильківська районна парторганізація, яка недорахувалася майже кожного третього свого члена.

Після покарань по партійній лінії до «саботажників хлібозаготівель» із партквитком у кишені застосовували й інші репресії. Згідно з директивою ЦК КП(б)У від 13 грудня 1932 р., виключені з партії «куркульські й антирадянські елементи» підлягали негайному арешту й висилці на Північ. Протягом січня – лютого 1933 р. цей каральний захід застосували до 40 колишніх комуністів Харківщини, 50 – Одеської та 50 – Дніпропетровської областей. Прикметно, що проведення партійної чистки жодним чином не позначилося на темпах заготівель. Зокрема, в Снігурівському районі наприкінці грудня 1932 р. замість потрібних 280–300 т на день заготовляли 30–40 т⁷⁷⁵.

На характер застосування репресій значно впливав людський фактор. У спецповідомленнях уповноважених ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель неодноразово зазначалося, що «завичай репресії застосовуються залежно від уміння та розуміння уповноважених, що сидять по селах». Частина заготівельників старанно виконували всі вказівки центру, намагалися «охопити якнайбільше об'єктів», що спричиняло масові «порушення революційної законності». Інші ж, навпаки, пам'ятаючи про покарання виконавців репресивних рішень, «страхували себе від лівацьких перекручень», а тому, на думку влади, узагалі «боялися йти до крадія шукати хліб». У зв'язку з цим уповноважений Комітету заготівель при Раді праці і оборони СРСР по УСРР І. Степанський навіть пропонував застосовувати репресії «за визначеним планом району»⁷⁷⁶.

Посилення репресій, надання їм масового, тотального характеру викликало ефект, на який влада явно не розраховувала. В Україні почали проявлятися різноманітні форми протидії їм. Наприклад, у Харківській і Чернігівській областях родини розкуркулених продовжували жити у своїх будинках, бо їхні хати з торгів викупали родичі. Існували й інші прояви селянської солідарності та взаємодопомоги. Так, у разі накладання м'ясних штрафів на одноосібників односельці збирали кошти й купували їм худобу⁷⁷⁷. У Баштанському районі Одеської області 4–5 індивідуальних господарств

разом виконували план одному з одноосібників. а потім весь належний їм хліб переховували у нього як у надійному місці, вважаючи, що там «шукати не будуть». Іноді контрактанти свідомо відправлялися на лаву підсудних, але не повідомили, де приховано хліб, заявляючи: «Буду сидіти, але родина буде їсти, і моя праця не пропаде даремно»⁷⁷⁸.

Небажаним для влади наслідком масового застосування репресій була й соціальна апатія. Скажімо, із Цюрупинського району повідомляли, що «за останній час у переважній більшості одноосібників спостерігається притупленість у реагуванні на репресивні заходи, на судові процеси, хоча населення достатньо оповіщено. Одноосібники не з'являються, за незначними винятками сусіда-родича»⁷⁷⁹.

Як справедливо зазначає С. Кульчицький, у 1932–1933 рр. «селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю»⁷⁸⁰. Так, батрак М. Поляков із с. Сергіївка Павлоградського району на зборах заявив, «що страшно шкодує, що не куркуль»: «Тому що куркулів вислали. Вони тепер забезпечені їжею і взуттям та живуть, як люди. А з нас знущаються, хліба не дають»⁷⁸¹. А в с. Ясинове Любашівського району Одеської області після висилки родин одноосібників серед селян поширилися чутки, що «висланці на станції Любашівці одержали білий хліб». Відтак у приватних розмовах мешканці села говорили: «Сидиш голодний, нема чого їсти, нехай висилають, там буде хліб»⁷⁸².

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. застосування репресивних заходів проти селянства набуло масового, тотального характеру. Каральні акції реалізовувалися по лінії органів юстиції, ДПУ, партійних та радянських установ і мали комплексний, системний характер. Основними напрямками репресивної політики органів юстиції і ДПУ була боротьба із саботажем хлібозаготівель, розкраданням, розбазарюванням, приховуванням хліба, контрреволюційною агітацією й спекуляцією. За нашими підрахунками, зробленими на основі спецзведень Наркомату юстиції УСРР, загалом з початку хлібозаготівель і до 10 лютого 1933 р. суди репресували за вказаними справами 86 519 осіб. Інтенсифікація каральних заходів проти селянства припадає на останню декаду листопада 1932 р. – січень 1932 р., коли із селянських комор вивезли весь урожай і в українському селі почалися активні пошуки міфічних «невидимих» припасів зерна. Саме в цей період зростає й роль надзвичайних органів у «боротьбі за хліб», оскільки після видання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» ДПУ УСРР провело спецоперацію «з ліквідації сільської контрреволюції».

Протягом заготівель 1932–1933 рр. влада активно використовувала й різноманітні види адміністративної репресії: товарну блокаду українського села, натуральне й грошове штрафування одноосібників і колгоспів, експропріації та депортації селян, що вели індивідуальне господарство, занесення на «чорну дошку» колективних об'єднань, сіл, районів,

одноосібників. Залучення до каральних акцій проти селянства органів радянської влади – сільрад, райвиконкомів, облвиконкомів – не дало очікуваного результату: не вплинуло на темпи хлібозаготівель, не забезпечило виконання планових показників. «Мінімальний ефект» від застосування деяких видів адміністративної репресії, зокрема товарної блокади українського села, представники влади зазвичай пояснювали тим, що «репресія не доводиться до кінця», а тому продовжували й далі шукати міфічне «пшеничне місто», посилюючи репресивний тиск на село. З іншого боку, такі види адміністративної репресії, як натуральне штрафування одноосібників, що супроводжувалося тотальним вилученням у селян усіх їстівних припасів, а також «чорнодошечна» екзекуція колгоспів і сіл стали головними чинниками, що зумовили Голодомор 1932–1933 рр.

На реалізацію репресивних нормативно-правових актів значно впливав особистий, людський фактор, який виступав у ролі або амортизатора, або посилювача репресивних рішень влади. Так, якщо уповноважені ДПУ порушували кримінальні справи проти крадіїв колгоспного майна переважно за законом від 7 серпня, то під час їх розгляду в суді нерідко відбувалася перекваліфікація обвинувачення на ліберальніше – за ст. 170 КК УСРР. І хоча застосовані владою каральні заходи не змогли забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, їхнім наслідком стало позбавлення селян засобів для існування, що й призвело до Голодомору 1932–1933 рр.

Розділ 4. ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» ЯК ЗАСІБ ОДЕРЖАВЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО СОЦІУМУ

4.1 Концепція «нової людини» в теорії і практиці радянського будівництва

У розрізі процесу декомунізації в сучасній Україні варто поглиблено вивчити фактори формування «нової людини» в СРСР, УСРР, котра б пов'язала своє життя зі служінням комуністичній системі, приносячи в жертву права людини, інтереси місцевих громад; механізми вирішення «гендерного питання», які забезпечували нову гендерну ідентичність чоловіків та жінок в умовах радянського соціально-економічного повсякдення села; суперечності в розрізі процесу індоктринації свідомості молоді та дітей.

З вересня 1918 р. більшовики вже брали «найактивнішу участь у партизанській війні» в українських селах⁷⁸³. Поетапно більшовицькі організації переходили на легальний стан, скликали партійні конференції, намагалися залучати місцеве населення до партійної роботи. Селяни скаржилися до періодичних видань, що коли у селах з'являлися більшовики, починалися свавілля, вимагання грошей. Безлади у селах також пов'язували із пропагандистською діяльністю більшовиків. Селяни писали, що більшовики примушували їх палити панські маєтки, бо в разі відмови вони погрожували спалити село⁷⁸⁴. Так у с. Боргники Брацлавського повіту 200 осіб почали грабувати селян, заарештували батюшку, його сина, сільського старосту, розстріляли п'ятьох австрійців, що були у селі, та вимагали від селян гроші, які село вже сплатило пану⁷⁸⁵. У с. Пасинки Ямпільського повіту у серпні 1918 р. «озброєні хлопці, що звалися більшовиками, обеззброїли варту, стратили пана з сином, пограбували масток і пішли в інше село». Селяни часто ховалися від більшовиків по лісах і льохах, боячись за своє життя, життя дітей та майно⁷⁸⁶. Українські селяни більшовиків остерігалися: «Здається, досить ясно, яка приязнь у Московщині поміж більшовиками й селянами, як більшовики допомагають селянству в скрутні хвилини, невже і ми бажаємо собі від більшовиків такого ж щастя, приязні, допомоги»⁷⁸⁷, – писав один із дописувачів журналу «Село» у 1918 р.

Селян більшовицькі лідери розглядали крізь призму меншовартості, оцінка селян як бідних, відсталих, принижених також містила політичний складник. В. Ленін неодноразово заявляв, що селяни є «безсоромними індивідуалістами», «архаїчними, забитими»⁷⁸⁸. Л. Троцький ідентифікував селян як «ворожу селянщину», «найменш свідомі елементи»⁷⁸⁹. Більшовицька парадигма пауперизації та загальної кризи в селянському соціумі відповідала марксистському погляду на соціально-економічний розвиток суспільства, але суперечила реальній ситуації в українському селі. Зокрема, напередодні революційних подій 1917 р. частка сільського населення України коливалася

в межах 90 %; значна частина земель перебувала у володінні селян; землезабезпечення залежало від регіону; специфіка землеволодіння і землекористування українців також залежала від рис національного характеру; доколгоспне село мало двоступеневу структуру: господарі (хазяї, господарі-хлібороби) та бідняки (батраки); більшість українських сімей займалася різноманітними видами діяльності, до яких належали і сільське господарство, і домашнє виробництво; українські селяни тяжіли до ведення сімейного господарства, погано орієнтувалися в ринкових відносинах, проте активна купівля, оренда землі, позитивне ставлення до індивідуально-приватної власності дозволяють говорити про якісні зміни у формуванні соціально-економічних засад парагромадянського селянського суспільства. Парагромадянське селянське суспільство можна ідентифікувати як систему соціально-територіальних зв'язків і відносин між селянами, що склалася в процесі історичного розвитку, підтримувалася за допомогою звичаїв, традицій, норм звичаєвого права, законів, спільних інтересів. Ця система була інституціоналізована передусім громаді, сході, віче-сході, толоці, «сімейній спілці». Вона характеризувалася громадським самоврядуванням, громадською взаємодопомогою, діяльністю громадських добровільних організацій (кооперативи, селянські спілки, земельні товариства тощо), виступала дієвим засобом соціалізації молоді. Парагромадянське селянське суспільство виявилось спроможним чинити супротив комуністичному режимові у роки тотального одержавлення села, було знищене лише у роки колективізації та Голодомору. Американський дослідник В. Нолл, аналізуючи доколгоспну Україну, вживав поняття «громадянське суспільство» (civil society) на позначення комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням і перебувають поза безпосереднім контролем держави⁷⁹⁰. Українське селянство прагнуло економічної свободи та тяжіло до самоврядних форм управління.

Н. Мірза-Авакянц зауважила, що в революційний період часто кожне село «провало справу цілком самостійно», (незалежно) від інших сусідніх сіл, особливо на Лівобережжі та Південній Україні. Науковиця навела результати опитувань мешканців Поділля, більшість з яких вважали, що «земля кожного мастку повинна належати селянам, що живуть біля нього», «вони ще за кріпацтва встигли відробити землю, яку силою захопили поміщики, а тому вона належить їм». Вирубку лісів селяни також часто пояснювали так: «Ліс Бог дав для кожного, а що саме виросло, то взяти не гріх»⁷⁹¹. М. Грушевський слушно зазначав, що торгівля землею «всім даною» для частини українських селян асоціювалася з торгівлею людьми та вважалася беззаконним ділом⁷⁹². Такими ментальними переконаннями більшої частини селян вже у 1918 р. скористалися більшовики, які штовхали селян на «чорний передел».

Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 28 листопада 1918 р. викликав підтримку значної частини селян та поставив під загрозу надбання Української Народної Республіки⁷⁹³. Аналіз 48 архівних матеріалів, тогочасних газет та журналів засвідчує, що менш пробільшовицьки

налаштованими виявилися селяни, які мешкали на хуторах та відрубках, подалі від залізниць, а також ті, у яких на двір приходилося понад 7 дес. землі і де регулярно збиралися сільські сходи або функціонували «есерівські» ради, селянські спілки (селоспілка повинна була також створюватися на сільському сході). Селяни часто отожнювали сільські сходи із радами селянських депутатів, а громади – з селянськими спілками. Більшовики ідентифікували українських селян як «анархічно розпорощених». На думку Е. Квірінга, запровадити соціалістичне господарство в Україні можливо, здолавши «сепаратизм місцевий», скупчення «вільних анархічних комун», де не хочуть підпорядковуватися центру⁷⁹⁴.

Більшовицькі лідери постійно шукали схеми нейтралізації негативних, на їхню думку, впливів селян на проведення соціальної та промислової революцій. М. Бухарін запропонував «переробку та перевиховання селянства». Зокрема шляхом «змішування його з пролетаріатом»⁷⁹⁵, покладаючи надію на «пролетаризацію селян» («розселення»). Однак «змішувачам» потрібно було враховувати, що «селяни думають значно повільніше, ніж робітники»⁷⁹⁶, а також те, що середняки «в душі куркулів»⁷⁹⁷.

У 1919 р. вибори до рад у губерніях та повітах проводилися більшовиками постійно, щоб привести до влади на селі «своїх людей». Перед початком виборів сільських і волосних рад більшовики часто розстрілювали тих, кого вважали бандитами, далі накладали контрибуцію на «куркулів», розмір якої міг сягати півмільйона рублів⁷⁹⁸. На українських територіях, зокрема із активним повстанським рухом, ради більшовики часто змінювали на ревкоми. Перші ревкоми почали діяти на Донбасі ще наприкінці 1917 р. У 1919 р. встановлення більшовицької влади відбувалося часто вночі. За наказом губернських революційних комітетів організовувалися тимчасові волосні та сільські ревкоми. Волосні ревкоми переважно контролювали вибори до рад, добирали потрібних кандидатів тощо. Кожне село мало обирати сільський ревком із 5–7 найбідніших селян. Створений ревком мав стати найвищою владою на селі та забезпечити «зброєю місцеву партійну міліцію»; «стягнення контрибуції з куркулів і буржуазії», «мобілізацію до армії»⁷⁹⁹. Невідомий автор у 1919 р. писав, що «чим далі село розташовувалося від залізниці, тим меншою була підтримка більшовиків, що південно-західна Україна активно об'єднується навколо Петлюри, а Херсонська губернія – навколо Махна»⁸⁰⁰.

Влітку 1919 р. в Україні було організовано червоний терор. Більшовики розпочали з Чернігівської, Полтавської, Херсонської губерній. У Київській губернії провели «стратегічне переселення буржуазії з їхніх будинків». Відповідно до рішень III з'їзду КП(б)У (1919 р.), з України мали отримати і харчі, і транспорт за допомогою економічної диктатури пролетаріату, швидкої організації радгоспів та комун, а також запровадження загальної трудової повинності. У стенограми III Всеукраїнського з'їзду рад Україна була проголошена військовим табором, у якому державне життя мало підпорядковуватися вимогам, висунутим війною. У 1919 р. у бюлетені секретаріату ЦК КП(б)У було зазначено, що «терор є нормою у відсталій

аграрній країні з аморфними селянськими масами»⁸⁰¹. Офіційно «червоний терор» був запроваджений більшовиками 2 лютого 1920 р. постановою Всеукраїнського ревкому про застосування вищої міри покарання⁸⁰².

Методами більшовицької диктатури вважалися: червоний терор, позбавлення виборчих прав, ізоляція тощо⁸⁰³. Селян штрафували, конфісковували майно, арештовували, віддавали під суд, забороняли продавати продукти на ярмарках, якщо їх можна було купити в радянських закладах торгівлі, забороняли обмінюватися худобою тощо⁸⁰⁴. Селян примушували відпрацьовувати різні види трудових повинностей (гужова, повинність у сім'ях червоноармійців тощо). Червону армію використовували як знаряддя із вилучення продуктів харчування у селян. У липні 1920 р. голова Шаргородського волосного ревкому попереджав селян, що у разі відмови здачі продуктів «у села будуть надсилати терористичні загони та збирати подвійну кількість харчів»⁸⁰⁵. Селян зобов'язували до 15 серпня 1920 р. сплатити податки, у разі несплати їм загрожувала в'язниця або примусове стягнення штрафу (3 тис. крб). Селянам забороняли приватні перевезення солі, сірників, свічок, мила, цукру, льодяників, печива, повідла, взуття, мануфактури; продаж та купівлю худоби, обмін худобою, рибальство⁸⁰⁶. Окремі селяни, які жили на кордоні з Польщею, почали висловлювати пропозиції «прокласти кордон між Польщею та Росією не по річці Буг, а по річці Збруч, щоб опинитися за кордоном»⁸⁰⁷.

У 1922 р. лідер більшовиків наголошував на помилковості думок про те, що «неп поклав кінець терору», та попередив про «терор економічний»⁸⁰⁸. Терор для більшовиків априорі вважався основним способом легітимізації влади та вирішення усіх без винятку питань. Паралельно із запровадженням непу на найвищому партійному рівні заговорили про боротьбу з куркульським елементом. В. Ленін визнав класову боротьбу «центральним фактом» аграрної політики та аграрних відносин⁸⁰⁹, проте розумів, що селянство як клас знищити неможливо, тому його спробували підпорядкувати пролетаріату, зокрема шляхом диференціації. Ідеологічною базою цього процесу стала доктрина «диктатури пролетаріату», яка проголошувала провідну роль трудового класу та найбідніших прошарків села відносно селян-власників. Законодавчо закріплений класовий принцип диктатури пролетаріату вимагав нових маркерів у структуруванні населення.

Організаційними інструментами встановлення зазначеної диктатури стали нові органи влади, підконтрольні партійним структурам, зокрема губернські ЧК, ревкоми, парткоми, комбіді, комнезами. З'явилися специфічні соціальні інститути більшовицького контролю та впливу: п'ятихатники і десятихатники. С. Лях ґрунтовно описує функціонування ще одного інституту тотального залякування на селі – «відповідачі»⁸¹⁰. Увагу також зосереджували на «роботі з селянами, які відвідували сходи»⁸¹¹. У 1921 р. селян на сільських сходах більшовики змушували доносити на односельців, які приховували реальну кількість землі, якщо ті не надавали інформацію, відбирали усю землю та передавали незаможникам⁸¹². Вживаючи сучасну термінологію, можемо

говорити про те, що більшовиками було застосовано елементи соціального інжинірингу. Сучасні науковці соціальний інжиніринг ідентифікують як мистецтво маніпулювання людьми, використовують для характеристики змін, що відбулися у масовій поведінці людей (мас) унаслідок застосування пропагандистських та маніпулятивних впливів⁸¹³. Більшовики «розмивали» у свідомості селян поняття землеволодіння і землекористування.

З остаточною владою більшовики приступили до реалізації «грандіозних» завдань щодо побудови нового суспільства та творення «нової людини». На думку більшовицьких ідеологів, соціалізм мав сформувати інший – вищий – різновид людини⁸¹⁴. Такий різновид Л. Троцький ідентифікував як «надлюдину». Ідеї створення надлюдини більшовики черпали з марксистських джерел, природничих наук, зокрема вчення Ч. Дарвіна (дарвінізм у СРСР вважався матеріалістичною теорією⁸¹⁵), вчення фізіолога І. Павлова тощо. У 1923 р. було розроблено «партійний алгоритм виховання активістів»⁸¹⁶. У 1924 р. Й. Сталін у промові з приводу смерті В. Леніна задекларував, що тільки комуністи є людьми особливого складу і скросні з особливого матеріалу⁸¹⁷. Відповідно від «нових людей» очікували, що вони наперед мають бути відданими цілям партії, ототожнювати себе з новою пролетарською громадськістю та забути своє минуле. Людей, які потребували «перевиховання», бо мали, зокрема, так звану «дефективну поведінку» (приватну (особисту) форму поведінки)⁸¹⁸, зневажливо ідентифікували «людішками»⁸¹⁹. Більшовики усвідомлювали, що для подальших особистісних змін передусім потрібно знищити прояви людського індивідуалізму. На думку більшості партійних лідерів, саме селяни гальмували конструювання «нової людини», зважаючи домінування «сімейного індивідуалізму», прагнення захистити свою віру, землю тощо.

До створення «нової людини» у 1920-х рр. влада залучила науковців. На II Всесоюзному психоневрологічному з'їзді (1924 р.) розглядали питання вивчення структури особистості та умов її цільової перебудови. Базові засади порівняльної психології на згаданому з'їзді репрезентував В. Вагнер. Він закликав розглядати людську психологію «з погляду розвитку тварин для встановлення певних закономірностей психологічного розвитку»⁸²⁰.

У 1927 р. відбулась I Всесоюзна психотехнічна конференція (психотехніки займались вивченням виробничої поведінки людини), після якої активізувалося створення психотехнічних лабораторій, організованих в установах Наркомздор'я, Наркомпраці, Наркомшляхів, ВРНГ, РСІ в усіх республіках. Розвиток психотехніки мав допомогти створити «новий тип робітника з новою психологією» та «низькою зношуваністю». «Людський матеріал» повинен був відрізнятися від західного «розумовою та фізично напруженою роботою пролетаріату, що не пройшов оксфордів і кембріджів»⁸²¹.

Певним підсумком пошуків шляхів формування «нової людини» став I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.), неофіційно названий «з'їздом соціалістичної реконструкції людини». На ньому було задекларовано, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей;

створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалось неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням для усіх наукових шкіл і напрямів. У резолюції пленуму, секцій і нарад форуму в питанні вивчення людської поведінки наголошувалося, що «викорінювання капіталізму, соціалістична організація сільського господарства, швидке зростання індустріалізації країни вимагають переробити кадри учасників соціалістичного будівництва»⁸²². Це завдання мали розв'язувати такі наукові дисципліни: нейрофізіологія, рефлексологія, психотехніка, педологія, педагогіка, психоневропатологія, соціальна психологія, порівняльна психологія, марксистська гносеологія і методологія та інші. У Києві було створено педологічний інститут, у 1922 р. інститут реформували в науково-дослідну кафедру, у 1926 р. у Харкові організаційно оформився Український науково-дослідний інститут педагогіки. Марксистська психологія у контексті здійснення індустріалізації мала досліджувати психологію праці, класову свідомість робітників, розробляти методи антирелігійної боротьби, соціального формування та перевиховання.

Вивчення поведінки «нової людини» в колективі та поведінки людських колективів стали ключовими темами для обговорення на усіх рівнях. Проблемами колективознавства почала займатися соціальна психологія, об'єктом вивчення якої був колектив (форми колективів, форми громадської поведінки, психологія громадських інституцій, проблеми психотехніки). З ініціативи партійних структур колектив ставав певним культовим утворенням держави, основою стандартизації радянських людей.

На початку 1930-х рр. було розкритиковано західні наукові концепції, зокрема психоаналіз З. Фрейда, хоча протягом 1920-х рр. робилися спроби об'єднати марксизм і фрейдизм. На початку 1930-х рр. було остаточно «прив'язано фрейдизм до непу», звинувачено прихильників вчення в антимарксизмі та антиленінізмі, зокрема й тому, що окремі фрейдисти вважали марксизм психічним захворюванням (параноєю), яке характеризується манією величності, переслідуванням, ревнощами, а ленінізм – гострою формою психозу⁸²³. У 1930 р. в праці «Незручності культури» З. Фрейд спрогнозував ймовірні негативні наслідки побудови в СРСР «нової комуністичної культури»⁸²⁴.

У другій половині 1920-х рр. у більшовицьких лідерів виникла ідея «прискореного формування нових людей», «перевиховання», зокрема шляхом проведення промислової індустріалізації країни, колективізації, запровадження першого п'ятирічного плану. Реалізація масових сталінських кампаній потребувала не лише значних матеріальних, але й не менших, ніж у воєнні часи, затрат людських ресурсів, які переважно не були готові до тотальних самопожертв. Владі були потрібні нові пропагандистські підходи, щоб і надалі нещадно експлуатувати людей. Д. Бранденберген вважає, що витоки нового підходу до пропаганди було закладено у 1928 р. після того, як М. Горький та його однодумці, що особливо переймалися мобілізацією суспільства, вирішили, що для популяризації масового, загальносуспільного

виду пропаганди найкраще використовувати приклади героїзму, взяті з повсякденного життя⁸²⁵. Також існує думка, що цей процес розпочався роком раніше, в 1927 р. Створення міфу про «країну героїв» дозволило владі посилити соціальне стимулювання ударної, «звільненої праці» (перший пам'ятник «звільненій праці» було закладено на суботнику 1 травня 1920 р. за участю В. Леніна⁸²⁶). «Нові люди» мали бути «героями трудового фронту», «народними героями праці»⁸²⁷. Бути робітником означало магі «почесний суспільний статус (соціальне положення)»⁸²⁸. Влада переглядала норми, нав'язуючи результати праці ударників та ударниць. Решта були змушені «битися та штурмувати плани»⁸²⁹. Розповсюдження отримали такі форми змагання, як рух ударників та рух за прийняття зустрічних планів.

Як слушно зауважує Г. Почепцов, у формуванні образів нових людей використовували міфологічну організацію суспільства, беручи до уваги те, що міфологеми сприймалися як даність, без перевірки на істинність⁸³⁰. Яскраві образи ідеальних радянських людей передбачали відповідні імена: Тракторина, Бебеліна, Октябриня, Жовтина, Ленініна, Ільч, Вілор, Мелор, Маркс, Рем, Текстиль тощо. У пореволюційні роки також з'явилися нові прізвища («вуличні» прізвиська, «прикладки»): депутат, комгол, комісаріят, комуніст, міністр, партійний тощо⁸³¹.

Впливаючи на громадську думку, активно використовували пресу (інститут сількорів), усну пропаганду, мистецтво плакату. За допомогою технічних засобів (преса, радіо, кінематограф) стало можливим швидке поширення агітації та пропаганди. Провідним засобом масової інформації, що активно долучився до створення «нovoї людини», була преса⁸³². Вже починаючи з кінця 1917 р. питанням агітації та пропаганди більшовицьких ідей в Україні надавали пріоритетного значення⁸³³. У зв'язку з відсутністю достатньої чисельності агітаторів в Україні ставку було зроблено на масовому розповсюдженні газет та листівок. Так, у 1917 р. однією з перших наймасовіших газет, що тиражувала більшовицькі ідеї в Україні, була «Рабочая правда»⁸³⁴. Журнал для жінок «Комунарка України» у 1923 р. мав тираж 10 тис. примірників⁸³⁵. Офіційні джерела повідомляли, що у 1925 р. загальний тираж газет в УСРР перевищив 1 млн⁸³⁶. Найбільший тираж був у газет та журналів: «Вісті», «Коммунист», «Коммунистка», «Пролетарий», «Украинский экономист», «Молодой Пролетарий», «Грядущая Смена», «Молодой Шахтер», «Юный Ленинец», «Геть неписьменність», «Червоний кордон», «Известия», «Селянська правда», «Радянське Село», «Вестник Профдвижения», «Пламя», «Селянка України», «Батрачка», «Молодий Більшовик», «Октябрьские Вспомы», «Безвірник», «Делегатка».

Співробітників газет та журналів зобов'язали писати просто, короткими фразами, за можливості без іноземних термінів⁸³⁷. Преса мала давати читачам загальноприйнятті партією гасла і положення⁸³⁸. Сількорів закликали надсилати дописи про роботу секцій сільрад, роботу депутатських груп, інші форми втягнення мас у роботу рад, застосування соціалістичних методів праці, перебіг хлібозаготівель, мобілізацію коштів, застосування госпрозрахунку, ліквідацію

неписьменності, але не рекомендували надсилати дописи, у яких були прохання людей про допомогу⁸³⁹. У другій половині 1920-х рр. поширення набули радіогазети, які проводили мітинги, суботники, «тижні охорони» та інші масові заходи⁸⁴⁰.

Особливістю преси другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. було те, що вона розмовляла з пересічними громадянами у мирний час, як із солдатами на війні, використовуючи гасла, заклики, звернення, команди. Гасла про перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну постійно з'являлися на шпальтах газет та журналів. Назви статей та рубрик нагадували військові відозви: «З фронту індустріалізації», «Всі на бій за виконання п'ятирічного плану», «Більшовицькі плани дано – до бою за них», «Маси на подальші бої за нові успіхи!». Журналісти широко застосовували нові форми редакційної роботи: «переключки», огляди, рейди; масову участь добровільних кореспондентів (робсількорів) у діяльності редакцій. Періодичні видання стали надважливими засобами впливу.

На перших сторінках газет і журналів з кінця 1920-х рр. почали друкувати портрети партійних лідерів, що ставали зразками «нових людей». Паралельно йшло широке цитування думок та настанов вождів. У 1924 р., розгорнулася пропаганда «основ ленінізму». У 1928 р. за передплату журналу «Селянка України» додатково надсилали «портрет В. Леніна у фарбах»⁸⁴¹. У 1925 р. почали видавати додатки до газет у вигляді популярних брошур теоретиків марксизму про комунізм, диктатуру пролетаріату, «Жовтневу революцію» тощо. ЦК ЛКСМУ в голодному 1933 р. виступив із ініціативою випуску праць класиків марксизму: В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Кагановича, С. Косіора, П. Постишева, Н. Крупської⁸⁴².

У 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувається становлення партійних інститутів звернення громадян. Ш. Фіцпатрік із цього приводу слушно зауважила, що «радянські керівники 1920-х – 1930-х рр. вважали скарги, прохання, доноси важливими каналами інформації знизу, які компенсують недостатню адміністративну присутність держави в сільській місцевості. Керівництво читало листи селян, проводило слідство на підставі скарг та часто діяло, керуючись доносими»⁸⁴³. Сількори часто підписувалися псевдонімом Стукачов⁸⁴⁴. Численні публікації сількорів були під різними криптонімами та псевдонімами: О. В.; А. Ч; Ч.; И. Т-ко; Учитель; Безфамільний; Безродний.

З 1925 р. поширення набула ціла система скарг, очолювана Центральним Бюро Скарг. Від селян у 1925 р. надійшло біля 15% скарг від загалу. Здебільшого це були скарги на зловживання влади, тяганину та бюрократизм низового радапарату (райвиконкоми, міліція, сільради). Ідея про вивішування в райвиконкомах скриньок для скарг довго не приживалася, бо скарги переважно передавали тим органам, на які скаргилися. Так, на Одещині за 7 місяців у 17 районних скриньок було вкинуто лише 34 скарги, на Чернігівщині – 22. З Ізюмської, Лубенської округ не поступило жодної скарги⁸⁴⁵.

На початку 1930 р. найчастіше селяни з критикою влади та скаргами зверталися до редакції газети «Правда». Всеукраїнська селянська газета «Радянське село» у першій половині 1930 р. щоденно отримувала приблизно 600 листів. Протягом 1923–1933 рр. до редакції «Селянської газети» надійшло більше 5 млн. листів. У 1930 р. відділи розслідувань та читання газет «Правда», «Селянська газета» систематично проводили «закриті» огляди селянських листів, зокрема щодо «класової боротьби на селі». Селяни дедалі частіше писали, що за радянської влади «стало жити важче», менше зверталися до влади за порадами та дедалі більше висловлювали незадоволення нею. Від скривджених селян надходило безліч скарг із проханнями переглянути рішення сільських рад, голів колгоспів, припинити незаконне виселення громадян, побиття селян тощо. Селяни часто називали районне і вище керівництво «дворянами», «буржуями», «пузянями». Частина громадян відверто називала комуністів «наволочами». «Червоними віслоками» називали представників влади студенти Уманського агротехнікуму⁸⁴⁶. Люди зверталися у газету «Правда», щоб їм перестали розповідати про китайський голод, бо в них такий самий, звинувачували у загибелі народу ЦК та ухильника Й. Сталіна. Селяни пропонували владі будувати комунізм з тими, кому дають товари. Попереджали владу: «Не дасте нам, не дамо і вам», «нову» працю ідентифікували як каторжну, писали про втечу «рабсили» з великих будівництв України⁸⁴⁷. «Справжній п'яниця проспиться, а сп'янілий від здирництва та кар'єризму – ніколи», – писав коваль Є. Чернявський. Селяни писали, що пенсія інваліда праці в 1927 р. становила 12–15 крб. на місяць, й зазначали, що за царя платили більше⁸⁴⁸.

Частина людей сподівалася на «допомогу» В. Леніна. «Ленін живий, але він виїхав за кордон і скоро повернеться, щоб нам допомогти»; «Коли б був живий Ленін, він би не допустив такого тиску на селянство»; «Скоро воцаряться царі і Ленін знову буде царювати»⁸⁴⁹, частина – на допомогу царя Олексія, який мав звільнити Україну; частина – на «Рикова, Томського, Бухаріна, бо коли державу очолювали вони, всього вистачало»⁸⁵⁰; частина – на «Троцького та Зіновьєва»; частина – на появу нового Наполеона, яким міг стати гетьман Скоропадський або Вишиваний, щоб очолити боротьбу з московськими узурпаторами. Одні сподівалися на Хвильового та його орієнтацію на Захід, інші – на анархістів та «повну соціальну революцію, знищення усіх партій»⁸⁵¹. Частина селян вважала, що більшовики прийшли ненадовго і їм потрібно лише трохи потерпіти: «Тут буде самостійна Україна, тому й більшовики забирають хліб». Католицьке населення переважно поклало надії на Пілсудського («Пілсудський проводить правильну політику, відбирає землю у поміщиків і віддає селяням, а у нас навпаки, землю у селян відібрали») ⁸⁵².

Відділи партійної інформації готували узагальнювальні записки про настрої в середовищі робітників, інтелігенції, селян, студентів, жінок, військових, партійців тощо. «Партійна розвідка» відслідковувала антирадянські настрої серед населення, фабрикавання справи, створювала потужну інформаційно-агентурну мережу. Ідеологічний апарат, починаючи з

1930-х рр., особливу увагу приділяв вивченню змін громадської думки сільського населення. Так, у 1926–1927 рр. в органах ДПУ вважали, що серед студентів панували протилежні настрої: або «антирадянської активності», або «пригніченості»⁸⁵³; селяни змінили ставлення до радянської влади і «навіть куркульська частина не піде на активні збройні виступи»; українська інтелігенція «за останні роки розшарувалася, більша частина відійшла від політики та вважає себе лояльними, проте при значних політичних змінах або військових ускладненнях вони легко опиняться у ворожому таборі, також, виокремлювали частину, котра сліпо вірить у ідеї самостійної України, «оправившись в період 1923–1925 рр. після розгрому 1920–1922 рр. вона знову готова до протистояння». По лінії ДПУ фіксували тенденції, спрямовані на «відокремлення України від Росії». У згаданих матеріалах зазначалося, що «в уяві шовіністів експлуатація українців відбувається таким шляхом: природні багатства України в Донбасі, Криворіжжі розробляються Москвою, видобуте вивозиться в Росію без відповідної компенсації. Фабрикати поставляє Росія, хліб вирощує Україна. Український хліб скуповується за безцінь. Україна поставляє для експорту масу товарів, але не отримує своєї частки імпорту. З українців збирають непосильні податки»⁸⁵⁴.

У газету «Селянин Харківщини» наприкінці 1927 р. було надіслано листа від селян Краснопілля. У ньому вони писали, що категорично протестують проти пригнічення української нації на Кубані й на Дону. «Якщо Кубань та Дон не приєднають до складу УСРР, ми селяни Краснопілля (7 підписів, із них 2 членів КП(б)У) у майбутній війні підемо проги уряду УСРР і СРСР»⁸⁵⁵. У 1929 р. окремі селяни просили повернути поміщицьку владу та очікували, коли комуністи почнуть тікати, погрожували вбивствами комуністам, якщо ті у них відберуть землю⁸⁵⁶. Селяни боялися, що комуністи, «зруйнувавши одне-два господарства на цьому не зупиняться», і попереджали, що «коли в селі будуть колективи, то всі будуть ходити голодні та обірвані»⁸⁵⁷. Серед селян зріло усвідомлення, що «в самій державі є якась помилка, бо держава обманює селян, забирає хліб, а селянам нічого не дає»⁸⁵⁸; вони писали про голод у Правобережній Україні в 1930 р.; пояснювали причину поганої погоди карою Божою за розкуркулення; закликали готуватися до війни; описували кооперації, в яких, крім горілки та вина, нічого немає; писали про черги за продуктами («з ранку до вечора»), що «культура йде вперед, але туберкульоз її випереджає»⁸⁵⁹. Частина селян ідентифікували «походження» більшовицької влади від «нечистої сили». Дехто вірив, що Й. Сталін зійшов на землю в подібі партійного активіста, а книга обліку трудоднів – це книга пекла, яка обіцяє страждання і прокляття⁸⁶⁰.

На відзначення 10-річчя радянської влади у 1927 р. український народ відреагував великою кількістю політичних анекдотів, народною етимологізацією різних модних назв, складноскорочених слів: робкор – «рябко» (Ну, вже той рябко й набрехав у газеті); півпляшки горілки – «комсомолец» (0,25 л.); сотка горілки – «піонерчик»⁸⁶¹; пляшка (0,5 л.) – партієць. Комсомольців називали «сукомольцями»; машинізацію –

вошенізацією. «Комуністичну товариську спайку» вважали можливою лише внаслідок «спойки»⁸⁶². М. Рольф пише про появу селянської «контркультури», в якій висмиювалися символи та ритуали радянської влади⁸⁶³. Наприклад, як у рядках з частівки: «Комсомолець купил свечку, поставил в рамку Ильичу, ты гори, гори свеча, в красной морде Ильича»⁸⁶⁴; або у вірші: «И столько ярких красных слов, загримированных ослов»⁸⁶⁵.

У 1927 р. частина сільської молоді взагалі не асоціювала жовтневу революцію з «перемогою». Інтерес становлять виписки з вступних письмових робіт до вишів (на тему «Жовтнева революція») випускників українських сільськогосподарських профшкіл. Так, окремі абітурієнти більшовицьку партію називали «військово-революційним гуртком; О. Керенського – «трохи не батьком селян, бо обіцяв землю»; вважали, що «робітники та селяни отримали радвладу внаслідок різних наскоків на буржуазну владу». Сільські абітурієнти, складаючи політмінімум, зазначали, що на «місці ліквідованого 2-го Інтернаціоналу виник 2-й з половиною, який організував Каутський»; в СРСР існує три класи: «пролетаріат, середняк, буржуазія»; крім «Компартії в Україні існує Українська соціал-демократична партія»; «Центральна Рада існувала до 1922 р.», українці живуть у «Європейській республіці»⁸⁶⁶.

Усна, письмова, плакатна пропаганда визначалися більшовиками важливими складниками роботи з міським та сільським населенням. Вже у 1924 р. суттєвого значення надавали візуальній організації навколишнього середовища, плакатній агропропаганді, зокрема «необхідності експорту хліба як фактору відновлення сільського господарства»⁸⁶⁷. Плакати (переважно були двох типів: героїчні та сатиричні), що висіли повсюди, впливали на соціокультурну поведінку людей; репрезентували нові образи; нав'язували вибір, «з ким і заради чого потрібно боротися, з ким товаришувати» тощо. На думку Г. Почепцова, перехід від релігійних ікон до політичних плакатів новою владою було обрано правильно, зважаючи на партійно-державні устремління. Композиційна структура плакатів часто нагадувала іконописні сюжети про рай та пекло. Він погодився із Ф. Тейлором у тому, що «більшовики обрали найбільш ефективний спосіб в умовах неписьменності населення»⁸⁶⁸. У травні 1931 р. ЦК прийняло резолюцію про важливість політичних плакатів як потужної зброї перебудови людської особистості. Перший плакат видавництва ВЦВК «Цар, піп та куркуль» (1918 р.) вийшов відразу на 10 мовах⁸⁶⁹. Плакат «10 років ЛКСМУ» було надруковано у кількості 10 тис. примірників, із яких 8 тис. українською мовою та 2 тис. російською⁸⁷⁰. Тираж окремих плакатів сягав 100 тис. примірників.

Особливо активно плакатна пропаганда тиражувала новий жіночий образ фізично та морально сильної особистості, котра за необхідності могла замінити чоловіка і на виробництві, і на війні. Натруджені великі руки, кремезна статура підкреслювали уніфікованість та спрощеність «нових» образів чоловіків та жінок (чоловік-ударник, чоловік-герой, жінка-активістка, жінка-трактористка, жінка-колгоспниця та ін.). В. Бонелл дослідила, що уніфіковане зображення жінки-селянки з'явилося 1 травня 1920 р. Для нового жіночого образу була характерна певна маскулінізація – невиразний одяг, гіперболізовано сильні руки, прості риси обличчя, широкі плечі⁸⁷¹.

«Жінки, ідіть в кооперацію»
(І. Нівінський, 1918 р.)

«Жінки, йдуть у ради, комнезами, кооперацію»
(І. Падалка, 1926 р.)

«Чом же ти ще й досі не у колгоспі» (1929 р.) «Селянко, йди в колхоз!» (О. Дейнека, 1930 р.)

На плакатах майже були відсутні зображення повноцінної родини. Плакати часто культивували ідею протиставлення «жахливого минулого» жінок та їх «прекрасного сьогодення».

Однак, на початку 1930-х рр. і робітники, і селяни добре усвідомлювали різницю між ілюзорним світом радянських плакатів та реальністю. Один із робітників так прокоментував плакат: «Кожний промисловий робітник має з'їдати в день тваринного масла 100 гр. Нам на місяць дають 600 гр. тваринного масла, на плакаті пишуть про 100 гр. на день, голодувати приходиться в 1000 разів більше. Ми в сто разів краще навчилися говорити ніж робити». У 1930 р. селяни вже малювали власні плакати із закликами до В. Леніна та Й. Сталіна дати хліба; писали до редакцій газет, що «плакати це одне, а життя – інше»⁸⁷².

У тогочасному побуті набували поширення факти девіантної поведінки. У селах ставали буденними явищами підпали, крадіжки, зокрема худоби. Характерною рисою радянського суспільства стало руйнування системи цінностей традиційного суспільства. Поширення набув алкоголізм. У 1923 р. в Україні функціонувало понад 50 спиртових заводів, спиртова промисловість активно розвивалася⁸⁷³. У 1928 р. фіксувалися випадки масових пиятик у містах під час травневих свят⁸⁷⁴. У газеті «Прикордонна Комуна» писали про пиятики члена партії, члена сільради громадянки Корнійчук (с. Копистин Проскурівського району)⁸⁷⁵. Масовий характер мали пиятики в Чернігівському відділі ДПУ⁸⁷⁶. Могли пити цілим колгоспом: «Колгосп п'ятий день не молотить хліба через те, що правління і колгоспники п'ють». Голова колгоспу Мазур та інші колгоспники пояснювали свої дії так: «Нехай держава на хлібозаготівлі молотить собі сама, все одно хліба колгоспникам не отримати»⁸⁷⁷. У 1928 р. пияцтво набуло загрозливих масштабів на Одещині⁸⁷⁸. У селян з'явився новий тост: «П'ю за всіх християн, які вірять у Бога, окрім комуністів, яким дорога в пекло»⁸⁷⁹. У пресі кінця 1920-х рр. писали про поширення тенденції спільних домашніх подружніх пиятик, пиятик комсомольців та комсомолок. Алкоголь вживали також підлітки та навіть діти⁸⁸⁰. Поширення набувало самогоноваріння. Побутова картина життя: безбожжя, пиятики, грабунки, крадіжки, – мало нагадувала традиційне українське село. У періодиці так описували буденність селян: «Господарські покрівлі, наче ребра в здохлої тварини, голими латами світяться. На площі під кооперативом у багнюці, мов ті свині, лежать селяни з пляшками в руці»⁸⁸¹. У 1931 р. у селах пили і так звані «журкулі», і голови колгоспів, часто спільно⁸⁸².

У газети та журнали другої половини 1920-х рр. робкори та сількори постійно писали про побиття жінок чоловіками, про бійки в родинах. Те, що відбувалося в українському селі, засвідчувало негативні трансформації міжособистісних стосунків. Сільським комуністам-активістам навіть виносили догани за «неперевиховання своїх дружин, котрі не відмовлялися від релігії»⁸⁸³, або подяки за відвідування «старих обрядів (весілля, хрестини тощо) та влаштування бешкетів на них»⁸⁸⁴.

Здолати соціальну напруженість у суспільстві кінця 1920-х – початку 1930-х рр. влада спробувала шляхом застосування тактики систематичного залякування людей війною з боку імперіалістичних країн. У пресі початку

1930-х рр. писали, що «майбутня війна ставить завдання підготувати маси, що стануть до лав мобілізованої Червоної армії, так, щоб вони мали морально-психологічну готовність віддати себе всього, своє життя на терези перемоги»⁸⁸⁵. «Військовізація» не оминула навіть піонерські загони, при яких створювалися військові гуртки, де дітям дозволялося стріляти бойовими набоями⁸⁸⁶. У підручнику «Економічна географія» для робітфаків, радпартшкіл, педтехнікумів зазначалося, що «доцільно висвітлювати економічну географію Чехословаччини, як країни, що мала стати за одну з основних воєнних баз наступної інтервенції проти СРСР»⁸⁸⁷. Проте й саме життя громадян, зокрема селян, було постійною війною і не лише проти зовнішніх ворогів, але й проти внутрішніх. Станом на 1931 р. місцеві партійні керівники говорили про те, що існує частина селян, яка очікує війни, щоб «піти проти існуючого порядку»⁸⁸⁸.

Вже наприкінці 1920-х рр. країну охопила атмосфера тотальної підозрливості та страху. Владою контролювалися друковані видання, видовища, листування тощо. Для тотального контролю процесу «виховання» та «перевиховання» представники влади залучали цензурні підрозділи та апарат політконтролю ВЧК–ДПУ. У вересні 1922 р. органи військово-політичної цензури на місцях було реорганізовано в пункти політичного контролю друку, видовищ, пошти, телеграфу. У складі Наркомосу УСРР було утворено Головне управління у справах друку (Головліт), що займалося цензурними справами. До середини 1920-х рр. організаційно та функціонально політичний контроль у СРСР, УСРР набув тотального характеру, він мав централізовану структуру, керівництво якою здійснював відділ політконтролю таємно-політичного управління ОДПУ СРСР. Внутрішня пошта, афіші, листівки, циркулярні листи, плакати переглядалися на 100%⁸⁸⁹.

У спогадах Д. Гойченка знаходимо підтвердження, що на початку 1930-х рр. «надзвичайно виросла взаємна підозрливість та недовіра між людьми»⁸⁹⁰. Показові процеси у фальсифікованих справах «ворогів народу». Одними з перших були: Шахтинська справа 1928 р., публічні слухання, якої проходили в Колонному залі Будинку спілок у Москві. Процес «Спілки визволення України» 1929 – 1930 рр., публічні слухання якого відбувалися в харківському оперному театрі, В. Чехівського та його брата Миколу на цьому процесі зробили головними обвинуваченими від УАПЦ, лаву підсудних посіли академіки ВУАН С. Єфремов, М. Слабченко, письменниця Л. Старицька-Черняхівська та інші⁸⁹¹. У справі про так званий «Український національний Центр» 1930–1931 рр. як організатор та ідейний натхненник проходив академік М. Грушевський⁸⁹². Ці та інші негативні явища надовго заклали у свідомість багатьох «ген страху». Поплічник Й. Сталіна А. Вишинський у 1930 р. наголошував, що «не люди визначають систему роботи, а система визначає характер роботи людей»⁸⁹³.

Проникнення каральних інституцій в усі суспільні сфери, налагодження системи тотального контролю, збирання інформації дозволило владі залякати

суспільство. Життя людей продовжувало знецінюватися. Навіть вбивство не вважалося тяжким злочином, бо могло бути виправдане, наприклад, «буржуазним» походженням жертви, а вбивця замість того, щоб відчувати провину, міг виправдати себе дією «в ім'я революції»⁸⁹⁴.

Засуджений у справі «Весна» (1930–1931 рр.) С. Четвериков у листі до М. Хрущова (1963 р.) писав про те, що в Україні кошмарним був не лише 1931 р., але й вже 1927 р. Ні в чому не винні люди обвинувачувалися за формулою «так треба»⁸⁹⁵. Більшість вигаданих «антирадянських підпільних організацій» та «справ» насправді були штучними витворами апарату ДПУ. У 1926 р. активно шукали махновців, зокрема анархо-махновців⁸⁹⁶. У 1927–1933 р. мали бути розкритими справи: «Прибулець», «Сок-Мовісти», «Визволенці», «Невгамовні», «Кияни», «Козаки», «Шакали», «Вибух», «Зв'язківці», «Інтелігенти», «Батько»⁸⁹⁷, «Нарада», «Десятка», «Шпана»⁸⁹⁸. 13 травня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало В. Балицькому «розробити» декілька гучних справ, які б мали суспільно-політичний резонанс. Від нього зажадали проект судового рішення з приводу «мужицької партії»⁸⁹⁹. У 1930-х рр. було сфабриковано одну з найгучніших справ «УВО». В'язниці, табори, колонії, будинки ув'язнених на початку 1930-х рр. були щент заповнені арештованими.

Люди боялися доносів один на одного, в'язниць, допитів, знущань. А. Мултановський (засуджений у 1931 р. спочатку до розстрілу, після перегляду справи – до 10 років концтаборів) писав, що його допитували за системою безперервності. Свідчити проти себе він почав після того, як провів 11 діб без сну (його поливали холодною водою та засліплювали світлом), допоки не почалися галюцинації⁹⁰⁰. Чотири доби безперервно допитували селянина Павленка, в якого була гангрена, щодо наявності зброї⁹⁰¹. Елементами «української контрреволюції» радянське керівництво визначало «куркулів» та інтелігенцію. Проте катування не оминули і середняків (селян-господарів). Сількор Бойко, який мешкав на Сумщині у 1930 р. писав, що «середняків за відмову вступу до колгоспу б'ють так, що у них вилітають ребра»⁹⁰². Селяни Чернігівщини, з приводу розстрілу учасників Сліпорід-Іванівської «терористичної групи» висловлювалися, що «розстрілюють на дев'ять чоловік невинних – одного винного»⁹⁰³.

Аналіз статистичних даних засвідчує сумну динаміку зростання кількості засуджених мешканців сіл УСРР. Порівняно із 1927 р., у 1929 р. цей показник зріс на 9 969 осіб і становив 7,7%. Частка засуджених сільських мешканців в УСРР була найвищою серед шести республік СРСР. Найбільше селян було засуджено за злочини «проти порядку управління» (не внесення податку, приховування об'єктів оподаткування), їх вважали державними злочинцями⁹⁰⁴. Подібною була ситуація із засудженими позбавленцями. У 1925–1926 рр. засуджених позбавленців було 15943 особи. Українці, порівняно з іншими національностями, становили 89% засуджених⁹⁰⁵. Серед позбавлених волі найбільше було молодих людей віком від 21 до 30 років. Селяни-хлібороби

складали основну масу засуджених – понад 50 %. У 1931 р. німецький письменник Е. Людвіг у розмові з Й. Сталіним зауважив, що, на його думку, значна частина населення Радянського Союзу почуває страх перед радянською владою. Він запитав, який душевний стан створює у Й. Сталіна усвідомлення, що в інтересах зміцнення влади треба викликати страх? Й. Сталін відповів, що він помиляється щодо народу, щодо робітників і селян СРСР, бо вони зовсім не такі смирні, покірні й залякані, якими їх уявляють в Європі, а також зазначив, що більшовики не обмежуються застрашуванням буржуазного прошарку (куркулів) та йдуть далі, ведучи справу до повного фізичного винищення⁹⁰⁶.

Органами ДПУ УСРР упродовж 1 вересня 1931 р. – 1 вересня 1932 р. було порушено 1 163 слідчих справи «по лінії шпигунства». Соціальний складник звинувачених у шпигунстві був таким: середняків – 22%; робітників – 14,6%; службовців – 13,4%; колгоспників – 10,6%; бідняків – 8%. Селян звинувачували у шпигунстві польському, румунському, німецькому, чеському та ін.⁹⁰⁷ В УСРР станом на 10 травня 1933 р. під вартою перебувало 123 607 осіб⁹⁰⁸. У листопаді 1932 – січні 1933 рр. ДПУ УСРР ліквідувало 1 208 «контрреволюційних» колгоспних груп⁹⁰⁹. На 1 січня 1933 р. після проведення ДПУ УСРР «операцій на селі» було «ліквідовано» 672 групи, на 30 грудня – 935, заарештовано майже 20 тис. осіб. Соціальний стан заарештованих переважно визначали як куркулів чи середняків. У 1933 р. з 24 191 колгоспу було «вичищено» понад 200 тис. осіб. За неповними даними, протягом 1933 р. відповідно до постанов «трійок» при колегії ДПУ УСРР було розстріляно 805 осіб⁹¹⁰. У 1933 р. встановлений ліміт «позбавлених волі» постановою ЦК ВКП(б) для УСРР був у кількості 60 тис. осіб, з яких підлягали вивезенню за межі республіки 25 тис.⁹¹¹.

«Червоний терор» 1930-х рр. для селян розпочався наприкінці 1920-х рр. із запровадженням кампанії суцільної колективізації. Колективізація мала радикально змінити базові умови існування селян, зруйнувати колективну пам'ять села. До червня 1924 р. офіційно в УСРР існували дві юридичні форми колективів: комуна і артіль. Після 1924 р. – почали функціонувати тсози, а також фахові колективи-гуртки. Їх ще називали «бурякові колективи». Робітників у колективах поділяли на три групи: «повні робітники» (100% оплата), «півробітники» (75–80 %), «діти» (15–20 %). Підлітки у колективах мали пасти худобу, виконувати садові та городні роботи, поганяти коней під час оранки та сівби тощо.

Аналіз назви вищих форм колгоспів та нижчих дозволяє говорити про стійку тенденцію до більшої агресивності та заполітизованості перших. Часто комуни називали: «Артилерист», «Будьоновець», «Бідняк», «Боротьба», «Котовець», «Червоний боєць», «Червоний стрілець», «Червоний партизан» проти більш нейтральних назв артілей, тсозів: «Культура», «Колос», «Зоря», «Вулкан», «Варта України», «Воля», «Нова Україна», «Промінь соціалізму», «П'ятирічка», «Чайка», «Червоні яри», «Хлібороб».

Селянам нав'язували модель поведінки, за якої вони мали з раннього ранку бути на роботі, пізнього вечора – в клубі, працювати, жити та спочивати в спільній сім'ї⁹¹². На спільних аргільних землях мали влаштувати спільні садиби, жити у спільних будинках. Потреба в індивідуальних житлових і господарських будівлях мала відпасти⁹¹³. Ось характерний перелік речей, що їх вносили селяни, вступаючи до колективного господарства: 2 пальто, 2–3 пари чобіт, 2–3 пари черевиків, шматок шкіри, 3–4 пари білизни, 1–2 гімнастерки, 1 відро оцинковане, 1 горщик, 2–3 миски, 3 ложки, 1 фуганок, 1 рубанок, 1 заступ, 1 залізне ліжко, 1 верета, 1 сундук, 10–15 пуд. хліба, коняка за 50 крб. У селах церкви перетворили у сховища зерна, одягу, посуду, меблів, реманенту, підсобні приміщення⁹¹⁴. На І Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів із колективізації сільського господарства (20–24 лютого 1925 р.) зазначалося, що селяни «працюють мало», зокрема дорослий робітник лише 100 днів на рік. На згаданому з'їзді пропонували здолати «зимове безробіття селян» шляхом залучення їх до колгоспів та збільшення робочих днів до 180⁹¹⁵.

У 1925 р. вперше, а з 1927 р. систематично на найвищому рівні почали говорити про індустріалізацію сільського господарства УСРР. У 1928 р. було створено Комітет індустріалізації сільського господарства при Держплані УСРР на зразок вже організованого при ВРНГ УСРР, але із ширшими повноваженнями⁹¹⁶. Праця у сільгоспвиробництві мала перетворитися в різновид індустріальної праці⁹¹⁷. Техпропаганда нав'язувала ідеї «про переростання колгоспів у вищі форми, збільшення розмірів колгоспів, необхідності посилення планування»⁹¹⁸. Влада відмовилася від компромісів із одноосібниками, зокрема в питаннях підтримки об'єктивних змін самоврядних форм господарювання. На місцях представники влади активно підтримували «сильний адміністративний тиск, судові міри, продаж майна з торгів». Сільських чоловіків, які відмовлялися вступати до колгоспу, нова влада таврувала такими кліше: відсталий, ледар, нероба, бандит, капіталістичний павук, куркуль, хлібний спекулянт, підкуркульник, непман, петлюрівець, п'яниця та ін. Селянок, які не виявляли активності у підтримці політичних, економічних, ідеологічних кампаній радянської влади, називали затурканими, темними, куркульками, контрреволюціонерками, петлюрівками, їм відмовляли у соціальній допомозі.

19 листопада 1929 р. у «Вістях ВУЦВК», № 267, було надруковано принизливу для людської гідності постанову Наркомторгу, Наркомюсту та Наркомземсправ УСРР – «Список речей, на які не можна поширювати стягнення штрафів, що їх присудив кримінальний суд за відмову здати хліб або за опір переведенню хлібозаготівельного плану» за підписами Народного комісара торгівлі УСРР Вейцера, заступника народного комісара юстиції УСРР і генерального прокурора республіки Михайлика, Наркомзему УСРР Шліхтера. Відповідно до постанови, селянам дозволяли залишати після рішення кримінального суду за невиконання хлібозаготівельного плану «по одному предмету верхнього одягу і щоденного носильного одягу, по парі чобіт, чи

черевики або валянків та по шапці, чи кашкетові і хустці або шалі; білизна у кількості найбільше по дві зміни на кожного; ліжка, постілі (матрац, подушка) та ковдри, потрібні для дітей, віком не більше 14 років, та хворих членів родини, на кожного з них по одному з наведених предметів; потрібні особам харчі найбільше на один місяць, палива – на два; посуд – один чайник або чавун на окріп, одне відро на всю родину, одна тарілка, виделка, ніж, ложка, склянка або чашка»⁹¹⁹.

Ставлення більшості пересічних громадян до влади та її економічної політики вже наприкінці 1920-х рр. різко погіршилося: люди називали колгоспи «будинками, де утримують смертників, які чекають свого кінця»; колгоспний рух – «снігом, який випав на голову»; колективізацію – «сухотами» (першою стадією хвороби називали тсози, другою – артїлі, третьою, після якої настає смерть, – комуни; сталінські стрибки – «загибеллю трудового населення»⁹²⁰. Громадяни просили «відмінити кріпосне право» та «хуліганську політику», «зупинити партійних розбійників»⁹²¹. Селяни скаржилися, що з них «деруть останню шкуру», «експлуатують удвоє більше, ніж у старі часи», «пільги по сільгосподатку дають не біднякам, а ледарям», «від податку звільняють того, хто не хоче працювати», «радянська влада хоче поробити босаків, а після зробити комуни»⁹²². На початку 1930-х рр. селяни часто відмовлялися працювати на колгоспних полях, погоджуючись на роботу у радгоспах «бо там їсти дають, а в колгоспах кажуть, що хліб з'їли під час засіву»⁹²³. Попри партійні гасла та намагання на початку 1930-х рр. деяким селянам вдавалося ігнорувати вступ до колгоспів.

У 1930 р. розпочався період, який у пресі називали «реконструктивним, або новим етапом непу», «корчуванням коріння капіталізму»⁹²⁴. Гаслами 1930 р. стали «Темпи вирішують усе!», «П'ятирічку у чогири роки!», «Всі на бій з глитаєм!», «Розгром класовим ворогам!», «Кожен новий колектив є стусаном у бік куркуля!». Колгоспна земля проголошувалася «недоторканою». Соціальний статус колгоспного селянства був виписаний зразковим статутом сільськогосподарської артїлі 1930 р. 1 лютого 1930 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством». Колгоспників зі сторінок радянських газет і журналів застерігали, що перший обмолот хліба потрібно віддавати державі, прибутки розподіляти відповідно до трудоднів та якості праці, а не за кількістю їдців, заборонялося наперед видавати аванси, колгоспи закликали не ставати на шлях собезицтва і не допомагати всім, не робити великих відрахувань із валових прибутків до всіляких громадських і культурно-побутових фондів (на «культгектари», каси взаємодопомоги, «жіночі гектари», підшефні частини)⁹²⁵. Бригадир ставав центральною постаттю, ключовою фігурою на селі, майстром та організатором колгоспного виробництва, одноначальником⁹²⁶. Бригадна форма праці мала допомогти колгоспникам, вчорашньому одноосібникові, позбутися своєї дрібно-власницької психології⁹²⁷.

У найгіршій ситуації на селі опинилися селяни-господарі («куркулі», «глитаї»), створені й для того, щоб через їх знищення залякати інших. Сталінську кампанію розкуркулення розпочали попри відсутність загального визначення поняття «куркуль». «Куркулями» місцева влада насамперед вважала тих, кого остерігалася з політичного погляду. До «куркулів» часто зараховували селян, котрі мали «на душу» – від 2 до 3 дес. землі. У такий спосіб штучно збільшували частку «куркулів» до 15%. Це також дозволяла зробити трансформація п'ятипрошаркового поділу (бідняки, нижчі середняки, середняки, вищі середняки, куркулі) у трипрошарковий (бідняки, середняки, куркулі). Несталість перерахованих груп унаслідок осереднювання бідняків, саморозкуркулення «куркулів» тощо не дозволяє об'єктивно обрахувати кількісний склад. На офіційному рівні категорію «куркуль» використовували переважно з метою необ'єктивного збільшення їх чисельності, корельовано до потреб державних кампаній (колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних). Проте, якщо зіставляти рівень доходів селян із рівнем доходів робітників, він був переважно вищим за селянський.

У липні 1929 р. було прийнято рішення «не пускати глитаїв у колгосп, відібрати у них засоби виробництва, відводити землі менше від норми, в кінці полів сівозмінні, у різних місцях»⁹²⁸. До «куркулів», «глитаїв» масово застосовували політику ізолювання. Зокрема, їх позбавляли виборчих прав. Розкуркулення корелювалося із новою законодавчою основою «судочинства». Закриті суди, позасудові розправи над селянами ставали буденною справою. Потік засуджених був настільки великим, що довелося реорганізувати систему виправно-трудова закладів. Було розпочато виселення сотень тисяч селян у райони Крайньої Півночі та Північного Уралу. Протягом 1930 р. було розкуркулено 31 593 господарства⁹²⁹. Частина виселених потрапила до трудових поселень ОДПУ⁹³⁰. 29 травня 1931 р. П. Постишев розіслав у республіки нові планові завдання з виселення⁹³¹. У січні 1933 р. Й. Сталін закликав шукати класового ворога («куркулів» і «підкуркульників»), але не такого, яким він був раніше (у вигляді людей із звірячою фізіономією, товстою шиєю, обрізом у руках), а «тихих», «солоденьких», «майже святих», які сидять у колгоспах та пускаються в «демагогію»⁹³².

Розкуркулення, як складова політики одержавлення села, виселення, знищення десятків тисяч продуктивних господарств (дворів) за межі України призвело до руйнування парагромадянського селянського суспільства. Були знищені не тільки традиційні форми господарювання, але й традиційні інституції самоврядності на селі та їх носіїв. Більшість жителів сільської місцевості не визнавала жорстокого класового поділу на селі. У частини селян такий поділ на прошарки викликав обурення. Селяни писали у листах (ненадрукованих) до центральних газет: «куркулів така велика сила, скільки тоді для них потрібно в'язниць, забув про це верховний повелитель (князь Кавказький Сталін і його виконавець наказів селянський староста Калінін)»;

«куркуль» – «радше прізвисько, а не реальна соціальна категорія»⁹³³; «ми всі селяни і не треба нас розподіляти на куркулів, середняків і бідноту»⁹³⁴.

На місцях представники влади часто вдавалися до погроз, прямого насильства. Активісти навішували дошки на ворота селянських дворів із образливими написами: «Це ворог народу. Сховав хліб від держави. За це розкуркулена та арештована» (такий плакат активісти носили над селянкою, яку водили вулицями села Степанівка)⁹³⁵. Поширення набули заборони та бойкотування. Наприклад, заборона на воду означала варту біля криниць, де вирішували, кому давати воду, а кому – ні. Заборона на вітання означала, що з тим, кого бойкотували, не можна вітатися; на паління – давати цигарки або підкурювати. Бойкот на вогонь означав, що не можна топити піч, у разі невиконання заборони приходили активісти та заливали піч водою. Про бойкот найчастіше попереджав плакат: «Не ходи до мене – я ворог радянської влади»⁹³⁶. За невиконання хлібопоставки більшовицькі активісти примушували сім'ї розлучатися⁹³⁷. Місцеве керівництво часто нехтувало будь-якими законами. Взнаки давалося й те, що більше половини керівників мали низький освітній рівень (два класи) або взагалі були неписьменними⁹³⁸.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. радянська влада також намагалася контролювати село через «органи народної влади», зокрема, ради, комнезами, селянські товариства взаємодопомоги, наділивши їх важливими повноваженнями контролю та диференціації села, при цьому зберігаючи ілюзію народовладдя. Більшовики намагалися активно використовувати громадсько-політичні організації КНС та КВД як політичний елемент здійснення своєї диктатури. Стратегічним завданням КНС була організація найбіднішого селянства з метою розшарувати село й боротися з куркулем⁹³⁹. Основними завданнями були: колективний обробіток землі, створення прокатних пунктів, вилучення землі у куркулів, збирання надлишків хліба, контроль над млинами, розповсюдження агітаційних листівок (на початку 1920-х рр.) на зразок «Селяни, дайте нам, голодним червоноармійцям хліба!», «Віддайте лишки свого хліба, чим допоможете нам задушити польських панів!», «Заберіть у заможних селян лишки, 25 % залишіть собі, решту віддайте армії!» тощо⁹⁴⁰. Переважна кількість членів комнезамів складалася з декласованої бідноти, що здебільшого не мала інтересів, пов'язаних із сільським господарством. У с. Велика Бабка Харківської губернії селяни-господарі підкресливали, що у КНС йдуть «ледацюги або злочинці з метою позбавитися податків та звалити всі труднощі на інші групи селян»⁹⁴¹. Із протоколів засідань правління комітету бідноти 1-го району (м. Кам'янець-Подільський) від 14 січня 1923 р. дізнаємося про обов'язкове виконання ними плану реквізиції зерна на користь Червоної армії під час тижня шефства та вилучення 9-ти фунтового збору⁹⁴². Члени КНС також мали здавати гроші на «дитячу безпритульність», допомогу комітетам взаємодопомоги тощо⁹⁴³. Інколи селяни навмисно зменшували свої статки, щоб потрапити до КНС та отримати пільги (податкові пільги, відрядження на навчання у ВНЗ, насінневі позики, випас худоби).

У 1924 р. спостерігалася тенденція вступу до КНС середняків, яких часто звинувачували в спиритному господарському маневрі. Середняків примушували «свою роботою довести відданість більшовицькому політичному режиму». При вступі середняків до КНС від них вимагали «революційних справ» і відмови від релігійних вірувань. XIII конференція РКП(б) (1924 р.) у резолюції акцентувала увагу на необхідності підтримки лише селянської бідноти⁹⁴⁴. До складу КНС передусім мали приймати такі категорії: інвалідів, червоноармійців, сиріт, удовиць. Основна маса середняків пропонувала розпустити КНС, мотивуючи це тим, що часто їх члени користувалися усіма пільгами, а працювати не хотіли. Селяни-господарі навіть почали виокремлювати на селі два класи: середняки та комнезами. Побиття, цькування «комнезамів» ставало звичайною практикою на селі.

У 1929 р. комнезами позбавили прав заарештовувати, обшукувати та конфісковувати майно громадян. Завдання КНС обмежувалися проведенням культурно-освітньої роботи серед своїх членів, активною участю в усіх кампаніях на селі, залученням неможливого селянства до роботи у сільрадах, комісіях, місцевих громадських організаціях⁹⁴⁵. КНС мали налагоджувати роботу хат-читалень, сільбудів, проводити самооблізації своїх членів для роботи на будівництві і в промисловості. Проте навіть у 1931 р. були села, в яких неможливі навіть не знали, що діє КНС, бо вони існували лише на папері⁹⁴⁶. Культивуючи бідність як чесноту, більшовики потрапили до пастки, де, з одного боку, мало ставати прибутковішим сільське господарство, яке виконувало роль ресурсного джерела індустріалізації, а з іншого боку – ідеологічні вимоги потребували зростання кількості неможливих селянських господарств.

Лише наприкінці 1920-х рр. комуністам вдалось остаточно взяти під свій контроль хід виборчої кампанії. Вилучення із виборчого процесу суспільно активних селян-господарів пришвидшило комунізацію тогочасних рад. Виявлено, що українці протягом 1920-х рр. намагалися обирати голів сільрад (як і на початку ХХ ст. – старост) письмених, які мали авторитет в односельців, належали до прошарку господарів-хазяїв (сільських господарів). Більшовики вбачали в цьому серйозну загрозу, тому постійно контролювали і втручалися у виборчі процеси, зокрема шляхом фактичного впровадження процедури «рекомендацій» з боку партійних інститутів та органів державної влади вищого рівня. Наприкінці 1920-х рр. вищезгадані практики були припинені комуністами.

Громадяни, котрих вилучили із виборчого процесу, тисячами надсилали заяви у виконкомі із проханням поновити їх у виборчих правах. Громадяни, позбавлені виборчих прав, не могли обиратися до органів управління та контролю колективних організацій. Позбавлені виборчих прав могли бути членами споживчої та сільськогосподарської кооперації, але, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 14 січня 1928 р., не могли бути обраними до складу керівних органів⁹⁴⁷. Позбавлені права голосу могли брати участь у

зборах земгромади, але тільки з дорадчим голосом⁹⁴⁸. Селяни, позбавлені виборчих прав, мали переконати радянські органи влади, що протягом не менше п'яти років жили з продуктивною і громадсько-корисною праці, а також довести лояльність до нової влади⁹⁴⁹. Коли особу було позбавлено прав відповідно до судового вироку, особа мала чекати закінчення терміну вироку⁹⁵⁰. Виборчі комісії, отримавши скаргу, повинні були протягом трьох днів переслати її зі своїм висновком до вищої виборчої комісії⁹⁵¹. Виявлення та облік осіб, позбавлених виборчих прав, у 1929 р. було названо «однією із форм класової боротьби проти намагань куркульсько-непманських елементів потрапити до рад». У 1929 р. «лояльність» потрібно було доводити ставленням до хлібозаготівель, державних позик та інших заходів влади. Кількість «позбавленців» у 1929 р. збільшилася на 534 335 осіб порівняно із 1927 р. Порівняння виборів 1927 р. та 1929 р. із виборами 1925 р. засвідчує, що структура позбавленців майже не змінилася⁹⁵². Найбільше громадян, позбавлених виборчих прав, було серед утриманців, торговців та посередників, служителів релігійних культів, монахів, колишніх агентів поліції. У 1929 р. напередодні виборів почали нищівну боротьбу з «куркулями» як з протесним електоратом, «ідейними провідниками та вірними соратниками усіх куркульсько-антирадянських елементів села» вважали духовенство. Більшовики використали маркер «позбавленець» для морально-психологічного тиску на селян.

Мешканці сіл зазвичай йшли голосувати організовано з прапорами, музикою, революційними піснями (Маріупільська округа). В Одеській окрузі між селами було влаштовано змагання на «краще проведення виборчої кампанії». Як правило, день виборів, перевиборів до рад оголошувався вихідним або революційним святом, яке відробляли у перший день Великодніх свят. У селах організовували на цей день ясла, де за дітьми дивилися старші школярі, що дозволяло підняти відсоток участі жінок у голосуванні. Передвиборчі збори проводилися (через відсутність клубів) у церквах (««коностас затягували червоною матерією, кругом розвішували портрети вождів та гасла»). Найменш активних селян збирали на термінові зібрання, де уповноважені особи погрожували штрафами, доганами, були зафіксовані випадки побиття селян. Інколи повістки виписувалися на померлих селян; уповноважені складали свої власні списки, анулюючи ті, за які голосували на зібраннях місцеві мешканці. У 1929 р. з метою контролю виборів на місцях в УСРР було направлено працівників центральних органів влади, робітників-комуністів та інших активістів з РСФРР. Чисельність відряджених до України, за різними даними, коливалося від 31 до 100 осіб на округу⁹⁵³.

7 червня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв рішення про мобілізацію 100 тис. комуністів для зміцнення колгоспів («тисячники»). У листопаді в сільському господарстві УСРР працювало 25 тис. комуністів, об'єднаних в 3 тис. первинних партійних осередків та майже 17 тис. осіб, котрі входили до складу робітничих бригад («двадцятип'ятитисячники»)⁹⁵⁴.

УСРР повинна була виділити на постійну роботу в села 7,5 тис. осіб у рахунок всесоюзних 25 тис., в Україні залишилися 5,5 тис.⁹⁵⁵. За розрахунками С. Кульчицького, 5 720 робітників станом на 20 січня 1930 р., на січень 1931 р. унаслідок додаткових наборів ще 5,5 тис. робітників для керівної роботи на селі⁹⁵⁶. У засобах масової інформації було влаштовано перекличку-змагання «надання особистої допомоги від пролетаріату міста – селу». Так, робітничі бригади Києва за два заїзди охопили 230 сіл із перебуванням у кожному від 8 до 30 днів, пояснюючи селянам переваги колективного землекористування. Більшовики відправляли робітників у села, озброївши їх гаслами: «Смерть павукам-капіталістам», «Смерть петлюрівцям», «На порох зітремо», «Куркуля загиснемо в пролетарський кулак» тощо.

Основну масу двадцятип'ятитисячників направляли на керівну роботу членами або головами правлінь колгоспів. Однак не завжди вони опинялися на місцях у ролі керівників. Місцева влада часто сприймала приїжджих вороже, вважаючи, що вони підривають її авторитет. На місцях їм не завжди регулярно виплачували обов'язкову зарплату, видавали платню «натурою», залучали односельців до цькування чужаків, не забезпечували роботою, поселяли у підсобних приміщеннях. Приїжджі комуністи в українських селах працювали конюхами, поштарями, доглядали худобу, розвозили гас, протягом місяця їх могли переводити з місця на місце до 10 разів. Частина з них була готовою йти під суд, аби їх забрали із сіл. За проаналізованими нами архівними даними, були зафіксовані випадки самогубств, самовільних від'їздів, знищення партквитків. В УСРР з 2 548 осіб 316 покинули роботу та поїхали назад у міста, 146 – не отримували зарплату взагалі, 980 – отримували менше 32 крб., 695 – менше 42 крб., «натурою» – 170 осіб, 4 – покінчили життя самогубством, тільки 811 осіб мали куди привезти свої родини, 552 особи вибули через крадіжки та інші злочини. На Дніпропетровщині в комуні «Червоний Жовтень» двадцятип'ятитисячник протягом трьох місяців був безробітним; на Поділлі у Чорноострівському районі активіст Булов за 1,5 місяці отримав лише 10 крб. та голодував; у Проскурівському районі такий працівник скаржився, що навіть гадки не мав про «безумство цієї роботи»⁹⁵⁷. І. Паніч розповідав про чоловіка, який приїхав до його села і ходив від хати до хати, розмахуючи пістолетом та вимагаючи від селян «добровільно» вступити до колгоспу⁹⁵⁸.

Селяни на примуси та терор влади реагували по-різному: одні робили спроби скаржитися, після смерті В. Леніна посилалися на цитати, зокрема ті, в яких більшовицький лідер говорив «не чіпати середняка»⁹⁵⁹; інші боролися зі зброєю в руках, як, наприклад, Я. Гальчевський (отаман Орел), відомі повстанці Барановський, Васильченко, Доброгорський, Куліш, Рябокін та інші. В. Дяків наводить результати польових досліджень, відповідно до яких упродовж 1920-х рр. «майже кожне українське село ставилося неприхильно до нової влади, до чужого – російського – комуністичного устрою та насильницьких реквізицій»⁹⁶⁰. За різними джерелами, у 1920 р. в Україні діяло приблизно 250 повстанських загонів. Початок 1930-х рр. також

характеризувався активними формами опору селян. Активний характер форм селянського протесту проявлявся у демонстраціях, виголошенні антирадянських промов на зборах тощо. Потужний селянський рух у 1930 р. охопив Дніпропетровський округ (Павлоградське повстання 1930 р.). Повсталі взялися за зброю, намагаючись змінити режим⁹⁶¹. Гаслами повстання були «Давайте завойовувати іншу свободу! Геть комуну!». Кількість повсталих, за даними ДПУ, сягала понад 600 осіб⁹⁶². Також поширювався пасивний опір селян, зокрема, відмова виходити на роботу або вступати до колгоспу. 27 липня 1930 р. сільська вчителька О. Радченко написала у щоденнику: «Колективізація насильством не пройшла. З початку посівів спалахнули бунти. Селяни ненавидять владу за неподобства»⁹⁶³.

На початку 1930 р. селянський опір, особливо у прикордонних районах УСРР, на короткий час зупинив колективізацію. Так, станом на 16 березня 1930 р. на Вінниччині з 50 сіл було повністю вигнано радянську владу, розпущено сільради, обрано старост⁹⁶⁴. Й. Сталін визнав за доцільне відступити, переклавши відповідальність за зловживання на місцевих партійних керівників⁹⁶⁵. Так само колись вчинив В. Ленін, вважаючи, що «заради успіху справи можливі певні тактичні відступи від основних ідеологічних вимог»⁹⁶⁶. Партійні лідери використали середню та нижчу керівну ланки для зведення рахунків населення із владою.

На зиму 1932–1933 рр. одноосібники та колгоспники залишилися без харчових запасів. Їм заборонили утворювати будь-які фонди допомоги, допоки вони не здадуть хліб державі. У 1933 р. селянам заборонили покидати села. Через масові виїзди селян із Дніпропетровської та Вінницької областей було ліквідовано майже 3,5 тис. господарств, зареєстровано села, із яких виїхали усі голови сімей⁹⁶⁷. Громадянка Луценко писала у листі, що «всі потяги завантажені настільки, що на кожній станції я сиділа дві доби, людей на залізницях просто дуже багато, ціле море»⁹⁶⁸. Мешканці прикордонної смуги намагалися потрапити за кордон. Так, лише у квітні – травні 1933 р. 18 середнякам-одноосібникам Славутського району вдалося втекти з УСРР, 45 сімей було затримано⁹⁶⁹. Органи ДПУ УСРР затриманих селян після «фільтрування» або повертали на місце проживання, або заарештовували як організаторів втеч. Найчастіше це означало концтабір.

9 квітня 1933 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У прийняли постанову, якою схвалили «Тимчасові правила розпорядку в колгоспах», які слушно були названі В. Марочком «своєрідним кодексом соціальної поведінки колгоспників, положення якого засвідчували їх напівкріпосне становище»⁹⁷⁰. На місцях часто занижували оцінку праці колгоспників відповідно до рекомендованих Наркомземом УСРР норм. Трудодень виходив лише 45 коп.⁹⁷¹ Запроваджений 17 березня 1933 р. урядовою постановою річний виробіток трудоднів працівника рільничої бригади міг ледь досягати у 1933 р. 94,7 трудоднів, а управлінського і технічного персоналу – 348. Колгоспники заробляли також трудоднів менше, ніж охоронці полів⁹⁷².

Було задекларовано створення «справжніх селян» шляхом їх залучення до партії. Й. Сталін наголосив на необхідності застосування випробуваного раніше методу – примусу⁹⁷³. Владою було активізовано роботу з залучення «співчуваючих» селян, зокрема середняків (сільських господарів), до партійних заходів, проголошено початок «оселянювання партії»⁹⁷⁴; «активізовано роботу куткових організаторів», які мали у вихідні та святкові дні «чекати селян після сходів» і проводити з ними «відповідну роботу»⁹⁷⁵. Робота партійних осередків у колгоспах (комунах та артілях) вважалася пріоритетною⁹⁷⁶. Проте кількість партійних осередків залишалася незначною, у 1927 р. – 1 979⁹⁷⁷. Станом на початок 1930 р. частка партосередків у колгоспах не перевищувала 1,5 %. Щоб здійснювати хоча б якийсь вплив на українське село створювали міжколгоспні осередки. У голодному 1933 р. почалась активна розбудова «нового інституту влади» – політвідділів.

На думку О. Лукашевича, діяльність більшовиків у сфері трансформації побуту та дозвілля українських селян у 1920 – 1930 рр. передбачала такі основні складники: створення комун, антирелігійна пропаганда, створення мережі комуністичних культурно-освітніх закладів, поширення соціалістичної обрядовості, розкріпачення жінок⁹⁷⁸. До цього переліку варто додати ще й створення нового радянського календаря свят. Як слушно зауважує М. Рольф, офіційні свята більшовики використовували і як інструмент для популяризації власної політичної мети, і для маніпулювання людьми (історія офіційного більшовицького масового свята починається з 1 травня 1918 р.)⁹⁷⁹. Важливими подіями та революційними святами було визначено такі: 1 січня – Новий рік; 15 січня – вбивство К. Лібкнехта та Р. Люсембург; 21 січня – смерть В. І. Леніна; 22 січня – пам'ять про «криваву» неділю; 23 лютого – День Червоної армії; 8 березня – Міжнародний день робітниць; 11 березня – День пам'яті Т. Г. Шевченка; 12 березня – День повалення царату; 18 березня – День Паризької комуні; 17 квітня – День розстрілу робітників на р. Лена; 22 квітня – День народження В. І. Леніна; 1 травня – Інтернаціонал; 4 липня – міжнародний День кооперації; 6 липня – прийняття конституції СРСР; 6 вересня – Міжнародний юнацький День; 7 листопада – День Жовтневого повстання⁹⁸⁰. 14 жовтня у 1931 р. було проголошено Днем колективізації та врожаю (відповідно до Постанови ЦК КП(б)У)⁹⁸¹. «Новими святами» для селян також визначалися роковини колгоспів. Характерною особливістю для села було перетворення святкових днів часто на робочі. «Вогнищами нової культури», осередками політико-виховної роботи у містах мали стати робітничі клуби, червоні кутки, на селі – хати-читальні (працівники яких мали вести боротьбу проти «відсталості», «куркульства та вихідців з дрібнобуржуазних партій»).

Після більшовицького жовтневого перевороту було розпочато активну роботу зі створення нової історичної багатонаціональної спільноти – радянського народу (*homo soveticus*). Влада намагалася (перший етап – до середини 1930-х рр.) подолати протиріччя між містом і селом, між розумовою

та фізичною працею, створити «однотипову соціалістичну структуру радянських націй та народностей»⁹⁸².

Плакат УСРР (орієнтовно 1931–1932 рр.)

Формували нову спільноту радянських людей зі специфічною психологією – задовольнятися малим. Людей штучно об'єднували за допомогою патріотично-героїчних наративів та нових формул (кодів), що змінювали сприйняття нової соціальної реальності.

Отже, на початку 1930-х рр. владі вдалось нав'язати подвійну мораль та культивувати в суспільстві відданість окремим особам, підлабузництво, прислужництво, покірливість тощо. Для того, щоб вижити в умовах зміни базових засад соціальної організації, люди були змушені вносити в своє життя, життя своїх родин, спільнот суттєві корективи, приймати нові правила суспільної гри (норми, цінності, культурні елементи, символи тощо) та нові соціальні інституції. Жінки та чоловіки, переважно з порівняно заможних і «розкуркулених» родин, часто мали суттєво відмінний соціальний досвід у роки колективізації, розкуркулення, Голодомору, порівняно із жінками та чоловіками активістами, ударниками, членами більшовицьких референтних груп. Більшість селян вчилася пристосовуватися. Н. Гогохія слушно зауважувала, коли люди не могли прийняти нові норми для того, щоб адаптуватися, їм довелося вдатися до мімікрії у різних її проявах: пристосування, подвійна мораль, хитрість, імітація, соціальна роль-маска⁹⁸³.

Радянська влада вважала, що формувати «нових селян», «нову психологію трудового селянства» потрібно шляхом застосування переважно насильницьких методів. Специфікою роботи більшовиків у селах у другій

половині 1920-х рр. стало загострення соціальних суперечностей, зокрема, протиставлення інтересів одних прошарків іншим, виокремлення групи менш заможних із негативним ставленням до більш заможних селян; залякування; цькування; ідеологічне клішування; навішування назв-ярликів; експлуатація людських слабкостей. Будь-яка поведінка, що виходила за межі дозволеного тоталітарною ідеологією, вважалася «пережитком минулого».

Більшовики намагалися «перевиховати» селян, руйнуючи їхні традиційні моральні підвалини. Після більшовицького жовтневого перевороту вони втрутилися в процеси суспільної еволюції, реалізуючи доктринальну мету відірвати людину від її «коріння». Основою нового одержавленого суспільства мав стати не громадянин, а держава. Окремі успіхи у піднесенні народного господарства, освіти, розвитку суспільно-політичної активності громадян перепліталися зі сталінськими кампаніями розкуркулення, колективізації, хлібозаготівельними, Голодомором 1932–1933 рр., тотальним контролем «народної ініціативи», грубими порушеннями законності. Проте ідеологічне виховання робило не всіх саме такими, як хотіли «вихователі». Частина вчилася пристосовуватися до нових реалій, інша повірила в «історичне завдання», яке на них покладалося, частина людей загинула, намагаючись відстоювати власне право на існування. Головною особливістю комуністичного режиму в СРСР стало не лише одержавлення приватного життя, але й повний контроль держави над громадянами, який спирався на систематичне використання насильства. «Нову людину» формували як нову «громадянську ідентичність», яка мала прислужувати державі.

4.2 Роль гендерного фактора у розширенні соціальної бази нової влади на селі

Від початку становлення радянська влада активно формувала нові гендерні стереотипи. Значну роль у модернізації радянського суспільства партійно-державне керівництво відводило «новій жінці» та «новому чоловікові». Жінки розглядалися владою як потужний невикористаний резерв трудової сили. Відповідно до перепису 1926 р., зайнятих у сільському господарстві жінок було 11 211 838, до сільського самодіяльного населення належали 7 593 381 жінка. У фабрично-заводській промисловості працювало 153 928 сільських жінок, у кустарно-ремісничій – 172 745, на будівництві – 22 155, на залізниці 78 419, у торгівлі – 75 352, в установах – 103 497, в інших галузях – 99 663⁹⁸⁴.

У роки непу соціально-політична емансипація жіноцтва активно використовувалася більшовиками як фактор легітимації нової влади. Більшовицькими лідерами було запропоновано своє бачення місця, ролі та значення жінки в новому суспільстві. Радянськими ідеологами активно ретранслювалася теза: «Ленін та Сталін викрили істинний зміст буржуазного, так званого феміністського (жіночого) руху, котрий посіяв ілюзію, що жінки можуть досягнути справжнього рівноправ'я без боротьби за корінні соціальні

перетворення»⁹⁸⁵. «Хатні рабині» після звільнення від «хатнього рабства» мали разом із чоловіками взятися до «нової роботи»⁹⁸⁶. Й. Сталін, транслюючи ідеї В. Леніна, наголошував, що від жіночого руху за робітничий клас або проти нього залежить доля пролетарського руху, перемога чи поразка пролетарської революції. Засновники марксизму-ленінізму розглядали жінок досить утилітарно: як масову робочу та соціальну силу, масовий «загін пролетаріату», котрий не може мати власних цілей та протилежних інтересів, які суперечать робітничому класу. Щоб позбутися дискримінації, жінкам пропонували іти в ряди робітників та взяти активну участь у класовій боротьбі. Праця вважалася основою емансипації жінок, проте «хатня робота» ідентифікувалася, як «дрібна», «тупа», «неприбуткова»⁹⁸⁷. Офіційно влада декларувала, що «історично жінка є більш відсталою частиною пролетаріату»⁹⁸⁸. Таку тезу в закритому листі продублювало ЦК КП(б)У в червні 1925 р.⁹⁸⁹

Ідеологами пролетарського жіночого руху виступили І. Арманд, З. Боярська, О. Буланова-Трубнікова, А. Калигіна, О. Коллонтай, А. Кон, Н. Крупська, А. Махрова, Ф. Нюріна, О. Пілацька, К. Самойлова. Вони активно пропагували діяльність жіночого руху під керівництвом більшовицької партії, ліквідацію неписьменності серед жіноцтва, залучення жінок до культурно-просвітницької роботи; розглядали питання гендерної ієрархії та стратифікації суспільства в контексті марксистської філософії; вважали участь жінок у суспільному виробництві необхідним процесом, що відкриває шлях до економічної незалежності. Н. Крупська закликала жінок разом із чоловіками брати активну участь у боротьбі за політичну свободу, «яка тільки й може дати дітям щастя». О. Коллонтай зробила спробу аналізу ролі та місця жінки в пролетарському суспільстві. Крилатою стала фраза О. Коллонтай, що «жіночий світ, як і чоловічий, поділений на два табори: буржуазний і пролетарський». У 1920-ті рр. популярним став сексуальний лібертизм та концепція О. Коллонтай «крилатого Ероса» і «склянки води». Концепція базувалась на тому, що пролетаріат може визнавати моральними лише ті стосунки, що засновані на палкому коханні та духовній близькості, форма відносин могла бути як «тривалий союз» (оформлений юридично), так і «швидкоплинний шлюб»⁹⁹⁰.

У листопаді 1918 р. за ініціативи І. Армад, О. Коллонтай, К. Самойлової було скликано І Всеросійський з'їзд робітниць і селянок. На ньому визначили концептуальні напрями розвитку жіночого руху та «місце жінки у боротьбі за соціалізм». Восьмий, дев'ятий, одинадцятий, дванадцятий та тринадцятий з'їзди РКП(б) у своїх програмних документах надавали важливого значення звільненню жінок від тягаря домашнього господарства, втягнення їх в усі суспільні сфери нової держави, державному захисту материнства і дитинства, наданню неформальної рівності між чоловіками і жінками тощо.

Конституція УСРР 1919 р. зрівняла жінок і чоловіків у громадянських та політичних правах. Принцип рівності прав жінок і чоловіків було також включено до Конституції УСРР 1929 р. Стаття 5 проголошувала забезпечення

політичних прав для трудящих мас «без різниці статі, віри, раси і національності». Ці права було репрезентовано новою владою як дарунок: «якого ж кращого й ціннішого дарунку ще треба жінкам»⁹⁹¹. Жінкам надавалися рівні права із чоловіками в отриманні освіти та виборі професій (декрет 1918 р. про сумісне навчання в школах учнів обох статей; декрети 1919 р. про ліквідацію неписьменності серед населення, про організацію робітфаків). Перший Сімейний кодекс (1918 р.) проголошував свободу шлюбу і розлучення. Декрети 1919 р. «Про організацію відділів запису актів громадянського стану», «Про цивільний шлюб та про ведення книг запису актів громадянського стану», «Про розлучення» мали остаточно зрівняти жінку і чоловіка у подружньому житті. На думку Н. Гогохії, «в очах жінок, щодо революції мали обмежені громадянські права, емансипаційні зрушення практично сакралізували нову владу, що надала їм нечувані до того можливості»⁹⁹². Насправді, класовий підхід і диктатура пролетаріату обмежували проголошені права.

У 1920-х рр. на державному рівні точилися суперечки навколо визначення ролі жінки та чоловіка в сім'ї та новому суспільстві, радикальної трансформації сімейно-побутового укладу. Тема сексуальних відносин носила класове забарвлення. Педагог та психолог А. Залкінд у «Статевих заповідях революційного пролетаріату» обґрунтував неможливість інтимних стосунків між представниками різних класів, статеве мало у всьому підпорядковуватися класовому. На думку Д. Скотт, репродуктивну функцію окремі феміністки-марксистки спробували навіть пов'язати з економічною категорією відтворення⁹⁹³. Варто зауважити, що українські селяни негативно ставилися до так званої соціалізації жінок. Зокрема, на Харківщині було 2 випадки «соціалізації» жінок 22–23 років у 1924–1925 рр. та «відміни шлюбу та сім'ї», проголошення «первісного родового комунізму»⁹⁹⁴.

У 1920-х рр. сім'я більше не вважалася першочерговою для самореалізації жінки в суспільстві. У 1923 р. сім'ю ідентифікували як «елементарний громадський організм, що об'єднує групу кровних родичів, які провадять спільне хатнє господарство»⁹⁹⁵. Шлюб визнавався фактичними побутовими стосунками між особами двох статей, закон вимагав, щоб ці стосунки реєструвались в певних установах (в органах рагсу)⁹⁹⁶, а також визнавав незареєстроване подружжя, що перебувало у близьких взаєминах; незареєстрований, незаписаний шлюб насправді нічим не відрізнявся від офіційного. Реєстрація шлюбу не передбачала обов'язкових свідків та переліку обов'язкових документів. Свідків залучали у випадку відсутності документів, що посвідчували особу. Чоловік і дружина могли жити разом або в різних містах, влаштуючись так, як їм було краще та зручніше для себе⁹⁹⁷. Спрощення процедури розлучення призвело до того, що у 1920-х рр. одружувалися майже всі, хто тільки хотів. Українські демографи до шлюбності у 1924–1925 рр. почали використовувати характеристику – «паталогічно-висока». Розлучення відповідно до радянського законодавства відбувалося навіть при бажанні одного з подружжя. Суд не мав права відмовити в

розлученні. У розлученнях без обопільної згоди ініціативність чоловіків у шлюбах з дітьми значно перевищувала ініціативність жінок. На селі майже вдвічі частіше, ніж у містах, батьки ділили дітей між собою, або всі діти залишалися з батьком. Перспектива міської жінки залишитися з дітьми на руках у 1920-х рр. утримувала її від розлучення більше, ніж у сільській місцевості, де дітей розподіляли між батьками «рівномірніше», а виплата аліментів забезпечувалася земельним наділом. Взагалі малі діти не були перешкодою до розлучень унаслідок обопільної участі в утриманні дітей матір'ю та батьком відповідно до радянського законодавства. Батько дитини зобов'язувався надавати матеріальну допомогу матері дитини під час вагітності та протягом року після пологів, повинен був брати участь у витратах, пов'язаних із вагітністю, пологами, годуванням та утриманням дитини (Арт. 11. Кодексу про родину). За батька дитини вважалася особа, що визнала себе такою в органах рагсу, або його визнав за батька суд, після того, як одержав заяву вагітної жінки чи породіллі про те, що на нього вказано як на батька дитини, й у разі того, коли він не розпочав судового спору протягом відведеного терміну. Кожна вагітна або породілля мала право незалежно від того, одружена вона чи ні, подавати до місцевого органу рагсу заяву про батька дитини. Для встановлення батьківства не пізніше трьох місяців до пологів, вагітна мала звернутися до рагсу за місцем проживання, вказавши в заяві час зачаття, ім'я та місце проживання батька. Жінка, яка під час «зачаття» дитини мала статеві стосунки більше, ніж з одним чоловіком, могла вимагати солідарної відповідальності щодо виплати аліментів. У тому випадку, коли визнаний за батька не платив аліментів, то мати дитини могла вимагати виплати утримання від будь-якої особи, яку визнав суд за особу, що мала з нею стосунки під час зачаття дитини (Арт. 12. Кодексу закону про родину). Таку ж заяву могла подати заміжня жінка, якщо «зачата нею дитина була не від зареєстрованого чоловіка, а від іншої особи». З одного боку, законодавство начебто і захищало дитину, а з іншого – підштовхувало до занепаду моральних засад функціонування суспільства. Дитині можна було давати прізвище батька, матері або об'єднане, прізвище дітям у разі непорозуміння визначали органи опіки. У випадку, коли жінка народжувала позашлюбну дитину і мала міцне господарство, а чоловік був баграком і мав інших дітей, то суд міг звільнити його від аліментів, фактично застосовуючи класовий підхід. Інколи чоловіки в обмін на підписку про те, що жінка, яка народила від нього дитину, не буде мати до нього претензій, розраховувались коровою (складали мирову). Проте з часом жінка могла оскаржити такий договір. Сума аліментів переважно становила 10 % від зарплати⁹⁹⁸.

Характерною тенденцією в УСРР було збільшення кількості підкинутих та покинутих дітей. Це, на нашу думку, свідчило не лише про складнощі економічного, але й соціального характеру, зокрема, руйнацію традиційного інституту сім'ї.

Формування нового шлюбного побуту у місті та селі мало свої відмінності. Згідно з Земельним кодексом 1922 р., кількість землі, виділеної на одну родину, залежала від кількості їдців у цій родині. Ю. Корчак-Чепурківський писав, що «переважно серед молоді вплив мало законодавство земельне й податкове»⁹⁹⁹. Дитина і шлюбна, і позашлюбна, що жила з матір'ю, вважалася членом того двору, що і її мати. Як член двору, вона мала право на землю і майно двору. Дитина також могла бути членом певної земгромади та мати право на землю. У випадку розлучення, коли власного майна в батька було замало для забезпечення дитини, суд міг ухвалити стягнення недостачі на утримання з майна та прибутків всього сільського двору. Подальші зміни, зокрема після проголошення кампанії індустріалізації країни, засвідчили те, що частина населення почала брати шлюб вже незалежно від обряду вінчання, переважно це були мешканці міста. Характерною тенденцією одружень у 1925 рр. була належність молодих до однієї національності, показник тяжіння становив майже 100 %: євреї давали показник тяжіння +96,15; українці – +86,52; росіяни – +75,07; поляки – +62,08; білоруси – +33,93. Змішані шлюби швидше розпадалися, пересічно найкоротшими були шлюби, де чоловік росіянин, а жінка українка. Більшу ініціативу при розлученні виявляли чоловіки євреї та росіяни у парі, де жінка була україною. Подружжя, де чоловік українець, жінка українка, розлучалося нарівні (за ініціативою обох)¹⁰⁰⁰.

Окремо варто зупинитися на рівні розлучень, який в УСРР був чи не найвищим. УСРР за цими показниками випереджала лише Японія, де практикувалися «пробні шлюби» і чоловік міг легко отримати розлучення. Нове радянське законодавство надзвичайно спростило процедуру розлучень. Було скасовано випробувальний термін; дозвіл на розлучення видавали не судові установи, а рагси (було достатньо навіть немотивованого бажання однієї сторони; за обоїльної згоди розлучали відразу після подання заяви; той, хто подавав заяву, не був зобов'язаний навіть зазначити мотиви)¹⁰⁰¹. Українські демографи 1920-х рр. заговорили про те, що шлюбність в УСРР «заамериканізувалася». Рівень розлучень в УСРР виявився найвищим у СРСР. Розлучення з одиничних випадків зросли до десятків тисяч. За якихось 2–3 роки українці випередили навіть США. У 1925 р. один випадок розлучення припадав на 5–6 шлюбів. У містах на 100 заяв від дружин припадало 139 від чоловіків, у селах – 172 (27 % розлучень за обоїльною згодою). Найбільш недовговічними виявлялися «молоді» шлюби (до 1 року). Середня тривалість розірваних шлюбів у 1925 р. в селах становила 3,8 року, у містах – 5,4. Отже, була в півтора рази більшою. Водночас середня тривалість розірваного шлюбу досить швидко знижувалася¹⁰⁰². На шлюби тривалістю менше 1 року у сільській місцевості припадало ледве не дві п'яті розлучень, нагомість у містах – тільки чверть. Серед сільських чоловіків активно розлучалися у віці 35–39 р. (16 %). Це було пов'язано із тим, що шлюбне життя на селі починалося раніше. Сімейний стан жінок майже повторював ситуацію із чоловіками. Значна частина розлучених членів подружжя укладала повторний шлюб.

Високі показники розлучуваності поєднувалися з високими показниками шлюбності населення, адже УСРР залишалася аграрною республікою з високою питомою вагою сільського населення й характерною для селян високою шлюбністю.

Протягом 1920-х рр. було здеформовано психологічний складник українських чоловіків щодо обережного ставлення до шлюбу та вибору дружини. Чоловіки дедалі часто декларували позицію «мовляв, завжди можна розлучитися»¹⁰⁰³. А. Луначарський у своїй статті «Проблема культурної революції» (1928 р.) зазначав, що держава мала спиратися певним чином на сім'ю, на пару, тісно пов'язану дружбою, повагою і хоча б невеликою ніжністю, на пару, яка укладає угоду на виховання дітей (усіх покинутих дітей держава вже не могла виховувати). На його думку, мали виникнути нові форми сімей, новий тип житла, новий тип фізичної культури тощо¹⁰⁰⁴.

У 1920-х рр. функціонували професійні, жіночі, культурно-просвітні товариства. Вони опікувалися питаннями соціалізації жінок та жіночі ради, залучали жінок до управління. Жінки на початку ХХ ст. вже мали позитивний досвід самоорганізації у благодійні товариства та гендерні клуби. За ухвалою ЦК РКП(б) у вересні 1919 р. із метою виховання робітниць і селянок у комуністичному дусі, залучення їх до соціалістичного будівництва було створено жінвідділи (відділи парткомітетів з роботи серед трудящих жінок). Наприкінці 1919 р. в Україні при ЦК КП(б)У було організовано аналогічний відділ щодо роботи серед жінок. Однією із завідувачів жінвідділу при ЦК КП(б)У була відомий ідеолог соціальної рівності жінок О. Пілацька. Жінок долучали до розробки нових законів, пов'язаних із жіночою працею, сімейно-правовим становищем жінки у суспільстві, запрошували робітниць і селянок до участі у конференціях, до проведення мітингів, пропагування спеціальної літератури тощо. У 1923 р. жінвідділи губкомів партії розпочали боротьбу з «жіночим безробіттям, витісненням робітниць із кваліфікованих рядів у некваліфіковані та зростаючою проституцією». Одним із гасел до міжнародного Дня Робітниць було: «Проституція – результат безробіття. Боротьба з безробіттям знищить проституцію». У 1923 р. було видано спеціальний циркуляр для боротьби з проституцією¹⁰⁰⁵. На офіційному рівні влада розпочала боротьбу з абортami. Було задекларовано індивідуальний підхід до жінок, у райвиконкомках навіть передбачалося призначення одного члена партії, який мав займатися лише жіночими питаннями. Про це оголошували на сходах села, його називали «ходотем по бабських справах»¹⁰⁰⁶.

Освіта в СРСР, УСРР відіграла важливе значення для соціальної мобільності. О. Русов (був серед перших, хто провів комплексне статистичне дослідження українського населення європейської частини Росії початку ХХ ст.) звернув увагу на надзвичайно низьку частку письменого населення серед українців. Зокрема, серед чоловіків цей показник коливався в межах 24 %, а в жінок – 4 %. Для порівняння, серед німців європейської частини Росії письмених чоловіків було майже 60 %, жінок – 59 %; серед євреїв частка

письменних чоловіків досягала 49 %, жінок – 29 %, серед поляків частка письменних чоловіків досягала 35 %, жінок – 30 %. Найнижчі показники письменності було зареєстровано в Київській та Волинській губерніях, де частка письменних жінок не перевищувала 3 %. Наприклад, серед 2,0 млн. українців Харківської губернії письменних обох статей було лише 272 тис., серед 1,4 млн. українців Катеринославської губернії – всього 210 тис.¹⁰⁰⁷. Станом на 1920 р. письменність українців залишалася найнижчою в Європі. Особливо це стосувалося показників сільської людності, насамперед жіноцтва. Наприклад, у Чернігівській губернії із переписаних 19 977 18-річних дівчат, лише 624 задекларували свою письменність¹⁰⁰⁸. Такі низькі показники жіночої неписьменності мали в Україні лише молдовські жінки, для цієї вікової групи показник становив 5,8 %. На жаль, навіть у 1926 р. молоді українські жінки мали найнижчі показники письменності серед порівнюваних. У дівчат ситуація характеризувалася також диспропорційністю, проте 50,3 % дівчат у віці 15–19 р. вже були письменними (порівняно з 78,3 % хлопців)¹⁰⁰⁹. На загальну письменність окремих національностей впливали пропорції поміж сільською і міською людністю та поміж чисельністю чоловіків і жінок.

На селі жінки, котрі мали хоча б початкову освіту, отримали можливість працювати у клубах, хагах-читальнях, медичних пунктах, дошкільних виховних закладах, школах. Це дало їм можливість потрапити до нового прошарку – сільської інтелігенції. Завдяки роботі товариств («Геть неписьменність», «Друг дітей» тощо) мільйони неписьменних жінок в УСРР здобули початкову освіту. У 1924 р. на один повіт припадало 30 лікнепів (у кожному з них навчалася від 12 до 20 осіб). У сільській місцевості лікнепом керувала рада з 5 осіб: вчитель (голова), член сільради, член КНС, представник комсомолу і учень лікнепу. Відповідно до постанов ЦК ВКП(б), у ВНЗ і технікумах виділялися місця для абітурієнтів жіночої статі, переважно вихідців із бідняцько-батрацьких сімей.

У другій половині 1920-х рр. партія видавала одну директиву за іншою щодо максимального залучення жінок у радянське будівництво. Жінки на селі отримали можливість обіймати посади голів або заступників голів колгоспів, членів правління колгоспів, бригадирів, ланкових організаторів, завідувачів колгоспними товарними фермами, трактористів тощо. Кількість жінок у сільських радах СРСР у 1923 р. не перевищувала 1 %, у 1924 р. коливалася в межах 3 %¹⁰¹⁰. В УСРР у 1924 р. депутаток сільрад було майже 6 % (12 241), у 1925 – 13,2 % (31 121). Найбільш активними виявилися жінки Катеринославської та Чернігівської губерній. Жінок у сільрадах станом на 1925 р. було 31 121, голів – 36¹⁰¹¹. У 1924 р. в українських сільрадах частка жінок коливалася в межах 13,2 %; у 1925–1926 рр. – в межах 9,2 %. Найменше жінок у сільрадах було в Запорізькій окрузі (6,1 %), найбільше – у Проскурівській – 13,5 %. На посади голів сільрад було обрано лише 33 жінки (0,3%)¹⁰¹².

У 1927 р. відбувся II Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок, програмні документи якого констатували підвищення соціальної активності жінок. На курси з підготовки кадрів для відповідальної роботи направляли навіть 16-річних дівчат. Найбільше жінок, котрі обіймали керівні посади на селі, було серед незможних селянок, наймичок, батрачок. Так, у селі В. Шимель Сновського району на Чернігівщині в 1928 р. сільраду очолювала наймичка М. Сіра, головою райКНС була наймичка Супрунова, яка «брала участь у громадянській війні», у с. Носівці сільКНС – керувала тов. Бойко»¹⁰¹³. У 1928 р. активно працювали курси для жінок-членів рад, на яких вивчали ленінізм, радянське будівництво, економічну географію, загальноосвітні предмети, слухали доповіді на політичні теми: «Воєнізація України», «Про фізкультуру та участь у ній дівчат», «Про шлюб у новій сім'ї»¹⁰¹⁴. Наприкінці 1920-х рр. на курсах навчалося понад 2 тис. жінок. Сільських активісток, які закінчили «жіночі курси організаторів» (загальні пропагандистські курси), направляли до окружних партійних шкіл¹⁰¹⁵. Постійним резервом поповнення партії ставали жіночі делегатські збори. Зокрема, у 1925 р. було зареєстровано 52 546 сільських делегаток¹⁰¹⁶. Проте часто «вони розпадалися, не закінчивши роботи, бо значна частина делегаток їх не відвідувала»¹⁰¹⁷. Гаслом III та IV пленумів ВЦКНС стало: «Жодної жінки поза лавами КНС»¹⁰¹⁸. Рівень представництва жінок у комітетах незможних селян коливався в межах 25 %. Не поспішали жінки вступати до лав партії. В УСРР у 1925 р. чисельність сільських жінок-членів партії (офіційна статистика) була лише 272 особи (6,0 %), кандидатів – 361 (7,8 %), разом – 633 (6,9 %). Батрачок в партії було лише 2 (0,04 %), батрачок кандидаток – 19 (0,4 %), селянок «від сохи» – 18 (0,4 %), кандидаток – 65 (1,4 %) ¹⁰¹⁹. Ситуація змінилася на початку 1930-х рр. Так, на 1 січня 1930 р. частка партійних селянок в УСРР вже коливалася в межах 13 %.

Можливість досягати найвищих щаблів республіканської влади в жінок носила поодинокий характер. Серед 152 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України за всю її історію існування жінок було не більше 2 % від загальної кількості усіх членів. Послугуючись сучасною термінологією, гендерна нерівність не дозволяла жінкам обіймати найвищі посади нарівні з чоловіками. У 1922 р. серед членів ЦВК було лише 5 жінок. Жінкам для реалізації професійних навичок, кар'єрного зростання практично повністю було відведено сферу освіти, особливо шкільної. Наприклад, Г. Панкратова, закінчивши Одеські ВЖК, була головою губжінвідділу, академіком АН СРСР. Вона стала одним із перших професорів у 1928 р., коли їй виповнився лише 31 рік. Такому просуванню сприяло «ідеальне соціальне походження з робітників»¹⁰²⁰. Якщо проаналізувати співвідношення чоловіків і жінок за статтю відповідно до спеціальностей, то майже на 100 % жінкам залишили сферу «робітниць пральної справи», на 80 % – «текстильну» та «швейну».

Офіційно установами розкріпачення жінок в 1930 р. вважалися: ясла, дитячі майданчики, будинки матерів-пролетарок, вендиспансери, родильні

притулки, гінекологічні відділи, молочні кухні та ін.¹⁰²¹. У 1924 р. вагітні жінки, зайняті фізичною працею, отримали можливість йти у відпустку за 8 тижнів до пологів та перебувати у ній 8 тижнів після пологів, зайняті конторською та розумовою працею – за 6 тижнів до пологів та 6 – після. Однак насправді у 1928 р. лише 15 % усіх пологів в УСРР було забезпечено медичною допомогою¹⁰²².

Звільнена жінка мала більше часу проводити поза домом, на громадських роботах, з'їздах, нарадах, гуртках тощо. Колгоспниці повинні були відвідувати гуртки військових знань, санітарної чи протиповітряної оборони, вміти замінити чоловіка біля верстата, на тракторі, молотарці¹⁰²³. У 1920-х рр. радянська влада запропонувала соціально-рольовий образ жінки – активістки, яка попрощалася з минулим та звільнилася від тягаря домашніх турбот. Соціалістичні методи праці – ударництво, соцзмагання, преміювання кращих – на думку влади, мали заохотити до понаднормової праці і жінок, і чоловіків. У пресі кількість жінок-робітниць у промисловості, «охоплених ударними бригадами», визначали у понад 40 %. У 1930-ті рр. набув поширення один із видів жіночого руху – «оволодіння чоловічими спеціальностями». Серед його активісток були трактористка П. Ангеліна, машиністка потягу З. Троїцька та інші. З'явилися жінки-вантажниці, жінки-металісти, жінки-трактористки, жінки-будівельниці, жінки-коњухи тощо. У 1931 р. на Запоріжжі трактористками працювали понад 70 жінок. Сільські ударниці та активістки мали повести «всі трудящі жіночі маси на штурм за соціалістичну готовність до третьої більшовицької сівби, у похід за мобілізацію внутрішніх ресурсів, на фронт боротьби з темрявою»¹⁰²⁴; після 1930 р. вони мали організовувати змагання між районами за 100 % виконання планів весняної сівби, збільшення врожайності, зміцнення колгоспів, створювати діючі жіночі виробничі наради, допомагати збирати страхові фонди в колгоспах та одноосібному секторі. Жіночі виробничі наради склали договори на соцзмагання, організували червону жіночу валку хліба. Ухвалювали рішення на кшталт: організувати «ударні дводекадники», «штурмові дводекадники за хліб»; змінити «опортуністичне ставлення до роботи серед жінок»¹⁰²⁵; стати «штабами боротьби за велике соціалістичне тваринництво»¹⁰²⁶. Влада також залучала жінок до виявлення «перевертнів та шкідників у побудові соціалізму»¹⁰²⁷, вимагала «не бути «мертвим» членом, а бути активним робітником»¹⁰²⁸, не бути відсталою частиною пролетаріату¹⁰²⁹.

У 1930 р. на кошти жінок-робітниць, жінок-колгоспниць було збудовано літак «Комунарка України». «Жіночі штурмові бригади» вирушали в походи за міцні колгоспи, займалися мобілізацією коштів, маслозаготівлями та м'ясозаготівлями, розподіляли прибутки»¹⁰³⁰. Жінки-активістки мали показувати приклад здавання хліба державі¹⁰³¹. Влада вимагала і від ударників-чоловіків, і від жінок-ударниць виконувати п'ятирічні плани за чотири або три роки. Тих, які не хотіли перевиконувати плани, самі ж ударниці обіцяли «вирвати з корінням, як бур'ян»¹⁰³².

У жінок поступово розширювалися можливості впливати на внутрішнє життя нових соціальних інститутів. Щоправда, чоловіки не завжди виявляли готовність сприймати жінок як рівних. Часто траплялися випадки публічних висміювань виступів жінок, побиття активісток, їх переслідування й навіть вбивства. Радикальні зміни, запроваджені більшовицькою владою, чоловіки часто асоціювали із приходом «бабського царства» та внутрішньо були готові до боротьби із ним. У 1930 р. на районних зборах жінок-активісток (були присутніми 93 жінки) у бік місцевої влади лунали звинувачення в тому, що «чоловіки не звертали уваги на жінок-активісток, саботували їхню діяльність, не хотіли рівномірно розподіляти товари, принижували тощо»¹⁰³³. У 1931 р. зберігалася тенденція до виходів із колгоспів чоловіків, у разі коли головою колгоспу ставала жінка¹⁰³⁴. Проте опір з боку чоловіків носив переважно локальний характер.

Радянська влада, виокремивши активну частину чоловічого та жіночого населення і просуваючи їх «на гору», отримала прошарок, який підтримував владу. Частина жінок настільки перейнялася «звільненням від домашнього рабства», що сільські заміжні активістки, згідно з опитуванням 1930 р., не бажали більше мати дітей. Сімейний кодекс (1926 р.) дозволяв штучне переривання вагітності. У 1920 р. В. Ленін підписав «Декрет про аборт» та підтвердив задекларовану в 1913 р. позицію щодо скасування всіх законів, котрі забороняють аборт. Лідер більшовиків назвав аборт «охороною азбучних демократичних прав громадянина та громадянки»¹⁰³⁵, проте метою заяви було сприяння активізації діяльності жінок у сфері народного господарства. До абортів найчастіше вдавалися не молоді жінки, а старші, як правило, заміжні й такі, що вже мали дітей. Згідно з даними обстеження, проведеного в 1933 р. Всеукраїнським інститутом охорони материнства і дитинства (Харків), тільки три чверті абортів у зареєстрованому шлюбі робилося за згодою обох із подружжя, у громадянському шлюбі ще менше – 56 %. Кожен п'ятий аборт було зроблено всупереч бажанню чоловіка або потайки від нього¹⁰³⁶.

У 1920-х рр. влада підтримувала поширення «почесної роботи» жінок-сількорок¹⁰³⁷. У СРСР було засновано 18 журналів для жінок. Спеціально було засновано журнали для жінок в УСРР: «Батрачка», «Делегатка», «Комуністка» тощо. Ще з 1920 р. почав виходити журнал «Комунарка України» (тираж у 1923 р. становив 10 тис. екземплярів)¹⁰³⁸. Двогизневік «Селянка України» було засновано в 1924 р., у 1931 р. перейменовано на «Колгоспницю України», де постійно анонсували звернення до громадян про очікування від них матеріалів про трудові звершення, буденних подвигів, викриття ворогів радянської влади тощо. Радянська влада у пресі культивувала нові соціальні образи жінок: жінка-товариш, жінка-помічник, жінка-воїн, жінка-активістка, жінка-трактористка, селянка-колгоспниця тощо. Преса закликала жінок не залишатися «домашніми невільницями, яких душить, гнітить, притупляє, принижує дрібне хатнє господарство, приковує до кухні і до дітей»¹⁰³⁹. Закликали: «Жінок на виробництво!», «Дівчат – на трактор, в авіацію, на

комсомольське будівництво!». У журналах анонсували книги, в яких йшлося про нове життя жінок-активісток, які «повикидали ікони та почали творити новий побут»¹⁰⁴⁰. Інверсія гендерних ролей (для жінок – зі сфери приватної в публічну) набула у 1920–1930 рр. особливого сенсу, зокрема й через «класовий вимір». Нові соціальні ролі вимагали від жінки відповідних якостей. В офіційній пропаганді чітко формулювався перелік особистих якостей та рис характеру, якими влада наділяла уявний ідеал жінки. Насамперед рішуче відкидалися традиційні уявлення про слабку жіночість.

На сторінках жіночих журналів часто використовували образ жінки, готової до самопожертви заради побудови комунізму. У приклад наводили тих, хто «за останні гроші купували облігації й чоловіків підбивали на це»¹⁰⁴¹. Жінок закликали збирати гроші на літаки, дирижабль, здавати срібні та золоті речі. Зі сторінок журналів на початку 1930-х рр. постійно лунали відозви про необхідність праці в колективних господарствах: «Потрібна сила кваліфікованих доярок, телятниць, трактористок, птахівничок, молочарок, свинарок, ветсанітарок»¹⁰⁴². Проте замовчувалося про надскладні умови праці, особливо жінок, котрі наймалися на сезонні роботи. Так, у 1928 р. 53,9 % жінок-сезонниць не мали власної землі та були змушені наймитувати.¹⁰⁴³ Сількорки так описували їхній побут: «Сезонниці спали у стайнях, брудних казармах, зазнавали нетовариського поводження доглядачів»; «житлові умови кепські; в стелі щілини, коли дощ іде, цілі потоки води біжать; робітниці ходять у брудній білизні, завелось багато бруду»¹⁰⁴⁴.

Наратив жіночого досвіду різнився від наративу чоловічого досвіду. З одного боку, жінки від радянської влади отримали політичні права, з іншого – їм довелося працювати ще важче, бо, окрім ролі матері, їм довелося виконувати ще ролі активістки, ударниці, делегатки, колгоспниці, комсомолки тощо. Фактично можемо говорити про потрійне навантаження на сільську жінку: домашня робота, господарство, праця в колгоспі. Створювалися колгоспи, в яких понад 90 % членів були жінки¹⁰⁴⁵. До дитячих ясел першочергово приймали дітей ударників та колгоспників¹⁰⁴⁶. До літніх ясел було заборонено приймати дітей середняків¹⁰⁴⁷. Фактично більшість сільських жінок мали самостійно вирішувати питання догляду за дітьми. О. Лукашевич подає матеріал дослідження відділу соціальної гігієни Київського інституту Охматдиту за 1931 р. Згідно з ним «витрати часу селянки, що працювала в колгоспі, становили від 11 до 13 год., догляд дітей – від 4 хв. до 1 год. 20 хв.»¹⁰⁴⁸. У 1932 р. Ріа Клайман слушно ідентифікувала становище жінок в СРСР як «націоналізацію жінок»¹⁰⁴⁹.

Аналізуючи наратив жіночого досвіду, як застерігала О. Кісь, потрібно обережно застосовувати унітарну категорію «жіноцтво», адже жінки у 1920-х – 1930-х рр. перебували по різні сторони політичних «барикад»¹⁰⁵⁰. Особливо це стосується жінок, які жили у селах. Також, аналізуючи ставлення жінок до офіційної ідеології, потрібно враховувати їхній вік. Більшість жінок старшого віку не сприймали більшовицькі ідеї пролетаризації селянок. У 1930 р. також

лунали звинувачення від офіційних осіб, що колгоспний лад розвалили жінки разом із попами. Серед жінок та чоловіків були не лише активісти, які пропагували нові цінності, але й ті, які намагалися активно захищати свої релігійні переконання, особисте майно, родину. Часто в офіційних звітах писали про «жіночі бунти», «жіночі демонстрації», «бабські волинки» тощо.

На початку 1930 р. на Шепетівщині в одному з найбільших селянських заворушень УСРР під назвою «волинка» із 2 тис. учасників половину склали жінки¹⁰⁵¹. У доповідній записці голови ДПУ УСРР В. Балицького генеральному секретарю С. Косіору про причини та хід селянських виступів у прикордонних округах України від 30 березня 1930 р. зазначалося, що в 11 прикордонних округах з кінця лютого були масові хвилювання, а то й збройні виступи селян. Масові хвилювання розпочиналися із виступів жінок в 200–300 осіб, а іноді й більше, що збиралися біля сільрад із вимогою виходів з колгоспу, видачі зерна та усупільненого майна. У доповідній записці секретаря Шепетівського окружного партії Пилипенка ЦК КП(б)У зазначалося, що події, які відбувалися в окрузі, пов'язані з масовими селянськими «волинками», в яких найбільш активну роль відігравали жінки¹⁰⁵². 10–11 серпня 1929 р. «в с. Женишківці протягом трьох днів група в 100–150 осіб, здебільшого жінки, озброєні палицями та ціпами, не давали землемірам провадити роботу»¹⁰⁵³. 8 березня 1930 р. жінки німецької колонії Дерманка на Шепетівщині оголосили виступ проти колективізації та рушили у бік кордонів¹⁰⁵⁴. Масові виступи жінок у 1929–1930-х рр. були зафіксовані у Харківському окрузі, де жінки зривали збори земгромад, відмовлялися вступати до колгоспів, Одеському – жінки погрожували побиттям членам комісій, які намагалися «різати землю», Білоцерківському – жінки закликали не вступати до колгоспів, бо «то ярмо для селян», Коростенському – 100 жінок три дні не дозволяли орати землю, Сумському – де жінки стали ініціаторами знищення майже 75 % худоби¹⁰⁵⁵. Інколи жінки були навіть агресивнішими за чоловіків, вони закликали повністю розбирати реманент, худобу, били місцевих керівників, членів різних комісій, що займалися земельними питаннями. Активністю відзначалися жінки позбавлені виборчих прав. Жінки напередодні виступів могли домовлятися з чоловіками щоб ті залишалися «спостерігачами», сподіваючись, що місцеве керівництво не буде їх чіпати¹⁰⁵⁶.

У 1923 р. на Міжнародному жіночому конгресі в Римі у своїй промові С. Русова зазначала, що «у державі, де немає ні законів, ні судів, ні справедливості – особиста безпечність не існує, й жінка як слабша істота кожної хвилини стає жертвою брутальності комісарів, чекістів та червоноармійців, не маючи змоги ані захистити свої права, ані зберегти дітей від загальної деправації»¹⁰⁵⁷. Жінок били, принижували, гвалтували, ставили печатки та штампи на лобі. У с. Новополонському на Шепетівщині на пленумі сільради було внесено пропозицію спочатку зістригти гриви та хвости у коней, а тоді пообрізати жінкам коси. Кілограм «немитого і нерозчесаного» волосся наприкінці 1920-х рр. коштував 75 коп., кілограм «митого та сортованого» –

2 крб. 75 коп.¹⁰⁵⁸. На початку 1930-х рр. жінки боялися залишати оселі без нагляду, бо «влізе якийсь член комісії та щось вкраде». У родинах, де жінки залишалися самі, окремі представники влади дозволяли собі власноруч відчиняти хати, забирати продукти харчування. Так, активіст Ф. Яцьків, зайшовши до гр. Горбатюк з метою вилучення хліба, не знайшовши нічого, забрав 2 кг сухих сливок. Після прохання повернути їх почав її бити, говорячи: «На селі закон я, і ніхто мені нічого не зробить»¹⁰⁵⁹. Жінок примушували мити підлоги в сільських радах, а за відмову вимагали штраф 8 крб.¹⁰⁶⁰. В одиноких жінок, які виховували неповнолітніх дітей забирали чи не найважливіше – корову¹⁰⁶¹.

Жінкам нав'язували нову радянську обрядовість. Зокрема, проведення «червоних» вводи, «похорон без попів». Існувала ціла низка заборон: на хрещення дітей, відвідування церкви, святкування релігійних свят, вінчання. Останню церемонію у пресі називали пропагандою родинного рабства¹⁰⁶². На Всеукраїнському з'їзді безвірників у 1928 р., де присутніми були лише 18 жінок, їх закликали, «боротися з одвічним тягарем – вірою та попами, які негативно впливають на родину, на виховання дітей»¹⁰⁶³.

Частина селян оцінювала владу як антиукраїнську, російську, московську, часто покладаючи надії на нову війну або нову владу. Селяни, котрі вже не мали сил чинити відкритий опір, своє ставлення до влади передавали через усну народну творчість. Вони склали співомовки, частівки, пісні про реалії злиденного життя, в текстах відчуваються відчай, безвихідь, туга, страх за своє майбутнє. Ось приклад однієї з них. «Не шукайте домовину – батько з'їв свою дитину, з бичем ходить бригадир – заганяє на Сибір; Колективом зерно сієм, колективом жнемо, коли треба буде вмерти – колективом помремо; Чого мухи не гудуть, чого не роятся? Того бідні в СОЗ не йдуть, голоду бояться».

На початку 1930-х рр. влада спровокувала у частини селян постійний стан фрустрації, що супроводжувався гнівом, відчаєм, почуттям провини, втратою контролю над собою. У людей від голоду ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять. Оточуюча дійсність викликала у частини людей панічний страх. Інтенсивність психологічної кризи зростала поступово, з підвищенням конфліктної напруги, яка досягла апогею взимку 1932–1933 рр., коли селяни зрозуміли непереборність тогочасного становища. У 1933 р. селян-хліборобів змусили не лише голодувати, а й по-рабському працювати, жебракувати, зректися базових принципів та переконань, поставивши на межу виживання. Селяни блукали полями, викопували гнилу городину, діставали із минулорічних скирт гречану полу, на смітниках збирали лушпиння, у ставках ловили жаб, їх жарили в грубах, розривали скогомогильники (відкопували кінські трупи, з'їдали їх та хворіли на сап), нападали на кагати буряків, гуральні. Люди збирали у лісах жолуді, трави, листя, у полях кукурудзяні качани, картопляне лушпиння. Люди їли «хліб», зроблений з кропиви або жолудів, змішаних із висівками, картопляним лушпинням. Пекли «оладки» із суміші бур'янів. Із

картопляної зав'язі варили супи, до яких додавали картоплиння. Вишневі, малинові, смородинові гілки варили, додавали сіль і пили відвар, який частково тамував відчуття голоду. Біля спиртзаводів у глибоких ямах зберігались залишки переробки пшениці і ячменю (барда), нею годували худобу, у голодні тридцять її споживали люди. Українські селяни поступово виробили власну «культуру голодування», яка пізніше допомогла пережити їм післявоєнний голод.

У Російському державному архіві економіки зберігаються документи, які становлять інтерес для нашого дослідження: «Кон'юктурний огляд руху населення СРСР 1930–1934 рр.» (надрукований лише у трьох примірниках). У ньому, зокрема, розглянуто локалізацію смертності в окремих регіонах СРСР. Першою республікою зазначена УСРР із кількістю померлих 2,9 млн. осіб, що становило більше половини померлих в СРСР. Аналіз помісячних даних смертності населення УСРР у 1932–1933 рр. засвідчує, що протягом 1932 р. найбільша смертність у сільській місцевості була: в квітні – офіційно зареєстровано 59 тис. померлих; травні – 61 тис., червні – 58 тис., липні – 56 тис., серпні – 54 тис., жовтні – 54 тис. В інші місяці чисельність померлих коливалася в межах 20 тис. осіб щомісяця. У 1933 р. найбільші втрати населення були зареєстровані в березні і склали 107 тис. померлих, у квітні – 129 тис., в травні – 178 тис., у червні – 217 тис., в липні – 168 тис., серпні – 69 тис.¹⁰⁶⁴.

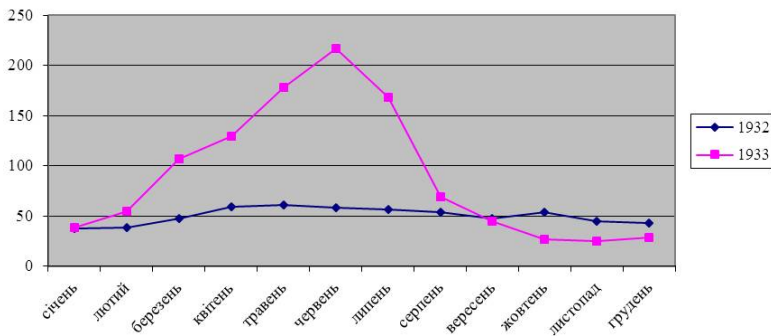

Рис. 4. 1. Помісячна смертність у сільській місцевості в 1932–1933 рр.
(за матеріалами перепису населення 1937 року)

Селяни часто ідентифікували людську смерть у голодні 1930-ті рр. із «падежем тварин», зокрема коней¹⁰⁶⁵. У людей поступово зникав механізм психологічного захисту, зростало прагнення «будь-якою ціною» врятуватися. Зумовлено це тим, що у кризовій ситуації, зауважує І. Пампура, «порушується вся система саморегуляції, яка забезпечує в інших умовах синхронну роботу раціонального й ірраціонального у психіці людини»¹⁰⁶⁶. На початку 1930-х рр.

зросла кількість самогубств, зокрема й серед партійних працівників, комсомольців. Так, комсомолец Сич у 1931 р. у передсмертній записці писав, що перебував на Сумщині на виконанні поточних кампаній (підготовка до весняної сівби та колективізації), що «його життя нецікаве, самотнє, завжди один будень і будень, власного життя немає, настроїв впав увесь в песимізм». Він розкаювався в тому, що був людиною з багатьма недоліками, головний з яких – ставега нестриманість¹⁰⁶⁷. У 1933 р. закінчили життя самогубством начгоспзабезпечення 183 артилерійського полку Шекун, його дружина та 10-річний син. Офіційна причина самогубств – сильне психологічне переживання у зв'язку із соціальним минулим¹⁰⁶⁸. Технік-садівник І. Єднік на загальних зборах «просив» представників влади стратити його, щоб він не мучився від голоду¹⁰⁶⁹.

Випадки людодійства, труподійства у лімінальних станах були найвищою фазою у негативній трансформації свідомості українського селянина. Органи ДПУ, починаючи з весни 1933 р., майже щоденно реєстрували випадки опухання населення та смертність від голоду, фіксували випадки людодійства. Людодійство (канібалізм) під час Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні є, на жаль, фактом, підтвердженим архівними матеріалами багатьох областей України. Згадані факти зібрано в національних книгах пам'яті. У фондах ДАХМО зберігаються жахливі факти, що підтверджують нелюдське ставлення радянської влади до українських селян: О. Бондарчук, біднячка, член колгоспу, чоловік-конокрад, рецидивіст, зарізали свою дитину приблизно 23 травня 1933 р. Дитину з'їли; І. Токарчук, 32 р., бідняк, член колгоспу, 7 липня 1933 р. зарізав свого чотирирічного хлопчика, не встиг з'їсти; Г. Щербак, 42 р., біднячка, член колгоспу, зарізала чотирирічну дитину і з'їла; А. Стасюк їла м'ясо своєї померлої шістдесятирічної матері¹⁰⁷⁰. У с. Тарасівка Вінницької області колгоспниця Федаш намагалася з'їсти хлопчика 7 років, на заваді стали сусіди¹⁰⁷¹. Випадок людодійства в 1933 р. також було зареєстровано у Славутському районі Вінницької області¹⁰⁷². Біологічний страх у людей поступово витісняв соціальний.

Отже, невідповідність більшості українських традиційних маркерів потребам нового радянського суспільства зумовила стабільне несприйняття більшовицької влади значною частиною сільського населення. Було знівельовано структуру духовної сфери парагромадянського селянського суспільства, зокрема через несумісність з пануванням єдиної ідеології та ідеологізованою державою, трансформовано зміст жіночої гендерної ролі. Традиційне українське суспільство не відповідало утилітарним очікуванням більшовиків. Зважаючи на це, радянська влада застосувала заходи, спрямовані на його знищення; формування «нового радянського суспільства», «нової людини», «нового селянина».

4.3 Індоктринація свідомості сільської молоді засобами впливу ідеологічної системи

Протягом 1920-х – початку 1930-х рр. радянську ідею створення «нової людини» особливо активно культивували серед молоді та дітей УСРР. Зумовлено це тим, що ця частина українського суспільства становила основний ресурс радянської тоталітарної системи та розглядалася партійно-урядовими структурами як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції тощо. Молодь, вихована у дусі ленінізму, повинна була мати «подобу своєрідного Інтернаціоналу».

У країні період дитинства визначили від народження до 18 років. У 1920-х рр. педологи пропонували обмежити верхню межу дитинства 14 р. Таку думку вони мотивували тим, що цей вік вважали нижньою межею «молоді», згідно зі статутами молодіжних організацій. У 1920-ті рр. поняття «молодь» часто ототожнювали з підлітками 14–17 років¹⁰⁷³.

У статистико-демографічних звітах дітей як соціально-демографічну групу поділяли на три вікові підгрупи: 0–4 років; 5–9; 10–14. В УСРР у 1924 р. чисельність трьох вікових груп була такою: 0–4 р. – 3,7 млн. осіб; 5–9 р. – 3,0 млн.; 10–14 р. – 3,8 млн.; разом – 10,5 млн. осіб (загальна чисельність населення УСРР в зазначений період була 27,1 млн. осіб). Частка дітей віком від народження до 14 р. коливалася в межах 38,7 % та була досить суттєвою, але необхідно також враховувати високі показники смертності дітей. Нижню межу «молоді» в СРСР визначали 14–15 р., верхню – 23–24 р. (відповідно до статутів молодіжних організацій). У статистико-демографічних звітах молодь як соціально-демографічну групу поділяли на дві вікові групи «15–19» та «20–24» роки. Найбільш важливим з погляду виховання «нових дітей» в СРСР, УСРР вважався період від 8 до 11 років. У 1924 р. населення вікових груп «15–19 років» становило 3,1 млн. осіб; «20–24» – 2,4 млн., разом – 5,5 млн. Разом із дітьми вікової групи «0–14 р.» чисельність була 12,3 млн. осіб¹⁰⁷⁴. Найчисельнішою виявилася вікова група 10–14 р. (3,8 млн. осіб). Станом на 1926 р. (відповідно до даних перепису населення), в УСРР найбільше було дітей віком 12 р. із домінуванням сільських хлопців¹⁰⁷⁵.

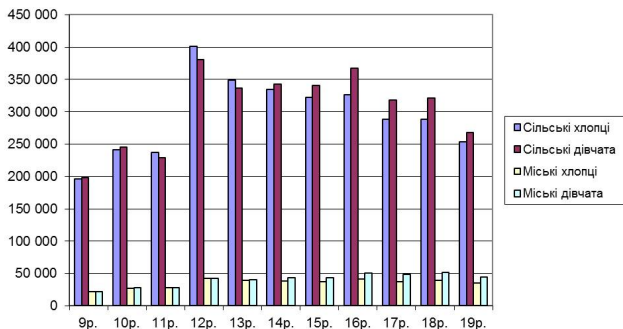

Рис. 4. 2. Розподіл молоді за статтю та місцем поселення (1926 р.).

Схему формування нового індивіда запропонувала діалектично-матеріалістична педологія. У 1927 р. на I Всесоюзній педологічній нараді та I Всеросійському з'їзді педологів активно обговорювали вплив довкілля на організм, який росте. Одеським лікувально-педологічним кабінетом були розроблені картки, що допомагали визначати рівень дитячої дефективності серед мешканців дитбудинків¹⁰⁷⁶. Учені-генетики С. Давиденков та Т. Юдін намагалися застерегти колег щодо неприпустимості перебільшення ролі ендогенних факторів та ігнорування екзогенних моментів¹⁰⁷⁷. У спогадах О. Зінов'єв описує педологію як науку, що вивчала можливості та передбачала «майбутнє дітей» (зараховувала заздалегідь в певну соціальну категорію). Він згадував, як педологи, коли він ще навчався в школі, запропонували йому тест «продівання ниток крізь отвори в палках», який він успішно пройшов і був «зарахований у майбутні робітники-текстильники», іншу частину класу було зараховано до інженерно-технічних робітників. Відтоді, пише О. Зінов'єв, «ці учні дивилися на нього згори так, як майбутні інженери мали дивитися на звичайного роботягу»¹⁰⁷⁸.

До конструювання «нової людини» мала долучитися й радянська педагогіка та визначати шляхи, якими молоде покоління «зробить стрибок до царства свободи». Нова марксистсько-ленінська теорія виховання визнавалася базовою. Історичний процес, відповідно до марксистської теорії, було прийнято розглядати як послідовну зміну суспільно-економічних формацій, перехід від нижчих форм суспільного буття до вищих. Економічний детермінізм марксизму на перше місце висунув форми власності та міжкласові відносини. Консенсус у марксизмі був можливим лише завдяки примусу. До більшовицького жовтневого перевороту українці вже мали своє трактування ідей К. Маркса. У СРСР ідеологізована теорія марксизму швидко перетворилася у догму, а марксистсько-ленінська методологія – в єдину та обов'язкову. У 1921 р. в Харкові було створено Комісію з вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні та історії КП(б)У, організовано Інститут марксизму, який у 1924 р. отримав назву Український інститут марксизму-ленінізму та почав готувати наукові кадри.

Радянська педагогіка була покликана допомогти обґрунтувати участь дітей у соціалістичному будівництві, соціалістичному змаганні, вагажуванні тощо. Основним постулатом стало формування класової спрямованості поведінки дітей¹⁰⁷⁹. У першій половині 1920-х рр., зокрема з ініціативи педагогів, в УСРР набула поширення ідея повного відриву дітей від сім'ї за допомогою розгалуженої системи дитячих будинків (там мали перебувати не лише діти-сироти, безпритульні, але й діти матерів-одиначок, діти батьків, зайнятих на великих будовах, сільські діти). Щодо сільських дітей, то їх переважно ідентифікували як «диких селянських дітей» та намагалися забрати від родини, щоб перетворити їх на «дітей колективу»¹⁰⁸⁰. Протягом першої половини 1920-х рр. сільських дітей (3–5 років), пропонували виховувати окремо від батьків у «дитячих помешканнях». Зустрічатися з батьками діти

мали лише в клубі й на загальних зборах. У суспільстві культивувалася думка, що селянська сім'я, зважаючи на її некультурність, не зуміє прищепити дитині основних навичок класового виховання¹⁰⁸¹. Кінцевою метою виховання вважалося прищеплення дитині комуністичної ідеології, матеріалістичного світогляду, виховання свідомого, активного будівника соціалізму¹⁰⁸².

Теорію гармонійного (вільного) виховання дітей вважали «шкідництвом на педагогічному фронті» та «ідеалом буржуазії»¹⁰⁸³. «Вільне виховання» (самоорганізація на основі конкретних, життєвих потреб) було назване анархізмом. На початку 1920-х рр. ідею вільного виховання в Україні розробляв педагог, психолог Я. Чепіга (Зеленкевич), який зауважував, що вільне виховання – це «всестороннє і рівномірне виховання душі і тіла дитини»¹⁰⁸⁴. Педагогічні ідеї Я. Чепіги (Зеленкевича) частково перегукувалися з ідеями К. Ушинського.

У другій половині 1920-х рр. панівною стала теорія «свідомої дисципліни», внаслідок застосування якої мали з'явитися діти, яким більшовики приписували риси пролетаріату (витривалі, наполегливі, рішучі)¹⁰⁸⁵. У центральних педагогічних журналах педагогів закликали «застосовувати більшовицьку непримиренність у боротьбі із буржуазними теоріями в педагогіці», бо «не педагогічний процес взагалі, а педагогічний процес певного класу (у цьому випадку – пролетарського) мав найбільше турбувати педагогів»¹⁰⁸⁶. З. Гіппіус у спогадах зазначає, що більшовики тотально використовували в своїх цілях «червоних дітей» (від агітації до обшуків)¹⁰⁸⁷. Так, Г. Петровський на найвищому республіканському рівні прославляв кращих дітей-охоронців колгоспних ланів від місцевих селян Микиту Сліпка та Миколу Кобилянського¹⁰⁸⁸.

Партійно-урядові структури пропонували виховувати сільських дітей окремо від батьків у «дитячих помешканнях». На 1 січня 1923 р. в УСРР працювало 1 511 дитячих будинків, 33 дитячі трудові колонії, 14 дитячих трудових комун, 9 дитячих містечок. А. Макаренко очолював дві найбільші колонії в УСРР, зокрема у с. Ковалівка під Полтавою та с. Куряж під Харковом, випускниками яких були майже 3 000 дітей та підлітків¹⁰⁸⁹. На кінець 1923 р. кількість дитячих будинків досягла 1 928 закладів із контингентом 114 тис. дітей. У 1924 р. Народний комісаріат освіти України був змушений визнати, що його плани суспільного виховання дітей і розвитку у мережі дитячих будинків необґрунтовані, а ослаблення сімейного виховання зумовлене тимчасовими економічними труднощами. До кінця року мережу дитячих будинків було скорочено до 1 056 закладів, а кількість вихованців у них зменшилася до 82 тис.¹⁰⁹⁰

У другій половині 1920-х рр. спостерігаємо суттєве зменшення впливу батьків на своїх дітей і збільшення безпритульних, зокрема через недбайливе ставлення розлучених батьків до дітей¹⁰⁹¹. Станом на 2 серпня 1925 р. кількість безпритульних дітей в УСРР, за неповними даними, перевищила 23 тис.¹⁰⁹². У 1926 р. в УСРР «підбрали 37 тис. дітей». Офіційно таку кількість пояснювали «спадком часів імперіалістичної та громадянської воєн»¹⁰⁹³.

У 1925/1926 н. р. дітей у дитячих інтернатних установах було 57 756 осіб¹⁰⁹⁴. Дітей розподіляли до будинків для неповнолітніх правопорушників, звичайних дитячих будинків та у нічліжки для безпритульних. Наприклад, у Києві у 1927 р. було організовано нічліжок – 3, дитбудинків – 4 та додатково патронувалося 200 сільських дітей з околиць. Питання подолання безпритульності намагалися вирішити за рахунок створення сільгоспколоній. Так, коштом Київського міського бюджету утримувалася сільгоспколонія «Нансенівка». Нові місця у дитячих будинках вивільнялися за рахунок працевлаштування «підлітків та переростків» на виробництві. Кустарям, які брали на навчання двох безробітних підлітків, надавали пільги в оподаткуванні. У 1927 р. кошти на боротьбу з безпритульністю отримували також за рахунок ігрових підприємств (казино, рулетки). У Києві ігрові підприємства давали 600 тис. крб. прибутку на боротьбу з безпритульністю¹⁰⁹⁵. У 1927/1928 н. р. дітей у дитячих інтернатних установах було 41 600 осіб, у 1928/1929 н. р. – 38 879 осіб. Проте зменшення відбулося не за рахунок якісних змін, а за рахунок нових форм розміщення дітей. Зокрема, у 1927/1928 н. р. було віддано на трудове виховання у селянські родини 2 715 дітей. До ліквідації безпритульності мали долучатися кооперативні організації.

Безпритульні та бездоглядні діти найчастіше займалися крадіжками у садках, на базарах, перепродавали горілку, наймалися за гроші у парубків для бійок, грали в карти (на гроші), жебракували тощо. Були безпритульні діти, які «жили на вулиці та жебракували» більше 5 років. Безпритульні, які потрапляли до дитячих будинків, будинків безпритульних, часто були «заховані у собі», «жадібні до їжі», «вживали цинічну лайку», крали речі однолітків, «цинічно ставилися до дівчат», мали психічні розлади, були й просто розумово відсталі діти¹⁰⁹⁶.

В УСРР вибудовувалася досить специфічна система організації навчально-виховного процесу. Протягом 1919–1923 рр. ще пропагували створення дитячих будинків з елементами вільного виховання, педагоги могли експериментувати зі змістом освіти, формами, методами і засобами навчання. З 1921 р. Наркомос щорічно видавав спеціальні «Порадники соціального виховання». У них вміщувалися матеріали про школу і виховання в Україні; положення, статuti дитячих установ, програмні матеріали тощо¹⁰⁹⁷. На початку 1920-х рр. система народної освіти УСРР охоплювала такі структури: дошкільні заклади (дитячі садочки, майданчики); для дітей віком від 8 до 15 років трудова – семирічна школа; для підлітків від 15 до 18 р. – професійні школи та технікуми; від 18 до 22 років вищі навчальні заклади; функціонували також дитячі трудові колонії, дитячі містечка тощо.

Серед українських прихильників ідеї трудової школи був С. Чавдаров, який активно обстоював створення нової єдиної трудової школи в УСРР. Я. Чепіга (Зеленкевич) обґрунтував трудовий принцип як основу нової школи в працях «Азбука трудового виховання й освіти», «На шляху до трудової школи», «Трудова школа», «Практична трудова педагогіка» тощо.¹⁰⁹⁸ У другій

половині 1920-х рр. школу у радянській пресі вже порівнювали з педагогічним підприємством із масовим виробництвом. Проте визнавали невисокий загальний рівень продукції масової школи, бо значний відсоток учнів потрапляв до категорії відсталих та невдах.

Партійно-урядові структури покладали місію виховання абсолютно нових людей насамперед на радянську школу, яка поєднувала шкільне навчання з продуктивною працею та громадською роботою¹⁰⁹⁹. Завдання і зміст діяльності школи мали бути тісно пов'язаними із запитамі промисловості та сільського господарства. У постанові VII конференції КП(б)У наголошувалося, що потрібно тверде й безпосереднє керівництво партії роботою Наркомосу з тим, щоб радянська освіта була насичена комуністичним змістом.

У «нових радянських школах» запроваджувалася не лише сувора дисципліна, але й постійний контроль за учнями та їх оточенням. До школи потрібно було приходити за 15 хв. до дзвінка; у клас заходити не стрибаючи; без крику, відразу проходити до свого робочого місця, клас для школяра вважався важливим місцем, що вимагало мобілізації вже біля порогу; учителя під час пояснення матеріалу не можна було перебивати запитаннями; учням не можна було розмовляти між собою; відповідати після дозволу вчителя; сидіти тихо, не гуркотіти стільцем¹¹⁰⁰. Функції школи почали нагадувати міліцейські. Учні вчителів, зокрема й з подачі комбюрократів, стали називати «шкробами» (шкільні робітники), «уками» (учительські кадри), «шкроб'ячими милиціями» тощо. Частина учнів, передусім «соціально занедбані», до педагогічного персоналу ставилася з презирством, могли використовувати лайки та застосовувати силу¹¹⁰¹.

У школах діти віком 8–12 р. мали «проробляти» ухвали з'їздів партії, влаштовували «політбої», «політлотереї»¹¹⁰²; створювали бригади «буксирників» для надання допомоги відсталим учням (на зразок аналогічних бригад, які здійснювали хлібозаготівлі у селах)¹¹⁰³. Учні, окрім «зібрання брухту, пляшок, ліквідації прориву на заводі, ліквідації неписьменності», мали «втягувати сусідів та батьків до колгоспу, знімати дзвони з церков, облаштовувати інтернати, підвищувати продуктивність праці й у сільському господарстві, і на виробництві»¹¹⁰⁴.

Водночас школа проводила активну боротьбу проти «ремінців, стусанів, стояннів навколішки». Відповідно до тогочасних досліджень, 70 % батьків вчиняли фізичні покарання, а 34 % батьків ставилися до дітей суворо¹¹⁰⁵.

Постановою РНК «Про шкільну мережу загального навчання» від 1924 р. запроваджувалася семирічна трудова школа з двох концентрів: першого початкового (чотирирітка) і другого (трирітка). Наприклад, у 1925 р. у Харківській окрузі функціонувало 387 шкіл (чотирьохліток), в яких навчалось 38 569 дітей, об'єднаних у 1 196 груп (термін «клас», що мав додаткове ідеологічне навантаження, замість «група», «гурток», «громада» (вживання останнього терміну було найбільше розповсюджене на Київщині та Вінниччині), було остаточно встановлено у 1934 р.¹¹⁰⁶

Протягом 1924–1925 рр. сільські школи охоплювали навчанням лише 30 % дітей віком 8–11 років. Для обслуговування малозаселених місцевостей влада робила спроби організувати рухомі школи¹¹⁰⁷. Найбільше коштів виділялося на шкільне будівництво у прикордонній смузі¹¹⁰⁸. У другій половині 1920-рр. дітей у віці від 8 до 12 років навчалось у школах вже понад 50 %, зокрема у 1926 р. – 55,4 %¹¹⁰⁹. У 1927/1928 н. р. – понад третина дітей в УСРР далі залишалися поза школою, зокрема 35 % – восьмирічних, 31 % – дев'ятилітніх. За даними ЦСУ відсоток був значно вищим. Офіційно було задекларовано, що середня частка неписьменних дітей 8-ми та 9-ти років коливалася в межах 35 %¹¹¹⁰. У сільських школах дівчат навчалось на третину менше хлопців. Окремими пільгами у прийомі дітей до школи користувалися діти осіб, «яких забили чи покалічили глитаїв». На селі тенденцією було залишати школу після того як дитина навчиться читати та писати. За розрахунками С. Сірополка, у 1927/1928 н. р. з 1 552 сільських шкіл, де налічувалося 220 474 учнів, передчасно залишили школу 33 611 дітей (15 %) ¹¹¹¹. Про запровадження майже всезагального обов'язкового навчання можна говорити з 1930-х рр. Відповідно до Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про структуру початкової і середньої школи, у 1934 р. було встановлено загальні для всього СРСР типи загальноосвітньої школи: початкова, неповна середня, середня школа¹¹¹².

Кількість шкіл в УСРР в 1930 р. (4-річки, 7-річки, 10-річки) коливалась в межах 21 тис. У них навчалось майже 5 млн. дітей, 4,5 млн. – українською мовою. Учителів першого та другого концентру на початку 1930-х рр. працювало понад 100 тис. осіб¹¹¹³. На селі у 1930 р. сільських дітей у віці від 12 до 15 років, які не відвідували школу, залишалось багато, майже 30 %¹¹¹⁴. Показники коливались залежно від суб'єктивних та об'єктивних причин. Наприклад, у Коростенському районі частка таких дітей перевищила 48 %, однією з причин була відсутність зимового одягу, його мали лише 6,7 % учнів¹¹¹⁵. Серед причин було й те, що влада на селі корелювала кампанії колективізації, розкуркулення, хлібзаготівельні з наданням освітніх послуг.

Під час Голодомору у 1932–1933 рр. частка дітей, які не відвідували школу, зросла до 50 %. Тисячі українських дітей віком від 7 до 12 років голодні, опухлі, без підтримки власної родини змушені були шукати кращої долі у великих містах. Взимку 1932–1933 рр. діти початкових класів на селі майже перестали ходити до школи, залишилися тільки учні середніх класів. Вони йшли до школи, бо там давали один раз на день «затерушку». Наприклад, Зеленецька сільрада Дунаєвського району протягом 1932 р. фіксувала постійне зменшення учнів у школі: «Більшість дітей вже не відвідують школу». Мало місце відсутність одягу у дітей: «Викликати батьків дітей, які не мають одягу для проведення відповідної роботи»¹¹¹⁶. Голодні діти намагалися потрапити в організовані групи, де ловили птахів, котів, перебирали сміття, жебракували, крали, лущили недостиглі зерна. Діти становили 50 % серед померлих від голоду. У голодний 1933/1934 н. рік в УСРР до 8 класу прийняли лише 22 тис. школярів¹¹¹⁷.

На окремий аналіз заслуговують сільськогосподарські освітні заклади. Їх структура була такою: сільськогосподарські інститути для підготовки організаторів виробництва; технікуми з підготовки вузьких фахівців вищої кваліфікації з окремих галузей сільського господарства; профшколи з підготовки техніків із окремих галузей сільського господарства для великого (усуспільненого) виробництва. Наприклад, функціонували рільничі профшколи, зоотехнічні, садово-городні, лісові, землеустрійні, молочарські тощо. З 1922 р. систему сільськогосподарської освіти було доповнено інтегральною сільськогосподарською школою. Сільськогосподарська школа в радянських умовах мала випускати колективізаторів сільського господарства, впливати на навколишнє селянське господарство, всебічно сприяючи його колективізації й кооперуванню. Метою функціонування шкіл визначали «створення культурних селян, прихильних до кооперації»¹¹¹⁸. У 1925 р. поширення набули зимові селянські сільськогосподарські школи для ліквідації неписьменності серед селян. До них приймали селян і батраків, що знали чотири дії з арифметики, уміли читати та писати. У 1927 р. було організовано школи сільськогосподарського учнівства¹¹¹⁹. У 1928 р. запрацювали вечірні школи селянської молоді (ВШСМ). Вони давали учням загальноосвітні, сільськогосподарські та політичні знання. До школи дозволяли приймати наймитську, бідняцьку та середняцьку молодь 15–17 (15–18) років. Охочі навчатись мусіли знати чотири дії арифметики та вміти читати й писати. ВШСМ переважно засновувалася при колгоспах, термін навчання становив 2 роки¹¹²⁰.

У сільськогосподарських школах для дорослих навчали культурно господарювати, проте не всіх, а лише незаможників, середняків, наймитів. Осіб, позбавлених виборчих прав, до школи не приймали¹¹²¹. У 1928 р. було відкрито при Київському та Одеському сільськогосподарських інститутах секції колективізації сільського господарства, які готували керівників відповідних колективів. Для підготовки викладачів колективізації організовували секції колективізації при спеціалізованих кафедрах у Харкові, Києві та Одесі та при кафедрі колективізації Інституту марксизму. При прийомі до сільськогосподарських ВНЗ члени сільськогосподарських комун прирівнювалися в правах до робітників¹¹²². Зі студентами сільськогосподарських ВНЗ обов'язково укладався типовий договір «Про контракцію студентів». Відповідно до нього, вони мали долучатися до усіх кампаній влади на селі та відпрацювати в одному селі не менше 7–10 днів¹¹²³.

Школярів у радянській школі, як і дорослих, поляризували відповідно до їх соціального походження, виключати тих учнів, які приховали свій соціальний стан¹¹²⁴. Про розшарування серед дітей свідчили навіть назви-клички: «пан Гапон» (син поміщика), «граф», «цар», «піп» та інші. Педологічні дослідження підтверджували, що групи товаришування дітей також відображали нову соціальну реальність. Зокрема, групи товаришування дітей робітників і селян зустрічалися рідко, переважно це були «чисті» групи дітей селян. Із дітьми кустарів здебільшого товаришували діти службовців і селян.

На вчителів покладалася обов'язок турбуватися про чистоту соціального складу товариських угруповань та про соціальне походження «ватажка» зокрема. Сільські діти (12–14 років) зазвичай товаришували, зважаючи на сумісну працю (пасли худобу, збирали дрова), спільну підготовку уроків, разом сиділи у класі, об'єднувалися на ґрунті самозахисту, спільного мандрування в минулому тощо. Діти у спілкуванні в групах дотримувалися фіксованих правил поведінки. Це могли бути писані умови, «власна» мова (тарабарщина, вимова слів в зворотньому порядку, перестановка складів), помста за «своїх», «бойкот всіх інших дітей», використання абетки глухонімих тощо¹¹²⁵.

Ще у серпні 1919 р. В. Ленін на I Всеросійському освітянському з'їзді зазначав, що «вчителі зобов'язані розглядати себе агентами не тільки загальної, але й комуністичної освіти. Тому вони мають бути підпорядковані не тільки контролю своїх безпосередніх центрів, але й місцевих партійних організацій»¹¹²⁶. «Більшовицькими комісарами» в радянській школі стали шкільні інструктори – представники «пролетарської влади, учителі вчителів, що проводили свою роботу на основі непримиренної боротьби проти виласогу класового ворога, викорінювання буржуазно-націоналістичних, лівих перекручувань, правого опортунізму, живих носіїв петлорівщини тощо»¹¹²⁷. Учителів також контролювали відповідні служби ДПУ УСРР. У 1920 р. вчителів було звинувачено у тому, що «з початку революції вони захопилися шовіністичною працею, заслонились жовто-блакитними ганчірками від пожежі пролетарської революції», у злочинній підтримці петлорівщини¹¹²⁸. Працівниками ДПУ УСРР у 1927 р. було звинувачено вчителів, які працювали у Шепетівському окрузі «у створенні антирадянської групи, шовіністичній агітації, намаганнях підняти національний дух, у висловлюваннях «за Україну для українців» та розпочато фальсифікацію справи «Нарада»¹¹²⁹. У 1932 р. Бахмацький райвідділок ДПУ пропонував звільнити 16 вчителів, зокрема за антирадянські настрої, зв'язок з петлорівцями, український шовінізм, зв'язок з СВУ, небажання брати участь у громадських роботах тощо¹¹³⁰.

Протягом 1920-х – на початку 1930-х рр. учителі в УСРР працювали з великим перевантаженням. Серед службовців найбільшу групу інвалідів складали саме жінки – працівники освіти. Так, з 1 612 обстежених жінок 691 жінка віком до 50 років була інвалідом. Навчальна робота учителя тривала 9 год. на день, проте оплата залишалася досить низькою. Сільський вчитель 1 концентру отримував у середньому 40 крб., міський – 42–45 крб., сільський вчитель 2 концентру отримував 45 крб., міський – 45–55 крб. Аналогічну зарплатню у 1926–1927 рр. отримували поводитир собак-нишпорок, агент, помічник лікаря. Натомість народний суддя отримував 80–90 крб., лікар – 80–90 крб., юристконсульт – 78–140 крб., головний бухгалтер – 100–120 крб.¹¹³¹.

Учителі мали обов'язково брати участь у партійних або комсомольських зібраннях¹¹³², агітаційних кампаніях¹¹³³, проводити «культурний обробіток живого матеріалу»¹¹³⁴. Учителів включали до складу виборчкомів, вони проводили лекції з дітьми та батьками, агітували на батьківських зборах, брали участь у різноманітних змаганнях та акціях, зокрема відраховували власні

кошти із заробітної платні на преміювання кращих у перевиборчій підготовці рад. У селах, де вчителі були особливо активними, фіксувалися непоодинокі випадки нападів на вчителів-активістів та політпросвітпрацівників. Прикріплення вчителів до піонерських загонів розглядалося не як понаднормова робота, а як громадська¹¹³⁵. Учителів, які відмовлялися від громадської роботи, висміювали в газетах, розглядали на засіданнях місцевих комітетів¹¹³⁶. Із учителів міських шкіл утворювали бригади, «що тижнями сиділи на селі, допомагаючи біднякам та середнякам колективуватися». Наприклад, у Харкові у 1930 р. четверта частина вчителства виїхала на село для роботи¹¹³⁷.

Особливу увагу в школах приділяли поширенню дитячого безвірницького руху, особливо після 1929 р., коли офіційно зі сторінок газет та журналів було задекларовано «закінчення мирного співіснування». Гаслами «безвірницького руху» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. стали: «Релігія – гальмо п'ятирічки»¹¹³⁸, «Релігія – розповсюдник зарази»¹¹³⁹. При школах мали обов'язково функціонувати гуртки «Юних воявничих безвірників» (ЮВБ) та шкільні осередки «Спілки воявничих безвірників» (СВБ). Кількість дітей, охоплених цим рухом, становила на 1 січні 1932 р. 700 тис. осіб. Школярі-безвірники мали проводити антирелігійну роботу серед своїх товаришів, у родинах, на виробництві, у колгоспах¹¹⁴⁰. У голодному 1932 р. школярі під час різдвяних свят мали організувати мітинги, на яких закликали батьків не відвідувати церкву, а виконувати хлібозаготівельний план. Нова школа ставила собі за мету виховувати не просто безвірників, а «воявничих безвірників»¹¹⁴¹.

Вже наприкінці 1920-х рр. кіно вважалося одним із наймогутніших засобів виховання дітей. Відповідно до першого п'ятирічного плану, в УСРР мали кінофікувати майже 3 тис. шкіл із 7 577 шкіл, окрім шкіл 1 концентру. Було розпочато активну роботу зі створення дитячих кінотеатрів та кінотеатрів для дорослих із дітьми. В окремих кімнатах розгортали культосвітню роботу, влаштовували читання та тихі ігри; у залі, перед початком фільму, дітям задиктовували списки рекомендованих книг для читання; секція образотворчого мистецтва виготовляла плакати, ілюстративний матеріал; музична секція грала у фойє. Перед демонстрацією фільму педагог виголошував коротку тематичну промову¹¹⁴². З'являлися фільми, в яких діти самотужки перемагали дорослих-ворогів. Наприклад, фільм «Василь та Месник» демонстрував ситуацію, коли діти вганяли в паніку цілий білогвардійський штаб та перемагали білі полки.

Позашкільна робота вважалася важливим складником комуністичного виховання¹¹⁴³. Замість «буржуазного» (мілітариського, релігійного, міщанського, військово-патріотичного, авторитарного) скаутського руху система комуністичного виховання мала базуватися на ідеях колективної роботи, активній участі у трудовому радянському житті. Відповідно до першого 5-річного плану, мережу установ позашкільної роботи розподілили на масову мережу районного, округового та центрального порядку. Масова мережа утворювалася в селищах, висілках, при заводах, невеликих радгоспах,

колгоспах, сільбудах, хатах-читальнях, червоних кутках та ін. Вона функціонувала за окремим планом та під доглядом Окргради позашкільної освіти. У всіх перерахованих пунктах мали бути утворені дитячі клуби, дитячі кімнати (дитячі червоні кутки) та майданчики фізкультури. Наприклад, у Києві діяв клуб «Більшовеня». Функціонували масові літні майданчики, майданчики фізкультури, лижні та водні станції, профамбулаторії при всіх округових та районних дитячих клубах та палацах культури для дітей. Були створені окреме радіомовлення для дітей; державні драматичні театри для дітей; станції розваг; екскурсійні станції для обслуговування дитячих екскурсій та дитячого туризму; музеї та виставки участі дітей в соцбудівництві та дитячої творчості; дитячі технічні та сільськогосподарські станції; біостанції з позашкільним відділом; колектори дитячої книжки; будинки комдитруху та кімнати «ватажка»¹¹⁴⁴. У позашкільних установах працювали спеціально підготовлені вчителі, інструктори фізкультури, керівники співів, художнього виховання.

Влада робила спроби організації дитячого відпочинку. У 1927 р. біля Києва було відкрито 5 дачних колоній¹¹⁴⁵. У 1929 р. на сільський осередок «Друзів Дітей» було покладено відповідальність за організацію оздоровлення сільських школярів за кошти селян – багьків школярів, а також службовців сіл, які обов'язково входили до осередку. Середня вартість щомісячних внесків становила 10 коп. Для облаштування дитячого оздоровчого майданчика «ДД» проводили лотереї, платні вистави, чайні. Сільради мали виділяти «клапоть землі», щоб засіяти його під город або озимину, багьки також вносили натуру – крупу, борошно, горох, картоплю, буряк та ін. Місячна вартість утримання дитини становила 12 крб. 90 коп., утримання педагога, ватажка-комсомольця – 40 крб., куховарки – 24 крб., сестри-медички – 35 крб. Насамперед приймали знесилених, виснажених дітей, дітей наймитів і наймичок, далі дітей середняків і службовців, піонери складали основне «ядро» майданчика, який існував протягом двох літніх місяців¹¹⁴⁶.

Функція виховання молоді постійно доповнювалася тотальним контролем за нею з боку влади. Свідок тих подій Д. Гойченко згадував, що 1929 р. під час чистки парторганізації педагогічного інституту та студентства виганяли «куркулів», «непманів», інших «чуждих елементів», виганяли за зберігання фотографій священників, за носіння сережок, бусів¹¹⁴⁷. У 1930 р. на шпальтах педагогічних журналів заговорили навіть про чистку серед піонерів¹¹⁴⁸.

Радянськими ідеологами для кращої роботи із молоддю було виокремлено із загальної суспільної маси специфічні референтні групи із закріпленими статусами в системі ієрархії влади та соціально-рольовими образами, закріпленими в громадській свідомості. Референтні групи – реальні або уявні групи, які є для індивіда зразком, системою відліку для оцінювання самого себе й інших, однією з основ формування соціальних установок, норм поведінки і ціннісних орієнтацій. У СРСР, УСРР головними референтними групами були партія, комсомол, піонерські організації, вони визначали норми, цінності та взірці поведінки. У представників таких референтних груп

суспільне мало домінувати над особистим у всіх сферах життя, молодь мала призвичаїтися до поганого побуту, невиразного одягу, нехтування власними почуттями. Самовіддана праця, навіть ціною власного здоров'я, життя, кохання мала стати для них пріоритетною. Оголошувалася нещадна боротьба з «міщанським особистим щастям». Комсомольців закликали не звертати увагу на дівчат із «тих», що дивились на «культурний Захід»¹¹⁴⁹. Члени референтних груп мали нести відповідальність не лише за свої справи, але й за свої думки. Від молодих людей вимагали розірвати з традиціями минулого. Ознакою 1920-х рр. була зневага частиною молоді так званих «умовностей», демонстративна простота поведінки, яка виявляла потребу в створенні заново всього культурного світу¹¹⁵⁰.

Керівництво партійно-радянських органів добре розуміло, що молодь на завтра стане серйозним ресурсом легітимації нового режиму, та стимулювала створення підконтрольних молодіжних організацій. Так, у 1917 р. у великих містах почали створюватися соціалістичні спілки робітничої молоді (ССРМ). У жовтні 1918 р. в Москві відкрився I Всеросійський з'їзд Спілок робітничої і селянської молоді, на якому перші комсомольці обіцяли віддати своє життя для боротьби зі світовою контрреволюцією (від України був лише один представник). У 1919 р. у Києві на Всеукраїнському з'їзді Комуністичних спілок молоді (присутніми були 70 делегатів) було засновано КСРМУ¹¹⁵¹. В основних програмних засадах не приховувалося, що це класова організація лише робітничої молоді, завданням якої була боротьба за комунізм. У 1919 р. кількість членів коливалася в межах 9 тис., основним гаслом було «Всі на фронт!». На II з'їзді комсомолу України, який проходив у Харкові у травні 1920 р., було прийнято рішення «перевести на казарменне становище і передати в розпорядження командування радянських військ усіх, починаючи з 18-річного віку, комсомольців Правобережжя і прифронтової смуги Полтавщини та Чернігівщини»¹¹⁵². У жовтні 1924 р. на III з'їзді РКСМ В. Ленін сформулював базові завдання спілок молоді. У травні 1921 р. у Харкові відбувся III з'їзд КСМУ, який мав розпочати мобілізацію молоді для розбудови СРСР та виховання молоді. У червні 1921 р. представників КСМУ включали до губернських відділів народної освіти з правом вирішального голосу. На VI з'їзді РКСМ у липні 1924 р. Спілка отримув ім'я В. Леніна, невдовзі нову назву ВЛКСМ.

Комсомольців долучали до участі в нарадах, мітингах, конференціях бідноти, переписах населення, до роботи ревізійних комісій, до конкурсів на участь у передвиборчій кампанії, до переключок-змагань між окремими комсомольськими організаціями. Починаючи з 1926 р., радянська влада розгорнула активну боротьбу за «нового комсомольця», який не бере хабарів, не краде, не підробляє документів, відвідує комсомольські збори¹¹⁵³. Й. Сталін відкрито поляризував комсомольців-активістів і сільську молодь: «100 тисяч комсомольського активу на селі – це така сила, для якої не може бути небезпечним ніякий вплив селянської молоді»¹¹⁵⁴. Під керівництвом комсомолу проводили передвиборчі карнавали, факельну ходу, лижні пробіги.

Створювали ударні комсомольські бригади («легка кавалерія») та направляли їх для роботи на село. «Легка кавалерія» брала активну участь у ревізійно-обстежувальній роботі рад. Так, у Луганському окрузі комсомольцям доручили перевірку виконання сільрадами наказів виборців та проведення виховної роботи з «куркулями» та «підкуркульниками». Стратегічною метою роботи комсомольців було обрання комсомольців-батраків до рад. Луганська окружна організація ЛКСМ відрядила на два роки 160 комсомольців секретарями сільрад¹¹⁵⁵. У 1928 р. комсомольці мали подбати, щоб «у кожному селі був племінний жеребець, племінний бугай, щоб селяни заводили кращі культури»¹¹⁵⁶. Професійні якості, знання сільського господарства до уваги не бралися, важливе значення мало бажання виконувати накази влади.

Наслідком роботи стали масові сутички між селянами та комсомольцями-активістами. У Проскурівському окрузі комсомольці відкрили вогонь із револьверів по селянах, які йшли хресною ходою. У відповідь селяни розгромили комсомольський клуб¹¹⁵⁷. У 1928 р. влада почала активну боротьбу з пияцтвом серед комсомольців, бо вважалося, що «можна миритися з тим, що п'є донецький шахтар або дніпровський вантажник, але не передовий молодяк – люди соціалістичного завтра»¹¹⁵⁸. Проте були комсомольці, які не хотіли закривати очі на негативні суспільні явища. «Одинадцятий рік існування диктатури пролетаріату дав можливість авангардній частині нашої молоді зрозуміти ненормальність керівництва Комуністичної партії Сталіна. Молодь працює замість 7 год. по 11–12 год., ми швидше прийдемо до капіталізму, ніж до соціалізму,» – писав у 1928 р. комсомолец із Білої Церкви¹¹⁵⁹.

У 1929 р. завершувалося створення системи комсомольської політосвіти, що включала «теоретичний рух» (лекційна робота, гуртки, самоосвіта, теоретичні дискусії). Наприклад, у розрізі цієї роботи райкоми, міськкоми та Молдавський обком ЛКСМУ мали провести у жовтні 1930 р. Всеукраїнський політбій з вивчення матеріалів XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У¹¹⁶⁰. Протягом січня-травня 1930 р. 15 тис. комсомольців мали долучитись до організації масового антирелігійного походу¹¹⁶¹. У 1930 р. комсомольці мали «долучитися до роботи у профапараті», «розгорнути широку боротьбу проти казки». Партійне гасло «змички з селом» комсомольці мали втілювати шляхом культпоходу на село. Так, чотири комсомольських ланки Журавлівського району м. Харкова об'єдналися у батальйон і два місяці «тероризували» культпоходом село Шелудьковку. У другий похід разом із комсомольцями виїхав прокурор Наркомюста. Під час третього походу було влаштовано суд над куркулем Ващенком; виявлено зловживання в Шелудьківському кооперативі; дітей з піонерської організації, що припинила існування, «визволено від влади попів». Комсомольці також намагались залучали селян до «живої газети»¹¹⁶². На заклик ЦК ВЛКСМ «у другий етап культурного походу» з бойовими гаслами також вирушили комсомольці Київщини. Зокрема, вони мали перемогти «праві та ліві хитання від генеральної лінії партії»¹¹⁶³. Селяни називали такі походи «артілями з міста», «культурною осадою села».

Відповідно до постанови ЛКСМУ від 16 липня 1933 р. «Про мобілізацію 800 рахівників членів ЛКСМУ на постійну роботу в колгосп», у Харківську область було направлено 160 комсомольців, у Київську – 140, в Одеську – 130, у Дніпропетровську – 110, у Вінницьку – 80, у Чернігівську – 80, Донецьку – 80, АМ СРР – 20¹¹⁶⁴. У березні 1933 р. у Харківській області майже 3 тис. комсомольців займалися пошуками куркульських елементів на селі та знаходженням «зграй» ворогів радянської влади¹¹⁶⁵. Комсомольці також мали опікуватися збиранням та охороною врожаю. «... Якимось сиджу дома дивлюсь у вікно – ідуть вісім комсомольців і до нас. Я зрозуміла – заберуть усе. Мені батьки швиденько голову перев'язали рушником, ніби я хвора, положили на дошки, прикрили сіном та радюгою, а ці грабітелі прийшли, скинули мене і забрали той вузлик із глечиком пшениці. Забирали й одяжу. Прийдуть знімуть і підуть, залишаючи людей голими і босими» – згадувала Гончарук Любов Іванівна¹¹⁶⁶. Енергію юнацтва намагалися спрямувати на нищення старого побуту, «старих людей»¹¹⁶⁷.

З кожним роком збільшувалась кількість періодичних видань для молоді: «Комсомолец України», «Молодий більшовик», «Біднота», «На зміну», «Юнг-гвардія» (газета єврейською мовою), «Юнг-штурм» (газета німецькою мовою), «Молода гвардія», «Молодняк», «Молодий комунар» та інші¹¹⁶⁸.

Зразком комуністичної поведінки, окрім комсомольців, вважалися піонери, виховані на революційних, бойових і трудових традиціях. Перший піонерський загін було утворено в Москві у 1921 р. Дитячі організації в СРСР отримали назву «Комуністичні дитячі групи імені В. І. Леніна». Комуністичний дитячий рух, зокрема в Україні, до цього часу носив назву «Спартак». В. Ленін як «конкретна фігура сучасності» мав викликати в дітей безмежну любов та поклоніння¹¹⁶⁹. У грудні 1924 р. в УСРР діяло більше 4 тис. піонерських загонів. У 1924 р. в Харківській губернії нараховували близько 8,5 тис. юних лєнінців. За соціальним походженням дітей робітників було 45 %, селян – 40 %, службовців – 15 %, половина із них була віком 12–13 р. У Київській губернії нараховували 8 тис. юних лєнінців (2/3 із них віком 12–13 р., за статтю 60 % становили хлопці, 40 % – дівчата)¹¹⁷⁰. Проте вже у 1925–1926 рр. діти почали залишати піонерську організацію. Дітям було досить важко сприймати заполітизованість організації. У серпні 1926 р. у Харкові на Всеукраїнській нараді у справах комуністичного дитячого руху обговорювали питання «масових виходів з піонерської організації та захоплення піонерами лише зовнішньою атрибутикою й відсутністю політичного ідеалу»¹¹⁷¹. Постало питання про прийняття до піонерської організації навіть тих дітей, які не відвідували школу. На офіційному рівні вважалося, що тільки школа, де є від 40 до 100 % піонерів та здорове вчительське ядро, може забезпечити комуністичне виховання¹¹⁷². Станом на 1927 р. у 19 606 трудових школах було 236 338 піонерів-хлопців і 151 837 дівчат¹¹⁷³. Основними ознаками класово спрямованої поведінки піонера вважали класову свідомість та революційну активність. Піонер мав бути готовим до самопожертви в ім'я інтересів свого класу¹¹⁷⁴ та здійснення Жовтневої революції в освіті¹¹⁷⁵.

Влітку школярі, об'єднані у піонерську організацію, брали найактивнішу участь у боротьбі за соціалістичний врожай (у весняному засіві, в боротьбі зі шкідниками, шефстві над молодняком, збиранні колосків, охороні врожаю та ін.)¹¹⁷⁶. Піонерів залучали і до боротьби за фінплан. Діти мали організовувати демонстрації, куточки поези, укладати договори з батьками, бо кожна сім'я піонера мала придбати облігації позики, писали гасла про підписку на позику, організовували вилазки у село, проводили соцзмагання між загонами в боротьбі за фінплан¹¹⁷⁷. У 1929 р. піонери отримали перелік із 36 політичних завдань: чому соціал-демократів звуть зрадниками; хто такі фашисти; в яких умовах працюють компартії за кордоном; що таке індустріалізація; для чого ради організують колгоспи; чому наймитчата повинні скласти угоди з господарем; яка кінцева мета компартії тощо¹¹⁷⁸.

Масова піонеризація спровокувала прогнози педологів про відмирання школи разом із відмиранням держави¹¹⁷⁹ та заяви науковців, що «дітей уже перетворено», «вони живуть новою революційною дійсністю, особливо у містах»¹¹⁸⁰. Окремі педагоги почали пропонувати не нейтралізувати агресивну енергію дітей, бо вона у нових умовах є цінною культурною силою, яку можна використовувати, щоб формувати оточення¹¹⁸¹. Групи «легкої кавалерії» з боротьби за дисципліну інколи шокували навіть дорослих людей.

Сільських піонерів виховували як свідомих колективістів, що розуміють завдання та шляхи соціалістичної перебудови сільського господарства. Перед піонерськими загонами ставили завдання розгорнути широку агітаційну та пропагандистську роботу за вступ до колгоспів; просувати в маси (дітей і дорослих) новий статут сільськогосподарської артілі; вивчати його у шкільних групах; читати батькам; сприяти просуванню виробничих планів колгоспів в маси колгоспників; допомагати скликати виробничі наради колгоспів; сприяти розгортанню соціалістичного змагання; поширенню руху ударників; допомагати боротись проти симулянтів, ледарів, прогульників; боротись проти алкоголізму; організувати бригади ліквідагорів неписьменності зі старших піонерів; боротись проти пошестей та виявів антисемітизму, шовінізму; вести антирелігійну роботу; боротися за безперервну працю в колгоспах; брати участь в організації ясел, садків; допомагати бездоглядним дітям¹¹⁸².

Сільський піонер мав засвоїти основні відомості про колективізацію сільського господарства; пояснювати перевагу колгоспів над одноосібними господарствами; знати характеристики різних видів кооперативних та колективних організацій, артілей, товариств тощо; засвоїти найпростіші відомості про сільськогосподарські машини (знати назву важливих робочих частин); засвоїти основні відомості про шкідників у сільському господарстві та як боротися з ними; уміти скласти план сівби, посадки; знати, як вирощувати поросят та ходити коло корови та коня тощо¹¹⁸³. В обов'язки піонерів входила агітація батьків за вступ до колгоспів. Піонери мали відмовляти батьків писати заяви про вихід із колгоспів, не давали паперу на заяви. Інколи піонери змінювали текст заяви: «Прохаю Новоселецьку раду колгоспу «Перемоги», аби там деякі товариші переговорили з цією громадянкою (малася на увазі

мати піонера), аби її перемогти до колгоспу, і дати понятіє в тім, що лучче буде в колгоспі»¹¹⁸⁴. Аналізуючи завдання для сільських піонерів, складається враження, що держава була абсолютно безпорадною на селі та намагалася залучитися підтримкою дітей віком 10–15 років. Школярі-піонери також виготовляли плакати для проведення виборчих кампаній на селі, придумували гасла, проводили демонстрації, огляди-конкурси, заповнювали повістки. Характерним для тих часів був лист школярки-піонерки, надрукований у газеті «Харківський Пролетарій», яка називає своїх батьків «дикими та допотопними». Сільських дітей закликали встановлювати революційні традиції та звичаї, зокрема, не відповідати дорослим, коли вони вітаються з дітьми «Добрий день», натомість – очікувати, допоки дорослі почнуть звертатися «Будь готовий»¹¹⁸⁵.

Схема навчально-виховного процесу в УСРР у 1920-х рр. слабо корелювалася з вихованням у сім'ї. Було запроваджено таку схему: «дитячий дім – школа; соціалістичне виховання – дитячий комуністичний рух»¹¹⁸⁶. Вважалося, що сім'я у зв'язку з недостатньою культурою не зуміє прищепити дитині основних навичок класового виховання, це мала зробити піонерська організація. Виняток становила робітнича сім'я, яка прищеплювала необхідну ідеологію¹¹⁸⁷. Піонери мали з прапорцями та гаслами відвідувати «диких селянських дітей» (часто відстань була в межах 10–15 км), батьки яких не були членами колективних господарств, та агітувати їх йти до «комунії»¹¹⁸⁸.

Нова радянська школа найбільше обурювала селян своїм принизливим ставленням до сім'ї, забороною вивчення закону Божого. Батьки висловлювалися проти шкіл, де вчать дітей на комуністів, та вимагали розпустити піонерзагони, які негативно впливали на дітей. Інколи батьки погрожували дітям: «Я тебе вб'ю, але більшовизм з тебе виб'ю»¹¹⁸⁹. Революційна педагогіка пропонувала дітям «розбурхувати дома своїх одсталих батьків, братів, сестер»¹¹⁹⁰. Дітей втягували в серйозні суперечки з дорослими, примушуючи голосувати на піонерських зборах за колективізацію або проти куркулів. Часто діти абсолютно логічно висловлювалися на захист куркулів: «Коли в куркуля все забирають, то нащо і його забирати? Він вже бідняком зробився», «Куркуль сам робив і батьки його робили, того він і багатий», «Коли куркулів пограбують і все заберуть, тоді нічого не матиме й радянська влада».

Після революції понад десять років точилися суперечки щодо залучення дошкільнят у політичне життя. Думки окремих педагогів, педологів та батьків про те, що маленька дитина цікавиться тільки тим, що її оточує, були визнані важкою спадщиною буржуазної педагогіки. Пропонувалося відкинути твердження традиційної педагогіки про антисоціальні «особливості» дітей дошкільного віку. За основу було взято базову тезу марксистсько-ленінської педагогіки про те, що дитина є продуктом оточення. Влада офіційно визнавала вік 4–5 років найкращим, «щоб зробити з дитини людину»¹¹⁹¹. До кожного дитсадка мав прикріплюватися найближчий піонерзагін під керівництвом комсомольців. Піонери відвідували дітей один – два рази на тиждень та ставали частиною внутрішнього оточення дітей. Як наслідок, в дитячих садках,

будинках для дітей від 4-х років вже можна було побачити Куточок Леніна, «Могилу Леніна», безліч малюнків про Леніна. Перші слова, що читали та писали діти, були – «Ленін», «Ілліч», «1 Травня», «Жовтень». Повсюди мали бути червоні п'ятикутні зірки тощо. Діти грались у «дитячий виконком», в «юних ленінців», «в комсомольців», «мітингували», «засідали», «робили доклади», ходили на «демонстрації», співали Інтернаціонал.

У 1924 р. при групах ЮЛ створювались групи «жовтенят» із дітей віком від 8 до 11 років. Гаслами «жовтенят» були такі: «Ми – зміна ЮЛ», «Ми жовтенята – весняні квіти», «Ми жовтенята – зміна всім» тощо¹¹⁹². У 1926 р. групи жовтенят функціонували навіть у дитячих садочках, де були діти 7–8 років. Працювали піонери також і в яслах із дітьми до чотирьох років. Сільські діти до 7 років мали відповідати на запитання «Чий ти?» – «Я дитина колективу»¹¹⁹³.

У жовтні 1924 р. на III педагогічному з'їзді було поставлено завдання створити дитячу книгу про «реальний світ». На дитячу літературу мав активно впливати Комдитрух¹¹⁹⁴. На початку січня 1930 р. відбулася Всеукраїнська нарада ДНМК (Держнаукметодком) у справі дитячої літератури, іграшок та дитячої бібліотеки¹¹⁹⁵. Саме дитяча література мала відіграти чи не найважливішу роль у формуванні нової людини. Масова політична книжка повинна була «навчити дітей розпізнавати класових ворогів пролетаріату та вести із ними боротьбу, знайомити дітей із боротьбою пролетаріату в капіталістичних країнах, організувати на боротьбу за міжнародний комуністичний рух, боротися проти куркулів та людей із «СВУ»; науково-популярна книжка мала виховувати потребу в знаннях, потребу вчитися; технічна книжка мала стимулювати дітей до винахідництва, до конструктивної творчості¹¹⁹⁶. Головним героєм усіх книг мав бути дитячий колектив. Тематика книг для дітей молодшого шкільного віку мала охоплювати соціалістичне будівництво, участь дітей у ньому, життя школи, Червоної армії, висвітлювати життя дітей-героїв, адже «діти, читаючи про таких героїв, відчувають свої можливості бути такими»¹¹⁹⁷. У дитячих книгах було заборонено ідеалізувати куркульські хутори, пропагувати класовий мир, співати дифірамби одноосібному господарству, ідеалізувати українське гетьманство, протягувати теорію «безбуржуазності української нації»¹¹⁹⁸.

Основні емоції, що мала викликати дитяча література, – це співчуття до пригнобленого та пошана сміливому герою. У голодному 1933 р. книги друкувалися та розвозилися в УСРР потягами (5–6 вагонів одночасно), найвищий відсоток становила масово-політична література.

Першими під загрозою зникнення опинилися казки, зокрема побутові, що описували взаємини у родині, відносини багатих та бідних. Виявилось, що стати багатієм, куркулем, царем – це звичайний ідеал казок, із яким мав боротися комдитрух. На I Всеросійській конференції у справах дитячої літератури (лютий 1931 р.) остаточно було визначено, що казці немає місця в дитячій радянській літературі. У додатку до протоколу № 80 «Про застосування казки в педагогічному процесі» секретаріату ЦК ЛКСМУ зазначалося, що

«проти казки потрібно розгорнути широку боротьбу через комсомол, вожатих, педагогів, через маси самих дітей»¹¹⁹⁹.

Серед українських казок найбільше критики дісталася казці про «Івасика-Телесика», в якій «голос матері протиставляється цілій гамі чужих голосів, він закінчує останнім акордом цю казку, напоєну приватно-власницькою ідеологією дрібнобуржуазної родини, відгородженої від усіх «чужих», себто ізольованої від суспільства»¹²⁰⁰. У 1934 р. С. Маршак зазначив, що «клас, який йде до загибелі, вже не може розраховувати на казку у своєму житті. На світі є лише така країна, як Радянська країна, де може творитися казка»¹²⁰¹. Незважаючи на боротьбу із казками, відповідно до опитувань дітей (тема анкет «Що читають діти», було опитано протягом 1928–1929 рр. 5 000 осіб віком від 7 до 15 років, що мешкали в СРСР), інтереси читачів-хлопців шкільного віку розподілилися таким чином: 21,8 % читали пригоди, 14,3 % казки, 14,1 % книги про побут, 13,0 % про репродуцирив; інтереси читачів-дівчат: 30,7 % читали про побут, 19,2 % казки, 8,7 % про репродуцирив, 8,5 % пригоди. Українських класиків серед опитаних, навіть російськомовних дітей, читали 45,3 % дівчат та 18,6 % хлопців. У 1929 р. аналогічне опитування було проведено серед учнів шкіл Дитячого Містечка ім. Комінтерну (1033 учні) у м. Одесі. Як було зазначено у висновках, діти Містечка не мали ворожих конкурентів (родина, вулиця), тому казками цікавилися лише 0,5 % хлопців та 1 % дівчат¹²⁰². Дітям важко було читати те, що було вилучено із бібліотек «закритих» навчальних закладів. Фактично ми бачимо досить серйозні ідеологічні впливи на свідомість дітей, які залежали насамперед від відособленості дітей від сім'ї та приналежності до певних референтних груп (піонери, жовтєнята).

Шкідливими буржуазно-педагогічними творами вважалися також твори дитячих письменників, у яких писали лише про дітей: «Сучасні діти відчувають солоденьку фальш дидактичних оповідань, де в центрі подій стоїть дитина, бо знають, що їм потрібно орієнтуватися не на дітей, а на справжніх провідирів революції, на дорослих робітників-комуністів»; «треба розірвати чарівне коло специфічного дитячого світу дитячої книги»¹²⁰³. Було розкритиковано як вияв буржуазної педагогіки в літературі поезії К. Чуковського та рекомендовано друкувати чуковщину лише для божевільних¹²⁰⁴. «Муху-цокотуху» К. Чуковського було звинувачено у пропагуванні міщанства, недотриманні правил шкільної санітарії, а також у тому, що корисний у природі павук у творі асоціюється із соціальним образом куркуля¹²⁰⁵.

Було оголошено призов ударників у дитячу літературу, внаслідок чого з'явилися реально шкідливі для дитячої психіки твори. Наприклад, твір «Ховрашки» В. Поліщука: «І тоді (після вбивства ховрашка), виступила наверх до мене вся злість боротьби в природі, вся невтомна лютість її, коли на шлях одної живої тварі стає друга. І нехай тіні докору, жалю й огиди до самого себе гнітять потім представника поступових сил, – діло зроблене, природа з жорстоким обличчям святої, що не знає гріха, йде вперед, ведучи нитку еволюції

живої матерії»¹²⁰⁶. Дитяча поезія, що не мала різнитися від поезії для дорослих, водночас передбачала суттєві впливи на дитячу психіку¹²⁰⁷.

П. Усенко «Міжнародний Юдень»

Війна – війні! На класу – класа!
Такий наш поклик і наказ;
Нам смолоскипи не загаснуть,
А капіталу світ погас...

П. Тичина «Лібкнехта пісня»

... Хай гноять по тюрмах нас,
Не вбить рерколекта, –
Суне армія труда
Грізна, повноклекта
Класового архітекта
Карла Лібкнехта...

І. Ковтун «Юнбуд»

Шикуймо хлопців, бадьорих дівчат,
Згуртованих шкільним змаганням,
Ми математику будем вивчать
З покажчиків промфінпланів...

В. Поліщук «Пригода»

Підписали соцзмагання, підписали всі угоду,
Що завод не буде пити й тютюном не затягатись.
А пропущену годину із провини піонерів,
Що пробрались до заводу і гудком зняли з роботи,
Порішили всі заводом після праці одробити...

І. Микитенко «Ой, що ж то за шум?»

Ой, що ж то за шум
Учинився?...
Комсомол на Україні народився...
Тай виріс міцний
Та великий
Тай гукнув на Україну
Гуком-криком...
Мов хмарою ми
Всі посунем,
Згоримо у вогні
За комуну...

На початку 1920-х рр. з'явилися підручники для української школи, написані Я. Чепігою (Зеленкевичем): «Веселка: перша читанка після букваря»

(1921 р.), «Веселка: граматика до науки читання й писання» (1922 р.), «Задачник для початкового навчання: рік перший» (1922 р.), «Задачник для трудової школи: четвертий концентр» (1923 р.), «Веселка: читанка для трудової школи: другий рік» (1922 р.), «Перший крок: буквар-читанка» (1923 р.) тощо¹²⁰⁸. Проте вже у другій половині 1920-х рр. назви ставали дедалі заплітованішими. Так, Букварі в 1925/1929 н. р. називалися «Червоний прапор», «Червоноармієць», «Машинна Сила»¹²⁰⁹.

У тестових завданнях для визначення шкільних навичок та знань було достатньо запитань політичного спрямування: «Яке революційне свято буває перед літом?», «У якому місті похований Ленін?» тощо¹²¹⁰. У 1930 рр. посилилась цензура дитячої літератури та шкільних підручників. Класово ворожою націоналістичною контрабандою в дитячій літературі було названо цілу низку збірок та книжок, виданих у 1931–1933 рр., оформлених жовто-блакитними обкладинками – «кольором прапору контрреволюційної пеглорівщини»¹²¹¹. У вибраних творах Васильченка в 1933 р., гострій критиці було піддано порівняння «матушки Росії» і матері «Малоросії», де «матушка Росія» – товста, сердита пані, котра «чтокає» і «мати Малоросія» – бідна молодиця в очіпку та свитинці. Було також заборонено порівнювати життя міських «ніби панських» та сільських «злидених» дітей. В. Затонський розкритикував твір Романович-Ткаченко «Зінькова зірка», в якому розповідалося як у міській дитини була і собачка, і коник, і сандалі на ногах; як промовляв міський хлопчик до сільського «слово скажу і викинуть вас звідсіля, щоб нам було спокійніше. Мій папа партійний, – його послухають, пішов геть, клоп невмивайий»¹²¹².

Національна свідомість молоді, що була пов'язана з етнічною основою, котра включала територію, мову, культуру, релігію, звичаї, традиції, історію тощо, зазнала радикальних трансформацій вже на початку 1930-х рр, зокрема через діяльність освітньо-виховної системи. У 1933 р. Наркомос, який очолював М. Скрипник, П. Постишев назвав найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами організацією. У 1933 р. в обласних управліннях народної освіти було змінено 100 % керівництва, у районнах – 90 %; 4 тис. учителів було звільнено як «класово ворожі елементи»¹²¹³.

Отже, потужний вплив школи, референтних груп, дитячої літератури, преси, кіно та інших структурних елементів освітньо-виховної системи швидко втягував дітей та молодь у «нову соціальну реальність», пришвидшуючи індоктринацію свідомості (індоктринація (анг. indoctrination від лат. in – всередину і doctŕina – вчення, теорія, доктрина) – цілеспрямоване розповсюдження ідеології без задіяння критичного сприйняття; термін індоктринація використано, щоб з'ясувати, як більшовики формували та наповнювали свідомість молоді та дітей вигідним для свого режиму змістом у формі переконань, образів, установок тощо), позбавляючи дітей та молодь усілякого психологізму та «внутрішнього копання». Молоді люди значно краще

сприймали пафос індустріального стрибка, колективізації, економічні та соціальні випробування, швидше відгукувалися на масові кампанії, формували значні потоки навчальної міграції, вірили новим міфам та ставали активною складовою нового суспільства. Було запроваджено освітньо-виховну схему: школа – дитячий дім, соціалістичне виховання – дитячий комуністичний рух. Набув поширення ідейно-ціннісний конфлікт між сільськими піонерами й комсомольцями та їхніми батьками. Молодь стала виконувати нові соціальні функції, спрямовані на подальше формування уніфікованої суспільної свідомості, радянської моделі поведінки.

Висновки. Вивчення наукової літератури, опублікованих та архівних джерел засвідчує, що об'єктами більшовицького впливу стали всі категорії сільського населення. Більшовицькі ідеологи запропонували громадянам нову символічну реальність, центральне місце в якій відводилося «новій людині». Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. характеризувався масовим застосуванням силових методів впливу. Населення «перевиховували» в таборах, в'язницях, колоніях, будинках ув'язнених; каральні інституції проникли в усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства; радянські репресивно-каральні органи, радянська номенклатура функціонували у новій системі тотального контролю, спостереження велося за «всім і всіма».

За неповних двадцять років радянській владі вдалося суттєво вплинути на гендерну ідеологію та змінити гендерну структуру суспільства, усталені статеві-вікові та соціальні ролі українців. Досліджуючи одержавлення суспільства, наприклад гендерні аспекти, виявилось, що низка положень марксистської теорії лягли в основу вимог, які висували представниці феміністського руху, зокрема прихильниці соціалістичного марксизму. У 1920-х – на початку 1930-х рр. влада провела низку успішних заходів, спрямованих на залучення жінок до суспільно-громадського життя. Змінилися уявлення про розподіл гендерних ролей у радянському суспільстві, зокрема, з'явилася жінка-ударниця, жінка-колгоспниця, жінка-трактористка та ін. Законодавча база, що декларувала рівність, з одного боку, руйнувала патріархальні уявлення про жінку, з іншого – провокувала серйозні гендерні конфлікти. Частина чоловіків навіть характеризувала зазначений період як «бабське царство». На селі радянська влада соціалізувала жінку переважно насильницькими методами, руйнуючи традиційний моральний устрій.

Молодь отримала нові соціальні функції, що вплинули на подальше формування уніфікованої суспільної свідомості, формування радянської («совкової») моделі поведінки.

Становлення комуністичної системи завадило трансформації українського парагромадянського селянського суспільства у громадянське, призвело до відриву України від європейської моделі політичного й економічного розвитку, законсервувало появу громадянського суспільства в Україні на довгі роки.

Висновки

Для українського селянства кінець 1920-х – початок 1930-рр. стали одними з найтрагічніших в його історії. Радянське керівництво, вважаючи аграрний сектор економіки УСРР основним джерелом надходжень до союзного бюджету, виробило і втілило на практиці репресивно-каральну аграрну політику – «великий перелом» на селі. Фактично наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. війна держави із селянством не закінчилася, незважаючи на гучні гасла про «перехід до мирного соціалістичного будівництва». Змінилися засоби й методи цієї війни. Багнети і гармати поступилися, на перший погляд, «миролюбивішим», а насправді – більш жорстким методам – податковій політиці, хлібозаготівлям, репресіям, формуванню «нової людини». Саме завдяки їм протягом незначного періоду радянській владі вдалося перетворити українське селянство на кріпаків як у соціально-економічному, так і суспільно-політичному, духовно-культурному відношенні, остаточно приборкати селянську революцію, що тривала від 1902 р.

Причиною зростання ролі податкового тиску в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. стала реалізація «сталінської революції згори», знищення селянина-ідеомана, придушення селянської революції. На реалізацію більшовицької утопії – побудови комунізму необхідні були кошти, а із розвитком ринкових відносин держава позбавлялася права вільно володіти майном приватного сектору, тому радянськими урядовцями було взято курс на обмеження приватного сектору народного господарства шляхом згортання непівської політики господарювання та переведення селянства на нову радгоспно-колгоспну систему. Податкова політика в таких умовах відіграла роль перехідного фактора, пришвидшивши темпи колективізації й водночас ставши основним джерелом фінансування державної програми індустріалізації економіки.

Податкова реформа 1930–1932 рр., що спричинена черговим «комуністичним штурмом» українського села, стала важливим кроком радянської влади у створенні зовсім іншої, ніж непівська, системи оподаткування. На початок 1930-го р. радянське керівництво вибудувало систему законодавчих змін у сфері оподаткування. Незважаючи на те, що податкова реформа переважно стосувалась усуспільненого сектору народного господарства, вона значною мірою вплинула на зміну форм та методів податкової політики на селі загалом.

Під час реалізації податкової реформи селянство було розподілено на чітко структуровані групи платників податків: колгоспники, одноосібні та так звані куркульські господарства. Ці нововведення в системі оподаткування, з одного боку, значно полегшували державі проведення податкової кампанії, а з іншого – призвели до ще більшого бюрократизму та створення системи масового вилучення селянських коштів і майна.

Протягом 1930–1932 рр. податки набули виразного політико-правового забарвлення. На селі було вибудовано систему обов'язкових стягнень:

сільськогосподарський податок, культжитлозбір, самооподаткування, поземельний податок тощо. Утвердження планової системи виконання народногосподарських завдань спричинило повну узурпацію адмінресурсом податкової системи. Наркомфін СРСР як головний орган здійснення податкової політики наділяв районні й обласні виконкоми, а також (за необхідності) сільські та селищні ради правом змінювати республіканські, обласні та районні плани із мобілізації коштів. Таким чином, уряд уміло розрахував практику застосування «стаханівського руху» в системі мобілізації податкових стягнень.

Заміна чинної форми господарювання в українському селі на радгоспно-колгоспну, небажання селян вільно залучатися до колективізації, а також відмова здавати на умовах контрактації збіжжя призвели до запровадження надзвичайної форми боротьби з українським селянством – Голодомору 1932–1933 рр. Поряд із вилученням зерна та майна у селян шляхом надмірного оподаткування було конфісковано всі грошові заощадження. Репресивні методи оподаткування, уперше застосовані в напередодні Голодомору, про що свідчать архівні матеріали, згодом, зокрема під час лиха, набули постійного характеру. Характерними рисами радянської податкової політики в українському селі в роки Голодомору були такі: нівеляція відмінностей між різними групами платників податків, збільшення податкового тягара одних груп за рахунок інших, стрімке зростання норм оподаткування, запровадження надзвичайної системи адміністративного тиску на селянство, створення системи штрафів та недосплат із податків, запровадження додаткових видів оподаткування.

Унаслідок застосування репресивних методів здійснення податкової політики на початку 1930-х рр. у Радянській Україні план колективізації селянських господарств було виконано на 73%. Це свідчило про реалізацію класового принципу оподаткування селянства, оскільки надання пільг одній групі платників компенсувалося збільшенням норм стягнень для іншої. Під тиском адмінсистеми, надмірного податкового тягара селянство піддалося усупільненню й передало своє майно у колективні господарства. Таким чином, радянська влада засобами податкового тиску реалізувала завдання соціалізації аграрного сектору економіки УСРР.

Прикметною рисою радянської податкової політики в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. стало повернення її до «воєннокомуністичних», а в окремих моментах – царських форм оподаткування селянства. У результаті було сформовано подвійну систему стягнень: грошову й натуральну. У 1933 р. уряд вдався до повернення в систему оподаткування продподатку як сталої форми добровільної здачі зерна, а пізніше й інших видів сільськогосподарської продукції. Це стало наслідком політики насильницького вилучення у селян зерна. Норми й терміни здавання натурподатку залежали від категорії платників податку, платоспроможності господарств, тому розмір натурподатку збільшувався від колективних до куркульських господарств.

Про репресивний характер податкових виплат свідчать не лише методи стягнення, але й система штрафних санкцій та терміни виконання грошових

зобов'язань Класовий принцип нарахування податків для сільського населення, на нашу думку, мав суто фіскальне завдання. Поєднання фінансових заходів тиску із судовими вироками у формі позбавлення волі терміном від 5 років зумовило виконання державних норм. Хоча, незважаючи на всі репресивні заходи, виконати їх у повному обсязі так і не вдалося. У середньому по Україні після проведення каральних заходів інтенсивність сплати податку збільшилася до 60%. Якщо селянин по закінченню терміну не сплачував податок, на розмір недовиконаного зобов'язання накладалася пеня недосплати, що зростала кожної доби. Крім того селянин зобов'язувався сплатити штраф за несвочасне виконання податку в розмірі норми, у гіршому випадку селянин міг бути позбавлений волі з конфіскацією усього майна.

Щодо регіональних відмінностей у системі оподаткування, то наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на теренах Радянської України окреслилася певна тенденція. Найбільші обсяги податкових виплат припадали на східні та південні області республіки. Це, на нашу думку, було пов'язано з наявністю в цих регіонах великої кількості одноосібних господарств. Центральна Україна мала менший відсоток податкового тиску, оскільки колективізація в цих областях відбувалася швидшими темпами.

Отже, податкова політика радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. носила відверто класовий, репресивний характер, відображала сутність тоталітарної системи, що сформувалася в СРСР, а, відповідно, в УСРР.

Важливим інструментом соціально-економічних перетворень, здійснюваних більшовицькою партією в аграрному секторі протягом 1929–1933 рр. виступали репресії. Форми, методи, інтенсивність репресивних акцій визначалися особливостями сталінського аграрного курсу, соціально-економічної й політичної ситуації в українському селі та країні загалом. Репресивні акції, з одного боку, мали превентивний характер і спрямовувались на вилучення соціальних груп та окремих осіб, що, на думку партійно-радянського керівництва держави й карально-репресивних органів, становили реальну чи потенційну небезпеку для більшовицького режиму, з іншого ж, були реакцією на спротив селянського середовища. Каральні заходи реалізовувалися по лінії органів юстиції, ДПУ, партійних і радянських установ, а тому були комплексними, системними.

Сталінській репресивній політиці притаманна тактика «підхльостування», постійне нарощування каральних акцій, що надавало терору масовості, ірраціональної жорстокості, приводило до катастрофічних демографічних і соціально-економічних наслідків, одним із яких стало значне скорочення селянства впродовж 1930–1933 рр. Роль своєрідного амортизатора репресивної політики влади виконували періодичні розвантаження місць позбавлення волі й амністії, унаслідок яких селяни, засуджені до 3–5 років позбавлення волі, поверталися додому через декілька місяців. Проте вони нейтралізували «виховне значення» репресій, формували в селян апатичне ставлення до терору. До них у цьому сенсі долучалися й кампанії по боротьбі з «порушеннями революційної законності».

Дані про соціальний склад репресованих спростовують тезу влади про антикуркульську спрямованість каральних акцій. Основний контингент репресованих становили селяни-середняки, бідняцтво, члени колгоспів. До того ж і сільради, і органи юстиції та ДПУ – НКВС часто свідомо фальсифікували дані про соціальну належність осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності.

У карально-репресивній політиці більшовицького режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. можна виокремити такі періоди. Перший охоплює 1928–1929 рр., коли в умовах хлібозаготівельної кризи 1927/28 р. влада застосувала каральні заходи під час заготівельних кампаній, і до проведення їх залучаються органи юстиції і ДПУ. У заготівельних справах була запроваджена прискорена процедура дізнання, слідства, судового розгляду, практикувалися «показові процеси» задля виховного впливу на незадовців хліба. Важливим складником репресивної політики 1928–1929 рр. стала боротьба із селянським опором, бо силові методи заготівель викликали спротив селянського середовища. Учасників активного спротиву, так званих «терористів», притягували до кримінальної відповідальності, застосовуючи «терористичні статті» КК УСРР: одинаків карали за ст. 54 8, учасників «контрреволюційних угруповань», справи яких фабрикували слідчі ДПУ, – за ст. 54 11.

Селян, що висловлювали невдоволення новою податковою й хлібозаготівельною політикою більшовиків, почали обвинувачувати в «контрреволюційній агітації», караючи за статтями 67, 69 2, 54 10 КК УСРР. При цьому «агітаційні статті» не лише використовувалися владою для процесуального вилучення з українського села нелояльних елементів, але й виявилися зручним інструментом залякування мешканців села, сприяли формуванню атмосфери взаємної підозри, страху.

Наступний етап каральних заходів в українському селі збігається з періодом суцільної колективізації (1930–1933 рр.). Репресивна політика влади включала комплекс превентивних каральних заходів, за допомогою яких Кремль намагався знищити або нейтралізувати реальних і потенційних противників соціалістичної модернізації аграрного сектора. Задля цього передусім проведено кадрову чистку фахівців сільськогосподарської галузі, що вилітала у фабрикацію кількох гучних справ: «Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України», «Української філії Трудової селянської партії», «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів». Сталінське керівництво мало декілька причин для репресування відомих спеціалістів: непролетарське соціальне походження, дореволюційну освіту, негативну оцінку сталінської політики «великого стрибка», фаховість, яка зупиняла у виконанні авантюрих рішень.

Важливим складником радянської репресивної політики в українському селі стало розкуркулення, що являло собою чотири взаємопов'язані каральні акції: вилучення «сільської кримінальщини», «контрреволюційних елементів», депортацію селян до Північних регіонів СРСР і переселення на куркульські висілки в межах республіки. Кампанія з розкуркулення починалася з вилучення

«контрреволюційного активу», так званих куркулів першої категорії. Організуючи цю каральну акцію, керівництво держави прагнуло нейтралізувати ту частину села, яка могла очолити акції спротиву примусовій колективізації й розкуркуленню. Вилучення «контрреволюційного активу» здійснювалося за агентурними розробками ДПУ. У її рамках до 24 квітня 1930 р. органи ДПУ УСРР заарештували 18 605 осіб, у березні 1931 р. – ще близько 19 тис. Усього ж у 1930 р. трійками ДПУ УСРР засуджено 22 204 осіб, у 1931 р. – 21 758 осіб. Можна припустити, що основний контингент репресованих становили саме «контрреволюційні елементи», вилучені в рамках кампанії з розкуркулення.

Основними заходами покарання «контрреволюційного активу» були ув'язнення у виправно-трудовах таборах (738 засуджених у 1930 р. і 6 075 у 1931 р.), заслання (8 513 і 8 485 відповідно), вислання (11 472 і 806). До найвищої кари в 1930 р. засудили 1000 осіб, у 1931 р. – 1 097, що спростовує твердження окремих дослідників про масові розстріли куркулів першої категорії – «по 70–120 за ніч».

Наймасовішою репресивною операцією доби суцільної колективізації стала депортація куркулів другої категорії, здійснювана поетапно. Упродовж 1930 р. проведено три депортації, унаслідок яких за межі республіки вислано 31 593 сім'ї чисельністю 146 229 осіб. Наступного року влада організувала одну депортацію, проте кількість висланих фактично дорівнювала попереднім трьом: 31 655 селянських сімей чисельністю 131 409 осіб. Особливістю перших двох депортацій, проведених протягом лютого – березня й у травні 1930 р., було часте розлучення родин: чоловіків репресували за першою категорією або як «куркулів-одинаків», а їхніх дружин, дітей, батьків висилали на Північ. Відтак, у спецпоселеннях непрацездатні члени сім'ї залишалися без засобів існування, що, по суті, прирікало їх на голодну смерть. Ця технологія депортацій поряд із жахливими умовами життя в спецпоселеннях стала однією з головних причин масових утеч розкуркулених – на 15 березня 1932 р. в Україні переховувалися 27 066 куркулів.

Під час подальших депортацій влада виявила прагматизм: виселяли лише ті селянські родини, у складі яких були працездатні чоловіки. Це дозволяло, з одного боку, вирішити проблему утримання спецпоселенців, а з іншого, – використати розкуркулених для господарського освоєння північних територій.

Кількість же куркулів третьої категорії встановити важко через фрагментарність статистичних даних. Оскільки із 70 407 селянських господарств, розкуркулених у 1930 р., 38 814 сімей не депортовано за межі республіки, саме їх можна зарахувати до цієї групи. Проте переселено незначну частину розкуркулених – до початку лютого 1931 р. 8 561 сім'ю на 342 куркульські висилки, та частина з них самоліквідувалися через утечі селян. Тому на 5 березня 1932 р. в УСРР існували 277 поселень, де проживали 20 306 осіб. Однак влада зарахувала в Україні до куркульських 114 508 селянських господарств, що створювало передумови для нових репресивних акцій.

У 1930–1933 рр. зросла роль репресивного чинника й під час проведення хлібозаготівельних кампаній. Якщо основні акції розкуркулення – депортації та вилучення «контрреволюційних елементів» – здійснювалися органами ДПУ, то в каральних заходах під час заготівель задіявалися переважно органи юстиції. Інтенсифікації репресивних акцій сприяла діяльність судово-слідчих бригад, а також спрощена й прискорена процедура розгляду заготівельних справ, бо від судів вимагали не дослідження обставин скоєння злочину, а лише врахування «господарсько-політичного значення» справ. У 1930–1933 рр. кількість селян, репресованих органами юстиції за заготівельними справами, постійно зростала: якщо в 1930/31 р. засуджено 18 тис. осіб, то в 1931/32 р. – 36 тис., або вдвічі більше. Пік репресій припадає на хлібозаготівлі 1932/33 р., коли за неповними даними Наркомату юстиції УСРР кількість засуджених сягає 86 519 осіб. Усього ж на 25 січня 1933 р. в місцях позбавлення волі УСРР утримувалися 190 956 осіб (як засуджених, так і підслідних).

Упродовж хлібозаготівель 1930–1933 рр. відбувається зміна репресивних пріоритетів влади: якщо під час кампаній 1930/32 р. основний удар спрямовувався проти нездавців хліба, то в 1932/33 р. головними жертвами каральних акцій, окрім «саботажників хлібозаготівель», стали розкрадачі хлібних ресурсів, що цілком вписувалося в загальний контекст пошуків міфічного «пшеничного міста», чим активно переймалися заготівельники всіх рангів.

У «заготівельних» каральних акціях простежується певна сезонність: значну частину селян, репресованих під час хлібозаготівель, звільняли після закінчення цих кампаній зазвичай у рамках розвантаження місць позбавлення волі. На нашу думку, цей феномен пояснюється двома факторами: нестачею робочих рук у сільській місцевості для проведення сільгоспкампаній і проблемами з утриманням заарештованих та засуджених – чинна пенітенціарна система в Україні не була розрахована на таку кількість в'язнів, що потрапляли за ґрати після чергових хлібозаготівель. Тому навесні 1932 р. в республіці внаслідок перегляду справ засуджених і підслідних звільнено понад 20 тис. осіб, до кінця березня 1933 р. – 39 454 осіб, після видання постанови від 8 травня 1933 р. протягом двох місяців кількість ув'язнених у республіці мали скоротити до 60 тис.

Органічним елементом репресивних заходів влади в період соціалістичної модернізації аграрного сектора стала боротьба з крадіжками колгоспної власності, нового рівня якій надав одіозний закон від 7 серпня 1932 р. З одного боку, він став важливим механізмом забезпечення виконання заготівельних планів, оскільки, на переконання найвищого керівництва держави, селяни розкрадали й приховували значну частину колгоспного врожаю; з іншого, виконував виховну функцію, виступаючи засобом «переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян», формуючи в членів колоб'єднань не лише повагу до колективної власності, розуміння її «святості та недоторканності», але й звичку безоплатно працювати на колгоспну систему.

Після січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б), на якому Й. Сталін проголосив закон від 7 серпня 1932 р. «основою революційної законності», українські суди були змушені перебувати своєю роботою та застосовувати до крадіїв колгоспної власності жорсткіші покарання. Показово, що посилення репресій відбувалося в умовах Голодомору, коли тотальна відсутність продовольства штовхала селян до протиправних дій. Протягом 1933 р. кількість засуджених за законом від 7 серпня в республіці зростає до 12 767 осіб, хоча все одно більшість крадіїв продовжували карати за ст. 170 КК УСРР – 65 504 засуджених.

Особливістю застосування закону від 7 серпня 1932 р. в Україні було карання переважно «крадіїв з безвиході», тобто обвинувачених у дрібних крадіжках, що склали 89,5 % вироків. Однак після прийняття таємної директиви-інструкції від 8 травня 1933 р. технологія застосування «закону про п'ять колосків» змінюється – за ним карають лише організаторів крадіжок або в разі скоєння крадіжок у значних розмірах – і починається поступовий перегляд справ осіб, засуджених за цим законом. Відтак суди вищої інстанції переглянули 56,4 % вироків українських судів.

Окремим напрямом репресивної політики під час суцільної колективізації була боротьба з різноманітними проявами селянської непокори. Органи юстиції карали селян «за хижачьке різання худоби», за знищення власного майна (підпал будівель, пошкодження сільськогосподарських машин), за придбання куркульського реманенту й худоби та ін. Застосовували каральні заходи і проти учасників масових селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. антиколгоспні заворушення в Україні набули значних масштабів. Влада намагалася довести організований характер селянських «волинок» і повстань, а тому учасників їх притягували до кримінальної відповідальності як членів «контрреволюційних куркульських угруповань», які нібито керували масовими виступами.

Загалом у 1930–1933 рр. органи юстиції під час сільгоспкампаній засудили 474 615 селян – і ці дані Наркомату юстиції УСРР є неповними, тому цілком обгрунтовано можна припускати більші числа. Так, за інформацією Наркомату юстиції, у 1929–1933 р. за невиконання державних зобов'язань (хлібозаготівель, посівних планів, засипання насінневих фондів), за «малозначні проступки» (неправильний підрахунок трудоднів, дрібні крадіжки, розтрати, несумлінне ставлення до колгоспного майна) у республіці притягнуто до кримінальної відповідальності близько 1 млн колгоспників і одноосібників. У деяких колгоспах кількість засуджених сягала 10–15 % їх складу.

Характеризуючи соціально-економічні наслідки каральних акцій влади в українському селі, передусім зазначимо, що масштабні депортації, терор голодом, численні вилучення «контрреволюційних елементів» спричинили значне скорочення чисельності сільського населення, яке влада не змогла компенсувати переселенням колгоспників із Росії та Білорусії. Нестача робочих рук за відсутності необхідної кількості техніки негативно позначалася на проведенні сільськогосподарських робіт, зумовлюючи значні втрати врожаю.

Особливо наочно це проявилось у голодному 1933 р., коли вони сягали третини валового збору.

Іншим наслідком репресій стала «кадрова революція». Перманентні чистки адміністративного апарату колгоспів, радгоспів, сільрад, МТС, МТМ руйнували функціонування усупільненого аграрного сектора. Вони спричинили прихід управлінців нового типу, які не розумілися на специфіці сільськогосподарського виробництва, але старанно, не роздумуючи виконували всі накази «згори», навіть якщо ті були абсурдними. За слухняність влада вибачала цим виконавцям і незадовільні показники господарювання, і окремі «порушення революційної законності». У разі кричущих перегинів цих «гореправлінців» зміщували з посад, але вони не випадали із кадрової обойми, отримуючи посаду в іншому місці.

Застосування репресій зумовило процеси маргіналізації в селянському середовищі. Розкуркулені, засуджені за невиконання держзобов'язань селяни поповнювали лави так званого «декласованого елемента». Вони, мешкаючи в селі, подеколи перетворювалися на своєрідних вигнанців – до колективних об'єднань їх не приймали, землей і сільгоспреманентом не наділяли. Зазвичай розкуркулені й репресовані перебували за рахунок тимчасових заробітків, наймаючись до односельців. Вони залишались у центрі уваги місцевої влади, яка пильнувала кожен їхній крок, покладаючи на них провину за всі негаразди в колгоспі чи селі, використовуючи їх «потенційними винуватцями» під час проведення чергових репресивних акцій. З-поміж засуджених спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР у 1935 р. куркулі й так звані «декласований елемент» були найчисельнішими – 1 232 особи з 3 539 засуджених. У 1936 р. їхня чисельність зменшилася, але все ж таки залишалася значною – 568 з 4 247 засуджених.

Важливим наслідком державного терору стало упокорення українського села. Якщо перші репресивні акції влади викликали відкритий спротив селянського середовища, то згодом українське село звикає жити в умовах терору. Насильство перетворюється на повсякденність, сприймається як норма стосунків влади й селянства, породжує, з одного боку, соціальну апатію, нездатність до колективних дій, з іншого – тотальну недовіру до будь-яких владних структур.

Водночас відмова селян від активних форм спротиву, зовнішня лояльність до влади обернулися прихованим саботажем, що зокрема втілювалось своєрідній «деколективізації» в постголодоморний період. У зв'язку з цим можна погодитися з українським істориком Л. Гриневич, яка вважає, що «масові репресії формували потенційну опозиційність» селянської спільноти до сталінського режиму, «зокрема готовність при зручних обставинах (скажімо, у разі війни) виступити проти нього». Чутки про «наближення війни» або про «початок збройного повстання», які постійно циркулювали в селянському середовищі в 1930-х рр. («Папа Римський виступив на захист куркулів і організує війну», «Прикордонні війська, що стоять на кордоні з Афганістаном, дізнавшись, що в СРСР відбувається пограбування селян та їхніх родин, кинули кордон і будуть захищати від грабіжницької влади»),

свідчать, що саме із зовнішньою агресією українське селянство пов'язувало звільнення від ненависної влади більшовиків.

Щоденне фізичне, економічне, психологічне насильство, яке перетворилося на повсякденне явище в житті колективізованого села, призвело до деформації людської психіки, девальвації цінності людського життя, деморалізації селянського суспільства. Звідси й жорстокі розправи із крадіями під час селянських самосудів 1933 р.

Об'єктами ідейного більшовицького впливу стали всі категорії сільського населення. Радянські ідеологи запропонували громадянам нову символічну реальність, центральне місце в якій відводилося «новій людині». «Виховання» та «перевиховання» наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. позначені масовим застосуванням силових методів впливу. Населення «перевиховували» в таборах, в'язницях, колоніях, будинках ув'язнених; каральні інституції проникли в усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства; радянські репресивно-каральні органи, радянська номенклатура функціонували у новій системі тотального контролю, спостереження велося за «всім і всіма».

Одержавлення селянського соціуму проходило шляхом нав'язування нової комуністичної ідеології, що формувалася відповідно до кожного класу, мала жорстко нормативний характер, суперечила реаліям повсякденного життя селян, передбачала застосування репресивних заходів. Нові умови проживання селян (колективізація побуту) мали створити новий світогляд, змінити традиційний спосіб життя. Соціальний інжиніринг більшовиків формував новий комплекс міжособистісних відносин (і за складом суб'єктів, і за предметом та змістом), проголошував «нову людину» як заперечення традицій селянського суспільства. Формування одержавленого суспільства передбачало формування одержавленої особистості – людини, позбавленої сумніву в тому, що лише керівна політична сила може бути виразником суспільного блага. Соцістальні зміни наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. лише поглиблювали негативні наслідки дивергенції цінностей і смислів традиційної української культури з комуністичною.

Значна роль у модернізації радянського суспільства відводилась «новій жінці» й відповідно «новому чоловікові». Більшовики запропонували бачення місця, ролі та значення жінки крізь призму маскуліної орієнтації, сприйняття жінки як потужного невикористаного резерву трудової сили, – «армію робітничого класу». Сільські жінки, які переважно ідентифікували себе шляхом виконання подружніх, материнських та сімейних функцій, складно вписувалися в концепт нової гендерної ідеології та змушені були поєднувати традиційні сімейні обов'язки із виснажливою працею у колгоспах. Офіційними установами розкріпачення жінок вважалися ясла, дитячі майданчики, будинки матерів-пролетарок, вендиспансери, пологові притулки, молочні кухні та ін. Більшовиками було здійснено суперечливу спробу «інкорпорації жінок у марксистську класову теорію» та укладання, зокрема з метою швидшої

легітимації своєї влади, певного «суспільного договору з жінками», допустивши їх до республіканських, місцевих органів влади, зрівнявши їх у правах із чоловіками.

Радянській владі вдалося суттєво змінити усталені статеві-вікові та соціальні ролі українців. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. влада провела низку успішних для неї заходів, спрямованих на залучення жінок до суспільно-громадського життя. З'явилася жінка-ударниця, жінка-колгоспниця, жінка-трактористка, жінка-сількорка, жінка-активістка тощо. Законодавча база, що декларувала рівність, з одного боку, руйнувала патріархальні уявлення про жінку, з іншого – провокувала серйозні гендерні конфлікти. На селі радянська влада соціалізувала жінок, особливо старшого віку, переважно насильницькими методами, нав'язуючи ідею невідворотності змін, навіть якщо ціна змін – людське життя. Сільські жінки та чоловіки, котрі не сприймали радикальних змін на селі, мали бути «перевихованими» або знищеними. Голодомор 1932–1933 рр. зламав супротив українських селян диктатурі пролетаріату.

Більшовики для пришвидшення своєї легітимації відразу створювали референтні групи й виокремлювали робітничо-селянську молодь та дітей (понад 10 млн. осіб) як «грунт для побудови майбутнього» та основний ресурс індустріалізації і колективізації із чітко закріпленими статусами в системі ієрархії влади і відповідними соціально-рольовими образами, закріпленими в громадській свідомості. Утилітаризм державної політики щодо дитинства сприяв поширенню ідей про необхідність виховання сільських дітей окремо від батьків у «дитячих помешканнях», про розшарування дітей відповідно до їхнього соціального походження, про залучення дітей та молоді до хлібозаготівель, колективізації, розкуркулення, виборчих кампаній тощо. Молодь отримала нові соціальні функції, що вплинули на подальше формування уніфікованої суспільної свідомості, формування радянської («совкової») моделі поведінки.

Отже, завдяки реалізації «великого перелому» на селі – аграрної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., яка за своєю сутністю була черговим етапом соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного комуністичного штурму села зі властивими йому радикальними, репресивно-каральними методами реалізації, «соціалістичним фронтом», новим активним суб'єктом аграрної історії Радянської України став колгоспно-радгоспний селянин. Вістря цієї політики спрямовувалося проти українського селянина-ідеомана 1902–1920-х рр. і тих здобутків, що отримало селянство під час попередніх етапів селянської революції. Фактично 1929–1933 рр. стали фінальним акордом селянської революції, трагічною сторінкою аграрної історії України, періодом масового нищення українського селянства сталінським тоталітаризмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Ленин В. Объединительный съезд РСДРП. 10–25 апреля 1906 г. / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1979. – Т. 12. – С. 362–366. Ленин В. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905 – 1907 годов / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1976. – Т. 16. – С. 235, 313, 325–326.
- ² Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15–18.
- ³ Ленин В. Речь об обмане народа лозунгами свободы и равенства на I Всероссийском съезде по внешкольному образованию 19 мая 1919 г. / В. Ленин // В кн. Ленин о товарном производстве в период строительства социализма. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 58.
- ⁴ Ленин В. Доклад о замене разверстки натуральным налогом 15 марта / В. Ленин // В кн. Ленин о товарном производстве в период строительства социализма. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 82.
- ⁵ Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917–1930 рр. / А. Зінченко. – Вінниця, 2008. – С. 137.
- ⁶ Кульчицький С. Сталінська «революція згори» / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – № 22. – С. 111.
- ⁷ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози; пер. с англ. Л. Ю. Панфиной; пер. с фр. В. А. Мильчиной. – М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 5.
- ⁸ Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – No 9–10. – С. 129.
- ⁹ Тилішак В. Селянські повстання і Голодомор. Як українське село чинило спротив колективізації / В. Тилішак [Електронний ресурс]. – Точка доступу https://antikor.com.ua/articles/138356-seljansjki_povstannja. – Назва екрану.
- ¹⁰ Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «майдан» початку 1930-х / Б. Патриляк // [Електронний ресурс]. – Точка доступу http://www.istrpravda.com.ua/articles2014/11/19/145925/view_print. – Назва екрану.
- ¹¹ Див. предметніше: Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – Київ : Основи, 2003. – 371 с.
- ¹² Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.) / С. В. Маркова. – Кам'янець-Подільський : Видавць ПП Зволейко Д. Г. – 2015. – С. 335.
- ¹³ Детальніше дивися: Білан С. О. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / С. О. Білан. – К., 2014. – 40 с.; Захарченко М. В. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920–1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / М. В. Захарченко. – Черкаси, 2012. – 20 с.
- ¹⁴ Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.) / С. В. Маркова. – Кам'янець-Подільський : Видавць ПП Зволейко Д. Г. – 2015. – С. 332.
- ¹⁵ Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.) / С. В. Маркова. – Кам'янець-Подільський : Видавць ПП Зволейко Д. Г. – 2015. – С. 357.
- ¹⁶ Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. / Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1988. – № 3. – С. 15–27; Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. – Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.

- ¹⁷ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – Київ : Либідь, 1991. – 344 с.
- ¹⁸ Шмелев Г. И. На переломе. Экономическая перестройка в СССР / Г. И. Шмелев, В. Попов. – М. : Изд-во Агентство печати новости, 1989. – 128 с.
- ¹⁹ Марочко В. І. Голод на Україні (1932–1933 рр.). Документи і матеріали / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна // УІЖ. – 1989. – № 8. – С. 99–111; Марочко В. І. Голод на Україні (1932–1933 рр.). Документи і матеріали / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна // УІЖ. – 1990. – № 1. – С. 104–112.
- ²⁰ Харитонов А. І. Історія України. Україна в 20–30-і роки. Індустріалізація і колективізація сільського господарства в Україні: Конспект лекцій / А. І. Харитонов. – Харків : ХІПІ, 1993. – 28 с.
- ²¹ Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – Київ : Либідь, 1991. – 184 с.
- ²² Тепцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов / Н. В. Тепцов. – М. : Изд-во Знание, 1990. – 64 с.
- ²³ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки не написаної історії / Ю. І. Шаповал. – Київ : Наукова думка, 1993. – 351 с.
- ²⁴ Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – Київ : ІСДО, 1995. – 232 с.; Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. Словов, В. Шмарчук. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 360 с.
- ²⁵ Мороз О. Г., Злупко С. М. Українське селянство у першій половині ХХ століття (трагедія і героїзм) / О. Г. Мороз, С. М. Злупко. – Львів : Універсам, 1997. – 165 с.
- ²⁶ Діброва С. С. Сталінська колективізація: погляд крізь час / С. С. Діброва // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – Київ : Політвидав України, 1996. – С. 12–35.
- ²⁷ Веселова О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – Київ : Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 274 с.
- ²⁸ Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
- ²⁹ П'ятаченко Г. О. Становлення та розвиток фінансів України. 1917–2003 рр. / Г. О. П'ятаченко. – Київ : НДФІ, 2005. – 784 с.
- ³⁰ Кириленко О. П. Місцеві бюджети України: історія, теорія практика / О. П. Кириленко. – Київ : НІОС, 2000. – 384 с.
- ³¹ Гончар І. В. Претензійно-позовна робота органів державної податкової служби України / І. В. Гончар. – Ірпінь, 2002. – 93 с.
- ³² Козацька Т. Ю. Система оподаткування та самооподаткування селян в УСРР 1928–1930 рр. / Т. Ю. Козацька // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 151–157; Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.) / Т. Ю. Козацька. – Дис. ... канд. істор. н. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 220 с.
- ³³ Дикань Л. В. Деякі аспекти оподаткування в Україні / Л. В. Дикань // Фінанси України. – 1999. – № 4. – С. 107–112.
- ³⁴ Комарова І. В. Історичні аспекти оподаткування селянства в Україні / І. В. Комарова // Фінанси України. – 2000. – № 6. – С. 96–102.
- ³⁵ Голод 1932–1933 років: причини та наслідки. – Київ : Наукова думка, 2003. – 886 с.
- ³⁶ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 2006. – 654 с.
- ³⁷ Доценко О. Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках ХХ ст.: навч. посіб. / О. Г. Доценко. – Київ : Правові джерела, 2002. – 223 с.
- ³⁸ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – Київ : Вид-во Національного університету державної податкової служби України, 2006. – 303 с.

- ³⁹ Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) / З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – 280 с.
- ⁴⁰ Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х років) / Г. Т. Капустян [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://history.org.ua/JournALL/histname/31/3.pdf>. – Назва з екрану.
- ⁴¹ Лазуренко В. М. Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту непу (1924–1927 рр.) / В. М. Лазуренко // Український селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 202–206; Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння–Плюс, 2003. – 159 с.; Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного сільського господарства України в добу НЕПу / В. М. Лазуренко // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 109–112; Лазуренко В. М. Соціальна стратифікація селянських господарств України в доколгоспний період (1921–1929 рр.) / В. М. Лазуренко // Яковлівські Читання. – Черкаси, 2000. – С. 65–69.
- ⁴² Малій О. В. Соціальні зміни на селі та становище селян України в 30-ті р.: проблеми, наслідки.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / О. В. Малій. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.
- ⁴³ Довбня О. А. Суспільно-політичні фактори змін у складі селянства УСРР у 1927–1933 рр.: Дис. ... канд. істор. наук / О. А. Довбня. – Донецьк, 2003. – 273 с.
- ⁴⁴ Бем Н. В. Політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / Н. В. Бем. – Київ, 2004. – 247 с.
- ⁴⁵ Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук / Л. С. Скотнікова. – Київ, 2000. – 219 с.
- ⁴⁶ Мусієнко В. С. Колгоспи України в 1934–1939 роках: дис. ... канд. іст. наук / В. С. Мусієнко. – Київ, 2002. – 253 с.
- ⁴⁷ Толкушин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушин. – М. : «Юристъ», 2001. – 432 с.
- ⁴⁸ Зеленин И. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье) / И. Зеленин // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – С. 45–52.
- ⁴⁹ Галас М. Л. Разгром аграрно-экономической оппозиции в начале 1930-х годов: Дело ЦК Трудовой Крестьянской партии (по материалам следствия) / М. Л. Галас // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 89–111.
- ⁵⁰ Попов В. П. Паспортная система в СССР / В. П. Попов // Социологические исследования. – 1995. – № 8. – С. 3–14; 1995. – № 9. – С. 3–13.
- ⁵¹ Жиромская В. Б. Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд на неизвестное / В. Б. Жиромская. – М. : РОССПЭН, 2001. – 280 с.
- ⁵² Малиновский П. А. Советская цивилизация: Непреходящие ценности и причины ее разрушения: Будущее России / П. А. Малиновский. – М. : Крааль, 2003 – 108 с.
- ⁵³ Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ век. / Г. И. Шмелев. – М. : Наука, 2000. – 255 с.
- ⁵⁴ Бензин М. А. Повинности российских колхозников в 1930–1960-е годы / М. А. Бензин, Т. М. Димони // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 96–111.
- ⁵⁵ Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом / Р. Конквест. – Київ : Либідь, 1993. – 384 с.
- ⁵⁶ Хоскинг Д. История Советского Союза. 1917–1991 / Д. Хоскинг. – М., 1995. – 510 с.
- ⁵⁷ Верт Н. История Советского государства. 1900–1991: Пер с фр., 2-е изд. / Н. Верт. – М. : ИНФРА. – М. : Весь мир, 1999. – 544 с.
- ⁵⁸ Реабілітовані історією. Дніпропетровська область; [у 2 кн.]. – Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»; у 27 т./ голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1/[упоряд.: Є. І. Бородин, О.

Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко]. – 2009. – 880 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. – Донецьк : Видавництво КП «Регіон», 2004. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1 : Науково-документальні нариси. – 2004. – 648 с.; Реабілітовані історією. Житомирська область: [у 7 кн.]. – Житомир : Полісся, 2006. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1. [обл. редкол.: Синявська І. М. (голова) та ін.]. – 2006. – 724 с.; Реабілітовані історією. Одеська область. – Одеса : АТ «ПІАСКЕ», 2010. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1. [упоряд. Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський]. – 2010. – 800 с.; Реабілітовані історією. Полтавська область. – Київ–Полтава : АСМІ, 2009. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1. [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. – 2009. – 432 с.; Реабілітовані історією. Сумська область: [у 3 кн.]. – Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1. – 2005. – 756 с.; Реабілітовані історією. Харківська область. – Київ, Х : Оригінал, 2005. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1. – Ч. 1 : ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – 2005. – 800 с.; Реабілітовані історією. Харківська область. – Київ, Харків : Оригінал, 2005. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1. – Ч. 2 : КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – 2008. – 672 с.; Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Чернігів : РВК «Десянянська правда», 2008. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1 [упоряд. : О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Желєзна]. – 2008. – 800 с.

⁵⁹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – Київ : Наук. думка, 2002. – 952 с.

⁶⁰ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – Київ : Либідь, 1991. – 344 с.

⁶¹ Білокин С. Механізм большевицького насилія. Конспект исследования / С. Білокин. – К., 2000. – 128 с.

⁶² Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – Київ : Наш час, 2008. – 424 с.; Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору / С. В. Кульчицький // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 4–25; Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 2006. – С. 158–178; Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // УІЖ. – 2003. – № 5. – С. 5–25; Кульчицький С. В. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації / С. В. Кульчицький // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць / [редкол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – Київ : Центральний державний архів громадських об'єднань України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. – С. 12–18; Кульчицький С. В. Місце суцільної колективізації в програмі комуністичних перетворень / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 95–106; Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 139–158; Кульчицький С. В. Підготовка «великого перелому» / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 106–124; Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору») / С. Кульчицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 66–76; Кульчицький С. В. Політика «підкадації куркульства як класу» / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 124–139; Кульчицький С. В. Початок поглинення суспільства державою-комунією (1917–1928) / С. В. Кульчицький // Відносини держави, суспільства і особи

під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): колективна монографія / [відп. ред. В. Смолій]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 10–98; Кульчицький С. Чому он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / С. Кульчицький. – Київ : ЗАО «Українська прес-група», 2007. – 208 с.; Кульчицький С. Причини голода 1933 года в Украине (по страницам одной подзабытой книги) / С. Кульчицький // Зеркало недели. – 2003. – 16 августа; Кульчицький С. Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях / С. Кульчицький // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 25–96; Кульчицький С. В. Створення соціально-економічного фундаменту для держави-комуні (1929–1938) / С. В. Кульчицький // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): колективна монографія / [відп. ред. В. Смолій]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 99–297; Кульчицький С. Українське село після Голодомору / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 19 (2). – С. 116–125; Кульчицький С. В. Ціна великого перелому / С. В. Кульчицький. – Київ : Україна, 1991. – 431 с.; Кульчицький С. Як це було / С. Кульчицький // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 11–44; Кульчицький С. В. Процес розкуркуленьня 1929–1932 рр. очима селян / С. В. Кульчицький, С. П. Шагаліна // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: респуб. міжвід. зб. наук. праць. – Київ : Наукова думка, 1992. – Вип. 2. – С. 41–46.

⁶³ Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – Київ : Наукова думка, 1993. – 352 с.

⁶⁴ Гриневич В. А. Українське «постголодоморне село» напередодні війни / В. А. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 720–735; Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні : монографія / Л. Гриневич. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – 435 с.; Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 177–192; Гриневич Л. Уповноважені партійці в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері України узимку-навесні 1928 р. / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України; Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 102–112; Гриневич Л. В. Методи хлібзаготівель 1928/29 р. по-сталінському / Л. В. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 278–295; Гриневич Л. В. Морально-психологічний аспект державного терору / Л. В. Гриневич // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – Київ : Наукова думка, 2002. – С. 534–541.

⁶⁵ Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Г. Т. Капустян. – Кременчук, 2003. – 433 с.

⁶⁶ Ганжа О. І. Спроби політичного об'єднання селянства України в роки непу / О. І. Ганжа // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С. 214–227; Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К., 2000. – 208 с.

⁶⁷ Бондар В. О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки XX ст. / В. О. Бондар // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 165–167.

⁶⁸ Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр. – Одеса : ТОВ Від, 2004. – 354 с.

- ⁶⁹ Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство / В. Васильєв // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця : ЛОГОС, 1997. – С. 70–94; Васильєв В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСП і УСРР у 1932–1933 рр. / В. Васильєв // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – Київ : Генеза, 2001. – С. 12–80; Васильєв В. Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму. (Замість передмови) / В. Васильєв // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів : Видавель Лозовий В. М., 2012. – С. 3–9; Васильєв В. Настрої та моделі поведінки керівників УСРР (1932–1933 рр.) / В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін // Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр. : Вожді. Працівники. Активісти: зб. документів та матеріалів / [упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 9–29.
- ⁷⁰ Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська. – Київ : Інститут історії України, 2009. – 486 с.
- ⁷¹ Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.) / Є. П. Шаталіна. – Київ : Інститут історії України, 1997. – 68 с.
- ⁷² Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 62–87.
- ⁷³ Марочко В. Справа «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізми і наслідки терору [Електронний ресурс] / В. Марочко. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43125>. – Назва з екрану.
- ⁷⁴ Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УСРР в 20-ті – на початку 50-х років: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / М. М. Шитюк. – Київ, 2001. – 435 с.
- ⁷⁵ Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І. Адамовський. – Київ, 2004. – 200 арк.; Адамовський В. І. Депортації як форма державного терору в Україні / В. І. Адамовський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / голов. ред. П. Т. Тронько. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 255–266.
- ⁷⁶ Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – Київ : Рада, 1994. – 126 с.
- ⁷⁷ Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення / М. І. Панчук // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – Київ : Політвидав, 1990. – С. 35–66.
- ⁷⁸ Папакін Г. «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933) / Г. Папакін. – Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. – 422 с.
- ⁷⁹ Лях С. Р. Селянство і влада / С. Р. Лях // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) : колективна монографія / [відп. ред. В. А. Смолій]. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – С. 156–338.
- ⁸⁰ Добрянський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добрянський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
- ⁸¹ Дудка Л. Г. Ментальні імперативи селянства лівобережного періоду української революції 1917–1920 рр. / Л. Г. Дудка // Український селянин : зб. наук. пр. – Вип. 6. – Черкаси : Вид-во ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – С. 38–39.
- ⁸² Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм : моногр. / П. П. Кононенко. – Київ : МАУП; Міленіум, 2006. – 358 с.
- ⁸³ Присяжнюк Ю. Українське селянство ХІХ–ХХ ст. : еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «ВідлунняПлюс», 2002. – 120 с.; Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С., 2007. – 640 с.

- ⁸⁴ Світленко С. І. Українська модернізація: чинники формування та становлення наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Продовження / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. : Серія Історія та археологія. – 2009. – Вип. 17. (№ 1/1). – С. 3–15.
- ⁸⁵ Ботушанський В. Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. Ботушанський // Матеріали ІІІ Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. – Чернівці, 1995. – С. 11–16; Ботушанський В. М. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. / В. М. Ботушанський, О. В. Ботушанський. – Чернівці : Зелена Буковина, 2002. – 259 с.
- ⁸⁶ Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – Київ : Книга, 2008. – 368 с.
- ⁸⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко; [пер. з англ.]. Вступ. ст., указатели В. Івашко, В. Корнієнко. – Київ : Основи, 1997. – 423 с.
- ⁸⁸ Вовк О. Історіографія соціокультурних процесів в українському селі в умовах радянізації у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття / О. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Українознавство. – Вип. 11. – Київ, 2007. – С. 36–39.
- ⁸⁹ Захарченко М. Житлово-побутові умови українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. / М. Захарченко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 37–40.
- ⁹⁰ Лукашевич О. До питання повсякденного життя жіноцтва у 1930-х рр. / О. Лукашевич // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 142–145.
- ⁹¹ Олійник М. Українське сімейне звичаєве право (на матеріалах Правобережної України) / М. Олійник // Наукові записки. – Київ ; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 173–180.
- ⁹² Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – Київ : Рідний край, 1997. – 163 с.; Рибак І. В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І. В. Рибак, А. Ю. Матвеев. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 140 с.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
- ⁹³ Патриляк Б. К. Селянський опір колективізаційним заходам радянської влади в УСРР у 1931–1932 рр. / Б. К. Патриляк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 52. – С. 29–36.
- ⁹⁴ Євсєєва Т. М. Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. / Т. М. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. – № 11. – С. 303–331.
- ⁹⁵ Земзюліна Н. І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921–1929 рр.) / Н. І. Земзюліна // Український селянин : зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 145–148.
- ⁹⁶ Новікова О. М. Сільські жінки Радянської України 1930-х років: соціальний портрет : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Новікова. – Черкаси, 2014. – 20 с.
- ⁹⁷ Олянич Л. В. Дитяча безпритульність в Україні 20-х – 30-х рр.: причини соціальної аномалії та форми її подолання / Л. В. Олянич // Матеріали міжнародної конф. «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій». – Суми, 2008. – С. 29–31.
- ⁹⁸ Якубова Л. Д. Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу / Л. Д. Якубова // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. – № 2. – С. 355–379.

- ⁹⁹ Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР: національні та міжнародні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. О. Бондаренко. – Харків, 2004. – 20 с.
- ¹⁰⁰ Гогохія Н. Жінка у радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації / Н. Гогохія // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – Т. 5. – С. 376–383; 425–695; Гогохія Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства / Н. Гогохія // «Історія повсякденності: теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 58–62.
- ¹⁰¹ Кісь О. Голодомор 1932–33 років крізь призму жіночого досвіду / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 633–651; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / О. Кісь; НАН України, Інститут народознавства. – [2-ге вид.]. – Львів, 2012. – 287 с.
- ¹⁰² Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років / О. Лабур // Красзнавство. – 2010. – № 3. – С. 205–213; Лабур О. *Femina sovetica in publico*: три документа про конфліктні практики суспільної активності жінок в Україні 1920–1930 рр. / О. Лабур // Українознавчий альманах. – 2011. – Вип. 6. – С. 114–118; Лабур О. В. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20–30-х рр.: перетворення ідеї в догму / О. В. Лабур // Сторінки історії : Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 28. – С. 121–129; Лабур О. Жіноча освіта і освічені жінки в радянській Україні 1920–1930 рр.: деякі проблеми джерелознавства і історіографії / О. Лабур // Матеріали П'ятої Міжнародної науково-практичної конф. «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» / За ред. доктора біолог. наук. В. Троян. – Україна, Київ, 3–5 листопада 2011 р. – К., 2011. – С. 259–262.
- ¹⁰³ Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі 1928–1932 рр.) / О. М. Сапицька // Гілея (науковий вісник) : Історія. Філософія. Політологія : зб. наукових праць / Українська АН. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 84–94.
- ¹⁰⁴ Розовик О. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Розовик. – Київ, 2013. – 19 с.
- ¹⁰⁵ Терещенко Ю. В. «Нова радянська жінка» в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ / Ю. В. Терещенко // Історія і географія: зб. наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2008. – Вип. 32. – С. 153–166.
- ¹⁰⁶ Романцов В. О. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст. : Спецкурс для студ. вищ. навч. закл. / В. О. Романцов. – Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2010. – 160 с.
- ¹⁰⁷ Шевчук П. С. Методичні підходи до обчислення демографічних утрат / П. С. Шевчук // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – Київ, 2013. – С. 289–293.
- ¹⁰⁸ Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки XX сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Відп. ред. І. Р. Юхновський. Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 325–335.
- ¹⁰⁹ Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок голодомору 1931–1933 років. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки XX сторіччя та її детермінанти / Н. Левчук // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 306–324.
- ¹¹⁰ Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова

оцінка. Матеріали міжнародної наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 266–278.

¹¹¹ Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Відп. ред. І. Р. Южновський. Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 330.

¹¹² Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 266–278.

¹¹³ Сталин – это наше что? [Електронний ресурс] / Ф. Гиренок, А. Неклесса, В. Милитарев, А. Цинко та ін. // Русский журнал о сталинизме. – Режим доступу до статті : arctogaia.com/public/stalinizm.html. – Назва з екрану.

¹¹⁴ Сталин – это наше что? (Круглый стол) [Електронний ресурс] // Русский журнал о сталинизме. – Режим доступу : <http://old.russ.ru/politics/20030305-stol-pr.html>.

¹¹⁵ Цлаф В. Business Process Reengineering: «программистское мировоззрение», «человеческий фактор» и сложность мира [Електронний ресурс] / В. Цлаф. – Режим доступу до статті : http://bigc.ru/publications/other/metodology/business_process_reengineerin_g.php. – Назва з екрану.

¹¹⁶ Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М. : Росспэн, 2006. – 446 с.

¹¹⁷ Липкин А. И. Прав ли Р. Пайпс? [Електронний ресурс] / А. И. Липкин. – Режим доступу до статті : <http://mipt.ru/education/chair/philosophy/publications/works/lipkin/civilization/paipr.php>. – Назва з екрану.

¹¹⁸ Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с.

¹¹⁹ Роговин В. З. Сталинский неонеп / В. З. Роговин. – М. : Аргументы и факты. Экспресс-Сервис, 1994. – 384 с.

¹²⁰ Остроухов В. В. Насилие сквозь призму веков: Историко-философский анализ / В. В. Остроухов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 191 с.

¹²¹ Трукан Г. А. Путь к тоталитаризму: 1917–1929 гг. / Г. А. Трукан. – М. : Наука, 1994. – 167 с.

¹²² Зиновьев А. А. Гибель русского коммунизма / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2001. – 431 с.

¹²³ Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – С. 160.

¹²⁴ Карр Э. История Советской России : в 4 кн. / Э. Карр; Пер. с англ. / Предисл. А. П. Ненарокова. – М. : Прогресс, 1990. – Т. 1–2: Большеви́стская революция. 1917–1923. – Кн. 1. – 771 с.

¹²⁵ Пайпс Р. Россия при большевиках / Р. Пайпс; [Пер. с англ. Н. И. Кига́й, М. Д. Ти́менчик]. – М. : РОССПЭН, 1997. – 662 с.; Пайпс Р. Русская революция: [в 2-х ч.] / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.; Пайпс Р. Русская революция: [в 2-х ч.] / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – 584 с.

¹²⁶ Kotkin, Stephen. Magnetic Mountain : Stalinism as a Civilization. / Kotkin, Stephen. – Berkeley : University of California Press, 1995. – P. 31–32.

¹²⁷ Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф / Р. Геллетлі; [перекл. Анни Тарашук]. – Київ : «Темпора», 2011. – 664 с. С. 30.

¹²⁸ The Russian Revolution : A Very Short Introduction. Contributors : S. A. Smith – author. Publisher : Oxford University Press. Place of Publication : Oxford. Publication Year, 2002. – 125 p.

¹²⁹ Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Йорг Баберовскі; [Пер. з німецької]. – Київ : К.І.С., 2007. – 248 с.

¹³⁰ Stern Ludmilla. Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40 : From Red Square to the Left Bank. – London and New York, Routledge, 2007. – 269 p.

- ¹³¹ Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола; [пер. с англ. А. В. Бардина]. – М. : Российская политическая энциклопедия; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 367 с.
- ¹³² Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик; [Пер. с англ.]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 422 с.
- ¹³³ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози; [пер. з англ. Л. Ю. Панфиной]. – М. : Росспэн, 2001. – 96 с.; Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? / А. Граціозі // УІЖ. – 2005. – № 3. – С. 120–132.
- ¹³⁴ Куромія Г. Голод 1932–1933 рр. в Україні та євразійська політика / Г. Куромія // Україна модерна. – № 6 (17). – 2010. – С. 113–130.
- ¹³⁵ Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні, 1932–1933 рр. / Д. Мейс // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 34–48.
- ¹³⁶ Конквест Р. Великий терор / Р. Конквест. – Київ : Либідь, 1993. – 384 с.
- ¹³⁷ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія / Т. Снайдер. – Київ : Грані-Т, 2011. – 448 с.
- ¹³⁸ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933 / За ред. С. В. Кульницького. – Київ : Наукова думка, 1992. – 736 с.
- ¹³⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: в 5 т. – Т. 2 : Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 927 с.
- ¹⁴⁰ Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн. 1. – Київ : Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1999. – 706 с.; Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн. 2. – Київ ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1999. – 612 с.
- ¹⁴¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – Київ : Політвидав України, 1990. – 605 с.; Голод 1932–1933 років на Черкащині : документи і матеріали / Держархів Черкаської обл., Авт.-упоряд. Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси, 2002. – 224 с.; Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: у 3 т. / За ред. О. Ю. Мисика. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – Т. 2. – 2004. – 443 с.
- ¹⁴² Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України / Р. Я. Пиріг // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 9.
- ¹⁴³ Виола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола / Л. Виола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 113.
- ¹⁴⁴ Папакін Г. В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930- рр./ Г. В. Папакін // УІЖ. – 2012. – №1. – С. 190.
- ¹⁴⁵ Дніпренко М. Куркулі, свідчення, роздуми / М. Дніпренко. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2009. – 348 с.
- ¹⁴⁶ Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 320.
- ¹⁴⁷ Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И. В. Павлова // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 53.
- ¹⁴⁸ Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 323.
- ¹⁴⁹ Павлова И. В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика «ревизионистского» похода) / И. В. Павлова // Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 117.

- ¹⁵⁰ Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 323.
- ¹⁵¹ Хильдермайер М. Сталинизм и террор / М. Хильдермайер // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» [сост. С. Кройцбергер, И. Маннгойфель, А. Штейнингер, Ю. Узнер; пер. с нем.]. – Київ : Оптима, 2001. – С. 32.
- ¹⁵² Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 329–330.
- ¹⁵³ Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття / Т. Шанін // Україна модерна. – 2010. – №. 6 (17). – С. 171–174.
- ¹⁵⁴ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років / В. Нолл. – Київ : Родовід, 1999. – С. 23–27.
- ¹⁵⁵ Шекин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития) : монография / Г. В. Шекин. – Київ : МАУП, 1996. – С. 76.
- ¹⁵⁶ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с. С. 15.
- ¹⁵⁷ Зашкільняк Л. Методологія історії: Від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. – 226 с. С. 197.
- ¹⁵⁸ Манжура В. І. Соціальна детермінація естетичної свідомості : дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / В. І. Манжура. – Запоріжжя, 2003. – 203 с.
- ¹⁵⁹ Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / Р. Дельєж. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с. С. 118.
- ¹⁶⁰ Філософські абриси сучасної освіти : монографія / Авт. кол. : І. Предборська, Г. Вишинська, В. Гайденко та ін.; за заг. ред. І. Предборської. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 127.
- ¹⁶¹ Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки / Ответ. ред. М. А. Кукарцева. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – С. 105.
- ¹⁶² Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. / В. Данилов // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4–23 [Электронный ресурс] Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html. – Назва з екрану; Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 70–74; Кононенко Ю. Селянська революція 1902–? рр. / Ю. Кононенко С. Корновенко // Український селянин. – 2016. – Випуск 16. – С. 73–78.
- ¹⁶³ Детальніше дивись: Кононенко Ю. Селянська революція 1902–? рр. / Ю. Кононенко С. Корновенко // Український селянин. – 2016. – Вип. 16. – С. 73–78.
- ¹⁶⁴ Ленин В. Речь об обмане народа лозунгами свободы и равенства на I Всероссийском съезде по внешкольному образованию 19 мая 1919 г. / В. Ленин // В кн. Ленин о товарном производстве в период строительства социализма. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 93.
- ¹⁶⁵ Конквест Р. Роздуми над сплондрованим сторіччям / Р. Конквест. – Київ : Основи, 2003. – С. 120.
- ¹⁶⁶ Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941 [Электронный ресурс] / И. В. Павлова. – Режим доступа: <http://coollib.com/b/161403/read>. – Назва з екрану.
- ¹⁶⁷ Кульчицький С. В. Великий перелом [Електронний ресурс] / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. – Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Velykyj_perelom. – Назва з екрану.

- ¹⁶⁸ Солдатенко В. Ф. Момент істини (Роздуми про революції та їх роль в українській історії) / В. Ф. Солдатенко // Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – Київ : Парламентське видавництво, 2011. – С. 396–397.
- ¹⁶⁹ Михайлюк О. В. Модернізація і доля селянства у ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. В. Михайлюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/I29_doc.pdf. – Назва з екрану.
- ¹⁷⁰ Михайлюк О. В. Модернізація і доля селянства у ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. В. Михайлюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/I29_doc.pdf. – Назва з екрану.
- ¹⁷¹ Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И. В. Павлова // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 48.
- ¹⁷² Михайлюк О. В. Модернізація і доля селянства у ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. В. Михайлюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/I29_doc.pdf. – Назва з екрану.
- ¹⁷³ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 8, 16, 70.
- ¹⁷⁴ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підруч. / П. П. Шляхтун. – Київ : Либідь, 2002. – С. 305 – 309.
- ¹⁷⁵ Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота : термінол. понятійн. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – Київ : МАУЦ, 2005. – С. 267.
- ¹⁷⁶ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. – С. 12.
- ¹⁷⁷ Бондаренко О. Економічний індивідуалізм у структурі економічної ментальності / О. Бондаренко // Соціальні виміри суспільства. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 95–96.
- ¹⁷⁸ Hadnagy Christopher. Social Engineering: The Art of Human Hacking / Christopher Hadnagy, John Wiley & Sons, 2010. – 416 p.
- ¹⁷⁹ Kotkin, Stephen. Magnetic Mountain : Stalinism as a Civilization. / Kotkin, Stephen. – Berkeley : University of California Press, 1995. – P. 31–32; Madsley Evan The Stalin Years : The Soviet Union 1929–1953 Manchester, England; New York, NY : Manchester University Press; New York, NY : Distributed by St. Martin's Press, 1998. – P. 37.; Осборн Р. Цивілізація. Новая история Западного мира / Р. Осборн; [пер. с англ. М. Колопотина]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – С. 652–654.
- ¹⁸⁰ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : АСТ : Москва : ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 588 [4] с.
- ¹⁸¹ Верт Н. Сталинизм и массовые репрессии / Н. Верт // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5–7 декабря 2008 г. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 93–94.
- ¹⁸² Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 80.
- ¹⁸³ Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 2, арк. 49^{об}.
- ¹⁸⁴ Хлевнюк О. Сталин у власті. Приоритети и результаты политики диктатуры / О. Хлевнюк // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: материалы междунар. науч. конф., Москва, 5–7 декабря 2008 г. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 63.
- ¹⁸⁵ Реабілітовані історією. Дніпропетровська область; [у 2 кн.]. – Дніпропетровськ : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2009. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / гол. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1 / [упоряд.: С. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко]. – 2009. – С. 294–295.

- ¹⁸⁶ Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Постанова Верховної Ради України. 24 грудня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>. – Назва з екрану.
- ¹⁸⁷ Доценко О. Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках ХХ ст. : навч. посіб. – Київ : Правові джерела, 2002. – С. 31.
- ¹⁸⁸ Финансы СССР за XXX лет. – М. : Государственное финансовое издательство СССР, 1947. – С. 258.
- ¹⁸⁹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 107.
- ¹⁹⁰ Сталін Й. В. Сочинения... – 1928 – март 1929 / Й. В. Сталін. – М. : Политиздат, 199. – Т. 11. – С. 157.
- ¹⁹¹ Доценко О. Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках ХХ ст. : навч. посіб. – Київ : Правові джерела, 2002. – С. 33.
- ¹⁹² Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 70.
- ¹⁹³ Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси. – Київ, 2002. – С. 357.
- ¹⁹⁴ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 108.
- ¹⁹⁵ Популяризувати нові пільги // Червоне село. – 1930. – № 4. – С. 19–20.
- ¹⁹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, спр. 3165, арк. 11.
- ¹⁹⁷ Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 88.
- ¹⁹⁸ Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За заг. ред. А. Т. Кінкулькіна. – Київ : Радянська школа, 1990. – С. 158.
- ¹⁹⁹ Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 70.
- ²⁰⁰ Бем Н. В. Політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / Н. В. Бем. – Київ, 2004. – С. 44.
- ²⁰¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. // Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2 : Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – С. 177.
- ²⁰² Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 111.
- ²⁰³ Бухарин Н. И. Проблемы истории и практики социализма. – М. : Политиздат, 1989. – 511 с.; Бухарин Н. И. Уроки хлебозаготовок, шахтинского дела и задачи партии. К итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании Ленинградской ВКП(б) 13 апреля 1928 г. / Н. И. Бухарин. – Л. : Прибой, 1928. – 91 с.; Бухарин Н. И. К вопросу о закономерностях переходного периода: Критические замечания на книгу Е. Преображенского «Новая экономика». – М. ; Л. : Московский рабочий, 1928. – 91 с.; Бухарин Н. И. Заметки экономиста. – М. ; Л. : Государственное изд-во, 1928. – 55 с.
- ²⁰⁴ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 111.
- ²⁰⁵ Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ век / Г. И. Шмелев. – М. : Наука, 2000. – С. 47.
- ²⁰⁶ Тепцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов / Н. В. Тепцов. – М. : Изд-во Знание, 1990. – С. 30.
- ²⁰⁷ «Про заходи щодо розкуркулення селян» Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. // Вісті ВУЦВК і РНК УСРР. – 1929. – 14 липня. – С. 3.
- ²⁰⁸ Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. Словов, В. Шмарчук. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – С. 176.
- ²⁰⁹ «Про заходи поліпшення фінансової роботи сільських рад» Постанова РНК СРСР // Соціалістичне село. Залеський райком КП(б)У. – 1935. – 17 серпня. – С. 4.

- ²¹⁰ Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1992. – С. 29.
- ²¹¹ Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Т. Ю. Козацька. – Черкаси, 2005. – С. 44.
- ²¹² Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1992. – С. 107.
- ²¹³ Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Т. Ю. Козацька. – Черкаси., 2005. – С. 45.
- ²¹⁴ Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 71.
- ²¹⁵ Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За заг. ред. А. Т. Кінкулькіна. – Київ : Радянська школа, 1990. – С. 152.
- ²¹⁶ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Київ : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 183.
- ²¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – Київ : Політвидав, 1984. – С. 50–52.
- ²¹⁸ Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. / Л. С. Скотнікова. – К., 2000. – С. 124.
- ²¹⁹ Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 74.
- ²²⁰ Гоцуляк С. Соціалістичне будівництво 1929–1930 р. / С. Гоцуляк. – Харків : Політвидав, 1930. – С. 82.
- ²²¹ Сиволап П. Сільбюджет України 1929–1930 / П. Сиволап // Радянська Україна. – 1930. – № 4/5. – С. 39–41.
- ²²² Голод 1932–1933 років: причини та наслідки. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 279.
- ²²³ Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення. – Чорнухи ; К., 2004. – 479 с.
- ²²⁴ Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 33.
- ²²⁵ Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук. / Т. Ю. Козацька. – Черкаси, 2005. – С. 49.
- ²²⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – Т. 1 : Май 1927 – ноябрь 1929. – С. 561–563.
- ²²⁷ Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. Словов, В. Шмарчук. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – С. 178.
- ²²⁸ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 49.
- ²²⁹ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 50.
- ²³⁰ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 51.
- ²³¹ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 49.
- ²³² Бухарин Н. И. Проблемы истории и практики социализма. – М. : Политиздат, 1989. – С. 257.
- ²³³ Пастернак С. Україна під більшовиками (1919–1939) / Є. Пастернак. – Торонто : «Свшан-Зілля», 1979. – 314 с. – С. 176.
- ²³⁴ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 / За ред. С. В. Кульчицького. – Київ : Наукова думка, 1992. – С. 62.

- ²³⁵ Бухарин Н. И. Заметки экономиста / Н. И. Бухарин. – М.-Л. : Государственное изд-во, 1928. – С. 26.
- ²³⁶ Попов В. П. Паспортная система в СССР // Социологические исследования. – 1995. – № 8. – С. 3–14; 1995. – № 9. – С. 3–13.
- ²³⁷ Коллективизация і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1992. – С. 46.
- ²³⁸ Мороз О. Г. Українське селянство у першій половині ХХ століття (трагедія і героїзм) / О. Г. Мороз, С. М. Злупко. – Львів : Універсам, 1997. – С. 101.
- ²³⁹ Гоцуляк С. Соціалістичне будівництво 1929–1930 р. – Харків : Політвидав, 1930. – С. 82.
- ²⁴⁰ Миндлин З. Система показателей народного плана / З. Миндлин // Плановое хозяйство. – 1931. – Май-июнь. – № 5/6. – С. 225.
- ²⁴¹ Комарова І. В. Историчні аспекти оподаткування селянства в Україні / І. В. Комарова // Фінанси України. – 2000І. – № 6. – С. 97.
- ²⁴² История советского крестьянства: в 5-ти т. – М. : Наука, 1986. – Т. 2 : Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства конец 1927–1937. – С. 55.
- ²⁴³ История советского крестьянства: в 5-ти т. – М. : Наука, 1986. – Т. 2 : Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства конец 1927–1937. – С. 167.
- ²⁴⁴ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 84.
- ²⁴⁵ Романець Н. Р. «Великий перелом» 1929–1930 рр. очима українського селянства / Н. Р. Романець // Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 25.
- ²⁴⁶ Домогтися перелому в справі мобілізації коштів // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 3 жовтня. – С. 3.
- ²⁴⁷ Марьяхин Г. Л. Налоги и сборы с колхозов и населения / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1949. – С. 131.
- ²⁴⁸ Марьяхин Г. Л. Налоги и сборы с колхозов и населения / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1949. – С. 132.
- ²⁴⁹ Дьяченко В. П. История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М. : Наука, 1978. – С. 251.
- ²⁵⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2 : Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – С. 562.
- ²⁵¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – Т. 1 : Май 1927 – ноябрь 1929. – С. 802.
- ²⁵² Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 142.
- ²⁵³ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 91.
- ²⁵⁴ Марьяхин Г. Л. Налоги и сборы с колхозов и населения / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1949. – С. 133.
- ²⁵⁵ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 92.
- ²⁵⁶ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 134.
- ²⁵⁷ Філіпов Р. Соціалістичне будівництво та самооподаткування / Р. Філіпов. – Харків : Укрфілія Держфінвидаву СРСР, 1930. – 30 с.
- ²⁵⁸ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 93.
- ²⁵⁹ Постановление ЦИК и СНК СССР 2 апреля 1930 г. // Сельскохозяйственный бюллетень Наркомзема СССР, Всесоюзного Совета с/х кооперации и колхозцентра СССР. – 1930. – № 2. – С. 2.

- ²⁶⁰ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 144.
- ²⁶¹ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 94.
- ²⁶² Дьяченко В. П. История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М. : Наука, 1978. – С. 258.
- ²⁶³ Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицкий. – Київ : В-во «Либідь», 1991. – С. 104.
- ²⁶⁴ Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицкий. – Київ : В-во «Либідь», 1991. – С. 105.
- ²⁶⁵ Популяризувати нові пільги // Червоне село. – 1930. – № 4. – С. 20.
- ²⁶⁶ Толкушин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушин. – М. : «Юристъ», 2001. – С. 238.
- ²⁶⁷ Горбенко О. ... Про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р. (З дод. Союзного та Українського законів про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р.) / О. Горбенко. – Харків : Укрфілія Держ. фін. вид-ва СРСР, 1931. – С. 17.
- ²⁶⁸ Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицкий. – Київ : В-во «Либідь», 1991. – С. 106.
- ²⁶⁹ Мальцман Б. С. 1930. Все налоги. Законы, инструкции, циркуляры и постановления по всем общегосударственным и местным налогам, сборам и пошлинам в алфавитном порядке / Б. С. Мальцман. – М. : Госфиниздательство СССР, 1930. – С. 83.
- ²⁷⁰ Горбенко О. ... Про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р. (З дод. Союзного та Українського законів про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р.) / О. Горбенко. – Харків : Укрфілія Держ. фін. вид-ва СРСР, 1931. – С. 20.
- ²⁷¹ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 95.
- ²⁷² Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : «Ваш дім», 2004. – С. 92.
- ²⁷³ Залесский М. Я. Налоговая политика Советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : Госфиниздат, 1940. – С. 97.
- ²⁷⁴ Дьяченко В. П. История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М. : Наука, 1978. – С. 285.
- ²⁷⁵ Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – С. 95.
- ²⁷⁶ Бурмистров Д. В. Налоги и сборы с населения в СССР / Д. В. Бурмистров. – М. : «Финансы», 1968. – С. 9.
- ²⁷⁷ Дьяченко В. П. История финансов СССР (1917–1950 гг.) / В. П. Дьяченко. – М. : Наука, 1978. – С. 285.
- ²⁷⁸ Толкушин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушин. – М. : «Юристъ», 2001. – С. 239.
- ²⁷⁹ Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – С. 47.
- ²⁸⁰ Толкушин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушин. – М. : «Юристъ», 2001. – С. 241.
- ²⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8569, арк. 14.
- ²⁸² Толкушин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушин. – М. : «Юристъ», 2001. – С. 243.
- ²⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 10, арк. 50.
- ²⁸⁴ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 141.
- ²⁸⁵ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1952. – С. 140.
- ²⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 10, арк. 49.

- ²⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 10, арк. 67.
- ²⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 10, арк. 52.
- ²⁸⁹ Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Изд-во «Финансы», 1964. – С. 145–146.
- ²⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 30, спр. 7777, арк. 20.
- ²⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 3544, арк. 7.
- ²⁹² ЦДАГО України, ф. 992, спр. 10, арк. 52.
- ²⁹³ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – Київ, 1961. – 128 с. – С. 91.
- ²⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 992, спр. 10, арк. 52.
- ²⁹⁵ Финансы СССР за XXX лет. – М. : Государственное финансовое издательство СССР, 1947. – С. 258.
- ²⁹⁶ Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення населення / С. Білокінь // Сучасність. – 1998. – № 4. – С. 74.
- ²⁹⁷ Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 94.
- ²⁹⁸ Анісімов Н. Радянське селянство / Н. Анісімов. – Київ : Політвидав України, 1946. – С. 31.
- ²⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1886, спр. 26, арк. 23.
- ³⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1356, спр. 797, арк. 55.
- ³⁰¹ Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн. 1. – Київ ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1999. – С. 29.
- ³⁰² ЦДАГО України, ф. 1, спр. 6371, арк. 94.
- ³⁰³ Горещкий В. Сільськогосподарський податок на 1932 рік на Україні. Порадник для фін робітників та платників / В. Горещкий. – Харків : Держ. фін. видав, 1932. – 122 с. – С. 7–8.
- ³⁰⁴ Сільськогосподарський податок на 1932 рік // Збірник законів урядів Союзу РСР і УСРР, НК ФІНКІОУСРР, чинних на 20 липня 1932 р. – Київ : В-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1932. – С. 8.
- ³⁰⁵ Сільськогосподарський податок на 1932 рік // Збірник законів урядів Союзу РСР і УСРР, НК ФІНКІОУСРР, чинних на 20 липня 1932 р. – Київ : В-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1932. – С. 9.
- ³⁰⁶ Новый закон про единый сельскогосподарський податок // Радянська Україна. – 1933. – № 6. – С. 19.
- ³⁰⁷ Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За заг. ред. А. Т. Кінкулькіна. – Київ : Радянська школа, 1990. – С. 285.
- ³⁰⁸ Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Київ ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1999. – Кн. 1. – С. 38.
- ³⁰⁹ Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Київ ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1999. – Кн. 1. – С. 39.
- ³¹⁰ Заволнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – С. 95.
- ³¹¹ Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Горещкий В. – Київ ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 1999. – Кн. 1. – С. 39.
- ³¹² Бем Н. В. Політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Н. В. Бем. – К., 2004. – С. 146.
- ³¹³ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – Київ, 1961. – С. 79.
- ³¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5300, арк. 9.
- ³¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5300, арк. 10.
- ³¹⁶ Хорин М. Налоговый и финансовый справочник колхоза / М. Хорин. – М. : Госфиниздат, 1933. – С. 15.
- ³¹⁷ Тепцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов / Н. В. Тепцов. – М. : Изд-во Знание, 1990. – С. 49.

- ³¹⁸ Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : «Ваш дім», 2004. – С. 98.
- ³¹⁹ Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – Київ : В-во «Либідь», 1991. – С. 143.
- ³²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 6345, арк. 125, 176.
- ³²¹ Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – Київ : В-во «Либідь», 1991. – С. 144.
- ³²² Тепцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов / Н. В. Тепцов. – М. : Изд-во Знание, 1990. – С. 49.
- ³²³ Хорин М. Налоговый и финансовый справочник колхоза / М. Хорин. – М. : Госфиниздат, 1933. – С. 21–30.
- ³²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5436, арк. 57.
- ³²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8387, арк. 13.
- ³²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8387, арк. 15.
- ³²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5436, арк. 57.
- ³²⁸ Сільськогосподарський податок і самооподаткування сільської людуності на 1933 р. Систематизований збірник постанов уряду Союзу РСР і УСРР, ухвалених на 1933 рік. – Харків : В-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. – С. 16.
- ³²⁹ Горещький В. Сільськогосподарський податок на 1932 рік на Україні. Порадник для фін робітників та платників / В. Горещький. – Харків : Держ. фін. видав, 1932. – С. 10.
- ³³⁰ Новый закон про единый сельскогосподарський податок // Радянська Україна. – 1933. – № 6. – С. 19.
- ³³¹ Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Т. Ю. Козацька. – Черкаси, 2005. – С. 148.
- ³³² ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8569, арк. 14.
- ³³³ Новый закон про единый сельскогосподарський податок // Радянська Україна. – 1933. – № 6. – С. 20.
- ³³⁴ Сільськогосподарський податок і самооподаткування на 1934 рік. – Київ : Укрфілія Держфінвидаву СРСР, 1934. – С. 33.
- ³³⁵ Горещький В. Сільськогосподарський податок на 1932 рік на Україні. Порадник для фін робітників та платників / В. Горещький. – Харків : Держ. фін. видав, 1932. – С. 12.
- ³³⁶ Сільськогосподарський податок і самооподаткування на 1934 рік. – Київ : Укрфілія Держфінвидаву СРСР, 1934. – С. 34.
- ³³⁷ Финансы СССР за XXX лет. – М. : Государственное финансовое издательство СССР, 1947. – С. 277.
- ³³⁸ Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Т. Ю. Козацька. – Черкаси, 2005. – С. 149.
- ³³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 7782, арк. 46.
- ³⁴⁰ Горещький В. Сільськогосподарський податок на 1932 рік на Україні. Порадник для фін робітників та платників. – Харків : Держ. фін. видав, 1932. – С. 18.
- ³⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8569, арк. 18.
- ³⁴² ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8569, арк. 22.
- ³⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8386, арк. 3.
- ³⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8386, арк. 8.
- ³⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 8386, арк. 29.
- ³⁴⁶ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: у 3 т. / За ред. О. Ю. Мисика. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – Т. 2. – С. 30.
- ³⁴⁷ Лавренко М. «Два колоски» / М. Лавренко // Місія України. – 1972. – Ч. 1 (29). – С. 2.
- ³⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 656, арк. 137.
- ³⁴⁹ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: у 3 т. / За ред. О. Ю. Мисика. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – Т. 2. – 2004. – С. 60.

- ³⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5436, арк. 57.
- ³⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5436, арк. 46.
- ³⁵² ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5436, арк. 16.
- ³⁵³ Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) / З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – С. 31.
- ³⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 5438, арк. 7.
- ³⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 6371, арк. 91–92.
- ³⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 6371, арк. 94.
- ³⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, спр. 4657, арк. 41.
- ³⁵⁸ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні. 20–30 ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991. – С. 51.
- ³⁵⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннин, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – Т. 1 : Май 1927 – ноябрь 1929. – С. 137.
- ³⁶⁰ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 147.
- ³⁶¹ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 136, 141.
- ³⁶² Виноградов В. К. Информационные материалы ОГПУ за 1923–1929 гг. / В. К. Виноградов // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2: 1923–1929 гг. – С. 44.
- ³⁶³ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 201.
- ³⁶⁴ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 234–235.
- ³⁶⁵ Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008 – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Л. Т. Тронько (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Желєзна]. – 2008. – С. 245.
- ³⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 46, арк. 4.
- ³⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 46, арк. 26.
- ³⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 46, арк. 35.
- ³⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 46, арк. 33.
- ³⁷⁰ Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933 / АН України; Інститут історії України та ін. / [упоряд.: Г. М. Михайличенко, С. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – Київ : Наукова думка, 1992. – С. 44.
- ³⁷¹ Железногорський Г. Органи юстиції в хлібозаготовчій кампанії / Г. Железногорський // Червоне право. – 1928. – № 3. – С. 114.
- ³⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2804, арк. 173.
- ³⁷³ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 612–614.
- ³⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2966, арк. 97.
- ³⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 164, арк. 75.
- ³⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3001, арк. 25.
- ³⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 94.
- ³⁷⁸ Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933. – С. 102.
- ³⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3001, арк. 31.
- ³⁸⁰ Держархів Дніпропетровської обл. (далі – ДАДО), ф. Р-1518, оп. 1, спр. 5, арк. 106.
- ³⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2992, арк. 33.
- ³⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3014, арк. 65.
- ³⁸³ Кульчицький С. В. Підготовка «великого перелому» / С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2 т. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 2006. – С. 116.
- ³⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2992, арк. 17.
- ³⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2992, арк. 16, 18.
- ³⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2992, арк. 19.
- ³⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 69, 112.

- ³⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2992, арк. 19.
- ³⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 104
- ³⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 93, арк. 27.
- ³⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2964, арк. 5.
- ³⁹² Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920 х рр.) / Г. Т. Капустян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ : Інститут історії України, 2005. – Вип. 31. – С. 31–32.
- ³⁹³ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 742.
- ³⁹⁴ Кульчицький С. В. Підготовка «великого перелому». – С. 116.
- ³⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2625, арк. 11
- ³⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2966, арк. 77.
- ³⁹⁷ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 231.
- ³⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 13, арк. 8.
- ³⁹⁹ Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927–1929 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Єрмак. – Київ, 1974. – С. 112.
- ⁴⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 106.
- ⁴⁰¹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 55, арк. 19.
- ⁴⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 4.
- ⁴⁰³ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця : ЛЮГОС, 1997. – С. 132, 135.
- ⁴⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 4.
- ⁴⁰⁵ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильєв. – С. 136.
- ⁴⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 65, арк. 45^м.
- ⁴⁰⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 2. – С. 1032.
- ⁴⁰⁸ Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики... – С. 173.
- ⁴⁰⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 2. – С. 923.
- ⁴¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3001, арк. 9.
- ⁴¹¹ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко, І. В. Музика, Т. І. Бондарчук, О. М. Волощенко]; відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 75.
- ⁴¹² Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики... – С. 182.
- ⁴¹³ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 159.
- ⁴¹⁴ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 491.
- ⁴¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 19.
- ⁴¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 62.
- ⁴¹⁷ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 5, арк. 22.
- ⁴¹⁸ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 5, арк. 67.
- ⁴¹⁹ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 5, арк. 119.
- ⁴²⁰ ДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. ПІ-26275, арк. 73, 114.
- ⁴²¹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / [В. М. Даниленко (відп. упорядн.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 118, 122.
- ⁴²² ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 53, арк. 106.
- ⁴²³ Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики... – С. 184.
- ⁴²⁴ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 54, арк. 204.
- ⁴²⁵ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 743–744.
- ⁴²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 165, арк. 54.
- ⁴²⁷ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 701.
- ⁴²⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 294, арк. 4.
- ⁴²⁹ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 702.

- ⁴³⁰ Трагедия советской деревни... Т. 1. – С. 704, 732.
- ⁴³¹ Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920 х рр.) / Г. Т. Капустян. – С. 31–32.
- ⁴³² Кривошей С. Момент кримінально-політичного характеру за матеріалами практики Крим.-кас. Кол. Найвсуду 1929 року / С. Кривошей // Червоне право. – 1930. – № 18–19. – С. 767.
- ⁴³³ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / [под ред. Д. С. Карева; сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гашич, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетников, О. Ф. Шишов, А. М. Яковлев]. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 100.
- ⁴³⁴ Львова Л. Соціалістична перебудова і куркульський терор / Л. Львова // Революційне право. – 1931. – № 9–10. – С. 409–410.
- ⁴³⁵ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
- ⁴³⁶ Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область. – Кн. 1. – С. 26.
- ⁴³⁷ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 71.
- ⁴³⁸ Зорін О. Наслідки Всеукраїнської наради робітників юстиції / О. Зорін // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 100.
- ⁴³⁹ Момот П. Попередній розслідування / П. Момот // Революційне право. – 1932. – № 7–8. – С. 218.
- ⁴⁴⁰ Кривошей С. Момент кримінально-політичного характеру за матеріалами практики Крим.-кас. Кол. Найвсуду 1929 року / С. Кривошей. – С. 768.
- ⁴⁴¹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 54, арк. 143.
- ⁴⁴² ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 117–118.
- ⁴⁴³ Зорін О. Наслідки всеукраїнської наради робітників юстиції / О. Зорін // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 103.
- ⁴⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 294, арк. 110.
- ⁴⁴⁵ Зорін О. Наслідки всеукраїнської наради робітників юстиції / О. Зорін. – С. 99.
- ⁴⁴⁶ Чергові завдання органів юстиції (Резолюція на доповідь т. Порайка на Всеукраїнській нараді окрипрокурорів і голів окресудів) // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 98.
- ⁴⁴⁷ Турін О. Про карну політику доби знищення клясів / О. Турін // Червоне право. – 1930. – № 3. – С. 107.
- ⁴⁴⁸ ДА СБ України, ф. 13, спр. 134, арк. 5–6.
- ⁴⁴⁹ ДА СБ України, ф. 13, спр. 134, арк. 165–169.
- ⁴⁵⁰ ДА СБ України, ф. 13, спр. 233, арк. 181–182.
- ⁴⁵¹ Справа «Української філії Трудової селянської партії» / [упорядн.: Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко]. – Київ : Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – С. 163–169.
- ⁴⁵² ДА СБ України, ф. 13, спр. 149, арк. 3–4, 83–91.
- ⁴⁵³ ДА СБ України, ф. 13, спр. 39, 40, 42, 43, 45.
- ⁴⁵⁴ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 121.
- ⁴⁵⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виоль]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – Т. 2 : Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – С. 104, 134.
- ⁴⁵⁶ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 119, 121–121^а.
- ⁴⁵⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 164–165.
- ⁴⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 176.
- ⁴⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – Т. 3 : 1930–1934 гг.; Кн. 1 : 1930–1931 гг. – С. 144, 191.
- ⁴⁶⁰ ДА СБ України, ф. 9, спр. 666, арк. 41, 41^а, 42^а.
- ⁴⁶¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 140, 144, 145, 183, 184.
- ⁴⁶² ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 294, арк. 222.
- ⁴⁶³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 509.
- ⁴⁶⁴ Мозохин О. Б. Право на репрессию: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953) : моногр. / О. Б. Мозохин. – Жуковский; М. : Кучково поле, 2006. – С. 287.

- ⁴⁶⁵ Ивницький Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / Н. А. Ивницький. – М. : РАН, Институт российской истории ; Университет г. Торонто, 2000.
- ⁴⁶⁶ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 126–127.
- ⁴⁶⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 127–128.
- ⁴⁶⁸ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 52, 126, 131.
- ⁴⁶⁹ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 165, 167.
- ⁴⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 170.
- ⁴⁷¹ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) – С. 78, 155–163.
- ⁴⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3261, арк. 9.
- ⁴⁷³ Реабілітовані історією. Житомирська область: [у 7 кн.]. – Житомир : Полісся, 2006. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько Л. Т. (голова) [та ін.]. – Кн. 1 / [обл. редкол.: І. М. Синявська (голова) та ін.]. – 2006. – С. 80.
- ⁴⁷⁴ Розкуркулення, колективізація, Голодомор в Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів / [упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.]. – Дніпропетровськ : Герда, 2008. – С. 43, 65.
- ⁴⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3189, арк. 8, 20, 26.
- ⁴⁷⁶ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильєв. – С. 211.
- ⁴⁷⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 342.
- ⁴⁷⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 342.
- ⁴⁷⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 334, 375, 523.
- ⁴⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 34.
- ⁴⁸¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 346.
- ⁴⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3191, арк. 56.
- ⁴⁸³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 348.
- ⁴⁸⁴ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильєв. – С. 240.
- ⁴⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3144, арк. 28.
- ⁴⁸⁶ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 1, арк. 39, 43, 44.
- ⁴⁸⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 268.
- ⁴⁸⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 380, 432, 435.
- ⁴⁸⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 301.
- ⁴⁹⁰ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 433, 435.
- ⁴⁹¹ Трагедия советской деревни... Т. 2. – С. 432.
- ⁴⁹² Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / [отв. ред. Н. Н. Покровский]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Кн. 1. – С. 232.
- ⁴⁹³ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 232.
- ⁴⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 63.
- ⁴⁹⁵ Политбюро и крестьянство: выселка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 248.
- ⁴⁹⁶ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 75.
- ⁴⁹⁷ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 4, арк. 8.
- ⁴⁹⁸ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 106.
- ⁴⁹⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 315, 526.
- ⁵⁰⁰ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник. – С. 129.
- ⁵⁰¹ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 91.
- ⁵⁰² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 662.
- ⁵⁰³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 213.
- ⁵⁰⁴ Ивницький Н. А. Введение (Развертывание сплошной коллективизации) / Н. А. Ивницький // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и

- материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 26.
- ⁵⁰⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 525.
- ⁵⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3192, арк. 78.
- ⁵⁰⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 384.
- ⁵⁰⁸ ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4, арк. 87.
- ⁵⁰⁹ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 10, арк. 368.
- ⁵¹⁰ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 257.
- ⁵¹¹ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 256, 258, 259.
- ⁵¹² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 464, 510.
- ⁵¹³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 510–511.
- ⁵¹⁴ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 523.
- ⁵¹⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 512.
- ⁵¹⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 531.
- ⁵¹⁷ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 254.
- ⁵¹⁸ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 1–58.
- ⁵¹⁹ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁵²⁰ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 1–58.
- ⁵²¹ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
- ⁵²² ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 5, арк. 17.
- ⁵²³ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 28.
- ⁵²⁴ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 28, арк. 54^а.
- ⁵²⁵ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 5, арк. 7.
- ⁵²⁶ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
- ⁵²⁷ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁵²⁸ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 8, арк. 1–114.
- ⁵²⁹ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 1, арк. 1–58.
- ⁵³⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 578.
- ⁵³¹ Зеленин И. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930–1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 34.
- ⁵³² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 593.
- ⁵³³ Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. І. Адамовський. – К., 2004. – С. 59.
- ⁵³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 204, арк. 62.
- ⁵³⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – Т. 3 : Конец 1930–1933. – С. 90.
- ⁵³⁶ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 274, 283.
- ⁵³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 16, арк. 61.
- ⁵³⁸ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 1, арк. 10–10^а.
- ⁵³⁹ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 7, арк. 169.
- ⁵⁴⁰ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 7, арк. 171.
- ⁵⁴¹ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 7, арк. 173.
- ⁵⁴² ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 7, арк. 172.
- ⁵⁴³ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 7, арк. 171.
- ⁵⁴⁴ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 10, арк. 62–64 г.
- ⁵⁴⁵ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 10, арк. 252–254, 319–321, 324.
- ⁵⁴⁶ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 10, арк. 122.
- ⁵⁴⁷ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 10, арк. 127–128.
- ⁵⁴⁸ История сталинского Гулага. Конец 1920 – первая половина 1950-х годов : собрание документов в 7 т. / [отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; ответ. сост. И. А. Зюжина]. – М. :

Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – Т. 1 : Массовые репрессии в СССР. – С. 109.

- ⁵⁴⁹ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 309.
- ⁵⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 16, арк. 91.
- ⁵⁵¹ История сталинского Гулага... Т. 1. – С. 111.
- ⁵⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 16, арк. 90.
- ⁵⁵³ История сталинского Гулага... Т. 1. – С. 110–111.
- ⁵⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 43.
- ⁵⁵⁵ История сталинского Гулага... Т. 1. – С. 109.
- ⁵⁵⁶ История сталинского Гулага... Т. 1. – С. 111–113.
- ⁵⁵⁷ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. – Кн. 1. – С. 387.
- ⁵⁵⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Т. 3 : 1930–1934 гг.; Кн. 2 : 1932–1934 гг. – С. 685.
- ⁵⁵⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 59.
- ⁵⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4282, арк. 67.
- ⁵⁶¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 612.
- ⁵⁶² ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 4, арк. 10.
- ⁵⁶³ ДА СБ України, ф. 16, оп. 27, спр. 8, арк. 58–59.
- ⁵⁶⁴ ДА СБ України, оп. 28, спр. 15, арк. 191.
- ⁵⁶⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 53, 60.
- ⁵⁶⁶ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940: в 2 кн. / [отв. ред. Н. Н. Покровский, В. П. Данилов, С. А. Красильников, Л. Виола]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – Кн. 2. – С. 33.
- ⁵⁶⁷ ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 4, арк. 61.
- ⁵⁶⁸ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 13, арк. 128, 129, 130.
- ⁵⁶⁹ ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 607, 608.
- ⁵⁷⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 53, 59.
- ⁵⁷¹ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. Кн. 2. – С. 328.
- ⁵⁷² Данилов В. П. Крестьянская ссылка в планах и практике сталинского режима / В. П. Данилов, Л. Виола, С. А. Красильников // Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940 : в 2 кн. / [отв. ред. Н. Н. Покровский]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Кн. 1. – 2005. – С. 23.
- ⁵⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 17, арк. 3.
- ⁵⁷⁴ Васильев В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильев. – С. 147.
- ⁵⁷⁵ Васильев В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильев. – С. 148.
- ⁵⁷⁶ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 247.
- ⁵⁷⁷ Розкуркулєння, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). – С. 68.
- ⁵⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 22.
- ⁵⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 6–7.
- ⁵⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3188, арк. 72.
- ⁵⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3191, арк. 96, 100, 193.
- ⁵⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 191.
- ⁵⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 118.
- ⁵⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142, арк. 120.
- ⁵⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 53.
- ⁵⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 131.
- ⁵⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4543, арк. 96^а.
- ⁵⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 9.
- ⁵⁸⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 216, 614.
- ⁵⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 204, арк. 62.

- ⁵⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4543, арк. 96^м, 98.
- ⁵⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 32.
- ⁵⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 24.
- ⁵⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 32.
- ⁵⁹⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 56.
- ⁵⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 17, арк. 80.
- ⁵⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 17, 131.
- ⁵⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 14.
- ⁵⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 79.
- ⁶⁰⁰ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 9, арк. 3.
- ⁶⁰¹ ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 9, арк. 3.
- ⁶⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 22.
- ⁶⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 204, арк. 75.
- ⁶⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4289, арк. 41.
- ⁶⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 21, 24.
- ⁶⁰⁶ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 2, арк. 140.
- ⁶⁰⁷ Зільберштейн А. Підсумки роботи органів юстиції УСРР у хлібозаготівельній кампанії 1930/31 р. / А. Зільберштейн // Революційне право. – 1931. – № 6–8. – С. 316–317.
- ⁶⁰⁸ Хлібозаготівлі та органи юстиції // Революційне право. – 1931. – № 6–8. – С. 295.
- ⁶⁰⁹ Зільберштейн А. Підсумки роботи органів юстиції УСРР у хлібозаготівельній кампанії 1930/31 р. / А. Зільберштейн. – С. 317.
- ⁶¹⁰ Зільберштейн А. Підсумки роботи органів юстиції УСРР у хлібозаготівельній кампанії 1930/31 р. / А. Зільберштейн. – С. 319.
- ⁶¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4288, арк. 10.
- ⁶¹² ДАДО, ф. П-18, оп. 1, спр. 890, арк. 9.
- ⁶¹³ Хлібозаготівлі та органи юстиції // Революційне право. – 1931. – № 6–8. – С. 298.
- ⁶¹⁴ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 1076, арк. 4.
- ⁶¹⁵ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 1076, арк. 4^м.
- ⁶¹⁶ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 1076, арк. 15–16.
- ⁶¹⁷ ДАДО, ф. П-18, оп. 1, спр. 890, арк. 8–9.
- ⁶¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4287, арк. 78.
- ⁶¹⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 41.
- ⁶²⁰ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 279.
- ⁶²¹ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 198.
- ⁶²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4287, арк. 42.
- ⁶²³ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 223–224.
- ⁶²⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 2, 3, 43.
- ⁶²⁵ Хлібозаготівлі та органи юстиції // Революційне право. – 1931. – № 6–8. – С. 295.
- ⁶²⁶ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 1077, арк. 45.
- ⁶²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 170.
- ⁶²⁸ Вікторов А. Організаційні питання органів юстиції / А. Вікторов // Революційне право. – 1932. – № 5–6. – С. 143.
- ⁶²⁹ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 223–224.
- ⁶³⁰ Вікторов А. Організаційні питання органів юстиції / А. Вікторов. – С. 144.
- ⁶³¹ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 560.
- ⁶³² ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 1109, арк. 47зв.
- ⁶³³ ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 1109, арк. 47зв.
- ⁶³⁴ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 560.
- ⁶³⁵ Васильєв В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР у УСРР у 1932–1933 рр. / В. Васильєв // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на

- Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – К.: Генеза, 2001. – С. 28.
- ⁶³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 164.
- ⁶³⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – Київ: Політвидав України, 1990. – С. 308.
- ⁶³⁸ ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 1865, арк. 14.
- ⁶³⁹ Данилов В. Введение / В. Данилов, Н. Верг, А. Берелович, Л. Самуэльсон // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. – 2005. – С. 21.
- ⁶⁴⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 634.
- ⁶⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5386, арк. 3.
- ⁶⁴² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 511–512.
- ⁶⁴³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 511.
- ⁶⁴⁴ Органи юстиції в боротьбі за хліб // Революційне право. – 1933. – № 1. – С. 3.
- ⁶⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 7, 177.
- ⁶⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5390, арк. 48.
- ⁶⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 178.
- ⁶⁴⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 276.
- ⁶⁴⁹ ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 2, арк. 89–99.
- ⁶⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5490, арк. 110.
- ⁶⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352, арк. 58.
- ⁶⁵² Органи юстиції в боротьбі за хліб // Революційне право. – 1933. – № 1. – С. 5.
- ⁶⁵³ Зброю революційної законності на боротьбу за хліб // Революційне право. – 1932. – № 11–12. – С. 296.
- ⁶⁵⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 396.
- ⁶⁵⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 321.
- ⁶⁵⁶ ДА СБ України, ф. 16, оп. 28, спр. 5, арк. 43.
- ⁶⁵⁷ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 431.
- ⁶⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 407.
- ⁶⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 180.
- ⁶⁶⁰ Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии) / И. Е. Зеленин // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – Т. 3: Конец 1930–1933. – С. 21.
- ⁶⁶¹ Соболев П. И. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933): монографія / П. І. Соболев. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – С. 135.
- ⁶⁶² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 283.
- ⁶⁶³ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 15, спр. 268, арк. 30.
- ⁶⁶⁴ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 300.
- ⁶⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 15, спр. 271, арк. 36.
- ⁶⁶⁶ Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 110.
- ⁶⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 320.
- ⁶⁶⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 320.
- ⁶⁶⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. – С. 114, 115.

- ⁶⁷⁰ Брайнін А. Ликвідуємо прорив на фронті кримінального права / А. Брайнін // Революційне право. – 1937. – № 20. – С. 12.
- ⁶⁷¹ Зеленин И. Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1998. – № 1. – С. 120.
- ⁶⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 15.
- ⁶⁷³ Зоря. – 1932. – 4 вересня.
- ⁶⁷⁴ ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 5, арк. 107–109.
- ⁶⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 15, спр. 270, арк. 110.
- ⁶⁷⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали. – С. 320.
- ⁶⁷⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали. – С. 321.
- ⁶⁷⁸ Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон. – С. 115.
- ⁶⁷⁹ Бабченко М. Ф. Соціалістична власність священна і недоторкана / М. Ф. Бабченко // Революційне право. – 1938. – № 17–18. – С. 44.
- ⁶⁸⁰ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 764.
- ⁶⁸¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 400.
- ⁶⁸² Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927–1935. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1957. – С. 451.
- ⁶⁸³ ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 111.
- ⁶⁸⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 567.
- ⁶⁸⁵ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – Київ : Наш час, 2008. – С. 302.
- ⁶⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 172–173.
- ⁶⁸⁷ Трагедия советской деревни... Т. 3. – С. 711.
- ⁶⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352, арк. 32.
- ⁶⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5490, арк. 20.
- ⁶⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 171.
- ⁶⁹¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 371.
- ⁶⁹² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 547.
- ⁶⁹³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 477.
- ⁶⁹⁴ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 357, 359, 502.
- ⁶⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352.
- ⁶⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352, арк. 28.
- ⁶⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 171–172.
- ⁶⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5490, арк. 52.
- ⁶⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5490, арк. 19, 52.
- ⁷⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6353, арк. 1, 103.
- ⁷⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352.
- ⁷⁰² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. В. Т. Маляренка]. – Київ : Юрінком, 1997. – С. 25.
- ⁷⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5490, арк. 119, 124.
- ⁷⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6353, арк. 135.
- ⁷⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5384, арк. 208.
- ⁷⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5386, арк. 201.
- ⁷⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352, арк. 127.
- ⁷⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5256, арк. 80 зв.
- ⁷⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352.
- ⁷¹⁰ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 502.
- ⁷¹¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 284.
- ⁷¹² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 287–288.

- ⁷¹³ Суховій Ю. Громадська власність – основа радянського ладу / Ю. Суховій // Революційне право. – 1932. – № 11–12. – С. 309.
- ⁷¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5399, арк. 55.
- ⁷¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5481, арк. 31.
- ⁷¹⁶ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 422, 477.
- ⁷¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6353, арк. 5, 48, 108, 130, 143.
- ⁷¹⁸ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 421.
- ⁷¹⁹ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 11, арк. 91.
- ⁷²⁰ ДАДО, ф. Р-6483, оп. 1, спр. 12.
- ⁷²¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 477.
- ⁷²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6391, арк. 53, 58.
- ⁷²³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 374.
- ⁷²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 193.
- ⁷²⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 385, 393.
- ⁷²⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 438.
- ⁷²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 78.
- ⁷²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5398, арк. 79–80.
- ⁷²⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 439.
- ⁷³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 79–80.
- ⁷³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5389, арк. 60.
- ⁷³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 123.
- ⁷³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 282, арк. 168.
- ⁷³⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 384.
- ⁷³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5488, арк. 59.
- ⁷³⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 394.
- ⁷³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 185.
- ⁷³⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 445.
- ⁷³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 7, 138.
- ⁷⁴⁰ Лобач К. В. Органи судової влади у хлібозаготівельній кампанії з урожаю 1932 р. / К. В. Лобач // Література та культура Полісся: зб. наук. праць. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 66 : Соціальні аспекти історико-культурного розвитку Полісся й України / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – С. 209.
- ⁷⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 140.
- ⁷⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5398, арк. 79.
- ⁷⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5490, арк. 132.
- ⁷⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6353, арк. 7.
- ⁷⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 17.
- ⁷⁴⁶ Там само, спр. 5491, арк. 166.
- ⁷⁴⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 436.
- ⁷⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 166.
- ⁷⁴⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 384.
- ⁷⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 5.
- ⁷⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 118.
- ⁷⁵² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 529, 537.
- ⁷⁵³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 634.
- ⁷⁵⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 529.
- ⁷⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6340, арк. 4.
- ⁷⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 8.
- ⁷⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 392.

- ⁷⁵⁸ Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як зняття радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках / Г. Папакін // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 14.
- ⁷⁵⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 435.
- ⁷⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 2.
- ⁷⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 2.
- ⁷⁶² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 449.
- ⁷⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5387, арк. 116.
- ⁷⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 66.
- ⁷⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 75.
- ⁷⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352, арк. 22–23.
- ⁷⁶⁷ ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 495, арк. 42.
- ⁷⁶⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 495.
- ⁷⁶⁹ Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як зняття радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках / Г. Папакін. – С. 25.
- ⁷⁷⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 620, 961.
- ⁷⁷¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 393.
- ⁷⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5265, арк. 24, 31.
- ⁷⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 206.
- ⁷⁷⁴ ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 23.
- ⁷⁷⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 474, 509, 571.
- ⁷⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5389, арк. 98, 140.
- ⁷⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5398, арк. 79–80.
- ⁷⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5387, арк. 39, 66.
- ⁷⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5394, арк. 14.
- ⁷⁸⁰ Кульчицкий С. Причины голода 1933 года в Украине (по страницам одной подзабытой книги) / С. Кульчицкий // Зеркало недели. – 2003. – 16 августа. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. Документи і матеріали. – С. 297.
- ⁷⁸¹ ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 270, арк. 24, 25.
- ⁷⁸² Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / Держ. ком. архівів України; Центр. держ. архів громад. об'єднань України / [упоряд.: В. С. Лозицький (кер.) та ін.]. – Київ : Генеза, 2008. – С. 297.
- ⁷⁸³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2-х т. – Київ : Політвидав, 1976. – Т. 1. 1918–1941. – С. 27.
- ⁷⁸⁴ 3 життя України й Поділля // Село. – 1918. – №№ 40, 41. – С. 27.
- ⁷⁸⁵ 3 життя України й Поділля // Село. – 1918. – №№ 46, 47. – С. 20.
- ⁷⁸⁶ Коровайко Л. Село Пасинки, Ямпільського повіту / Л. Коровайко // Село. – 1918. – № 36, 37 (28 вересня). – С. 25.
- ⁷⁸⁷ Островський В. Большевицька кара / В. Островський // Село. – № 19. – 24 червня. 1918 р. – С. 3–4.
- ⁷⁸⁸ Ленин В. И. Пятидесятилетие падения крепостного права / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Госполитиздат, 1950. – Т. 17. – 1950. – С. 66.
- ⁷⁸⁹ Архив Троцкого: Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927 гг. : в 4 т. / Редактор-составитель Ю. Фельштинский. – М. : «ТЕРРА»→TERRA», 1990. – Т. 1. – С. 94–95.
- ⁷⁹⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років / Вільям Нолл. – Київ : Родовід, 1999. – С. 19–25; 203.
- ⁷⁹¹ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держвидав України, 1925. – С. 19; 46–48.
- ⁷⁹² Грушевський М. С. «Святі права» / М. С. Грушевський // Твори: у 50 томах / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 4. Кн. І. Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». – 2007. – С. 129.

- ⁷⁹³ Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 2006. – С. 572.
- ⁷⁹⁴ Квиринг Е. Организация народного хозяйства / Е. Квиринг // Народное хозяйство Украины. – № 4–5 (июнь–июль). Ежемесячное издание УКСРОВНАРХОЗА. – К., 1919. – С. 53–57.
- ⁷⁹⁵ Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз / Н. И. Бухарин. – [Издание четвертое]. – Москва-Ленинград : Гос. издание, 1927. – С. 67–69.
- ⁷⁹⁶ Карагодская М. Добровольные общества на селе / М. Карагодская // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 7. – С. 17.
- ⁷⁹⁷ Плачинда И. Беспартийные крестьянские конференции / И. Плачинда. – Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 7. – С. 38.
- ⁷⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 60, арк. 12; 16; 18; 21.
- ⁷⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 59, арк. 131.
- ⁸⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 60, арк. 79.
- ⁸⁰¹ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 60, арк. 29–30; 48–49; 71.
- ⁸⁰² Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка; вид. 2-ге, перероб. і доп. – Київ : ВД «Ін Юре». – 2000. – Т. 2 : Лютий 1917 р. – 1996 р. – С. 157.
- ⁸⁰³ Основы научного коммунизма. – [3-е изд. доп. и уточнен.]. – М. : Политиздат, 1968. – С. 260–264.
- ⁸⁰⁴ ДАХМО, ф. Р. 2508, оп. 1, спр. 4, арк. 51; 60.
- ⁸⁰⁵ ДАВО, ф. Р. 4943, оп. 1., спр. 1, арк. 6.
- ⁸⁰⁶ ДАВО, ф. Р. 897, оп. 1., спр. 171, арк. 42–43.
- ⁸⁰⁷ ДАХМО, ф. Р. 2508, оп. 1, спр. 5, арк. 3; 9.
- ⁸⁰⁸ Ленин В. И. Письмо Л. Б. Каменеву / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Госполитиздат, 1967. – Т. 45. – С. 430.
- ⁸⁰⁹ Ленин В. И. Аграрная программа русской социал-демократии / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Госполитиздат, 1951. – Т. 6. – С. 128.
- ⁸¹⁰ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Відповідальний ред. В. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – С. 173.
- ⁸¹¹ Крестинишин Ф. Кутковые организаторы на селе / Ф. Крестинишин // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 15. – С. 35.
- ⁸¹² ДАВО, ф. Р. 899, оп. 1., спр. 1, арк. 36.
- ⁸¹³ Hadnagy Christopher. Social Engineering: The Art of Human Hacking / Christopher Hadnagy, John Wiley & Sons, 2010. – 416 p.
- ⁸¹⁴ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест [пер. з англ. О. Мокровольський]. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 136.
- ⁸¹⁵ Мицкевич М. Дарвинизм и классовая борьба / М. Мицкевич // Народный учитель. – 1932. – № 5–6 (апрель). – С. 163–166.
- ⁸¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1784, арк. 84.
- ⁸¹⁷ Сталін Й. З приводу смерті Леніна. Промова на II Всесоюзному з'їзді Рад 26 січня 1924 р. / Й. Сталін // Повн. збір. тв. – Київ : Укрполітвидав, 1948. – Т. 6. – 1948. – С. 47.
- ⁸¹⁸ Соколянський І. Про поведінку особистості / І. Соколянський // Радянська освіта / За ред. О. Шумського. – Ч. 4 (квітень). – Харків : Державне вид-во України, 1925. – С. 19.
- ⁸¹⁹ Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // Комсомолец агитатор. Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 19.
- ⁸²⁰ Зільберфарб Й. До соціалістичної реконструкції людини (I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки) / Й. Зільберфарб // Поведінка людини та соціалістичне будівництво. Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки. Зб. упорядкувала редакція «Шлях освіти». – Харків-Київ : Держвидав України, 1930. – С. 27; 58.
- ⁸²¹ Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // Комсомолец агитатор. Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 24.

- ⁸²² Резолюції пленуму, секцій та нарад Всесоюзного з'їзду в питанні вивчення людської поведінки. Резолюція З'їзду по пленарному циклу «Психоневрологічні науки» й соціалістичне будівництво. – С. 97.
- ⁸²³ Мокульський К. С. Дискусійні питання та проблеми вчення про поведінку / К. С. Мокульський // Комуністична освіта. – № 5–6 (108), (травень-червень). – Харків : Держвидав України, 1931. – С. 71–72.
- ⁸²⁴ Фрейд З. Неудобства культури / Зигмунд Фрейд; [пер. с нем. Р. Додельцева]. – СПб. : Изд. группа «Азбука-классика», 2010. – С. 82.
- ⁸²⁵ Бранденбергер Дэвид. Сталинский популизм и невольное создание русской национальной идентичности [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/bt4-pr.html>; дата звернення: 24.11.2012. – Назва з екрану.
- ⁸²⁶ Ленина В. И. Речь на митинге, посвященному закладке памятника освобожденному труду, 1 мая 1920 г. / В. И. Ленина // Полн. собр. соч. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 31. – С. 105.
- ⁸²⁷ РДАЕ, ф. 766, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
- ⁸²⁸ РДАЕ, ф. 766, оп. 1, спр. 2, арк. 20.
- ⁸²⁹ Назустріч 8 березня // Комунарка України. – 1932. – № 3. – С. 12.
- ⁸³⁰ Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; Київ : Ваклер, 1999. – С. 9.
- ⁸³¹ Пешківський А. Вивчення економічного побуту на селі / А. Пешківський // Бюллетень етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 12. – С. 1–4.
- ⁸³² Бюллетень НКО. – Харків, 1925. – Ч. 9 (14). – С. 25.
- ⁸³³ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 79«б», арк. 16.
- ⁸³⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 24, арк. 1–8.
- ⁸³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1785, арк. 105.
- ⁸³⁶ О распространении пачаги // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 4 (5 апреля). – С. 4.
- ⁸³⁷ Сталін Й. Всім членам редакції «Комсомольской правды» / Й. Сталін // Повн. збір. тв. – Київ : Укрполітвидав, 1948. – Т. 7. – 1948. – С. 155–156.
- ⁸³⁸ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 105, арк. 56.
- ⁸³⁹ Червоне село. – 1931. – № 8 (серпень). – С. 16.
- ⁸⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3115, арк. 16–17.
- ⁸⁴¹ Селянка України. – 1928. – № 4 (27 лютого). – С. 26.
- ⁸⁴² ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 105, арк. 70.
- ⁸⁴³ Фишпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фишпатрик; [Пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 24.
- ⁸⁴⁴ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 171.
- ⁸⁴⁵ Система скарг // Радянська Україна. Двотижневий бюллетень ВУЦВК Рад – Ч. 8 (14). – Харків : Видання ВУЦВК'у, 1925. – С. 16–18.
- ⁸⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 30.
- ⁸⁴⁷ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 77; 98; 163; 242.
- ⁸⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2453, арк. 45; 154.
- ⁸⁴⁹ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 97, арк. 27.
- ⁸⁵⁰ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 60; 233.
- ⁸⁵¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 1; 22; 30.
- ⁸⁵² ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 97, арк. 28.
- ⁸⁵³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 29.
- ⁸⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 445, арк. 20; 39; 41.
- ⁸⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 17.
- ⁸⁵⁶ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 97, арк. 128; 130.
- ⁸⁵⁷ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 61, арк. 129.
- ⁸⁵⁸ ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 17, арк. 33.
- ⁸⁵⁹ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 130; 242; 244; 299.
- ⁸⁶⁰ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін : монографія / Т. Снайдер. – Київ : Грані-Т, 2011. – С. 41.

- ⁸⁶¹ Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі / Р. Кирчів. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2010. – С. 134–135.
- ⁸⁶² Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг. – С. 23.
- ⁸⁶³ Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф / Пер. с нем. В. Т. Алтухова. – М. : РОССПЭН, 2009. – С. 266.
- ⁸⁶⁴ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 213.
- ⁸⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 30.
- ⁸⁶⁶ Ларіонов Д. К. До нового прийому до с/г ВУЗ'ів (Деякі факти з останньої приймальної кампанії до ВУЗ'ів, що їх треба усунути) / Д. К. Ларіонов // Сільськогосподарська освіта. – № 4 (травень). – Харків : Радянський селянин, 1928. – С. 75–77.
- ⁸⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 648, арк. 33.
- ⁸⁶⁸ Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Почепцов. – С. 9.
- ⁸⁶⁹ Ильина Т. В. История искусств. Русское и советское искусство : учеб. пособие для вузов по спец. «Журналистика» / Т. В. Ильина. – М. : Высш. школа, 1989. – С. 285.
- ⁸⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 332, арк. 172.
- ⁸⁷¹ Шалигіна Д. Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді [Електронний ресурс] / Д. Шалигіна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – С. 132–140. – Режим доступу до статті : <http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Shalugina%20D.pdf>; Galperina L. Nations and art: the shaping of art in communist regimes. – С. 5 [Електронний ресурс]; Александр Дейнека – плакаты [Електронний ресурс]; Український радянський плакат 1920–1930 років (3 фондів Віддлу образотворчого мистецтва НБУВ) [Електронний ресурс].
- ⁸⁷² РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 130; 242.
- ⁸⁷³ ЦДАГО України, ф. 44, оп. 1, спр. 272, арк. 3–12.
- ⁸⁷⁴ Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф. – С. 240.
- ⁸⁷⁵ Прикордонна Комуна. – 1932. – Ч. 176 (26 грудня). – С. 1.
- ⁸⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 666, арк. 178; 214.
- ⁸⁷⁷ ДАХМО, ф. П. 323, оп. 1, спр. 63, арк. 35.
- ⁸⁷⁸ ДАОО, ф. Р. 233, оп. 1, спр. 440, арк. 142–144.
- ⁸⁷⁹ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 45, арк. 91.
- ⁸⁸⁰ Зміст роботи піонерзагонів СРСР. Лекція XVI: «Оздоровна робота». Заочний інститут народної освіти. – Харків, 1929. – С. 21.
- ⁸⁸¹ Не всюди так // Селянка України. – 1928. – № 17 (10 вересня). – С. 11.
- ⁸⁸² Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Поджур; упоряд. : Р. Поджур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 165.
- ⁸⁸³ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 35, арк. 67.
- ⁸⁸⁴ ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 11, арк. 5.
- ⁸⁸⁵ Федорович Г. Основні питання оборони країни в масовій комуністичній освіті / Г. Федорович // Комуністична освіта. – Харків : Державне вид-во України, 1931. – № 5–6 (108), (травень-червень). – С. 13.
- ⁸⁸⁶ Зміст піонерської роботи в СРСР. Лекція XVII: «Участь ЮП в обороні СРСР». Заочний інститут народної освіти. – Харків, 1929. – С. 4.
- ⁸⁸⁷ Економічна географія. Підручник для робфаків, радпартшкіл та педтехнікумів. – Вип. 1. – М. : Партвидав, 1932. – С. 4.
- ⁸⁸⁸ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. – С. 165.
- ⁸⁸⁹ Поджур Р. Документы органов государственной безопасности УСРР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Поджур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – С. 76–77.
- ⁸⁹⁰ Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – Київ : «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2013. – С. 44.

- ⁸⁹¹ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія / Відповідальний ред. В. Смолий. – Т. 1. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 278.
- ⁸⁹² Бантишев О. Ф. Пастка для еліти / О. Ф. Бантишев, А. В. Селюк. – Київ : Нора-Друк, 2004. – С. 17–18.
- ⁸⁹³ ДАРФ, ф. Р. 5462, оп. 1, спр. 4, арк. 39.
- ⁸⁹⁴ Миронович Д. В. Негативна девіація в українському суспільстві 1920-х років: досвід перехідних історичних періодів / Д. В. Миронович // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 1. – С. 66.
- ⁸⁹⁵ ГДА СБУ, ф. П. 6, спр. 67093, арк. 74–75.
- ⁸⁹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 445, арк. 22.
- ⁸⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 666, арк. 58–61.
- ⁸⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 24.
- ⁸⁹⁹ Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору / В. Марочко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / НАН України. Ін-т історії України; СБУ; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – № 1/2 (6/7) – Київ : В-во Сфера, 1998. – С. 97.
- ⁹⁰⁰ ГДА СБУ, ф. П. 6, спр. 67093, арк. 141–142.
- ⁹⁰¹ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 666, арк. 181.
- ⁹⁰² РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 214.
- ⁹⁰³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів : Видавеш Лозовий В. М., 2012.
- ⁹⁰⁴ Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – Харків : ЦСУ, 1923. – С. 82–86.
- ⁹⁰⁵ Перевибори рад України та Молдавської АСРР в 1925–1926 рр. // Статистика України. – № 91. – Т. 1. – Вып. 2. – Харків, 1926. – С. 20–21.
- ⁹⁰⁶ Сталин Й. Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом / Й. Сталин // Повн. збір. тв. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 13. – 1951. – С. 112.
- ⁹⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 42, спр. 9, арк. 115–116.
- ⁹⁰⁸ ДАРФ, ф. Р. 5446, оп. 14 а, спр. 1073, арк. 15.
- ⁹⁰⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 54.
- ⁹¹⁰ ГДА СБУ, ф. 68, спр. 228, арк. 131; 143.
- ⁹¹¹ ДАРФ, ф. Р. 5446, оп. 14 а, спр. 1073, арк. 15–18.
- ⁹¹² Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду) – Харків : Вид-во «Радянський селянин», 1925. – С. 5–7; 17.
- ⁹¹³ Клязник О. І. Юридична природа колективних господарств / О. І. Клязник. – Полтава : «Полтава-Поліграф», 1928. – С. 11.
- ⁹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3470, оп. 1, спр. 14, арк. 7.
- ⁹¹⁵ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду). – С. 10.
- ⁹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 16, арк. 281; 285.
- ⁹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 1401, арк. 25; 28; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 24, арк. 200–202.
- ⁹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 20, арк. 3–7.
- ⁹¹⁹ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – № 24, 1929. – С. 710–741.
- ⁹²⁰ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 61, арк. 134.
- ⁹²¹ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 169; 171; 202.
- ⁹²² ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 97, арк. 28.
- ⁹²³ ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 40, арк. 194–195.

- ⁹²⁴ Кривицкий М. К вопросу об этапах нашей экономики / М. Кривицкий // Проблемы экономики. – № 3. – М. : Изд-во Коммунистической академии, 1930. – С. VII.
- ⁹²⁵ Розподіл наслідків господарювання в колгоспах // Червоне село. Журнал ВУЦВК. – 1931. – № 9. – С. 10–11.
- ⁹²⁶ ЦДАВО України, ф. 3470, оп. 1, спр. 65, арк. 77.
- ⁹²⁷ ДАОО, ф. Р. 5446, оп. 1, спр. 4, арк. 63.
- ⁹²⁸ ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 22, арк. 15.
- ⁹²⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Київ : Темпора, 2013. – Кн. 1. – 2013. – С. 330.
- ⁹³⁰ ДАРФ, ф. Р. 5446, оп. 14^а, спр. 245, арк. 85–86.
- ⁹³¹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – Київ : Наш час, 2008. – С. 117; 169.
- ⁹³² Сталін Й. Про роботу на селі. Промова 11 січня 1933 р. / Й. Сталін // Повн. збір. тв. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 13. – 1951. – С. 288.
- ⁹³³ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 51; 122; 229.
- ⁹³⁴ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 45, арк. 127–128.
- ⁹³⁵ Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля. – С. 178–179.
- ⁹³⁶ Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е. А. Осокина. – [2-е изд. доп.]. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 90–91.
- ⁹³⁷ Розскречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – С. 108.
- ⁹³⁸ ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 290, арк. 3; ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 291, арк. 3.
- ⁹³⁹ Александренко Г. Конституція УСРР і СРСР / Г. Александренко; за ред. А. Л. Малицького. – [Друже, перекл. вид.]. – Харків: Держвидав України, 1928. – С. 42.
- ⁹⁴⁰ ДАВО, ф. Р. 897, оп. 1, спр. 171, арк. 40; 48.
- ⁹⁴¹ Материалы по обследованию Комитетов Незаможных Селян (по данным обследования в июне 1925 г.). – Харків: ЦСУ УССР, 1925. – С. 120–121.
- ⁹⁴² ДАХМО, ф. Р. 2678, оп. 1, спр. 3, арк. 3–4.
- ⁹⁴³ ДАХМО, ф. Р. 3284, оп. 1, спр. 1, арк. 8; 25–26; 181.
- ⁹⁴⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [Изд. 7]. – М. : Госполитиздат, 1954. – Ч. I. (1898–1924). – С. 773.
- ⁹⁴⁵ Комітети незаможних селян України (1920–1933) : зб. документів і матеріалів / [упоряд. Г. Т. Ісип, А. П. Карташова, А. З. Міщенко та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1968. – С. 43.
- ⁹⁴⁶ Рашал М. Комнезами Костянтинівщини / М. Рашал // Червоне село. – 1931. – № 7 (липень). – С. 21.
- ⁹⁴⁷ Відповіді на запитання // Червоне село. Щомісячний журнал для робітників сільрад. – 1928. – № 4. – С. 34–35.
- ⁹⁴⁸ «Червоне село» відповідає // Червоне село. Щомісячний журнал для робітників сільрад. – 1929. – № 11/12, (листопад-грудень). – С. 32.
- ⁹⁴⁹ ДАСУ, ф. Р. 6, оп. 3, спр. 2, арк. 2–7; ДАОО, ф. Р. 2213, оп. 2, спр. 1, арк. 5.
- ⁹⁵⁰ «Червоне село» відповідає // Червоне село. Щомісячний журнал для робітників сільрад. – 1929. – № 11/12, (листопад-грудень). – С. 32.
- ⁹⁵¹ До перевиборів Рад 1928/29 року на Харківщині (Інструктивні й директивні матеріали). – Харків : Вид. Харківського Округвиконкому, 1928. – С. 32–33.
- ⁹⁵² Перевибори рад України та Молдавської АСРР в 1925–1926 рр. // Статистика України. – № 91. – Т. 1. – Вып. 2. – Харків, 1926. – С. 16–17.
- ⁹⁵³ Выборы в Советы и состав органов власти в СССР в 1929 г. – М. : Из-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1929. – С. 11; 31–32.
- ⁹⁵⁴ История Украинской ССР. В 2 т. / Академия наук Украинской ССР, Институт истории. – Київ : Наук. думка, 1969. – Т. 2. – 1969. – С. 264.

- ⁹⁵⁵ Березовчук М. Д. Комітети незможних селян України. Історичний нарис (1920–1933 рр.). Продовження (розділи V–IX) : дис. доктора іст. наук : 07.00.01 / М. Д. Березовчук. – Київ, 1967. – С. 617.
- ⁹⁵⁶ Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // УДЖ. – 2003. – № 5. – С. 10.
- ⁹⁵⁷ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 193, арк. 141–144; 149–153.
- ⁹⁵⁸ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. – С. 171.
- ⁹⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 245, арк. 154.
- ⁹⁶⁰ Дяків В. М. Суспільно-політичні передумови особливих форм народної релігійності в підрадянській Україні 1930-і рр. / В. М. Дяків // Гуржівські історичні читання : Збірник наукових праць / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 233.
- ⁹⁶¹ Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. – Київ : Укр. письменник, 2009. – С. 14–15; Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина / В. Іваненко, Н. Романець. – Київ, 2009. – С. 37–44.
- ⁹⁶² ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67505, арк. 10; 14; 21.
- ⁹⁶³ Слободянюк П. Я. «Чорна дошка» України (події 1930-х років) / П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий. – Хмельницький, 2001. – С. 31.
- ⁹⁶⁴ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Поджур; упоряд.: Р. Поджур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 99.
- ⁹⁶⁵ Сталін Й. Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху / Й. Сталін // Повн. збір. тв. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1950. – Т. 12. – 1950. – С. 190–198.
- ⁹⁶⁶ Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917–перша половина 20-х рр) : дис. кандидата іст. наук: 07.00.01 / С. В. Білошицький. – Київ, 2001. – С. 29.
- ⁹⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 68, спр. 228, арк. 139–141.
- ⁹⁶⁸ ДАХМО, ф. Р. 1042, оп. 1, спр. 94, арк. 28.
- ⁹⁶⁹ ДАХМО, ф. Р. 924, оп. 1, спр. 104, арк. 8–9.
- ⁹⁷⁰ Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. – Т. 2. – С. 203; 208–209.
- ⁹⁷¹ ДАСО, ф. Р. 6, оп. 3, спр. 3, арк. 3–5.
- ⁹⁷² ЦДАВО України, ф. 3470, оп. 1, спр. 65, арк. 95; 150.
- ⁹⁷³ Сталін Й. Про чергові завдання партії на селі. Промова на нараді секретарів сільських осередків при ЦК РКП(б) 22 жовтня 1924 р. / Й. Сталін // Повн. збір. тв. – Київ : Укрполітвидав, 1948. – Т. 6. – 1948. – С. 304.
- ⁹⁷⁴ Гуревич Д. Чего партия требует сейчас от сельских коммунистов? / Д. Гуревич // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 4. – С. 1–3.
- ⁹⁷⁵ Крестинишин Ф. Кутковые организаторы на селе / Ф. Крестинишин // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 15. – С. 34.
- ⁹⁷⁶ Григор'єв К. Колгоспне будівництво на Україні / К. Григор'єв // Агітатор. – 1927. – № 5 – (20 березня). – С. 41.
- ⁹⁷⁷ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Відповідальний ред. В. Смолій. – Т. 2. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 183.
- ⁹⁷⁸ Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Лукашевич. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 170.
- ⁹⁷⁹ Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф. – С. 7; 69.
- ⁹⁸⁰ Календар комсомольця на 1925 р. – Юнівділ (друкарня-літографія вид-во «Червоний шлях»), 1925. – С. 4.
- ⁹⁸¹ Про день колективізації і врожаю // Червоне село. – 1931. – № 9 (вересень). – С. 7.
- ⁹⁸² Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. И. Куличенко. – М. : Мысль, 1972. – С. 359; 361–364.

- ⁹⁸³ Гогохія Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства / Н. Гогохія // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 61.
- ⁹⁸⁴ Сучасна статистика населення України. Доповідь Центральної Статистичної управи УСРР XVIII сесії Міжнародного Статистичного інституту. – Харків : ЦСУ УСРР, 1929. – С. 16–19.
- ⁹⁸⁵ Гагарина З. Политическое и экономическое положение женщин в капиталистических странах. Стенограмма публичной лекции / З. Гагарина. – М. : Право, 1957. – С. 3–4.
- ⁹⁸⁶ Міжнародний Комуністичний День робітниць. – ДВОУ : Вид-во «Пролетар», 1931. – С. 4; 11.
- ⁹⁸⁷ Ленін В. І. Міжнародний День Робітниць / В. І. Ленін. – М. : Партвидав «Пролетар», 1932. – С. 3.
- ⁹⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1784, арк. 94.
- ⁹⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2029, арк. 21; 75.
- ⁹⁹⁰ Пушкарєва Н. Гендерная теория и историческое знание / Н. Пушкарєва. – СПб. : Алетей; АНО «Женский проект СПб», 2007. – С. 30.
- ⁹⁹¹ Не стояти осторонь, а бути активними // Селянка України. – 1928. – № 15 (10 серпня). – С. 17.
- ⁹⁹² Гогохія Н. Жінка у радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації / Н. Гогохія // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – Т. 5. – С. 376–383.
- ⁹⁹³ Скотт Д. Женская история и переписывание истории [Электронный ресурс] / Д. Скотт // Past and present: A Journal of Historical Studies, vol.101, November, 1983. – P. 142–157. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/skott_gens.php; дата звернення : 24.11.2011.
- ⁹⁹⁴ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду) – С. 20–21.
- ⁹⁹⁵ Сімейний перепис у містах України (15 березня 1923 р.). ЦСУ УСРР. – Харків : Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. – С. 8.
- ⁹⁹⁶ Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад / За ред. М. Зайчика і В. Дубова. – Харків : Держвидав України, 1929. – С. 321.
- ⁹⁹⁷ Вайсман С. Права трудящейся женщины по советским законам / С. Вайсман. – Ленинград; Москва : Госиздат, 1925. – С. 27; 31; 43.
- ⁹⁹⁸ Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад / За ред. М. Зайчика і В. Дубова. – С. 286–287; 292–293; 296; 299.
- ⁹⁹⁹ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. // Статистика України. Серія І: Демографія. – Т. IV. – Вип. 3. (№ 160). – Харків, 1927. – С. XL.
- ¹⁰⁰⁰ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. XLIX; LI–LII.
- ¹⁰⁰¹ Сучасна статистика населення України. Доповідь Центральної Статистичної управи УСРР XVIII сесії Міжнародного Статистичного інституту. – С. XXI.
- ¹⁰⁰² Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. – М. : Статистика, 1970. – С. 113; 115.
- ¹⁰⁰³ Демографічний збірник / За ред. академіка М. В. Птухи // Праці демографічного інституту. – Київ : З друкарні ВУАН, 1930. – Т. 6. – № 22. – С. 137.
- ¹⁰⁰⁴ Луначарский А. В. Проблема культурной революции / А. В. Луначарский // Научный работник. – № 5–6 (май-июнь). – М. : Изд-во «Работник просвещения», 1928. – С. 21.
- ¹⁰⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1783, арк. 26; 31; 93.
- ¹⁰⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1784, арк. 28; 84.
- ¹⁰⁰⁷ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М.

- Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского и др. – Петроград : Тип. т-ва «Общественная польза», 1916. – Т. II. – С. 400–405.
- ¹⁰⁰⁸ Население Черниговской губернии по данным переписи 1920 года // Статистика Украины. – № 10. – Серия I. Т. 1. – Вып. 3: Демография. – X., 1922. – С. 9.
- ¹⁰⁰⁹ Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Популярний нарис за новітніми статистичними даними / А. Хоменко. – Харків : Держвидав України, 1929. – С. 10–13.
- ¹⁰¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2500, арк. 13.
- ¹⁰¹¹ Зеленская Е. Работа среди женщин на Украине в цифрах / Е. Зеленская // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 7. – С. 27–28.
- ¹⁰¹² Перевибори рад України та Молдавської АСРР в 1925–1926 рр. // Статистика України. – № 91. – Т. 1. – Вып. 2. – X., 1926. – С. 28–29.
- ¹⁰¹³ Наймички на громадській роботі // Селянка України. – 1928. – № 18 (25 вересня). – С. 14–15.
- ¹⁰¹⁴ Сенгалевиц М. Жіночий актив учиться / М. Сенгалевиц // Селянка України. – 1928. – № 13 (10 липн.). – С. 13.
- ¹⁰¹⁵ Селянка України. – 1928. – № 3 (10 лютого). – С. 22.
- ¹⁰¹⁶ Зеленская Е. Работа среди женщин на Украине в цифрах / Е. Зеленская // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 7. – С. 27.
- ¹⁰¹⁷ Калашник З. До перевиборів делегаток / З. Калашник // Селянка України. – 1928. – № 17 (10 вересня). – С. 3.
- ¹⁰¹⁸ Завдання селянки в КНС // Селянка України. – 1928. – № 11 (11 червня). – С. 4
- ¹⁰¹⁹ Ежемесячный статбюллетень // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 4. – С. II–III.
- ¹⁰²⁰ Вороніна М. Наукове життя жінок-активісток, як засіб вижити за сталінізму / М. Вороніна // Матеріали П'ятої Міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті : минуле, сучасність, майбутнє» / За ред. доктора біолог. наук. В. Троян. – Україна, Київ, 3–5 листопада 2011 р. – Київ, 2011. – С. 263.
- ¹⁰²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2029, арк. 21.
- ¹⁰²² Селянка України. – 1928. – № 23 (10 грудня). – С. 1.
- ¹⁰²³ Комунарка України. – 1932. – № 3 (15 лют.). – С. 4.
- ¹⁰²⁴ Максименкова Н. Новий побут. На службі третій більшовицькій весні / Н. Максименкова // Комунарка України. – 1932. – № 10. – С. 4.
- ¹⁰²⁵ Досвід ударників боротьби за хліб на зміцнення колгоспного виробництва // Колгоспниця України. – 1932. – № 3. – С. 16–17.
- ¹⁰²⁶ Жіночі виробнаради, у похід за організаційно-господарське зміцнення колгоспів // Колгоспниця України. – 1932. – № 1. – С. 8.
- ¹⁰²⁷ Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років / О. Лабур // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 208.
- ¹⁰²⁸ Організуємо ж стрілецького гуртка (с. Ярмолинці на Проскурівщині) // Селянка України. – 1928. – № 14 (25 липня). – С. 15.
- ¹⁰²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1784, арк. 94.
- ¹⁰³⁰ Здійснимо 6 вазківот т. Сталіна – Зміцнимо колгоспне виробництво // Колгоспниця України. – 1932. – № 2. – С. 16.
- ¹⁰³¹ Радянин П. Громадські обов'язки жінки великі. Увагу хлібозаготівля і податкові / П. Радянин // Селянка України. – 1928. – № 23. – С. 3.
- ¹⁰³² Тамарін В. Жінки переможниці / В. Тамарін. – Харків : Український робітник, 1931. – С. 35.
- ¹⁰³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3115, арк. 75.
- ¹⁰³⁴ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. ; Под рук.; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 163.
- ¹⁰³⁵ Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР : [Сб. статей] / Под ред. А. Г. Вишневского. – М. : Статистика, 1977. – С. 129.

- ¹⁰³⁶ Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Відп. ред. І. Р. Юхновський. Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2009. – С. 326.
- ¹⁰³⁷ Селькорки. Нарис Незабутнього // Селянка України. – 1928. – № 8 (25 квітня). – С. 12.
- ¹⁰³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1785, арк. 105.
- ¹⁰³⁹ Колгоспниця України. – 1932. – № 1 (15 січня). – С. 4.
- ¹⁰⁴⁰ Селянка України. – 1928. – № 11 (11 червня). – С. 22.
- ¹⁰⁴¹ Селянка України. – 1928. – № 14. – С. 14.
- ¹⁰⁴² Колгоспниця України. – 1932. – № 1 (15 січня). – С. 4.
- ¹⁰⁴³ Селянка України. – 1928. – № 10 (25 травня). – С. 2.
- ¹⁰⁴⁴ Селянка України. – 1928. – № 11 (11 червня). – С. 6.
- ¹⁰⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 694, арк. 420.
- ¹⁰⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 7, арк. 211.
- ¹⁰⁴⁷ Постановлення. По докладу Агитпропотдела ЦК // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 7. – С. 51.
- ¹⁰⁴⁸ Лукашевич О. До питання повсякденного життя жіноцтва у 1930-х рр. / О. Лукашевич // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 142–143.
- ¹⁰⁴⁹ Балан Ярс. Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. [Електронний ресурс] / Ярс Балан. – Режим доступу до статті : <http://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-slyman-holodomor>; дата звернення : 20.12.2014.
- ¹⁰⁵⁰ Кісь О. Голодомор 1932–33 років кризь призму жіночого досвіду / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 651.
- ¹⁰⁵¹ Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття) / Л. Л. Місінкевич. – К., 2001. – С. 77–78.
- ¹⁰⁵² ДАХМО, ф. П. 458, оп. 1, спр. 324, арк. 2.
- ¹⁰⁵³ ДАХМО, ф. П. 3, оп. 1, спр. 277, арк. 27.
- ¹⁰⁵⁴ ДАХМО, ф. П. 458, оп. 1, спр. 324, арк. 161.
- ¹⁰⁵⁵ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 61, арк. 127.
- ¹⁰⁵⁶ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 209.
- ¹⁰⁵⁷ Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / Матеріали упор. і зредаг. Роман Сербин. – Торонто-Київ : Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр Інститут української археографії Академії наук України, 1992. – С. 664.
- ¹⁰⁵⁸ РДАЕ, ф. 7486, оп. 37, спр. 102, арк. 221.
- ¹⁰⁵⁹ ДАХМО, ф. П. 187, оп. 1, спр. 78, арк. 24.
- ¹⁰⁶⁰ ДАХМО, ф. П. 323, оп. 1, спр. 63, арк. 34.
- ¹⁰⁶¹ ДАХМО, ф. Р. 1061, оп. 1, спр. 80, арк. 2.
- ¹⁰⁶² Тім С. Що святить церковний шлюб / С. Тім // Колгоспниця України. – 1932. – № 1 (1 січня). – С. 20.
- ¹⁰⁶³ Ковальчук Я. На з'їзді безвірників / Я. Ковальчук // Селянка України. – 1928. – № 10 (25 травня). – С. 12.
- ¹⁰⁶⁴ РДАЕ, ф. 1562, оп. 329, спр. 131, арк. 1–2; 15; 151.
- ¹⁰⁶⁵ ДАХМО, ф. П. 433, оп. 1, спр. 120, арк. 70.
- ¹⁰⁶⁶ Пампура І. Життєва криза як одна з причин суїцидальних намірів / І. Пампура // Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика : Зб. наук. Праць / За заг. ред. С. І. Яковенка. – Київ : РВВ КІВС, 2000. – 200 с.
- ¹⁰⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 671, арк. 3–5.
- ¹⁰⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 666, арк. 236.
- ¹⁰⁶⁹ ДАХМО, ф. П. 187, оп. 1, спр. 78, арк. 31–32.
- ¹⁰⁷⁰ ДАХМО, ф. П. 166, оп. 1, спр. 91, арк. 64.

- ¹⁰⁷¹ ДАХМО, ф. П. 401, оп. 1, спр. 80, арк. 41; 43.
- ¹⁰⁷² ДАХМО, ф. П. 364, оп. 1, спр. 91, арк. 8.
- ¹⁰⁷³ Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки / В. І. Прилуцький. – Київ, 1993. – С. 4.
- ¹⁰⁷⁴ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. // Статистика України. Серія І: Демографія. – Т. IV. – Вип. 3. (№ 160). – С. LX–LXI.
- ¹⁰⁷⁵ Сучасна статистика населення України. Доповідь Центральної Статистичної управи УСРР. – С. 4–5; 31–33; 36.
- ¹⁰⁷⁶ ДАОО, ф. Р. 233, оп. 1, спр. 15, арк. 12–14.
- ¹⁰⁷⁷ Рохлін М. Психо- й невропатологія на соціалістичних шляхах (Робота патологоклінічної секції) / М. Рохлін // Поведінка людини та соціалістичне будівництво. Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки. Збірник упорядкувала редакція «Шлях освіти». – Харків-Київ : Державне вид-во України, 1930. – С. 92.
- ¹⁰⁷⁸ Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – С. 84.
- ¹⁰⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 332, арк. 286.
- ¹⁰⁸⁰ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду). – С. 18–19.
- ¹⁰⁸¹ Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – Харків : ДВОУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. – С. 232.
- ¹⁰⁸² Лакиза І. Реконструктивна доба й дитяча література / І. Лакиза // Шлях освіти. Теорія освіти, методологія, освітня практика, побут. – № 4 (84). – Харків : Держвидав України, 1930. – С. 110.
- ¹⁰⁸³ Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті («Педагоги» з СВУ) / С. Чавдаров // Комуністична освіта. – Х. : Державне видавництво, 1931. – № 5–6 (108), (травень– червень). – С. 41.
- ¹⁰⁸⁴ Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) : видатний педагог, психолог, громадський діяч : біобібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд. : М. Н. Лисиця, Л. М. Айвазова; Н. М. Бублик, Н. А. Стельмах та ін.]. – Київ : Нілан-ЛТД, 2013. – С. 13; 16.
- ¹⁰⁸⁵ Плевко Н. О сознательной дисциплине школьников / Н. О. Плевко // Народный учитель. – 1932. – № 5–6 (апрель). – С. 180–181.
- ¹⁰⁸⁶ Флякс С. Проти буржуазності в педагогіці / С. Флякс // За марксо-ленінську педагогіку. – Київ : Радянська школа, 1931. – Ч. 1–2 (22–23). – С. 158.
- ¹⁰⁸⁷ Литература русского зарубежья. Антология в шести томах. – М. : «Книга», 1990. – Т. 1. – Кн. 2 (1920–1925 гг.). – С. 203.
- ¹⁰⁸⁸ ЦДАГО, ф. 237, оп. 1, спр. 12, арк. 13.
- ¹⁰⁸⁹ Макаренко А. С. Избранные произведения. В 3-х т. / Редкол. : Н. Д. Ярмаченко (пред.) и др. – Київ : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 5.
- ¹⁰⁹⁰ Покась В. Інтернатна освіта: історія становлення та розвитку в Україні / В. Покась // Вища освіта України. – 2010. – № 2. – С. 110–111.
- ¹⁰⁹¹ Демографічний збірник / За ред. акад. М. В. Птухи. – Київ : Друкарня ВУАН, 1930. – Т. 7. – С. 164.
- ¹⁰⁹² Бюллетень НКО. – Х., 1925. – Ч. 9 (14). – С. 25.
- ¹⁰⁹³ Селянка України. – 1927. – № 16 (25 серпня). – С. 1.
- ¹⁰⁹⁴ ЦДАГО, ф. 7, оп. 1, спр. 332, арк. 57; 67.
- ¹⁰⁹⁵ Відповідь Київської Міськради своїм виборцям на додатки до Наказу під час виборів 1927 р. – К. : Вид. Київської Міськради. – 1927. – С. 49; 51; 76.
- ¹⁰⁹⁶ ДАОО, ф. Р. 233, оп. 1, спр. 15, арк. 49; 64; 70; 101–120.

- ¹⁰⁹⁷ Арешонков В. А. Зміст шкільної суспільствознавчої освіти в Україні у XX столітті: формування і трансформація : монографія / В. Ю. Арешонков. – Житомир : Полісся, 2014. – С. 107–108.
- ¹⁰⁹⁸ Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) : видатний педагог, психолог, громадський діяч : біобібліогр. покажч. – С. 12; 14; 22; 28.
- ¹⁰⁹⁹ Эмдин Г. В. Дети строители новой школы / Г. В. Эмдин // Материалы I Всероссийской экскурсии-конференции работников учкомов городских школ. – М. : Работник просвещения, 1930. – С. 7.
- ¹¹⁰⁰ Янпольська М. Як я навчаю / М. Янпольська // Комуністична освіта. – Харків : Державне вид-во Радянська школа, 1934. – № 5 (142). – С. 42–43.
- ¹¹⁰¹ ДАОО, ф. Р. 233, оп. 1, спр. 15, арк. 42; 70.
- ¹¹⁰² Постанова ЦК ВКП(б) «Про переобтяження школярів і піонерів громадсько-політичними завданнями» // Комуністична освіта. – № 5 (142). – Харків : Державне вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 8–9.
- ¹¹⁰³ Брук М. Робота з відсталими учнями в політехнічній школі / М. Брук // Комуністична освіта. – № 5 (142). – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 37.
- ¹¹⁰⁴ Лоюк М. Матеріали досліджень «Піонери про соцзмагання» / М. Лоюк // За марксоленінську педагогіку. – Ч. 1–2 (28–29). – Київ : Держ. в-во «Радянська школа», 1931. – С. 55.
- ¹¹⁰⁵ Шекера Я. Школа й оточення (Із практики київської досвідної трудшколи № 22) / Я. Шекера // Шлях освіти. – 1927 р. – № 2–3 (58–59), (лотий–березень). – Харків : Держ. Вид-во України. – С. 81–82.
- ¹¹⁰⁶ Радянська Україна. Двохтижневий бюллетень ВЦВКР. – Харків. : Видання ВУЦВКУ, 1925. – Ч. 6 (12). – С. 32.
- ¹¹⁰⁷ Збірник чинного законодавства УСРР Про Народну освіту. – Харків : Юр. вид-во Наркомюсту УСРР, 1927. – С. 14–15.
- ¹¹⁰⁸ ДАХМО, ф. Р. 337, оп. 1, спр. 437, арк. 44.
- ¹¹⁰⁹ Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х першій половині 30-х років XX ст. : дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – С. 105.
- ¹¹¹⁰ Ряпю С. Я. Ликвидация неграмотности на Украине / С. Я. Ряпю // Народное просвещение. Вопросы политики и организации народного просвещения. – Москва-Ленинград, 1927. – № 5 (май). – С. 81.
- ¹¹¹¹ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Київ : Наук. думка, 2001.
- ¹¹¹² Постанова РНК Союзу РСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи СРСР» // Комуністична освіта. – № 5 (142). – Харків : Державне вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 3.
- ¹¹¹³ ЦДАГО України, ф. 237, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- ¹¹¹⁴ Піонерська організація на новому етапі. Бібліотечка VII Всеукраїнського Комітету. – Харків : Держвидав України, 1930. – С. 34.
- ¹¹¹⁵ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Київ : Наук. думка, 2001. – С. 681.
- ¹¹¹⁶ ДАХМО, ф. Р. 1042, оп. 1, спр. 95, арк. 5.
- ¹¹¹⁷ До нового навчального року // Комуністична освіта. – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – № 5 (142). – С. 14–15.
- ¹¹¹⁸ Состояние народного просвещения в РСФСР. Доклад А. В. Луначарского // Народное просвещение. Вопросы политики и организации народного просвещения. – Москва-Ленинград, 1927. – № 5 (май). – С. 16.
- ¹¹¹⁹ Чередник О. Г. Критичний огляд сучасної системи шкільної сільськогосподарської освіти в зв'язку з вимогами до неї сільського господарства України / О. Г. Чередник // Сільськогосподарська освіта. – 1928. – № 4 (травень). – X. : «Радянський селянин», 1928. – С. 6.
- ¹¹²⁰ Вечірні школи селянської молоді // Сільськогосподарська освіта. – № 7 (вересень). – Харків : Народний комісаріат освіти УСРР, 1928. – С. 63.
- ¹¹²¹ Про селянські с/г школи для дорослих // Сільськогосподарська освіта. – № 7 (вересень). – Харків : Народний комісаріат освіти УСРР, 1928. – С. 62.

- ¹¹²² Підготовка робітників колективізації с/г // Сільськогосподарська освіта. – № 7 (вересень). – Харків : Народний комісаріат освіти УСРР, 1928. – С. 64–65; Сільськогосподарська колективізація й сільськогосподарська школа // Сільськогосподарська освіта. – 1928. – № 4 (травень). – Харків : Радянський селянин, 1928. – С. 1–2.
- ¹¹²³ ЦДАГО, ф. 27, оп. 2, спр. 1864, арк. 20.
- ¹¹²⁴ Эмдин Г. В. Дети строители новой школы / Г. В. Эмдин // Материалы I Всероссийской экскурсии-конференции работников учкомов городских школ. – М. : Работник просвещения, 1930. – С. 19.
- ¹¹²⁵ Фігурін О. Спроба дослідження вільних товариських дитячих об'єднань / О. Фігурін // Шлях освіти. – Харків : ДВУ, 1927. – № 11 (78), (листопад). – С. 110–111.
- ¹¹²⁶ ДАРФ, ф. Р. 5462, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ¹¹²⁷ Волинський П. Як має працювати шкільний інструктор / П. Волинський // Комуністична освіта. – № 6 (143), червень. – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 57.
- ¹¹²⁸ ДАВО, ф. Р. 897, оп. 1, спр. 171, арк. 132.
- ¹¹²⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк. 24.
- ¹¹³⁰ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. – С. 221–223.
- ¹¹³¹ ДАХМО, ф. Р. 337, оп. 1, спр. 210, арк. 9–11.
- ¹¹³² Вычегодский И. Отстающий участок / И. Вычегодский // Народный учитель. – 1932. – № 5–6 (апрель). – С. 47–48.
- ¹¹³³ ДАРФ, ф. Р. 5462, оп. 5, спр. 1, арк. 3.
- ¹¹³⁴ ДАРФ, ф. Р. 5462, оп. 5, спр. 5, арк. 82.
- ¹¹³⁵ Піонерська організація на новому етапі. Бібліотечка VII Всеукраїнської наради в справах Комдитруху. – Харків : Держвидав України, 1930. – С. 53.
- ¹¹³⁶ Эмдин Г. В. Дети строители новой школы / Г. В. Эмдин // Материалы I Всероссийской экскурсии-конференции работников учкомов городских школ. – М. : Работник просвещения, 1930. – С. 20.
- ¹¹³⁷ Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – Харків : ДВООУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. – С. 57.
- ¹¹³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1., спр. 332, арк. 293.
- ¹¹³⁹ Колгоспниця України. – 1932. – № 3 (15 лютого). – С. 19–20.
- ¹¹⁴⁰ Чефранов О. Антирелігійне виховання дітей – на вищій теоретичний рівень / О. Чефранов // Комуністична освіта. – № 2–3 (131), (лютий-березень). – Харків : Держ. вид-во Радянська школа, 1933. – С. 80–81.
- ¹¹⁴¹ Збірка документів, виданих у розвиток Постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». – Харків : Рад. школа, 1932. – С. 129.
- ¹¹⁴² Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – Харків : ДВООУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. – С. 119–120; 127–128; 131.
- ¹¹⁴³ Браун Р. Завдання культмасової роботи з дітьми в світлі ухвал XVII партконференції та постанов ВКП(б) про школу й піонерорганізацію / Р. Браун // Комуністична освіта. – № 2–3 (131), (лютий-березень). – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1933. – С. 94–95.
- ¹¹⁴⁴ Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – С. 216–224.
- ¹¹⁴⁵ Відповідь Київської Миськради своїм виборцям на додатки до Наказу під час виборів 1927 р. – Київ : Вид. Київської Миськради. – 1927. – С. 59.
- ¹¹⁴⁶ Як організувати дитячий оздоровчий майданчик на селі. – Харків : Наук. думка, 1929. – С. 12; 14.
- ¹¹⁴⁷ Гойченко Д. Красний апокаліпсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – С. 40.

- ¹¹⁴⁸ Эмдин Г. В. Дети строители новой школы / Г. В. Эмдин // *Материалы I Всероссийской экскурсии-конференции работников учкомов городских школ.* – М. : Работник просвещения, 1930. – С. 20.
- ¹¹⁴⁹ Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // *Комсомолец агитатор.* Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 25.
- ¹¹⁵⁰ Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – [2-е вид., випр.]. – Київ : АртЕк, 2001. – С. 588.
- ¹¹⁵¹ Кравчук Х. А. Організація Комуністичної спілки молоді України / Х. А. Кравчук // *Наука. Релігія. Суспільство.* – 2010. – № 3. – С. 90.
- ¹¹⁵² Комсомол України: Сторінки історії. Події. Портрети / упорядники : Ю. Н. Єльченко, В. Ф. Возіанов, Г. Д. Максименко та ін. – Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 21; 33.
- ¹¹⁵³ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1., спр. 108, арк. 326–327.
- ¹¹⁵⁴ Сталін Й. Про комсомольський актив на селі. Промова на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 6 квітня 1925 р. / Й. Сталін // *Повн. збір. тв.* – Київ : Укрполітвидав, 1948. – Т. 7. – 1948. – С. 85.
- ¹¹⁵⁵ Выборы в Советы и состав органов власти в СССР в 1929 г. – М. : Из-во «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1929. – С. 23.
- ¹¹⁵⁶ Комсомол та молоді ленінці на селі // *Селянка України.* – 1928. – № 7 (10 квітня). – С. 13.
- ¹¹⁵⁷ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1., спр. 45, арк. 166.
- ¹¹⁵⁸ Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // *Комсомолец агитатор.* Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 21.
- ¹¹⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, арк.1.
- ¹¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 7, оп. 1, спр. 504, арк. 14.
- ¹¹⁶¹ ЦДАВО України, ф. 7, оп. 1, спр. 332, арк. 295.
- ¹¹⁶² Культурная осада села // *Комсомолец-агитатор.* Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 16 (август). – С. 32–33.
- ¹¹⁶³ До всіх партійних та комсомольських осередків, до всіх організацій та трудящих Київщини // *Радянське мистецтво.* – 1929. – № 6. – С. 2.
- ¹¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 7, оп. 1, спр. 912, арк. 98.
- ¹¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 7, оп. 1, спр. 105, арк. 35.
- ¹¹⁶⁶ Вавринчук М. П. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки / М. П. Вавринчук, С. В. Маркова. – Хмельницький, 2008. – С. 124–125.
- ¹¹⁶⁷ Вайсберг Я. С. Некоторые вопросы культурничества / Я. С. Вайсберг // *Комсомолец агитатор.* Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ. – 1928. – № 6 (март). – С. 20.
- ¹¹⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 7, оп. 1, спр. 105, арк. 6–29.
- ¹¹⁶⁹ Ломакин А. Ленинизм в детдвижении / А. Ломакин // *Путь просвещения. Педагогический журнал.* Теория просвещения, методология, просветительная практика, быт. – № 7 (16). – Харьков : Изд-во «Червоний шлях», 1924. – С. 122.
- ¹¹⁷⁰ Детдвижение на Украине // *Путь просвещения. Педагогический журнал.* Теория просвещения, методология, просветительная практика, быт. – № 7 (16). – Харьков : «Червоний шлях», 1924. – С. 141; 144.
- ¹¹⁷¹ Ліхтерів М. Останні наради в справах комуністичного дитячого руху / М. Ліхтерів // *Радянська освіта / За ред. О. Шумського.* – Ч. 12 (грудень). – Харків, 1926. – С. 34–35.
- ¹¹⁷² Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – Харків : ДВОУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. – С. 57.
- ¹¹⁷³ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – С. 700.
- ¹¹⁷⁴ Система роботи піонерської організації. Затверджена VI Всеукраїнською нарадою в справах КДР та БЮРОМ ЦК ЛКСМУ. – С. 10.
- ¹¹⁷⁵ Ряппо С. Я. Октябрь в просвещении / С. Я. Ряппо // *Путь просвещения. Педагогический журнал.* Теория просвещения, методология, просветительная практика, быт. – Харьков : Изд-во «Червоний шлях», 1924. – № 10 (20). – С. 6–17.

- ¹¹⁷⁶ Куліченко В. Сільськогосподарські кабінети в школі / В. Куліченко // Комуністична освіта. – № 5 (142). – Харків: Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 21.
- ¹¹⁷⁷ Петров И. О передовой шеренге борцов за финплан / И. Петров // Вожатый. Руководящий журнал по теории и практике детского коммунистического движения. – 1932. – № 7 (апрель). – С. 41–42.
- ¹¹⁷⁸ Система роботи піонерської організації. Затверджена VI Всеукраїнською нарадою в справах КДР та БЮРОМ ЦК ЛКСМУ. – Харків: Держвидав України, 1929. – С. 16–17.
- ¹¹⁷⁹ Об одной левашкой книге. Королев и Раскин «Воспитательные задачи школы» // Вожатый. Руководящий журнал по теории и практике детского коммунистического движения. – 1932. – № 4. – С. 48.
- ¹¹⁸⁰ Гендрихівська А. Про працю юних піонерів із молодшими дітьми / А. Гендрихівська // Радянська освіта / За ред. О. Шумського. – Ч. 12 (грудень). – Харків: Держ. вид-во України, 1926. – С. 22.
- ¹¹⁸¹ Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – Харків: ДВОУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. – С. 28.
- ¹¹⁸² Піонерська організація на новому етапі. Бібліотечка VII Всеукраїнської наради в справах Комдитруху. – Харків: Держвидав України, 1930. – С. 73–75.
- ¹¹⁸³ Система роботи піонерської організації. Затверджена VI Всеукраїнською нарадою в справах КДР та БЮРОМ ЦК ЛКСМУ. – С. 14–15.
- ¹¹⁸⁴ Піонерська організація на новому етапі. Бібліотечка VII Всеукраїнської наради в справах Комдитруху. – С. 31–33.
- ¹¹⁸⁵ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду) – Харків: Вид-во «Радянський селянин», 1925. – С. 18.
- ¹¹⁸⁶ Ряппо С. Я. Октябрь в просвещении / С. Я. Ряппо // Путь просвещения. Педагогический журнал. Теория просвещения, методология, просветительная практика, быт. – Харків: Изд-во «Червоный шлях», 1924. – № 10 (20). – С. 6–17.
- ¹¹⁸⁷ Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – С. 33.
- ¹¹⁸⁸ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду). – С. 19.
- ¹¹⁸⁹ Зміст піонерської роботи в СРСР. Лекція XV: «Охорона прав дітей та робота з неорганізованими дітьми». – Харків, 1929. – С. 12.
- ¹¹⁹⁰ Миронов М. Перші піонери. Із спогадів про перші роки Комдитруху / М. Миронов – Харків-Одеса: Молодий більшовик, 1932. – С. 91.
- ¹¹⁹¹ Состояние народного просвещения в РСФСР. Доклад А. В. Луначарского // Народное просвещение. Вопросы политики и организации народного просвещения. – Москва-Ленинград, 1927. – № 5 (май). – С. 17.
- ¹¹⁹² Гендрихівська А. Жовтєнята / А. Гендрихівська // Радянська освіта / За ред. О. Шумського. – 1925. – Ч. 4 (квітень). – Харків: Держ. вид-во України, 1925. – С. 27; 29.
- ¹¹⁹³ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду) – С. 19.
- ¹¹⁹⁴ Миронов М. Перші піонери. Із спогадів про перші роки Комдитруху / М. Миронов. – Харків-Одеса: Молодий більшовик, 1932. – С. 176.
- ¹¹⁹⁵ Художнє виховання дітей. Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК ЛКСМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей. – Харків: ДВОУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. – С. 1.
- ¹¹⁹⁶ Горбенко Ю. Політична й технічна дитяча книжка / Ю. Горбенко // Шлях освіти. Теорія освіти, методологія, освітня практика, побут. – № 4 (84). – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 94–95.
- ¹¹⁹⁷ Браун Р. Про план видання дитячої літератури на 1934 р. / Р. Браун // Комуністична освіта. – № 6 (143), (червень). – Харків: Державне вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 40; 42.

- ¹¹⁹⁸ Затонський В. П. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва / В. П. Затонський // Комуністична освіта. – № 6 (143). – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 6–7.
- ¹¹⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 7, оп. 1, спр. 332, арк. 283.
- ¹²⁰⁰ Попів О. Дитяча література на переломі / О. Попів // Шлях освіти. Теорія освіти, методологія, освітня практика, побут. – № 4 (84). – Харків : Державне вид-во України, 1930. – С. 87–88.
- ¹²⁰¹ Маршак С. Створити дитячу літературу, гідну наших дітей / С. Маршак // Комуністична освіта. – № 6 (143), (червень). – Харків : Державне Вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 43.
- ¹²⁰² Томашпольський Г. Читацькі інтереси дітей (Одеський Кабінет Соціальної Педагогіки) / Г. Томашпольський // Шлях освіти. Теорія освіти, методологія, освітня практика, побут. – Харків : Державне вид-во України, 1930. – № 4 (84). – С. 101–104.
- ¹²⁰³ Миронов М. Про дитячу літературу / М. Миронов // Комуністична освіта. – № 5–6 (108), (гравень-червень). – Харків : Держвидав України, 1931. – С. 182.
- ¹²⁰⁴ Миронов М. Про дитячу літературу / М. Миронов // Комуністична освіта. – № 5–6 (108), (гравень-червень). – Харків : Держвидав України, 1931. – С. 176.
- ¹²⁰⁵ Затонський В. П. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва / В. П. Затонський // Комуністична освіта. – № 6 (143). – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 22.
- ¹²⁰⁶ Затонський В. П. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва / В. П. Затонський // Комуністична освіта. – № 6 (143). – С. 23.
- ¹²⁰⁷ Календар комсомольця на 1925 р. – Юнвідділ (друкарня-літографія видавництва «Червоний шлях»), 1925. – С. 67–68.
- ¹²⁰⁸ Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) : видатний педагог, психолог, громадський діяч. – С. 21–24.
- ¹²⁰⁹ Бюллетень НКО. – Харків, 1925. – Ч. 9 (14). – С. 23–25.
- ¹²¹⁰ Гурьянов В. Школьные тесты / В. Гурьянов // Материалы для обследования школьных навыков и знаний. Первая группа / В. Гурьянов, А. Жинкин, М. Смирнов. – М. : Работник просвещения, 1929. – С. 15.
- ¹²¹¹ Браун Р. Про план видання дитячої літератури на 1934 р. / Р. Браун // Комуністична освіта. – № 6 (143), (червень). – Харків : Державне вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 35–36.
- ¹²¹² Затонський В. П. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва / В. П. Затонський // Комуністична освіта. – № 6 (143). – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1934. – С. 4–5.
- ¹²¹³ Шаповал Ю. І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки неписаної історії / Ю. І. Шаповал. – Київ : Наук. думка, 1993. – С. 118–126.

УДК

К ____

ISBN

**С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко,
С. В. Маркова, Н. Р. Романець**

**«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» НА СЕЛІ.
ФІНАЛ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1929 – 1933 рр.)**

Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.): монографія / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко, С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.

Комп'ютерне складання – Андрій Берестовий

Підписано до друку 13.12.2017. Формат 60х90/16.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 21,85. Наклад 300 прим. Зам. №

Видавець і виготівник – видавничий відділ Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Адреса: бул. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031. Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63, e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 3427 від 17.03.2009 р.

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.

Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашковича, 39

Тел. (0472) 56-46-66 E-mail: office@2upost.com